

e-ISSN 1694-867X

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ТАРҪХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY

HISTORY

№1(4) / 2024

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

Вестник Ошского государственного университета. История

Journal of Osh State University. History

e-ISSN: 1694-867X

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңешинин 2022-жылдын 20-апрелиндеги 7-протоколунун негизинде түзүлгөн.

“ОшМУнун Жарчысы. Тарых” илимий журналы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо нумуру 10304, 22-июнь 2022-жыл.

Журнал үч тилде – **кыргыз, орус жана англис** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар акысыз негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды рецензиялоо жана жарыялоо үчүн акы албайт жана авторлорго калем акы төлөнбөйт.

“ОшМУнун Жарчысы. Тарых” илимий журналы жылына **2 жолу чыгат** (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал ВОАИ Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Учурда журнал РИНЦте (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> жана www.e-library.ru сайттарында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 нумурлуу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналына чыккан ар бир макалага DOI нумуру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-867X (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вестник Ошского государственного университета. История” был основан на основании 7-го протокола Ученого совета ОшГУ от 20 апреля 2022 года в целях повышения импакт-фактора научных журналов университета и в дальнейшем реализации политики включения в международные научные базы данных.

22 июня 2022 года журнал “Вестник ОшГУ. История” прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под № 10304.

Журнал публикует статьи на трех языках – **кыргызском, русском и английском**, принимает материалы к публикации на безвозмездной основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вестник ОшГУ. История” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе BOAI, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вестник ОшГУ. История” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

В настоящее время журнал “Вестник ОшГУ” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Электронные версии материалов “Вестник ОшГУ. История” размещаются на сайтах <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> и www.e-library.ru в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вестник ОшГУ. История” присваивается номер DOI.

Учредитель
Ошский государственный университет
e-ISSN 1694-867X (электронная версия)
Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Journal of Osh State University. History” was founded on the basis of the 7th Protocol of the Academic Council of Osh State University dated April 20, 2022 in order to increase the impact factor of scientific journals of the university and further implement the policy of inclusion in international scientific databases.

In June 22, 2022 the journal “Journal of Osh State University. History” was registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10304.

The journal publishes articles in three languages – Kyrgyz, Russian and English, accepts materials for publication free of charge. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: 2 issues per year (additional special issues are possible).

The “Journal of Osh State University. History” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Journal of Osh State University. History” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

The journal is indexed in RSCI (Russian Science Citation Index).

Electronic versions of the journal materials are placed on the websites <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> and www.e-library.ru in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Journal of Osh State University. History” is assigned a DOI number.

Founder

Osh State University
e-ISSN 1694-867X (electronic version)
DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Арстанов Сабыркул Абдиманопович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети:
sabyrkul@mail.ru

Башкы редактордун орун басары

Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети,
gchynykeeva@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Асанканов Аблабек Асанканович – тарых илимдеринин доктору, академик, Кыргызстандын УИАсынын Бегимаалы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнография институту (Кыргызстан), abylabek.asankanov@mail.ru

Абытов Байболот Капарович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), baybolot-1962@rambler.ru

Алымбаев Жээнбек Байыскулович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк Манас университети (Кыргызстан), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Аманжол Калыш Боранбайұлы – тарых илимдеринин доктору, профессор, Казак мамлекеттик университети (Казакстан), kalyshamanzhol@gmail.com

Жураев Рузимат Тухтасинович – саясий илимдеринин доктору, профессор, Наманган мамлекеттик университети (Өзбекстан), jorayev.rozimat@mail.ru

Каратаев Олжобай Кубатбекович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кастамону мамлекеттик университети (Түркия), okaratayev@gmail.com

Назаров Иван Иванович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Тарых жана эл аралык мамилелелер институту (Россия), nazarov@mail.asu.ru

Павел Варжека – PhD доктор, профессор, Батыш Чехия университети (Чехия), vareka@kar.zcu.cz

Чороев Тынчтыкбек Кадырмамбетович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (Кыргызстан), chorotegint@gmail.com

Адилбаев Жумали – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), jadilbaev@mail.ru

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Садыков Тлеген Садыкович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Л. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Казахстан), sadikov_TS@enu.kz

Смадияров Сыдык Акунович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), ssmadiyarov@mail.ru

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна – тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), chynyhan@bk.ru

Хайдаралиев Шухрат Абдулазизович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Наманган мамлекеттик университети (Өзбекстан), kashkalak1974@gmail.com

Махмудов Ойбек Анварович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Чирчик мамлекеттик педагогикалык университети (Өзбекстан), oybek81@yandex.ru

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Арстанов Сабыркул Абдиманопович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), sabyrkul@mail.ru

Заместитель главного редактора

Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), gchynykeeva@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии

Асанканов Аблабек Асанканович – доктор исторических наук, академик, Институт истории, археологии и этнографии имени Бегимаали Жамгырчинова (Кыргызстан), abylabek.asankanov@mail.ru

Абытов Байболот Капарович – доктор исторических наук, профессор, Ошский государственный университет (Кыргызстан), baybolot-1962@rambler.ru

Алымбаев Жээнбек Байыскулович – доктор исторических наук, профессор, Кыргызско-турецкий университет Манас (Кыргызстан), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Аманжол Калыш Боранбайулы – доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет (Казахстан), kalyshamanzhol@gmail.com

Джораев Рузимат Тухтасинович – доктор политических наук, профессор, Наманганский государственный университет (Узбекистан), jorayev.rozimat@mail.ru

Каратаев Олжобай Кубатбекович – доктор исторических наук, профессор, Университет Кастамону (Турция), okaratayev@gmail.com

Назаров Иван Иванович – доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений (Россия), nazarov@mail.asu.ru

Павел Варжека – PhD, профессор, Западно-Чешский университет (Чехия), vareka@kar.zcu.cz

Чороев Тынчтыкбек Кадырмамбетович – доктор исторических наук, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына (Кыргызстан), chorotegint@gmail.com

Адилбаев Жумали – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), jadilbaev@mail.ru

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Садыков Тлеген Садыкович – доктор исторических наук, профессор, Евразийской национальный университет им. Л.Гумилева (Казахстан), sadikov_TS@enu.kz

Смадияров Сыдык Акунович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), ssmadiyarov@mail.ru

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), chynyhan@bk.ru

Хайдаралиев Шухрат Абдулазизович – кандидат исторических наук, доцент, Наманганский государственный университет (Узбекистан), kashkalak1974@gmail.com

Махмудов Ойбек Анварович – кандидат исторических наук, доцент, Чирчикский государственный педагогический университет (Узбекистан), oybek81@yandex.ru

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Arstanov Sabyrkul Abdimanapovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), sabyrkul@mail.ru

Deputy Editor-in-chief

Chynykeeva Gulnaz Ergeshalieva – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), gchynykeeva@oshsu.kg

Members of the editorial board

Asankanov Ablabek Asankanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History, Archeology and Ethnography named after Begimaali Zhamgyrchinov of National Academy of Sciences Kyrgyzstan (Kyrgyzstan), abylabek.asankanov@mail.ru

Abytov Baybolot Kaparovich – Doctor of Historical sciences, Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), baybolot-1962@rambler.ru

Alymbaev Jeenbek Baiyskulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, (Kyrgyzstan), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Amanzhol Kalysh Boranbayuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazak National University (Kazakhstan), kalyshamanzhol@gmail.com

Jorayev Ruzimat Tukhtasinovich – Doctor of Political Sciences, Professor, Namangan State University (Uzbekistan), jorayev.rozimat@mail.ru

Karatayev Olzhobay Kubatbekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kastamonu University (Turkey), okaratayev@gmail.com

Nazarov Ivan Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History and International Relations (Russia), nazarov@mail.asu.ru

Pavel Varjeka – Ph.D., Professor, West Czech University (Czech Republic), vareka@kar.zcu.cz

Choroev Tynchtykbek Kadirmambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn (Kyrgyzstan), chorotegint@gmail.com

Adilbaev Zhumali – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), jadilbaev@mail.ru

Kadyrov Turdumamat Diykanbaevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Sadykov Tlegen Sadykovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, L. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan), sadikov_TS@enu.kz

Smadiyarov Sydyk Akunovich – Candidate of Historical sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), ssmadiyarov@mail.ru

Satybaldieva Chynyhan Topchubaevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), chynyhan@bk.ru

Haydaraliev Shukhrat Abdulazizovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Namangan State University (Uzbekistan), kashkalak1974@gmail.com

Mahmudov Oybek Anvarovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Chirchik State Pedagogical University (Uzbekistan), oybek81@yandex.ru

МАЗМУНУ

Содержание
Contents

Абдуллаев М.Г. Из истории ирригационного строительства в Кокандском ханстве	1
Авазов Э.А. Т. Кененсариевдин Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөгө кошкон салымы	8
Апышова А.К., Салиева Э.А. Кокон хандыгы XIX кк. 40-70-жж. (Түркөстан жыйнагынын айрым материалдарында)	15
Алымбаев Ж. Профессор Т. Кененсариевдин Кыргызстандын тарыхын изилдөөгө кошкон салымы	20
Авазов Э.А. Т. Кененсариев жаңы доордун тарыхнаамасындагы жаратман тарыхчы	28
Абытов Б.К. Курманжан датка жана орус генералдары: кызматынын бааланышы, сыйлыктары	38
Анарбаева Г.А. Кокон хандыгынын түзүлүшү жана анын өнүгүү этаптарынын анализи	59
Арстанов С.А. Научная и педагогическая деятельность историка-ученого Ташманбета Кененсариева в Оше	69
Алымбаев Ж., Байтова Ф.Т. Исхак Асан уулу Полот хандын жетекчилиги астындагы көтөрүлүштүн постсоветтик тарыхнаамада изилденишинин кээ бир маселелери.....	75
Токтогулова Г.Т. Ч.Ч. Валихановдун жана В.В. Радловдун чыгармаларындагы кыргыз элинин тили жана жазуусу	83
Дадамирзаева Г.А. Восстание Полатхана и его историческое значение	91
Дуйшонбаева А.Б., Сатыбалдиева Ч.Т. Онлайн маалымат каражаттарынын мазмуну жана аудиториясы	99
Абытов Б.К. Исхак Асан уулу - Полот хан жана Абдылдабек Алымбек уулу: чыгаандардын карым- катнашы	106
Жакыпбеков Ж.Ж. Ташманбет Кененсариев чыныгы интеллигент жана пассионардык инсан.....	115
Апышова А.К., Пазыл кызы Э. Совет бийлигине чейинки кыргыздардын отурукташуусунун айрым аракеттери.....	123

Жусубалиев А.Р., Патиев Н.М. Кыргыз коомундагы шайлоо тажрыйбалары жана азыркы көйгөйлөрү (саясий-социологиялык талдоо).....	131
Зулпуева Р. Т. Кененсариевдин инсантаануу илимине кошкон салымы.....	136
Каана Айдаркул, Алыкулова Г.К. Курманжан датка и Кокандское ханство.....	145
Кадыров Т.Д., Турдумаматов С.Д. XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кокон хандыгындагы элдик көтөрүлүштөр	155
Мадрахимов З., Юлчибаев Ж. Коканд – крупный ремесленный центр	163
Мамажонов А., Ахмедова Г., Алишеров А. Строительство ирригационной системы в период Кокандское ханство	169
Мамытова А.Б., Сатыбалдиева Ч.Т., Исраилова А.Б. Этнографические исследования культуры кыргызского народа в период Кокандского ханства: основные черты и акцент.....	174
Султанова М.Ш., Тилекова У.К. Алымбек датканын агартуучулукка кошкон салымы	186
Сулайманов Э.Ж., Анарбекова В.Э. Исхак Асан уулу Полот хан, Мамыр Мерген уулу, Абдылдыбек, Молдо Ашырдын ишмердиги тарыхта жана элдик оозеки чыгармачылыкта	192
Алтымышова В., Апышова Ч.К., Тагайбекова А. Исхак Асан уулу Полот хандын доору	203
Каана Айдаркул, Алыкулова Г.К. Кокон хандыгынын доору жана анын замандашы Полот хан.....	208
Ташалиева М.М., Айтбаев Т.А. Исследования жизни кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве	218
Хошимов С.А. История Кокандского ханства в трудах национальных историков	226
Худояров М., Иминов Ж. Установление колониальной системы в Андижане в 1876-1917 гг.....	234
Чоротегин Т.К. Исхак Асан уулу (Полот хан) – Ферганадагы мамлекеттик эгемендик күрөшүнүн символу.....	242
Шамсутдинов Р., Акбарова Н.К. Из проблемы изучения истории джадидистского движения в Средней Азии.....	256
Адышева Н.К. Исхак Асан уулу Полот хан – Кокон хандыгынын тарыхындагы негизги инсан	264
Жаркынбаев Т.Ж.	

Устатым илимдин накта дыйканы эле.....	271
Сабилов Р.К., Мусаев О.М.	
Кокон хандыгынын саясий өнүгүүсү.....	278
Толобаева Э.А.	
Кыргыздардын Кокон хандыгы, Цин империясы жана Россия менен болгон соода-экономикалык байланыштары (XVIII к. – XIX к. башы).....	287

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 1-7

УДК: 94 (575.1)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_1](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_1)

**ИЗ ИСТОРИИ ИРРИГАЦИОННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В КОКАНДСКОМ
ХАНСТВЕ**

КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ ИРРИГАЦИЯЛЫК КУРУЛУШТАРДЫН ТАРЫХЫНАН
FROM THE HISTORY OF IRRIGATION CONSTRUCTION IN THE KOKAND KHANATE

Абдуллаев Музробжон Гуламович

Абдуллаев Музробжон Гуламович

Abdullaev Muzrobjon Gulamovich

т.и.д., профессор, Андижан мамлекеттик университети
д.и.н., профессор, Андижанский государственный университет
Dr. Professor, Andijan State University
muzrobjon@list.ru

ИЗ ИСТОРИИ ИРРИГАЦИОННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В КОКАНДСКОМ ХАНСТВЕ

Аннотация

В данной статье на основе первоисточников и новой научной литературы анализируются вопросы ирригационного строительства в Ферганской долине в период существования Кокандского ханства. Собраны важные сведения о строительстве Кокандскими ханами новых каналов и ирригационных сетей в различных районах Ферганской долины, о вводе в хозяйственный оборот новых оросительных земель, объёмах водоснабжения вновь построенных ирригационных сооружений. Имеются интересные сведения о строительстве арыков и каналов некоторыми чиновниками Кокандского ханства, помимо ханов. Также приводятся сведения о формах использования искусственных оросительных сетей, обязанностях и задачах лиц, ответственных и подотчетных за водоснабжение, таких как кок-баши, мироб-боши, арыкский аксакалов, и формах оплаты их труда.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Ферганская долина, ирригация, канал, арык, Сырдарья, Карадарья, Аравансай, Исфайрамсай, искусственное орошение, целинные земли, мироб, мироб-боши, арык аксакали, капсан.

КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ ИРРИГАЦИЯЛЫК КУРУЛУШТАРДЫН ТАРИХЫНАН

Аннотация

Бул макалада алгачкы булактардын жана жаңы илимий адабияттардын негизинде Кокон хандыгынын мезгилинде Фергана өрөөнүндөгү ирригациялык курулуш маселелери талданат. Кокон хандары тарабынан Фергана өрөөнүнүн ар кайсы райондорунда жаңы каналдарды жана ирригациялык тармактарды куруу, жаңы сугат жерлерди чарбалык жүгүртүүгө киргизүү, жаңы курулган ирригациялык курулуштарды суу менен камсыз кылуу көлөмү жөнүндө маанилүү маалыматтар топтолгон. Кокон хандыгынын айрым аткаминерлери тарабынан арыктарды жана каналдарды куруу тууралуу хандардан башка кызыктуу маалыматтар бар. Ошондой эле жасалма сугат тармактарын пайдалануунун формалары, көк-башы, тынчтык-башы, арык аксакалдары сыяктуу суу менен камсыз кылуу үчүн жооптуу жана жооптуу адамдардын милдеттери жана милдеттери жана алардын эмгегине акы төлөөнүн формалары жөнүндө маалыматтар келтирилет.

Ачык сөздөр: Кокон хандыгы, Фергана өрөөнү, ирригация, канал, арык, Сырдарья, Карадарья, Аравансай, Исфайрамсай, жасалма сугаруу, целинные жерлер, мироб, мироб боши, аксакалдар арык, капсан.

FROM THE HISTORY OF IRRIGATION CONSTRUCTION IN THE KOKAND KHANATE

Abstract

This article, based on primary sources and new scientific literature, analyzes the issues of irrigation construction in the Fergana Valley during the existence of the Kokand Khanate. Important information was collected on the construction of new canals and irrigation networks by the Kokand khans in various regions of the Fergana Valley, on the introduction of new irrigation lands into economic circulation, and the volume of water supply to newly built irrigation structures. There is interesting information about the construction of ditches and canals by some officials of the Kokand Khanate, in addition to the khans. Information is also provided on the forms of use of artificial irrigation networks, the duties and tasks of persons responsible and accountable for water supply, such as kok-bashi, mirob-boshi, arik aksakals, and forms of remuneration for their work.

Keywords: Kokand Khanate, Fergana Valley, irrigation, canal, arik (ditch), Syr Darya, Karadarya, Aravansai, Isfayramsai, artificial irrigation, virgin lands, mirob, mirob-boshi, arik aksakali, kapsan.

В начале XIX века Кокандское ханство стало относительно мощной в политическом и экономическом отношении страной Средней Азии. В Ферганской долине началось значительное экономическое и экономическое развитие, значительно выросли социальные отношения. Важные экономические изменения в Фергане отчасти привели к развитию сельского хозяйства, особенно ирригации, которая является его основой.

В результате все большего расселения различных кочевых народов в территории Кокандском ханстве и притока различных народов из окрестностей начинается борьба за землю между выходцами из Ферганской долины и другими расселяющимися народами. Воды Исфайрама, Аравансая, Акбуры практически полностью используются для орошения. Кыргызские пастбища на этом участке и на восточной стороне долины между Андижаном и Карасувом окружены сельскохозяйственными угодьями и селами. Часть кыргызов осела и занялась земледелием. Например, в конце XVIII – начале XIX века кыргызские сельхозугодия и каналы (арыки) появились в Мингтепинском (ныне Мархамат), Джалакудукском, Кургантепинском, Айимском районах. Но большинство из них продают свои небольшие пастбища в центре ирригационных районов местному населению, даже если это дешево, и уходят в горы, чтобы иметь пастбища побольше¹.

В этот период торговля землей между кыргызами и узбеками процветает. В частности, земли вокруг знаменитого села Заврак на южной окраине Андижана были проданы местным жителям и горожанам киргизским богачом по имени Бойбичезаур. Также у кыргызов были выкуплены села Дархан и Сарыкой на северной стороне Андижанской возвышенности. В книге В. Наливкина приводятся сведения о продаже киргизами небольших участков земли по очень низкой цене – за одну лошадь, даже за чашку бузы (напиток, изготавливаемый из проса)².

Сколько бы обрабатываемые земли ни орошались каналами мелких рек и ручьев, спрос на землю и воду в Ферганской долине все равно возрастал. Ручьи в максимальной степени использовались для орошения сельскохозяйственных земель. В верхней части Куvasая кыргызы поселились и построили новые арыки, такие как Суфан, Арсип, Муян. В результате в начале XIX века воды Куvasая иногда не доходили до земель северной части Кувы. Также вода Аравансая часто доходила только до Асаки. Однако из этого ручья снабжались водой селами ниже Асаки Сегазы, Каратепе, Човкан и селение возникшие на бывшем месте Шахрихана. Теперь тоже в этих селениях возникает нехватка воды для орошения³.

В таких условиях начнется строительство Андижансайской и Шахрихансайской оросительных систем – крупнейших магистральных каналов Ферганской долины. С объединением долины в единую политическую власть и усилением централизованного государственного порядка были созданы благоприятные условия и возможности для осуществления ряда важных экономических мероприятий по орошению новых земель, строительству крупных каналов от крупных рек.

В конце XVIII в. и первой половине XIX века ханами и частными лицами было сооружено несколько каналов, воду брали эти каналы для орошения, проведена большая работа в области ирригации. Об этом может свидетельствовать тот факт, что в Ферганской

¹ Жалилов, 1969, с. 67.

² Наливкин, 1886, с. 34.

³ Соатов, 1973, с. 82.

долине с первой четверти XIX века было вырыто несколько крупных арыков и каналов, забиравшие воду из рек. Например, в 1803 году Янгиарик, вырытый на правом берегу реки Норин, снабжал водой такие селение, как Чагарахан, Кисрабат, Уйчи, Чорток, Мотаган, Косатепа, Мастура, Теба, Наманган, Ханабад⁴. Вокруг Намангана из новых каналов было вырыто 55 ответвлений, с помощью которых орошались многие сельские районы. Только в городе Намангане из нового канала был выведен 21 приток, а также орошены земли, принадлежащие селам внутри города и на окраинах города. Со стороны Ханабада было прорыто 12 арыков⁵. Всего из нового канала было вырыто 96 арыков и орошено множество возделываемых полей. В 1819 году по указу Умар-хана новый канал был дополнительно расширен и его длина увеличена до 100 километров, по которому ежесекундно протекало 4 кубических метра воды, а орошались в основном земли вокруг Намангана⁶.

В 1820 году было начато сооружение один из крупнейших каналов Ферганской долины – Шахрихан, и эти работы продолжались три года. Этот канал длиной 101 километра набрал воду из реки Карадарья с расходом 7 кубических метров воды в секунду. Через этот канал вода будет выброшена на земли на юго-востоке Андижана, и начнется освоение целинных и брошенных земель. Несколько населенные пункты будут переселены на вновь орошаемых земли. В 20-х годах XIX века на берегу вновь построенного канала был основан город Шахрихан⁷. Таким образом, этот канал занял важное место в освоении земель вокруг Шахрихана и Халдевонбека и в работах по искусственному орошению.

После ввода в эксплуатацию Шахрихансайского и Андижансайского каналов и использование воды этих каналов для орошаемого земледелия, пастбища кочевых кыргызов в восточных районах Ферганской долины резко сократились, и эти земли стали сельскохозяйственными угодьями. В 20-30-е годы XIX века постепенно осваивались целинные земли в таких районах, как Кургантепа, Джалакудук, Ойим, расположенных вблизи этих двух каналов. Эти земли частично приобретены дехканскими хозяйствами, вышедшими из старых земледельческих оазисов, а частично приобретены в результате расселения нескольких групп кыргызов. В те годы было основано несколько селения, таких как Суфикишлак, Халмирза, Капа, а также построено 6 новых арыков, вышедших из Шахрихансая. Нынешнее село Ойим было выкуплено у кыргызов и создано новое сельскохозяйственное селение. То есть в селении Ойим было создано большое феодальное имение на имя жены Умар-хана Мохлар Ойим (Надира)⁸.

В 20-30-х годах XIX века в окрестностях Кургантепы и Джалакудука в бассейне Шахрихансая появились новые села, состоящие из 1450 хозяйств. По неполным подсчетам, после ввода Шахрихансая в 1830-1840-е годы было орошено и освоено около 250 тысяч танапов (или 41-42 тысяч гектаров) земель⁹.

В период правления Мадали-хана (1821-1842) в Ферганской долине были продолжены ирригационные работы, а на левом берегу Сырдарьи вновь открыты каналы Гуртепа и Мамайхан. В этот период же был построен большой канал Ханарик и освоена часть целинных

---

⁴ Қосимов, 1994, с. 68-69.

⁵ Қосимов, 1994, с. 70.

⁶ Соатов, 1973, с. 83.

⁷ Жалилов, 1969, с. 68.

⁸ Набиев, 1973, с. 32.

⁹ Худойкулов, 2010, с. 62.

земель Ташкентского оазиса. Также из реки Чирчика был выведен канал Бозсув, куда протекало 7 кубометров воды в секунду, и этим каналом в основном орошались земли вокруг города Ташкента. Всего от реки Чирчика было прорыто 45 каналов, самый крупный из которых – Захарик, длиной 70 километров¹⁰.

Кроме того, крупные землевладельцы Кокандского ханства также строили каналы для орошения своих земель. В 1848-1850 годах Мусульманкул, считавшийся крупным землевладельцем, с помощью трудолюбивых людей, находящихся под его началом, соорудил частный канал, и этот канал до недавнего времени носил имя Мусульманкула. История строительства этого канала была такова, что, как только Мусульманкул был назначен хаакимом Шахрихана, он запланировал приобрести новые земельные участки и превратить их в частную собственность кипчаков. Он стремился освоить пустующие земли вокруг вновь возникающие деревни Чинабада, а затем дополнительно снабжая водой деревни Эски Хаккулабад и Ходжаабад прилегающие к Чинабаду, освоение пустующих земель вокруг этих селений. В 1848 году Мусульманкул получил от Худояр-хана разрешение (ярлык) на орошение пустующей земли вокруг Шахрихана. В 1849 году к западу от оврага под названием Иламиш-Мазар у селения Сиза было начато вырыт арык. Прокопав первые 21 км от канала Мусульманкула, будет очень легко выкопать ручей и провести воду из него в правую сторону: в селение Чинабад, Ходжаабад и Хаккулабад. В 1850 году был достроен главный магистральный канал длиной 32 км. В последующие годы глубина канала Мусульманкула будет становиться ещё глубже, а уровень воды в нем будет повышаться год от года. В 1870-е годы уровень воды в канале Мусульманкуль увеличился вдвое от запланированного, достигнув 175-180 кубических метров в секунду¹¹.

В 1853 году крупный землевладелец Устамбой выкопал арык от села Файзиабад, в 8 км выше Маргилана, до села Дувонаработ на Кокандской стороне и переселил в село 300 безземельных крестьян для освоения пустующих земель в этой местности. Но к 1856 году в самом селе Файзиабад возникла нехватка воды, и обеспечение воды в целинные земли со стороны села Дувонаработ была прекращена. В результате население этих местности окажется в очень тяжелом положении и они будут вынуждено переселиться в стороны Ферганской долины¹².

Худояр-хан помимо работы по регулированию Шахрихансая, большое внимание уделяет по вопросу создания канала от Карадарьи на севере Андижана. По разрешению хана андижанцы в 1858 году начали строить новый канал от Карадарьи. Исток ручья берет свое начало от села Тешикташ, что в 20 км восточнее Андижана. Но возникшие в это время политические потрясения, закончившиеся временным смещением Худоёр-хана с престола в 1859 году и приходом на его место Малла-хана, временно остановили работы по рытью канала. В 1862 году, когда Худояр-хан вновь занял трон и в ханстве установился мир, строительство канала началось заново и достроен канал длиной 27 км, начинавшийся от Тешикташа. Конца этого канала Конца этого канала шел к селу Куйганьяр и вновь впадал в Карадарью. Канал

¹⁰ Ўзбекистон тарихи, 2003, с. 378.

¹¹ Жувонмардиев, 1965, с.

¹² Сагдуллаев, 2000, с. 257.

назван «Ханарик» в честь Худояр-хана¹³. Это канал создал возможность орошения обширных рисовых полей и пустующих земель на северо-востоке Андижана.

В 1868-1870 годах по приказу (фарман) Худояр-хана был прорыт канал Улугнахр (Улугнор). Канал Улугнахр был чрезвычайно велик: его средняя ширина составляла 6-7 сажень, а глубина 10-11 футов. Строительство этого канала позволило орошать большие площади Центральной Ферганы.

В истории искусственного орошения в Средней Азии особое значение приобрел и способ использования родниковой воды. Благодаря этому создана возможность для развития сельского хозяйства в горных районах и родниковых местностях.

С древнейших времен в Средней Азии право на землю фактически не могло быть осуществлено без права на оросительную воду. Лица, пользующиеся оросительной водой, были обязаны выполнять натуральные повинности по устройству оросительной сети, ее очистке и содержанию в порядке. Арыкские аксакалы и мирабы руководили работой по раздаче воды вышеупомянутого канала, ручья, кориза и родника среди населения, рыть новые ирригационные сооружения, очищать старые и восстанавливать поврежденные участки. Основная функция мирабов заключалась в распределении воды из различных ручьев, вытекающих из больших каналов, на обрабатываемые поля через небольшие ветвь ручьев. В целом мираб и мираб-баши (староста мирабов) выполняли задачи по распределению воды по посевным площадям, помогали очищать и ремонтировать подведомственные им ирригационные сооружения. Арыкские аксакалы, Мираб и Мираб-баши не получали никаких гонораров от государства. Затраты на их обеспечение брало на себя население. Работникам ирригации платили зерном. Такая оплата считалась капсаном¹⁴.

Ташкентское бекство Кокандского ханства награждал ирригационных работников один раз в год. Например, главного арыкского аксакала было дано три ценных халата (чапан), одна украшенная лошадь и 200 пудов зерна. У четырёх старших арик-аксакалов в Ташкенте на попечении было менее пяти младших старейшин-ариков. Бек города Ташкента давал каждому арыкскому аксакалу 1 лошадь, 1 халат и 180 пудов зерна в год. Все арыкские аксакалы были освобождены от всех налогов¹⁵.

Водная администрация назначалась непосредственно самим ханом, но содержалась за счет населения. Главными чиновниками водной администрации были назначенные ханом кок-баши (водный староста), регулировавшие распределение воды из наиболее крупных магистралей. В обязанности кок-баши входило наблюдение за исправным содержанием арыков и распределением воды, а также сбор податей с водопользователей. Мираб-баши занимались всеми текущими вопросами, связанными с распределением воды и его очередностью; возникающие споры разрешались казиями (судьями)¹⁶.

У ирригационного персонала не было соответствующего образования и опыта. Большинство мирабов и арык аксакалов были неграмотными. Они не вели никакой технической или юридической переписки. У них не было ни чертёжи и ни карты. Они

---

¹³ Жалилов, 1969, с. 70.

¹⁴ Батраков, 1955, с. 176.

¹⁵ Жалилов, 1969, с. 70.

¹⁶ Валиев, 1958, с. 9.

руководили ирригационными работами, основываясь на народном опыте, передаваемом из поколения в поколение на протяжении веков.

В целом в рассматриваемый период система искусственного орошения в Кокандском ханстве формировалась уникальным образом, и во многом ситуация была схожей во всех ханствах. Каждый клочок орошаемой земли был ценен, и дехканские хозяйства старались использовать его максимально эффективно. Строительство новых арыков и каналов в территории ханства свидетельствует о развитии ирригационной техники, что дало большой толчок росту экономики Ферганской долины. Здесь следует отметить, что в этот период в Кокандском ханстве установилась совершенная система упорядоченного распределения воды по орошению посевов.

Список литературы

1. Батраков В.Е. Характерные черты сельского хозяйства Ферганской долины в период Кокандского ханства. Труды САГУ им. В.И. Ленина. Новая серия. Вып. 62. Кн. 8. 1955.
2. Валиев А.Х. Положение дехканства Ферганы в конце XIX – начале XX веков. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1958.
3. Жалилов С. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи (XIX–XX аср бошлари) – Тошкент: Фан, 1969. – 170 б.
4. Жувонмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965.
5. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. (Феодальное хозяйство Худоярхана.) – Ташкент: Фан, 1973.
6. Наливкин В. Краткая истории Кокандского ханства. – Казань: Типография Императорского университета, 1886.
7. Сагдуллаев А.. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000.
8. Соатов С.С. Ўзбекистон ССР тарихидан ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
9. Худойкулов Т.Д. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. – Тошкент: Тафаккур, 2010.
10. Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртарининг номутахассис факультетлари талабалари учун дарслик). Р.Х. Муртазаеванинг умумий тахрири остида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
11. Қосимов Й. Қўқон хонлиги тарихи очерклари. – Тошкент-Наманган: 1994.
12. Мамажонов, А. Строительство ирригационной системы во время Кокандского ханства / А. Мамажонов, А. А. Алишеров, С. А. у. Собиров // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 56-60. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_7. – EDN NYFCVVG.
13. Мирзаев, А. Отражение вопросов распространения американского сорта хлопка в архивных документах / А. Мирзаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 2, № 3. – С. 198-203. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_3_198. – EDN XNOSOP.

e-ISSN: 1694-867X
№1(4)/2024, 8-14

УДК: 947, 083 (575. 25)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_2](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_2)

**Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨГӨ
КОШКОН САЛЫМЫ**

ВКЛАД Т.КЕНЕНСАРИЕВА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

T. KENENSARIEV'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF THE
KOKAND KHANATE

Авазов Эрнис Абдыманапович
Авазов Эрнис Абдыманапович
Avazov Ernis Abdymanapovich

т.и.к., доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети
к.и.н., доцент, Джалал-Абадский государственный университет
Candidate of historical sciences, Associate Professor, Jalal-Abad State University
ernis-ist@mail.ru

Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Т.Кененсариев Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхын изилдеген көрүнүктүү окумуштуулардын бири болуп саналат. Анын илимий изилдөөлөрүнүн чордонун Кокон хандыгынын жана падыша өкмөтүнүн колониялык доорундагы тарыхый окуялар түзөт. Кокон хандыгынын тарыхын изилдөө иштери революцияга чейинки мезгилдерде башталып советтик доордо улантылган. Айрым изилдөөчүлөр өз эмгектеринде аны көп улуттуу мамлекет катары карашып, кыргыздардын хандыктын жашоосундагы ордуна жана ролуна баа берүүгө аракеттенишкен. Профессор Т.Кененсариев Кокон хандыгы көп улуттуу Фергана өрөөнүнүн тургундарынын биргелешкен саясий режими болгондугу тууралуу көз караштарды изилдөөлөрүндө уланткан жана бышыктаган. Макалада профессор Т.Кененсариевдин Кокон хандыгынын тарыхына арналган илимий изилдөөлөрүнө тарыхнаамалык сереп салууга аракеттер жасалды. Анын Кокон хандыгы кыргыз мамлекетүүлүгүнүн бир көрүнүшү жана көп улуттуу Фергана өрөөнүнүн калктарынын орток саясий бирикмеси болгондугу тууралуу илимий жыйынтыгынын орундуу пикир экендиги көрсөтүлдү. Бул багытта анын бир топ тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн изилдөө менен кыргыз тарыхынын инсан таануу багытына зор салым кошкондугу белгиленди.

Ачкыч сөздөр: Т.Кененсариев, Кокон хандыгы, тарых, изилдөө, салым.

ВКЛАД Т.КЕНЕНСАРИЕВА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

T. KENENSARIEV'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF THE KOKAND KHANATE

Т. Кененсариев - один из выдающихся ученых, изучающих историю нового периода Кыргызстана. Основой его научных исследований являются исторические события периода Кокандского ханства и колониальной эпохи царского правительства. Работа по изучению истории Кокандского ханства началась в дореволюционные времена и продолжалась в советское время. Некоторые исследователи в своих работах рассматривали его как многонациональное государство и пытались оценить место и роль кыргызов в жизни ханства. Профессор Т. Кененсариев продолжил и укрепил в своих исследованиях взгляды о том, что Кокандское ханство было совместным политическим режимом многонациональных жителей Ферганской долины. В статье были предприняты попытки дать историографический обзор научных исследований Т.Кененсариева посвященных истории Кокандского ханства. Была показана целесообразность его научных выводов о том, что Кокандское ханство было проявлением кыргызской государственности и общим политическим союзом многонациональных народов Ферганской долины. Было отмечено, что, исследуя деятельности ряда исторических деятелей, он внес большой вклад в развитие направления изучения истории личностей в истории Кыргызстана.

Kenensariev is one of the outstanding scientists studying the history of the new period of Kyrgyzstan. The basis of his scientific research is the historical events of the period of the Kokand Khanate and the colonial era of the tsarist government. Work on studying the history of the Kokand Khanate began in pre-revolutionary times and continued in Soviet times. Some researchers in their works considered it as a multinational state and tried to assess the place and role of the Kyrgyz in the life of the Khanate. Professor T. Kenensariev continued and strengthened in his research the views that the Kokand Khanate was a joint political regime of multinational residents of the Fergana Valley. The article attempts to give a historiographical overview of T.Kenensariev's scientific research on the history of the Kokand Khanate. The expediency of his scientific conclusions was shown that the Kokand Khanate was a manifestation of Kyrgyz statehood and a common political union of the multinational peoples of the Ferghana Valle. It was noted that by researching the activities of a number of historical figures, he made a great contribution to the development of the field of studying the history of personalities in the history of Kyrgyzstan.

Ключевые слова: Т. Кененсариев, Кокандское ханство, история, исследования, вклад.

Keywords: T. Kenensariev, Kokand khanate, history, research, contribution.

Киришүү

Көп улуттуу Фергана өрөөнүн калктарынын тарыхында манилүү роль ойногон Кокон хандыгынын тарыхынын тигил же бул өңүттөрүн изилдөө иштери оторчулук доордо колго алынып, советтик мезгилде улантылып, бүгүнкү постсоветтик доордо улантылып келүүдө. Кокон хандыгынын жана Орусия империясынын өкүмдарлыгы мезгилиндеги тарыхый жараяндарга карата даректүү тарыхый булактардын негизинде бир катар табылгаларды тартуулоо менен орчундуу концептуалдык ойлорду сунуштаган, жаңы доордун тарыхын жаңыча жазган чыгаан окумуштуу Т.Кененсариевдин кыргыз тарыхнаамасында татыктуу орду бар экендиги талашсыз. Кокон хандыгын тикеден-тике өзбек хандыгы катары эсептеген көз караштар учурда орток хандык тууралуу көз караштарга жол берүүдө десек болот. Мурдагы Түркстан ээлигинде советтик доордогу улуттук мамлекеттик жиктештирүү саясатына чейин моноулуттук мамлекеттүүлүк тууралуу айтуу бир аз анык эмес болуп калат. Колониялык доордо көп улуттуу фергана тургундарынын Кокон хандыгын тикелөө аракеттери болгон. Кийинки аракет 1917- 1918-жылдардагы Кокон автономиясын түзүү далалаты менен аяктаган. Мында да чөлкөмдүн тургундарынын ортолук мамлекетин түзүү демилгеси болгондугу маалым. Андыктан Т. Кененсариевдин орток мамлекеттүүлүк тууралуу коцепциясы тууралыгы шек жаратпастыгын белгилөөгө болот.

Изилдөөдө Т.Кененсариевдин Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхын изилдөөдөгү ролун Фергана өрөөнүнүн мисалында ачып берүү максаты коюлду. Изилдөөчүлүк милдеттер катары төмөнкүлөр белгиленди:

-Т.Кененсариевдин Кокон хандыгынын тарыхын жаңыча сыпаттоолорун талдоого алуу;

-Илимпоздун инсан таанууга из салууга жана аны илгерилетүүгө кошкон салымын чагылдыруу.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөдө белгилүү тарыхчы Т.Кененсариевдин эмгектери жана соңку убакта жазылган монографиялары менен макалалары пайдаланылды. Изилдөөдө тарыхый изилдөөнүн жалпыга маалым объективизм, историзм, жана тарыхый кубулуштарга карата сынчыл ой-жүгүртүү принциптери жетечиликке алынды.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Кыргыз тарыхнаамасында Кокон хандыгынын тарыхы советтик мезгилден тарта изилденип келген. Алсак, К.Үсөнбаевдин изилдөөсүндө XIX кылымдагы Кокон хандыгынын курамындагы кыргыз элинин коомдук мамилелери жана анын экономикалык абалы жөнүндө маалыматтар берилген. Фергана өрөөнүндөгү кыргыз уруулары хандыктын башынан аягына чейин анын курамында болушкандыгы көрсөтүлгөн (Усенбаев, 1961). Автор кыргыздардын хандыктын коомдук-саясий турмушунда кандай роль ойногондугун изилдөөгө алган. Академик В.М. Плоскихтин эмгектеринде Кокон хандыгынын тарыхындагы саясий окуяларга кеңири мүнөздөмө берилген. Кыргыз урууларынын социалдык-экономикалык турмушу, алардын бийлик үчүн саясий күрөшкө активдүү катышуусу жөнүндө маалыматтар чагылдырылган (Плоских,1977). Алар Кокон хандыгын нукура өзбек хандыгы катары белгилешпесе да, анын көп улуттуу мамлекет болгондугун, хандыктын курамындагы кыргыздардын орду тууралуу эмгектерди жазышкан. Бирок, аталган хандыкка карата оң баа берүүлөр ошол кездеги изилдөөлөрдө дээрлик учурабайт. Ал эми тарыхы илиминдеги таптык таламдарга жараша кыргыз бийлеринин орду жана ролу тууралуу маселе да жетиштүү каралбаган. Ушундай эле тариздеги изилдөөлөр коңшу өзбек, тажик жана казак тарыхчыларына мүнөздүү. Албетте советтик доордогу изилдөөлөргө таптык көз караш мүнөздүү экендиги маалым. Хандыктын тарыхына карата кызыгуулардын күч алышы көз карандысыздыктын алгачкы жылдарында башталган. Мындай шартта Т.Кененсариев өтүмшүбүздүн өксүк жактарын жаңы өнүктө изилдөөгө киришкен. Бул багытта анын Кыргызстандын Кокон хандыгынын мезгилиндеги тарыхын изилдөөгө же болбосо “коконаамага” зор салым кошкондугун белгилөөгө болот. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында ал тарабынан кыргыз бийлеринин Кокон хандыгын башкарууга катыштыгына арналган бир катар макалалары газета-журнал беттеринде жарык көрө баштаган. Алардын арасында автордун “Курманжан датка- элдик инсан”(Кененсариев,1991),” “Курманжан датка- тарыхый инсан”(Кененсариев,1991,7-16-б),”“Кокон хандыгы жана кыргыздар

(Кененсариев, 1994), “Кокон хандыгындагы этносаясий кырдаалга карата”(Кененсариев,1997, с.25-37) аттуу макалалары белгилүү. Ушул ойлорун улай эле ал “Кокон хандыгы жана кыргыздар” (Кененсариев,1997)” аттуу китебин жазган. Мында ал Кокон хандыгын тарыхнаамасына кайрылган бир катар изилдөөчүлөрдүн коңшулаш өзбек тарыхчылары сыңары толук үнүлүп киришпегендиктерин аны сырт көрүнүш катары карагандыктарынан улам болсо керек деген ойго келген. Эмгекте хандык түзүлөөр алдындагы Фергана өрөөнүндөгү абал, анын негизделиши жана андагы саясий күчтөрдүн карым катышы, кыргыздардын жана кыргыз бийлеринин орду тууралуу көз караштары баяндалган. Жыйынтыгында автор [Кокон хандыгын](#) кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы же мамлекеттүүлүккө умутулуусунун чагылышы катары карап, анын кыргыз тарыхынын ажырагыс бөлүгү болгондугу тууралуу пикирин сунуштаган. Эскерте кетсек, албетте расмий тарыхнаамада Кокон хандыгын жерүү жана жектөө каралып келгендиктен анын жаңыча сыпатталуусу бир катар кайчы пикирлерди жараткан. Мындай пикирлер азыр да жашап келүүдө десек болот. Албетте илим чөйрөсү үчүн бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кийинки изилдөөлөрүндө автор жогорудагы ойлорун бекемдеп келди. Аларды анализдөөдө эки жааматтын – көчмөн жана отурукташкан топтордун хандыктагы мамлекеттүүлүктү кармап турууга шарт түзгөндүгүн белгилегендигин көрүүгө болот. Маалым болгондой Кокон ордосундагы тарыхчылар мамлекеттин калкын этностук белгилери менен эмес социалдык белгилери боюнча бөлүштүрүшкөн. Хандыктын этносаясий картинасын түзгөн ушул жамааттар арасында саясий жана экономикалык турмушта тең тайлашуу болуп келгендиги маалым. Т.Кененсариев бул жагдайларды белгилөө менен аны натыйжасы “тынчтыкта жанаша жашап, бири бирисиз өнүгө албаган, отурукташкан жана көчмөн эки калктын уникалдуу жуурулушун, башкача айтканда тиричиликтин ферганалык вариантын калыптандырган” деген тыянакка келген. Фергана өрөөнүндө тээ байыркы мезгилдерден тарта калыптанган жанаша жашоонун мындай варианты Кокондун айрым хандарынын калкка карата зомбулук саясатына каршы көп улуттуу тургундардын күрөштөргө биргелешип чыгуусунда да көрүнөт. Автор белгилегендей жамааттардын мындай карым катышы экономикалык жана чарбалык мамилелерде кайсы бир дегээлде бүгүнкү күндө да улантылып келүүдө.

Белгилүү аалымдын ушундай пикирлери жана концептуалдык тыянактары профессор [Кушбек Үсөнбаевдин](#) (1928—1999) кеңешчилиги алдында 1998-жылы жакталган “Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү” деген темадагы докторлук диссертациясында чагылдырылган. Мындан кийинки бир топ жылдар аралыгында автор өз концепциясынын үстүндө үзүрлүү изилдөөлөрдү жүргүзүп келген. Натыйжада анын бир катар көлөмдүү монографиялары жарык көргөн (Кененсариев,2009). “Докторлук диссертациясын жактагандан кийинки тынымсыз изилдеген кыргыз тарыхнаамасындагы: Кыргызстандын колониялык доорундагы Кокон хандыгынын кыргыздардын мамлектүүлүгүндөгү орток хандык экендиги жөнүндөгү концепциясы, кыргыз тарыхынын инсандары боюнча жаңы көз караштагы изилдөөлөрү манас таануунун маселелерине арналган эмгектери ж. б. Т. Кененсариевдин илимий чабытынын кенендигин, көп кырдуулугун билгизип турат”(Жакыпбеков, 2022, 140-б).

Профессор Т.Кененсариевдин “Кокон хандыгы” (Кыргызстандын материалдарында) (Кененсариев, 2022) аттуу илимий эмгеги өзүнүн 70 жылдык юбилейине карата даярдалган, бирок, тилеке каршы ал аны чыгарууга жетишпей калган. Соңку күндөрү ал эмгек профессор Ж.Алымбаевдин редакторлугу алдында жарык көрдү. Эмгекте автор Кокон хандыгынын түзүлгөн мезгилден тарта, хандыктын жоюлганга чейинки саясий өнүгүү тарыхын чагылдырууга максат кылган. Кыргызстандын материалдарына таянуу менен кыргыздардын хандыктын саясий турмушундагы ролун изилдөө милдеттерин койгон. Эмгектеги “XVIII кылымдагы Фергана өрөөнүндөгү этносаясий кырдаал”, “Кокон хандыгынын түптөнүү доору(XVIII-кылымдын башы-1800-жыл)”, “Кокон хандыгынын өнүгүү доору(1800-1840-жж)”, “Кокон хандыгынын бытыроо доору (1842-1876-жж)” аттуу баптарындагы көпчүлүк материалдар окурмандарга биринчи ирет жарыяланган. Автор бул эмгегинде “Фергана кыргыздарынын белгилүү бөлүгү Кокон мамлекетинин курамында биринчи күндөн эле болуп келсе да, өрөөндүн чыгыш тоо этектериндеги жана тоолорундагы кыргыз уруулары Ош жана Өзгөн

шаарларынын, алардын айланасы хандыкка 60-жылдардын башында бириккен”(Кененсариев, 2022, 98-б),—деп хандыктын бийлигине түштүк аймактарындагы кыргыздардын эрте аралашуусунун себептерин жана анын хандыкка карата “өз мамлекет” таризинде маанай калыптангандыгына токтолгон. Бул жагдай маанилүү анткени хандыкта жашаган башка элдер менен катар эле аталган чөлкөмдөгү кыргыздар өздөрүн кокондун букарасы катары санашып, мамлекетти башкаруу иштерине да аралашып келишкендиги маалым. Мындан улам ал Кокон хандыгы, Цин жана Россия империялары сыяктуу башка өлкөлөрдүн басып алуу саясатындай эле, эзип турган деген түшүнүктөн алыс болуу тууралуу ойлорун бышыктаган. Анын пикиринде XIX кылымдын башынан 30-жылдарга чейин кокон хандарынын таластык, теңир-тоолук, чүйлүк, ысык-көлдүк кыргыз урууларын багындырышын, алардын Кожентти, Ташкен оазисин, Казакстандын түштүк-чыгыш өңүрүн багындырышы сымак эле хандыктын кеңейиши катары сыпаттоо зарыл. Анын үстүнө бул багындырууларды көп учурларда кыргыздардан чыккан аскер башчылар ишке ашырып турган. Алардын ичинде Хаккулу, Кушбеги, Арап, Нүсүп бий сыяктуу инсандар да болгон. Ошол себептүү түндүк аймактардан Медет, Ажыбек, Сарымсак сыяктуу эл башыларга Кокон хандары даткалык наамды ыйгарышып, өз бийликтерин жүргүзүшкөн. Экинчи жагынан Кокон хандарынын энелик жагынан кыргыздар менен тууган болушу саруу, багыш урууларынын өкүлдөрүн Кокон хандыгына кызматка тартууга да өбөлгө болуп берген. Биздин оюбузча бул туура, анткени геосаясий өңүттө алып карасак хандыктын пайда болушу Жунгар хандыгынын жана Цин империясынын түштүк жергелериндеги кыргыздарга карата экспанциясын кайсы бир деңгээлде ооздуктап турган. Автор кыргыз элинин белгилүү инсандарынын хандыктагы ишмердүүлүктөрү “Кокон хандыгы “кыргыз мамлекеттигинин бир көрүнүшү” катары болгондугун айкын тастыктап турат”(Кененсариев, 2022, 288-б),—деп жыйынтыктаган. Анын жетекчилигинде бир топ жылдар аралыгында аталган маселе илимий долбоордун алкагында катары кесиптештери жана шакирттери тарабынан турган изилдөөчүлүк топ катарынан аткарылып келди. Автордун мындай илимий көз караштарын жана тыянактарын анын Кокон хандыгынын тарыхнаамасына кошкон салымы катары кароого болот.

Т.Кененсариев Кокон хандыгынын саясий, социалдык экономикалык тарыхын гана чагылдыруу менен чектелбестен хандык доордогу аны менен тарыхы чиеленишкен атактуу кыргыз инсандарынын бир тобунун бейнелерин ачуу менен коконнаамадагы инсантаанууга из салган изилдөөчүлөрдүн көч башында турду. Бул жаатта белгилүү тарыхчылар К.Молдокасымов, Б.Абытов, Ж.Алымбаев, Т.Өмүрзаковалар менен эриш-аркак эмгектенип, жаңы доордун инсантаануу багытынын казынасын байытууга өз үлүшүн кошту. Ал тарабынан “Заман Кыргызстан” гезитинин 2004-жылдын март-апрель айларындагы чыгарылыштарында Кокон хандыгынын доорундагы белгилүү инсандар Ак бото бий, Кубат бий, Ажы бий, Нүзүп миңбашы, Мусулманкул миңбашы, Жаркын айым, Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул аталык боюнча макалалары удаасы менен жарыяланып турган. Ал бул аркылуу коомчулуктун кеңири катмарына аталган инсандар тууралуу маалыматтардын жайылышына шарт түзгөн. Автор кийинки изилдөөлөрүндө да көптөгөн тарыхый инсандардын тарыхын, бейдарек бейнелери тууралуу эмгектери боюнча барандуу изилдөөлөрүн уланткан. Алардын бир топтору интернет айдынында орун алган. Аталган инсандар анын өзү белгилегендей эле жан дүйнөсүн ээлеген сүйүктүү инсандары болгон. Алардын катарында «Искак Асан уулу Полотхан”(Кененсариев, 1997), “Алымкул аталык”[Кененсариев, 1999] жана башка эмгектери жарык көргөн. Анын катышуусунда автордук жамаат тарабынан жазылган «Тоо ханышасы [Курманжан](#) жана анын мезгили» деп аталган эмгек орус, англис жана кытай тилинде жарыкка чыккан.

Инсан тануунун илгерилетүү жана алардын тарых тарыжмалдарын даңазалоо жаатында Т.Кененсариев Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу Кыргызстан элдеринин тарыхый жана маданий мурастарынын “Мурас” Фонду, “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмесинин жетекчилери белгилүү тарыхчылар Т.Чоротегин, Т.Кененсариев К.Молдокасымовдор менен биргеликте бир топ конференцияларды өткөрүүнү демилгелеп, аны уюштуруу жана өткөрүү иштеринин жоопкерчилигин өз мойнуна жүктөп, алардын баарын татыктуу

ишке ашырган. Алсак, Молдо Исак Асан уулунун (Полот-хан, 1844-1876) 170 жылдык мааракесине, Мамыр Мерген уулунун (1838-1879) 180 жылдыгына, “Алымкул Асан бий уулунун (1831-1865) мамлекеттик ишмердигине арналган аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындар жогорку деңгээлде өткөрүлүп, аларга арналып атайын жыйнактар чыгарылган. Алардын катарында “Мамыр баатыр” (Кененсариев, Молдокасымов, Токтогулова, 2018), (Кененсариев, 2018), “Алымкул Амир Лашкар”(Кененсариев, 2019) аттуу эмгектерди белгилөөгө болот.

Инсан тануу жаатында иштиктүү аракеттер менен катар эле алардын тарыхтагы ордун ачып берүүдө жана даңазалоодо кокту-колоттук жердешчилик ооруга да орун берилип, тарыхый инсандардын тарыхтагы таасын ордуна карабастан эле жалпы улуттук деңгээлде көтөрүү көйгөйлөрү учурап калууда. Мындай өксүктөргө карата анын позициясына белгилүү тарыхчы К.Молдокасымов: “Ташын агайдын тарыхтагы белгилүү инсандарды ээлеген ордуна жараша “улуттук, регионалдык, уруулук, уруктук деңгээлде карайлы” деген негиздүү сунушу тарыхчылардын арасында гана эмес, мүлдө коомчулук тарабынан да колдоого алынып келет” (Молдокасымов, 2022, 45-6), - деп токтолгон. Албетте мындай көрүнүш кээде кез келип калып жаткандыгы маалым.

Бүгүнкү кыргыз тарыхнаамасында Кокон хандыгына жерүү менен мамиле кылган пикирлер арбын. Бул жерде коңшу мамлекеттин тарыхчыларынын пикирин да эске алуу абзел. Аталган маселе өзбек, тажик, казак ж.б. чет өлкөлүк тарыхчылар тарабынан такай изилденип келүүдө. Алардын арасында Кокон хандыгынын этникалык иденттүүлүгү боюнча ар кандай көз караштар бар экендиги маалым. Т.Кененсариевдин сыпаттоосуна шайкеш келген “хандыктын фергана тургундарынын орток хандыгы болгондугу тууралуу пикирлер” Өзбекстандын Кокон шаарында 2022-жылдын 14-15-апрель күндөрү өткөн “Кўкон хонлиги давлатчилик тарихи” аталышындагы илимий теориялык конференцияда айтылгандыгы белгилөөгө болот. Ошол эле жылдын 8-9- июнь күндөрү аталган шаарда “Кўкон хонлигининг Туркий халклар давлатчилиги ривожиди ва маданий меросида тутган ўрни” аталышындагы Эл аралык конференция да өткөрүлгөн. “Кокон хандыгы фергана тургундарынын орток хандыгы катары каралуусу керек” деген Т.Кененсариевдин илимий жыйынтыктарына үндөш пикирлердин опол тоодой окумуштуулар тарабынан жана жалпы түркий калктардын да мамлекеттүүлүгү болгон деген кыязда ойлор айтылгандыгы тегин жерден эмес. Анткени хандыктын калыптанышына салым кошкон, аталган хандыктын башатында тең өнөктөш болгон кыргыз башкаруучулары ролун тануу мүмкүн эмес. Ошондой эле 1940-жылы Бухара эмирлиги тарабынан басылып көз карандылыгын жоготкон хандыктын кайра тикелениши Нүзүп бий аркылуу ишке ашкандыгы да кадиксиз чындык. Өкүмдарлыктын соңку күндөрүндө Исак молдо Асан уулу менен Абдылдабек баштаган мыкты азаматтардын аны Орусия империясынан сактап калуу аракеттери да жалпыга маалым.

Корутунду. Табиятынан талыкпай изденүүнү адат кылган таасын тарыхчы Т. Кененсариев өзүнүн Кыргызстан тарыхы илиминин, анын ичинде жаңы доордогу Фергана өрөөнүнүн тарыхынын урунттуу маселелерине арналган эмгектериндеги концептуалдуу көз караштары менен бир эле кыргыз эмес коңшу өлкөлөрдүн илимий коомчулугуна белгилүү окумуштуулардын бири болгондугу талашсыз. Ал өзүнүн орошон ойлорун, тарыхтагы таберик табылгаларын ата мекендик кесипкөй тарыхчылардын гана эмес чет өлкөлүк кесиптештеринин чөйрөсүндө жана жалпы эле кыргыз коомчулугунда бөлүшүп, даңазалаган, тарых илими үчүн чындап күйгөн адис тарыхчы катары таанылды. Аалымдын Кокон хандыгы жана отор доору боюнча көз караштары көндүм болгон көз караштарга төп келбеген жаңычылдыгы менен айырмаланат. Жаңы доордогу жалпыга маалым, аспай кыргыздарга атагы дайын айтылуу инсандарды изилдөө жана даңазалоо менен инсан таанууга из салып, изги ийгиликттерди жаратты. Ошондой эле ал өзүнүн илимий мектебин түзгөн устат окумуштуулардын бири. Анын жетекчилигинде Р.Акбаров, Ж. Алымбаев, М.Султанбаева, Э.Авазов, Т.Жаркынбаев, Ш. Дыйканова, Б.Ураимов, С.Арстанов, К. Халматов, Сагынбай кызы Нурила, Р. Зулпуева, Г.Анарбаева, В.Анарбекова ж.б.кандидаттык илимий иштерин жакташкан. Т. Кененсариевдин мектебинин өкүлдөрүнүн айрымдары Фергана өрөөнүнүн хандык, колониялык жана советтик доордогу тарыхынын айрым жагдайларын изилдөөлөрүн улантып келе жатышат.

Адабияттар:

1. Усенбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства (до присоединения Киргизии в России). – Фрунзе: Издательства АН Киргизской ССР, 1961. – 165 с.
2. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханства. – Фрунзе: Илим, 1977. – 367 с.
3. Кененсариев Т., Нурдинова С. Курманжан датка- элдик инсан// Ленин жолу. 14.06. 1991.
4. Кененсариев Т. Курманжан датка- тарыхый инсан// Сборник статей. _Ош, 1991. -С. 7-16.
5. Кененсариев Т. Кокон хандыгы жана кыргыздар// Заман Кыргызстан. 1994. 7-14-март.
6. Кененсариев Т. Кокон хандыгындагы этносаясий кырдаалга карата// Кыргызстан наше отечество: История взаимосвязи и укрепление единство народов Кыргызстана в условиях установление независимого государства.-Б. Мурас. 1997. С.25-37.
7. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. – Ош, ОшМУ1,997. 64 б.
8. Кененсариев Т. Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX – начале XX вв. – Б., 2009. 288
9. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. _ Б, 2009., 288б.
10. Ж. Жакыпбеков Чабыты кенен ою терең тарыхчы (Профессор Т. Кененсариевдин инсандык портретине сүртүмдөр)//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр.:Илимий эмгектер.Б.,: 2022. 140-б.
11. Кененсариев Т. Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында). Бишкек.: Maxprint, 2022, 304б.
12. Кененсариев Т. Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында): Жооптуу редактор Ж. Алымбаев Б. 2022. 98-б.
13. Кененсариев Т. Исхак Асан уулу Полот хан. - Бишкек, 1997.
14. Кененсариев Т. Алымкул аталык. - Ош, 1999.
15. Кененсариев Т., Молдокасымов К., Токтогулова Г.Мамыр баатыр.-Б., 2018.- 250б.
16. Кененсариев Т. Алымкул Амир Лашкар// Экинчи бөлүктү түзгөн Т.Кененсариев. Б., 2019.- 344б.
17. Молдокасымов К. Агай тууралуу эскерүү өтө аянычтуу)//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр.:Илимий эмгектер.Б.,: 2022. 45- б.
18. История государственности Кокандского ханства.Материалы международной научно-теоретической конференции 14-15-апреля 2022 . Ташкент 2022. – 386-б.
19. Захарова, А. Е. Ош: этнологические аспекты формирования полиэтнического состава населения / А. Е. Захарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 20-26. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_20. – EDN RFRRDI.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 15-19

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_3](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_3)

**КОКОН ХАНДЫГЫ XIX КК. 40-70-ЖЖ. (ТУРКЕСТАН ЖЫЙНАГЫНЫН АЙРЫМ
МАТЕРИАЛДАРЫНДА)**

КОКАНДСКОЕ ХАНСТВА В 40-70-ГГ. XIX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО
СБОРНИКА)

KOKAND KHANATE IN THE 40-70S. XIX CENTURY (BASED ON MATERIALS FROM THE
TURKESTAN COLLECTION)

Апышова Аида Кабыловна

Апышова Аида Кабыловна

Apyshova Aida Kabilovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor, Osh State University

aida280973@mail.ru

Салиева Эльмира Абдукаримовна

Салиева Эльмира Абдукаримовна

Salieva Elmira Abdugarimovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

КОКОН ХАНДЫГЫ XIX КК. 40-70-ЖЖ. (ТҮРКЕСТАН ЖЫЙНАГЫНЫН АЙРЫМ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)

Аннотация

XIX кылымдын орто ченинде Россия империясы коңшусу – Кокон хандыгына кызыгуу көрсөтө баштаган. Кокон хандыгы менен соода алакасын түзүү үчүн орус саясий чөйрөлөрү бул мамлекеттин тарыхы жана андагы ички саясий абал тууралуу да маалыматтарды чогултууга жана жалпылоого үндөгөн. Макала «Түркстан жыйнагынын» материалдарынын негизинде 19-кылымдын 40-70-жылдарындагы Кокон хандыгындагы саясий күчтөрдүн тең салмактуулугун талдоого арналган.

Ачык сөздөр: Кокон хандыгы, Россия империясы, “Түркстан жыйнагы”

КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО В 40-70-ГГ. XIX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)

Аннотация

В середине XIX века Российская империя начала проявлять интерес к соседнему Кокондскому ханству. С целью установить торговых связей с Кокандским ханством побуждали российские политические круги к сбору и обобщению сведений как об истории этого государства так и внутривнутриполитической обстановке в нем. Статья посвящается анализу политического расклада сил в Кокандском ханстве в 40-е 70-е годы XIX века по материалам “Туркестанского сборника”

KOKAND KHANATE IN THE 40-70S. XIX CENTURY (BASED ON MATERIALS FROM THE TURKESTAN COLLECTION)

Abstract

In the mid XIX th century, the Russian Empire began to show interest in the neighboring Kokon Khanate. In order to establish trade relations with the Khanate of Kokand, Russian political circles were encouraged to collect and summarize information about both the history of this state and the internal political situation in it. The article is devoted to the analysis of the political balance of power in the Kokand Khanate in the 40s-70s of the 19th century based on materials from the “Turkestan Collection”

Ключевые слова: Кокандское ханство, Российская империя, “Туркестанский сборник”

Keywords: Kokand Khanate, Russian Empire, “Turkestan collection”

Киришүү

XIX кылымдын орто ченинде Россия империясы өзүнүн түштүк коңшусу – Кокон хандыгына өзгөчө кызыгуу көрсөтө баштаган. Ошол учурда Кокон менен соода алакасын түзүү зарылчылыгы, ошондой эле келечекте аны менен аскердик кагылышуулардын чыгуу ыктымалдыгы орус саясий чөйрөлөрүн бул мамлекеттин тарыхы жана андагы ички саясий абалы жөнүндө да маалыматтарды чогултууга жана жалпылоого түрткөн. Маалымат эки жол менен чогултулган. Биринчиден, маалымат дипломатиялык каналдар аркылуу келген. Мында хандыкка барган элчилердин отчеттору негизинен жашыруун болуп, сейрек жарыяланып турган. Экинчиден, маалымат саякатчылардан, окумуштуулардан, журналисттерден, соодагерлерден жана башка расмий эмес адамдардан келген.

Алардын саякат жазуулары жана эскерүүлөрү, эреже катары, басма сөздө басылып чыккан. Ошентип, XIX кылымдын 40-70-жылдары орус мезгилдүү басылмаларынын беттеринде Кокон хандыгынын тарыхынын жана турмушунун ар кыл жактарына чагылдырган материалдардын топтому топтолгон. Бул материалдардын көбү кийинчерээк көп томдук «Түркстан жыйнагына» жайгаштырылган. Орус мезгилдүү басма сөзүндө 1842-1876-жылдардагы Кокон хандыгындагы саясий күрөштү чагылдырууга чоң көңүл бурулган.

Белгилүү болгондой, дал ушул хандыктын жашоосунун акыркы мезгилинде саясий үстөмдүк үчүн түрдүү уруулардын ортосундагы күрөш кескин күчөгөн. Орус гезиттеринде бул күрөш өзүнүн укмуштуудай өзгөрүүсү чагылдырылган. Жыйнактын 75-томунда 1874-жылдын 28-сентябрындагы «Петербург ведомости» гезитинен алынган макала кездешет. Автор 1873-жылы Худаяр ханга каршы башталган көтөрүлүшкө байланыштуу хандыктын 1842-жылдан берки тарыхын ретроспективдүү түрдө чагылдырып, ошондой эле бул көтөрүлүштүн себептерин аныктоого жана мүмкүн болуучу кесепеттерин алдын ала айтууга аракет кылат. 40-жылдардын башында XIX Кокон хандыгы Бухара эмиринин бийлигине өткөнү белгилүү. Коконду Бухара зулумунан бошотууда кыргыздар менен кыпчактар активдүү роль ойноп, «акыркы жетекчилеринин бири, жигердүү жана эр жүрөк Мусулман-Кулдун жетекчилиги астында көтөрүлүшкө чыгышкандыгы айтылат. Мусулман-Кул 1842-ж. Кокондо Бухара губернатору Ибрагим Датхакты өлтүрүп, шаардан бухара аскерлерин кууп чыгып, Шерали ханды такка көтөргөн. Бухара эмири Насрулланын Коконду кайтаруу аракети ийгиликсиз аяктаган.

Макаланын автору жазгандай, эмир «Мусулман Кулдун күчү жана кайраты алдында чегинүүгө» аргасыз болгон. Бирок бийлик үчүн күрөш муну менен эле аяктаган жок. Кокон тактысына талапкер болгондордун бири Мурадбек үч жылдан кийин Бухара аскерлеринин жардамы жана отурукташкан дыйканчылык ак сөөктөрдүн жигердүү колдоосу менен Коконду басып алып, Шералыны өлтүрүп, өзүн хан деп жарыялаган. Бирок Мурат хандын бийликте калышы көпкө созулган жок: жети күндөн кийин ошол кезде Ошто болгон Мусулман-Кул кыпчактары менен Коконго кайтып келип, Мурад ханды өлтүрүп, Шерали хандын уулу Худаярды такка отургузат. «Кийин, — деп жазат автор, - Мусулман-Кул хан менен тууган болуп, кызын ага үйлөнтүп, сегиз жыл бою аны көчмөн калкка зордук-зомбулуктан, эзүүдөн тыйып, жигердүү жана маанилүү шериктеш болуп, жалпысынан кыраакылык менен башкарган. Худаяр хан анын тушунда Бул эл башчысынын өлүмү жана Худаяр хандын чыккынчылыгы көчмөн калкка терең таасир калтырып, мусулмандардын адилеттүү жана акылдуу Мусулман-Кулдун башкаруусунун таасири астында унчукпай баштаган Кокон бийлигине болгон жек көрүү сезимин кайрадан күчөткөн.»

Макалада Кокон хандыгында Бухара аскерлери борбордон куулгандан тартып Мусулман-Кул жазаланганга чейин болгон окуялардын жалпы схемасы туура берилген. Ошондой эле автор Кокон хандыгын Бухара эмиринин бийлигинен бошотууда негизги ролду ойногон Мусулман-Кулга жана анын уруусу – кыпчактарга сый-урмат көрсөткөнүн белгилей кетүү керек. Ошол эле учурда ал Мусулман-Кулдун инсандыгын идеалдаштырып, аны “эл көсөмү” деп атайт [6] Сөз болуп жаткан макаланын автору Кокон хандыгында бийлик үчүн күрөштүн этникалык мааниге ээ болгондугун туура белгилеген. Чынында эле, хандыктын пайда болушунун эң башынан эле бул жерде

отурукташкан дыйканчылык менен көчмөн дворяндардын ортосунда саясий гегемония үчүн күрөш башталган.

Отурукташкан дыйканчылык ак сөөктөрү негизинен сарттарды, б.а. Өзбектер менен тажиктер, көчмөндөр – кыпчактар, кийинчерээк кыргыздар да кошулган. Алгачкы Кокон хандарынын бири Абдулкаримдин тушунда да козголоңчу кыпчактар анын ордуна Сайфиджан-Тураны хан коюуга аракет кылышкан, бирок акыры көтөрүлүш басылып, кыпчактардын массалык кырылышына алып келген. Ошентип, “Тарихи Туркистон” (“Түркстан тарыхы”) китебинин автору “Кокон хандары өз алдынча бийлик жүргүзө алышкан эмес, алардын эрки кыргыздар сыяктуу талаада өскөн көчмөн элдердин колунда болгон. ал эми анын ордуна ханды кээде өлтүргөн кыпчактар, анын кичүү уулун чоңойтуп, же агасын өлтүрүп, инисин чоңойтуп, хандар алардын колдорунада оюнчук болуп калган...” [1]. Бийлик үчүн болгон бул өз ара күрөштө атаандаштар көп учурда жеңишке жетишип турушкан. Худаяр хан такты үч жолу эң жакын туугандарына – бир тууганы Малла Ханга, анын уулу Султан Саид-ханга жана акырында өз уулу Насриддин ханга берүүгө аргасыз болгон. Бул Кокон хандыгында бийлик үчүн күрөш айыгышкан жана элдешкис болгонунан кабар берет.

«Түркстан жыйнагындагы» аталган макаланын автору Пулат хандын жетекчилиги астында башталган көтөрүлүштүн жагдайын жана себептерин жалпысынан туура аныктайт. Ал 1853-жылдагы окуялардан кийин деп жазат. «Худаяр хан элдик кыжырданууну жумшартуу үчүн эч кандай каалоо көрсөтпөстөн, көчмөндөрдүн каарын эң катаал деспотизм менен тутантууга шашкан. Мыйзамсыз оор талап кайра административдик системага айланган. Ал эми көчмөндөр гана эзилип тим болбостон, хан отурукташкан калкка да өзүнүн деспоттук жагын көрсөтүп, ал толук эрки менен базар дүкөндөрүнө салык салган. Алардын катарына бардык мүлктөрдөн, атүгүл күйүүчү май үчүн чогултулган тикенектерден азык-түлүк менен камсыз кылуу үчүн өтө чоң салыктарды белгилөөгө болот. Отурукташкан калк жана көчмөн калк хандын деспотизмининен нааразычылыктар үчүн ырайымсыз жазалоо жана куугунтуктоого туш болуп турушкан. Бирок айрым учурда көчмөн калк күч-кубаттуураак болгондуктан, кээде эзүүгө туруштук бере албай, тынымсыз көтөрүлүшкө чыгып, алар басылган. жана кандуу жаза алып турушкан.

Худаяр хан баш көтөргөн кыргыздар менен кыпчактарды сотсуз, жүздөп гана эмес, миңдеп кырууну буйругандыктан, ал Коконду өлүм жазасына тартуучу жайга айландырган деп айтсак болот.

Россия хандыктын аймагынын бир бөлүгүн басып алгандан кийин да 1868-жылдагы орус-кокон келишими түзүлгөн. «Худаяр хан башкаруудагы ырайымсыздыгын жөн эле басаңдаткан жок», - деп айтылат макалада, тескерисинче, ал нукура чыгыштын айлакердигинен, орустар менен дос коңшу катары жаңы абалын өзүнүн деспоттук максаттары үчүн пайдаланган.

Андан ары автор 1873-жылы көчмөндөрдүн көтөрүлүшүнө түрткү болгон айрым жагдайларга токтолот. Ал мындай деп жазат: «Дайыма адилетсиздиктен жана ырайымсыздыктан чарчаган кыргыздар өткөн жылы Худаяр ханга каршы өтө чоң массалык түрдө көтөрүлүштү [1].

«Түркстан жыйнагына» кирген материалдар көтөрүлүш Кокон хандыгында бийлик үчүн күрөшкө жаңы дем бергендигин айгинелейт. Элдин каары толкунунда такты басып алуу аракетинде хандын үй-бүлөсүнөн чыккан шылуундар өздөрүнүн демилгеси менен же көтөрүлүштүн айрым жетекчилеринин колдоосу менен тактыга доомат кыла башташкан. Ошентип, көтөрүлүштүн күчөгөн мезгилинде хандыктын түштүк чектеринде нааразычылыктар өтө көп болгон.

Ошентип, Кокон хандыгында бийлик үчүн узакка созулган күрөш акыры бул мамлекеттин жоюлуп, анын аймагынын Россия империясынын карамагына өтүшү менен аяктаган.

Жыйынтыктап айтканда, Кокон хандыгын орус аскерлеринин басып алуусунун бирден бир себеби бийлик үчүн болгон өз ара күрөш, ар кандай уруулардын ортосундагы, ошондой эле хандыктын, калктын арасында алардын этникалык кагылышуулары экенин белгилегим келет.

Тактыга талапкерлердин көбү бийлик үчүн күрөштө этникалык факторду колдонууга умтулушкан, бул Кокон коомунун ыдырашына жана алсызданышына алып келген жана акырында хандыкты толук басып алууну көздөгөн тышкы күчтөрдүн колуна өтүп кеткен.

Орто Азия элдеринин ата-бабалары бириккендигин, бизди улуу тарыхыбыз бириктиргендигин дайыма айтып келебиз, Совет бийлиги орногондон кийин Түркстан бир нече мамлекетке бөлүнүп кеткесе да бизди бириктирген нерсе бар Ал элдерибизди бириктирип турган факторлордун бири – биздин ТАРЫХ демекчимин.

Адабияттар

1. История Узбекистана Том 3. Ташкент, 1993.
2. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань. 1886.
3. Троицкая А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива кокандских ханов., Москва., 1969
4. М.В. Межов. Туркестанский сборник .Том 75, 1910г.
5. М.В. Межов. Туркестанский сборник .Том 6, 1910г.
6. Проишествия в Кокандском ханстве // Туркестанский сборник. Т.148.
7. Касымов А.Г. “Туркестанский сборник” // Советская библиография. Москва., 1959. - №5.
8. Алымбаев, Ж. Б. Санитарно-гигиеническая и эпидемиологическая ситуация в городах Туркестана (во второй половине XIX и начала XX вв.) / Ж. Б. Алымбаев, А. Гүлназ // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 22-26. – EDN XCKMQW.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 20-27

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_4](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_4)

**ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫН
ИЗИЛДӨӨГӨ КОШКОН САЛЫМЫ**

ВКЛАД ПРОФЕССОРА Т. КЕНЕНСАРИЕВА В ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ
КЫРГЫЗСТАНА

THE CONTRIBUTION OF PROFESSOR T. KENENSARIEV TO THE STUDY OF THE
HISTORY OF KYRGYZSTAN

Жээнбек Алымбаев

Жээнбек Алымбаев

Jeenbek Alymbaev

т.и.д., профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети
д.и.н., профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас”

Dr. Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas”

jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Макалада профессор Т. Кененсариевдин тарых илимине кошкон салымы жана Кыргызстандын XVIII-XIX кк. тарыхын изилдөөдөгү илимий коз карашына анализ берүүгө аракет жасалат. Макалада белгиленгендей профессор Т. Кененсариев Кыргызстандын Кокон хандыгы жана Россия империясынын доорундагы тарыхын изилдеген, тийиштүү илимий даражага ээ болгон, аталган доорлор боюнча бир канча монографияларды, илимий макалаларды жараткан белгилүү окумуштуу катары белгиленет. Т. Кененсариев Кокон хандыгынын тарыхын жаңы тарыхый өңүттөн кароо менен хандык Фергана өрөөнүнүн калкы тарабынан түзүлгөн орток хандык, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы катары кароону сунуш кылат. Ал эми оторчулук доордун тарыхын изилдеп жатып, Т. Кененсариев Кыргызстандын Россияга каратылышынын формалары, анын этаптары, уруу башчыларынын орустарга карата болгон мамилелери боюнча жаңы методологиялык көз карашты сунуштаган. Автор, Кыргызстан Россия империясынын курамына эки моделдик келишимдер, бүтүмдөр жана куралдуу басып алуу негизинде кошулгандыгын белгилейт. Макалада Т. Кененсариев XVIII-XIX кк. тарыхы боюнча жаңы тарыхый көз караштарды сунуштаган, постсоветтик доордун тарыхындагы чыгаан окумуштуулардын бири экендиги белгиленет.

Ключевые слова: Кокон хандыгы, Россия империясы, экономикалык саясат, илимий көз караш, кошулуу, тарыхнаама.

ПРОФЕССОР Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается вклад профессора Т. Кененсариева в историческую науку, а также сделана попытка анализа его научной точки зрения в изучении истории Кыргызстана XVIII-XIX веков. Как отмечается в статье, профессор Т. Кененсариев запомнился как известный ученый, изучавший историю Кыргызстана в эпоху Кокандского ханства и Российской империи, имевший соответствующую научную степень, создавший ряд монографий и научных статей по указанным темам. Т. Кененсариев предлагает взглянуть на историю Кокандского ханства в новой исторической перспективе как созданного народами Ферганской долины совместного ханства, формы кыргызской государственности. А изучая историю колониальной эпохи, Т. Кененсариев предложил новую методологическую точку зрения на формы и этапы присоединения Кыргызстана к России, а также отношение племенных вождей к русским. Автор сообщает что территория Кыргызстана вошла в состав Российской империи на основе двух типовых договоров, сделок и вооруженного завоевания. В статье также говорится об исключительной роли профессора Т. Кененсариева, являющимся одним из выдающихся ученых в истории постсоветской эпохи, предложивших новые исторические взгляды на историю XVIII-XIX вв.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Российская империя, экономическая политика, научная перспектива, аннексия, историография

THE CONTRIBUTION OF PROFESSOR T. KENENSARIEV TO THE STUDY OF THE HISTORY OF KYRGYZSTAN

Abstract

This article examines the contribution of Professor T. Kenensariev to historical science, and also makes an attempt to analyze his scientific point of view in the study of the history of Kyrgyzstan in the 18th-19th centuries. As noted in the article, Professor T. Kenensariev was remembered as a famous scientist who studied the history of Kyrgyzstan during the era of the Kokand Khanate and the Russian Empire, had an appropriate scientific degree, and created a number of monographs and scientific articles on these topics. T. Kenensariev offers to look at the history of the Kokand Khanate in a new historical perspective as a joint khanate created by the peoples of the Fergana Valley, a form of Kyrgyz statehood. And while studying the history of the colonial era, T. Kenensariev proposed a new methodological point of view on the forms and stages of Kyrgyzstan's annexation to Russia, as well as the attitude of tribal leaders towards Russians. The author reports that the territory of Kyrgyzstan became part of the Russian Empire on the basis of two standard treaties, transactions and armed conquest. The article also talks about the exceptional role of Professor T. Kenensariev, who is one of the outstanding scientists in the history of the post-Soviet era, who proposed new historical views on the history of the 18th-19th centuries.

Keywords: Kokand Khanate, Russian Empire, economic policy, scientific perspective, annexation, historiography.

Киришүү

Профессор Т.Кененсариев советтик доордо марксистик-лениндик концепциянын негизинде билим алып, Москва мамлекеттик университетинен кандидаттык эмгегин коргоп, илимге болгон көз карашы калыптанса, анын кийинки илимий чыгармачылык жолу постсоветтик доорго туура келип, эгемендүүлүк доордун талабына, шартына жараша тарых илиминдеги калыптанып калган “марксистик-лениндик” концепцияны кайрадан карап чыгуу, ата мекендин тарыхындагы “ак дактарды” жоюу, чыныгы тарыхый реалдуулукту изилдөө мезгилине туура келди. Албетте эки мезгилдин идеологиясына кабылып, же эски концепцияны жактап, же болбосо чыныгы тарыхый фактыны бурмалабай изилдөө маселеси жаралды. Экинчи жолду тандап алган профессор Т.Кененсариев чыныгы тарыхый фактыны бурмалабай, адилет, объективдүүлүк принциптин негизинде изилдөө жолун тандап алды. Эң оболу постсоветтик мезгилдеги демократиянын шарданы менен жаралган “тарыхты сүйүүчүлөрдүн” “апыртма” багытта жазылган эмгектерине сын көз караш менен карап, өз пикирин билдирүүгө бел байлады.

Т. Кененсариевдин изилдөө объектиси кыргыздардын XIX к. тарыхы болуп саналат. Изилдөөнүн негизги предмети катары Кокон хандыгынын тарыхы, Кыргызстандан Россия империясынын доорунда аттуу эки чоң илимий багытты, теманы тандап алды. Белгилеп кетсек, аталган эки илимий багыт тарыхы илиминде кайчы пикирлерди жараткан, совет доорундагы коммунисттик партиянын тарых илимине болгон көзөмөлүнүн натыйжасында идеологиялык талапка жараша изилденип, окумуштуулардын арасында талаш пикирлерди жаратып келген темалардын бири болгон. Белгилей кетсек, Т. Кененсариев учурунда СССР атуу чоң империянын атактуу окуу жайларынын бири болгон Москва мамлекеттик университетинен билим алып тарых илиминин корифейлери болгон Б. Рыбаков, И. Д. Ковальченко сыяктуу атактуу илимпоздордун лекцияларын угуп профессионал тарыхчы катары калыптанса, профессор Нина Степановна Киняпинанын жетекчилиги астында "XIX кылымдын акырындагы — XX кылымдын башындагы падышалык өкмөттүн Кыргызстандагы экономикалык саясаты" деген орчун темада кандидаттык диссертациясын Москвадан ийгиликтүү коргоп, чоң илимге карай жолдомо алган.

Советтик-кыргыз тарыхнаамасында Кокон хандыгы, Россия империясынын мезгили боюнча белгилүү окумуштуулар В. Плоских, А.Хасанов, Б. Жамгерчинов, К. Үсөнбаев, С. Ильясов, ж.б. белгилүү окумуштуулар тарабынан изилдөөлөр жүргүзүлүп, ири монографиялар жаралып, докторлук диссертациялар корголуп, аларга илимий наамдар ыйгарылып, мамлекеттик сыйлыктарга татыктуу болушкандыгы белгилүү. Ошондон улам Т. Кененсариевдин тарых илимине кошкон салымына анализ жургузуп жатып, жогорудагы аты аталган окумуштуулардан айырмасы эмнеде деген суроо жаралат? Албетте белгилүү илимпоздор В. Плоских, А.Хасанов, Б. Жамгерчинов, К. Үсөнбаев, С. Ильясовдор XIX к. тарыхы боюнча тарыхнаамада классикалык мүнөздөгү эмгек жаратышкан илимпоздор болуп саналат. Алардын эмгектери кеңири тарыхый булактардын негизинде жазылгандыгына карабастан партиянын тарых илимине карата жүргүзгөн көзөмөлүнөн чыга алышкан эмес. Ошондуктан алар өз илимий концепцияларын калыптанып калган илимий шаблондорду кайталоого мажбур болушкан.

Т. Кененсариев XVIII –XIX кк. Фергана өрөөнүндө өкүм сүргөн отурукташкан жана көчмөн калк тарабынан түптөнүп, тарыхта 167 жыл өкүм сүргөн Кокон хандыгынын тарыхы

боюнча изилдөө жүргүзгөн, хандыктын тарыхын жаны көз караштан кароо туурасында өзүнүн методологиялык көрсөтмөсүн сунуштаган окумуштуу.

Белгилей кетчү нерсе, Т. Кененсариев аталган илимий проблемага байланыштуу бир катар эмгектерди жаратты [1] алардын айрымдары чет тилдерине которулду.

Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөгө арналган эмгектеринде Т. Кененсариев Орто Азия тарыхчыларынын арасында талаш пикирлерди жаратып келе жаткан “хандыктын кайсыл улутка таандык экендиги”, “хандыктын өз аймагын кеңейтүүгө жасаган саясаты” маселесинин тегерегинде өзүнүн жаңы тарыхый концепциясын сунуштап чыкты. Постсоветтик доордогу Өзбекстандын тарыхнаамасында “Кокон хандыгы Бухара эмираты жана Хива хандыгы сыяктуу эле өзбектердин үч хандыгынын бирөөсү” деген аныктамага, анан кала берсе, орус окумуштуусу Н. В. Сычевдин эмгегиндеги [2] XVIII кылымда Ферганада түптөлгөн Кокон хандыгы “өзбек хандыгы” болгон деген пикирди колдобостугун баса белгилеп, далилдүү тарыхый фактыларга таянуу менен аталган пикирди четке кагат. Т. Кененсариев өзүнүн “Кокон хандыгын изилдөө жана кыргыз тарыхнаамасы. Талаш маселелер жана изилдөө перспективалары” аттуу көлөмдүү макаласында: “Кокон хандыгы – бул көп улуттуу өлкө, өзбек этносу менен кошо эле кыргыз, тажик элдеринин да мамлекеттүүлүгү, кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн бир көрүнүшү” болгон деген көз карашты сунуштаган[3]. Бул багытта Т. Кененсариевдин илимий аргументтери, кыргыз, өзбек окумуштуулары тарабынан туура экендиги колдоо тапты. Алсак белгилүү өзбек окумуштуусу Б. Бабаджановдун өзүнүн эмгегинде хандыктын саясий турмушундагы кыргыздардын ролуна баа берип жатып, төмөндөгүдөй жыйынтыка келген: “Түштүк кыргыздардын тарыхын Кокон хандыгынын тарыхынан бөлүп кароого болбойт. Алар кыпчактар курамалар, ж.б. уруулар сыяктуу эле хандыктын саясий турмушунда “чоочун элемент эмес”, мамлекеттин калкынын бир бөлүгү катары караш керек” [4,с.234]. Ал эми жаш изилдөөчү Төлөбаева Элида 2022-жылы “Кыргыздар Кокон хандыгынын доорунда XVII-XIX кк.. башы” аттуу диссертациялык эмгегинде Кокон хандыгын түптөөгө активдүү катышкан Акбото кыргыз болгондугун тастыктаган тарыхый булакты илимий айлампага киргизип, кыргыздардын хандыктын саясий турмушундагы ролу жогору болгондугун дагы бир жолу тастыктады. Демек кыргыздар Фергана өрөөнүндө жашаган башка этностор сыяктуу эле Кокон хандыгын өз мамлекетиндей баалап, анын хандыктын саясий, социалдык-экономикалык турмушунда активтүү ролу ойногону тарыхый чындык болуп саналат.

Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөдө советтик тарыхчылар саясий конъюнктурага жараша чоң таасир бергендигин белгилеген Т. Кененсариев советтик доордогу “Кокон хандыгына каршы күрөш”, “Кокондук экспанция” ж.б. сыяктуу шаблондук формулаларды кайра карап чыгуу мезгилдин талабы экендигин белгилеп, аталган формулалар советтик идеологиянын “продуктысы” катары баа берет. Окумуштуу мындай пикирине төмөнкүдөй далилдерди келтирет: “ ... чынында XVIII кылымдын 60-жылдарында кокон хандары алайлык жана Эки-Суу арасындагы кыргыздарга, ал эми XIX кылымдын башында таластык кыргыздарга, 20-жылдары кетмен-төбөлүк, теңиртоолук жана чүйлүк кыргыздарга, ал эми 30-жылдары ысыккөлдүк кыргыздарга “экспансияга”, “басып алууга” ылайык саясат жүргүзгөндүгү анык” [3]. Бирок, деп жазат Т. Кененсариев: “дүйнөлүк тарыхтын бардык барактарында тигил же бул мамлекет уюшулуп, түптөлүп, анан бекемделиш үчүн чөлкөмдүк кеңейүүнү сөзсүз түрдө экспансиялык жана басып алуу жолу менен, куралдын күчү менен ишке ашырып келген. Европадагы, Азиядагы ар кандай чоң, кичине мамлекеттер ошондой жол менен түптөнүп, анан бекемделишкен. Орто кылымдагы Москва княздыгынын

бекемделиши жана борборлоштурулушу жанындагы кандаш Суздаль, Владимир, Новгород, Рязань сыяктуу княздыктарды куралдуу басып алып, бириктирүү жолу менен ишке ашкан. Демек, мындай тарыхый логика Кокон хандыгынын да Хива жана Бухарадай эле буйтап өткөн эмес” [3]. Окумуштуун жогоруда келтирген аргументтери тарыхый чындык экендигин белгилөө менен автордун сунушун толук колдоого арзый тургандыгын белгилеп кетмекчибиз.

Профессор Т. Кененсариевдин Кыргызстандын постсоветтик доордогу жүргүзүп келе жаткан маанилүү изилдөөлөрүнүн бири - бул Кыргызстандын Россияга каратылышы, колониалдык доордогу падышачылыктын экономикалык саясий маселелери. Албетте автор аталган эки маселе менен гана чектелбестен колониалдык доордун тарыхы боюнча кеңири изилдөөлөрдү жүргүзүп келген. Окумуштуу бул багытта кандидаттык, докторлук эмгектерин ийгиликтүү коргоп, Кыргызстандын постсоветтик мезгилдеги тарыхнаамасына аталган маселе боюнча жаңы көз караштагы жазылган көлөмдүү монографиялык эмгектерин жарыялады [5].

Советтик тарыхнаамада Кыргызстандын Россияга каратылышы саясий конъюнктурага жараша баа берилип, 1963-жылы Кыргызстан БК токтомунун кийин “ыктыярдуу” термини колдонула баштаганы белгилүү. Советтик тарыхнаамада белгилүү окумуштуулар Б. Жамгырчинов түндүк Кыргызстандын Россияга каратылышын изилдесе, К. Үсөнбаев Кыргызстандын түштүк аймагынын каратылышын изилдеп маңыздуу эмгек жаратышкандыктары белгилүү [6]. Постсоветтик мезгилде Орто Азиянын Россия империясына каратылышы, колониалдык доордун тарыхы кайрадан илимий талкууга түшүп, советтик окумуштуулардын илимий көз караштарына жаңыча баа берүү талабы коомчулукта жаралып, көптөгөн илимий конференциялар уюштурулуп, илимий эмгектер жазыла баштады. Кыргызстандын постсоветтик мезгилдеги тарыхнаамасында “ыктыярдуу” термини тарыхый чындыкты чагылдырбаган, советтик идеологиянын көрсөтмөсү алдында жаралган тарыхый көз караштардын бири экендигин биринчилерден болуп көтөрүп чыккан авторлордун бири – Т.Кененсариев болду.

Т. Кененсариев 1997-жылы “Кыргызстандын Орусияга каратылышы” деген монографиялык эмгекти жарыялап, 1998-жылы “XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы Кыргызстандагы саясий өнүгүү”- деген темада докторлук эмгегин ийгиликтүү коргоду. Б. Жамгырчинов, К. Үсөнбаевдин жогоруда аталган эмгектеринен эмнеси менен айырмаланат, автордун жаңылыгы эмнеде деген суроо жаралат? Т. Кененсариев Кыргызстандын Россияга каратылышынын формалары, анын этаптары, уруу башчыларынын орустарга карата болгон мамилелери боюнча жаңы методологиялык көз карашты сунуштайт. Алсак, түндүк кыргыздардын Россияга каратылышына анализ берип жатып: “Түндүк Кыргызстандын Орусияга каратылышы толук түрдө 1863-жылы эмес, 1868-жылга чейинки мезгилде ишке ашкан. Бул жерлерди Орусия эки моделдин (келишимдер, бүтүмдөр жана куралдуу басып алуу) негизинде: 1855-58-жылдары тынчтык жана анча-мынча курал колдонуу менен, 1860-63-жылдары куралдуу күч жана анча-мынча тынчтык келишимдер менен, ал эми 1864-жылдан баштап 1868-жылга чейин жаңы ээликтерди кеңитүү жана куралдын күчү менен ал чөлкөмдөрдө орус бийлигин бекемдөө жана аркылуу каратып бүткөн. Натыйжада Кыргызстан “толук же чыныгы типтеги” (Түркстандын саясий-стратегиялык маанисине байланыштуу жергиликтүү бийлигинде согуштук жана граждандык башкаруу бириккен) колонияга айлана баштаган”- [7,6-352] деген жаңы жыйынтыка келет. Советтик тарыхнаамадагы “ыктыярдуу” формуласы чындыкка туура келбестигин белгилеген автор:

“Түндүк кыргыздарынын Орусияга каратылышы өзүнүн көп кырдуулугу, татаалдыгы менен айырмаланат. Айрым кыргыз манаптарынын оруска жүз буруу саясатына байланышкан кай бир фактылардын негизинде Кыргызстандын түндүк чөлкөмдөрүн Орусияга каратууну “ыктыярдуу биригүү” (добровольное вхождение), ал түгүл “тынчтык жол менен кошулуу” (мирное присоединение) деп саноо тарых логикасына туура келбейт”- [7,6-352] деп баса белгилейт. Аталган көз караш автордун докторлук диссертациясында негизги Жобо катары сунушталып, диссертациялык кеңеште жактырылып, илим чөйрөсүндө толук колдоо тапты десек жаңылышпайбыз.

Ал эми түндүк кыргыз урууларынын Россия империясынын саясатына карата болгон мамилесине токтолгон Т. Кененсариев: “Мезгилдин, эл аралык кырдаалдын, кыргыз урууларынын саясий абалынын татаалдыгы кай бир кыргыз манаптарын айласыздан оруска жүз бурууга түрткөн. Изилдөө көрсөткөндөй Орусияга баш ийүүнү негизинен каалабаган Ормон, Балбай, Чоң Карач, Муратаалы, Тилекмат, Үмөтаалы, Осмон сыяктуу манаптар гана эмес, көбүнчө Орусияга жан тарткан Боромбай, Качыбек, Байтик сыяктуу манаптар деле тышкы саясий багытты тандоодо өзүлөрүнүн бекемдигин (принциптүүлүгүн) көрсөтө алышкан эмес. Саясий кырдаалга жараша иш жүзүндө кээде Кытайга, кээде Коконго жүз бурган учурлары болгон. Натыйжада жалпы кыргыз журтчулугунун кызыкчылыгынан өзүнүн саясий кызыкчылыгын жогору коюшкан уруу башчылары Орусияга бирдиктүү багыт алышкан эмес. Алар тышкы саясаттагы аракеттерин кырдаалга, согуштук-саясий факторлорго, куралдын күчүнө, жеке кызыкчылыкка негиздешип, элдин тарыхый тагдырына тиешелүү маселелерди чечүүнү окуялардын өнүгүш логикасына түртө салышкан” - [7,6-352] деп жазат. Демек, жогорку фактыларга таянып, түндүк кыргыздары негизинен Орусия тарабынан келишим, бүтүм жана куралдуу басып алуу аркылуу каратылып алынган деп жыйынтык чыгарган окумуштуунун көз карашына толук кошулууга болот.

Т. Кененсариевдин аталган маселени изилдөөдөгү кошкон салымдарынын бири – бул Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймактарын комплекстүү карап, анын өзгөчөлүктөрүнө терең илимий баа бере алгандыгында. Кыргызстандын түштүк аймагын каратуу процессиндеги тарыхый кырдаалга түдөн-түз таасирин тийгизген негизги факторлордун бири – бул Полот хандын жетекчилиги астындагы элдик кыймыл болуп саналат. Т. Кененсариев өзүнүн изилдөөлөрүндө 1873-1876-жж. элдик кыймылга кеңири талдоо жүргүзүп келип: “1873-1876-жылдардагы элдик кыймыл көтөрүлүштөрдүн жөнөкөй гана суммасы эмес, Кудаяр хандын жана анын уулу Насирдин бектин бийлигине каршы антифеодалдык, Орусия баскынчылыгына каршы антиколониялык, элдик боштондук кыймылдардын органикалык биримдигин түзгөн диалектикалык жараян болуп эсептелет” – деген жыйынтыка келет. Кыймылдын тарыхый мааниси, анын прогрессивдүү тарыхый окуя болгондугун баса белгилөө менен кыймылдын прогрессивдүүлүгүн төмөнкүдөй түшүндүрөт: “Стихиялуу мүнөздө болсо да, коомду жакшыртууга умтулуу, феодалдык-реакциялык элементтерге каршы чыгуу, элдин социалдык, боштондук аң-сезиминин ойгонуусу, колониализмге каршы күрөш жана элдик-боштондук кыймылдын башталышы. Жогорку белгилер кыймылдын тарыхый прогрессивдүүлүгүн ырастайт” – деп белгилейт [7,6-359].

Профессор Т. Кененсариевдин Кыргызстандын XIX к. тарыхы боюнча жазылган акыркы фундаменталдуу эмгектери “Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917)” [8] жана “Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында) [9] – деп аталат.

VI чоң бөлүмдөн турган биринчи эмгеги Россия империясынын оторчулук саясатынын маңызы, Кыргызстандагы колониялык мыйзамдуулуктун орношу, империянын

административдик, экономикалык, оторлошуу саясаты, оторлошуу доорундагы социалдык турмуш, калктуу конуштардын пайда болушу, Кыргызстан чоң оюндун тушунда жана памирлик кыргыздар ж.б орчундуу маселелерди изилдөөгө алган. Окумуштуу 1855-1917-жылдар аралыгындагы тарыхты “оторчулук доору” мезгили катары карап кыргыз элинин “тагдырын бура алган” мезгил катары баалап, XIX к. “чоң оюндун” алкагында кыргыз жери геосаясаттын объектиси катары каралгандыгына, “кара түстө чүмбөттөлгөн” [8,740.б] – мезгил болгондугуна карабастан кыргыздарды дүйнө цивилизациясына аралашуусуна алып келген мезгил катары караган. Т. Кененсариевдин аталган эмгеги колониялык доордун тарыхына жаны көз караштан илимий баа берген, концептуалдуу маселелерге баа берип, учурдун методологиялык көз карашында жазылган фундаменталдуу эмгек катары кароого болот.

Профессор Т. Кененсариевдин “Кокон хандыгы” аттуу эмгеги автор өз учурунда жарыялоого үлгүрбөй калып, биз тарабынан басмага даярдалып жарык көрдү. Аталган эмгек Кокон хандыгы боюнча көп жылдар бою автор тарабынан жарыяланып келген илимий макалалар, методологиялык сунуштардын жыйындысы, хандыктын саясий турмушундагы кыргыздардын орду, Фергана өрөөнүндөгү этносаясий кырдаалды кеңири изилдөөгө алган. Автор Кокон хандыгынын саясий тарыхына анализ жасоо менен бирге Акбото, Нүзүп миңбашы, Тайлак баатыр, Алымкул аталык, Алымбек датка сыяктуу улуу инсандардын хандыктын тарыхындагы ролуна, ордуна терең анализ жүргүзгөн. Кокон хандыгы “сартийа”, “илатийа” үчүн да бирдиктүү мамлекет болгондугун баса көрсөтүп, автор “Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир формасы” [9,14.б] болгон деген илимий көз карашын дагы тереңдетип аргументтештирип, постсоветтик доордогу “Кокон тарыхнаамасынын” өнүгүшүнө олуттуу салым кошуп, жаңы илимий концепцияны сунуштап кетти.

Жыйынтыктап айтканда, профессор Т. Кененсариевди Кыргызстандын тарых илиминде Кокон хандыгынын тарыхы, Кыргызстан Россия империясына каратылышы, Кыргызстан оторчулук доорунда, Россия империясынын Кыргызстандагы экономикалык саясаты аттуу чоң илимий маселелердин үстүнөн көлөмдүү монографиялык изилдөөлөрдү жаратып, аталган илимий багыттар боюнча жаңы тарыхый көз караштарды сунуштап, жаңы методологиянын негизинде изилдөө жүргүзүп, өзүнүн илимий-теориясын сунуштаган тарых илимине олуттуу салым кошкон, чыгаан илимпоз катары баалоого болот.

Т. Кененсариев Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарых илиминин өнүгүшүнө, өзгөчө кыргыз элинин XIX к. тарыхын изилдөөгө салым кошкон окумуштуулардын сап башында турары тарыхый чындык.

Колдонулган адабияттар

1. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. – Ош, 1996; ошол эле автор: Алымкул аталык – Ош, 1999; ошол эле автор: Кокандское ханства как форма государственности // Диалог цивилизаций. Вып.3. Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне Великого шелкового пути.–Бишкек, 2003; ошол эле автор: Кокон хандыгынын тарыхынан...// Кыргыздар.Том.7.- Бишкек, 2011; Кокон хандыгын изилдөө жана кыргыз тарыхнаамасы. Талаш маселелер жана изилдөө перспективалары. // Интернет булак.- 2018 февраль; ошол эле автор: The Kyrgyz and Kokand Khanate (Кыргыздар жана Кокон хандыгы) англис тилинде.-Ош,2000.; ошол эле автор: The Kyrgyz and Kokand

- Khanate (Translated by: Alireza Khodagholipour (Кыргыздар жана Кокон хандыгы) фарси тилинде. - Tehran, 2002.
2. Сычев Н.В. Книга династий.- М., 2008
  3. Кененсариев; Кокон хандыгын изилдөө жана кыргыз тарыхнаамасы. Талаш маселелер жана изилдөө преспективалары.// <https://muras.turmush.kg/unews/un>
  4. Бабаджанов Б.М. Кокандская ханство: власть, политика, религия.-Токио-Ташкент.-2010.
  5. Кененсариев Т. XIX кылымдын 50—70-жылдарындагы Кыргызстандагы саясий өнүгүү.// 07.00.02 — Кыргызстандын тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган автореферат.—Бишкек,1998; ошол эле автор: Кыргызстан в составе России.//История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX в./Программа трансформации гуманитарного образования в Кыргызской Республике.—Бишкек,1996.; ошол эле автор: Кыргызстандын Орусияга каратылышы.—Бишкек,1997; ошол эле автор: Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане.-Бишкек, 2009;
  6. Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России.— 1959; Усенбаев К.У. Присоединение Южной Киргизии к России.—Фрунзе, 1960.
  7. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү-Бишкек, 2009.
  8. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917)” -Бишкек, -2019
  9. Т.Кененсариев Т. Кокон
  10. Захарова, А. Е. Ош: этнологические аспекты формирования полиэтнического состава населения / А. Е. Захарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 20-26. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_20. – EDN RFRRDI.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 28-37

УДК: 947, 083 (575. 25)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_5](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_5)

**Т. КЕНЕНСАРИЕВ ЖАҢЫ ДООРДУН ТАРЫХНААМАСЫНДАГЫ ЖАРАТМАН
ТАРЫХЧЫ**

**Т. КЕНЕНСАРИЕВ – ИСТОРИК СОЗИДАТЕЛЬ В ИСТОРИОГРАФИИ НОВОГО
ВРЕМЕНИ**

**T. KENENSARIEV – CREATOR HISTORIAN IN THE HISTORIOGRAPHY OF MODERN
TIMES**

Авазов Эрнис Абдыманапович

Авазов Эрнис Абдыманапович

Avazov Ernis Abdymanapovich

т.и.к., доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Джалал-Абадский государственный университет

Candidate of historical sciences, Associate Professor, Jalal-Abad State University

ernis-ist@mail.ru

Т. КЕНЕНСАРИЕВ ЖАҢЫ ДООРДУН ТАРЫХНААМАСЫНДАГЫ ЖАРАТМАН ТАРЫХЧЫ

Аннотация

Т.Кененсариев Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхын изилдөөгө зор салым кошкон кыргыздын чыгаан окумуштуусу. Макалада кыргыз элинин жаңы мезгилдеги тарыхынын орчундуу маселелерин эмгектеринде чагылдырган чыгаан кыргыз тарыхчысынын кошкон салымы каралат. Т.Кененсариевдин мурасы анын жазган эмгектеринде, тарыхчыны илимге берилген инсан катары мүнөздөгөн кесиптештеринин, замандаштарынын эскерүүлөрүндө сакталып калган. Теманын актуалдуулугу Т.Кененсариевдин өмүрүн жана чыгармачылыгын изилдөө Кыргызстандын тарых илиминин жана тарыхый ойлордун мындан аркы өнүгүшүнө салым кошо тургандыгы менен да мүнөздөлөт. Профессордун Кыргызстанда тарых илиминин жана жогорку тарыхый билим берүүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө кошкон салымы баа жеткис. Т.Кененсариев Кокон хандыгынын жана падышалык доордун тарыхын чагылдырууда эбегейсиз жана баалуу илимий мурас калтырган. Т.Кененсариевдин изилдөөлөрү Фергана өрөөнүндөгү боштондук күрөштүн тарыхын жаңыча чагылдырат. Алардын ичинде 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү, 1916-жылдагы көтөрүлүш боюнча изилдөөлөрү белгилүү.

Ачкыч сөздөр: Т.Кененсариев, жаңы доор, тарыхнаама, жаратман, тарыхчы.

Т. КЕНЕНСАРИЕВ – ИСТОРИК СОЗИДАТЕЛЬ В ИСТОРИОГРАФИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация

Т. Кененсариев является выдающимся кыргызским ученым внесший значительный вклад в изучении историю Кыргызстана Нового времени. В статье рассматривается вклад выдающегося кыргызского историка, отразившего в своих трудах важные вопросы истории кыргызского народа нового периода. Наследие Т.Кененсариева осталось в написанных им трудах, и в воспоминаниях его коллег и современников, которые характеризовали историка как человека, преданного науке. Актуальность темы характеризуется и тем, что изучение жизни и творчества Т.Кененсариева будет способствовать дальнейшему развитию исторической науки и мысли в Кыргызстане. Вклад профессора в становлении и развитии исторической науки и высшего исторического образования в Кыргызстане неопределимы. Т.Кененсариев оставил огромное и ценное научное наследие в освещении истории Кокандского ханства и царского периода. В исследованиях Т. Кененсариева по-новому отражены истории освободительной борьбы в Ферганской долине. Среди них известны исследования об Андижанском восстании 1898 г. и восстании 1916 г.

Ключевые слова: Т. Кененсариев, новая время, историография, создатель, историк.

T. KENENSARIEV – CREATOR HISTORIAN IN THE HISTORIOGRAPHY OF MODERN TIMES

Abstract

T. Kenensariev is an outstanding Kyrgyz scientist who has made a significant contribution to the study of the history of Kyrgyzstan in Modern times. The article examines the contribution of an outstanding Kyrgyz historian, who reflected in his writings important issues of the history of the Kyrgyz people of the new period. The legacy of T. Kenensariev remained in his writings, and in the memoirs of his colleagues and contemporaries, who characterized the historian as a man devoted to science. The relevance of the topic is also characterized by the fact that the study of the life and work of T. Kenensariev will contribute to the further development of historical science and thought in Kyrgyzstan. The professor's contribution to the formation and development of historical science and higher historical education in Kyrgyzstan is invaluable. T. Kenensariev left a huge and valuable scientific legacy in covering the history of the Kokand Khanate and the tsarist period. T. Kenensariev's research reflects the history of the liberation struggle in the Ferghana Valley in a new way. Among them there are well-known studies on the Andijan uprising of 1898 and the uprising of 1916.

Keywords: T. Kenensariev, new era, historiography, creator, historian.

Киришүү

Окумуштуунун басып өткөн жолуна сереп салууда анын биринчи кезекте инсан жана адис тарыхчы катары калыптанышына ал билим алган мектеп, орто жана жогорку окуу жай, илимий мектеп, кесиптештер чөйрөсү чон роль ойноору талашсыз. Ошол кезде ооматы артып, илим билимге суусаган жаштардын көзүнөн учуп турган мугалимдик чеберкана саналган Жалал-Абад педагогикалык окуу жайы дээринде зээндүү болочок тарыхчынын дүйнөсүнүн ачылышына өбөлгө болгон. Эске салсак, кыргыздын алгачкы окуу жайларынын бири болгон бул бараандуу билим уясынан элибиздин бир катар белгилүү инсандары билим алышкан. Алардын арасында таанымал тарыхчылардан тарых илиминин кандидаты кыргыздын тунгуч адис-археологу Ы. Кожомбердиев, тарых илимдеринин доктору, профессор М. Малабаев сыяктуу инсандарды белгилөөгө болот. Тагдырдын тартуусу менен ушул окуу жайда элеттик өспүрүмдү билим сересиндеги алгачкы кадамы башталган. Аталган инсандын агартуучу катары ар тараптуу калыптанышында аталган окуу жайдын орду опол тоодой болгондугун окумуштуу бир катар эскерген жайы бар. Андан кийинки чоң мектеп кыргыз элине орошон окумуштууларды тартуулаган Кыргыз улуттук университети болгон. Изилдөөчүлүктүн изги иштердин башаты, илимий чөйрөнүн калыптанган мезгили ушул мезгилге туура келет. Илимпоздорго ыроолонгон кийинки баскыч бул тигил же бул илимий мектептин өкүлү болууда турат. Бул жаатта Т. Кененсариевдин илимий жетекчиси Россиянын XIX кылымдагы ички жана тышкы саясаты маселелери менен шүгүрлөнгөн москвалык профессор, тарых илимдеринин доктору (1965) Н. С. Киняпина (1920-2003), илимий кеңешчиси болгон көрүнүктүү тарыхчы К. Усенбаев (1928-1999) болгон. Т. Кененсариевдин дүйнөсүнүн илимге арналып, илимий изденүүчүлүк чөйрөсү жаңы доорго байланып калгандыгы ушунда турат. Ал көп жыл аралыгында илимий иш менен катар көбүрөөк педагогикалык ишмердүүлүк менен алектенген. Ошол кездеги ОМПИде тарыхчыларды даярдоонун кайрадан колго алынуусунан улам, жаңы жамаат түптөп, окуу жараянын жолго коюу ага жүктөлгөн. Кайра куруу жылдарындагы айкындуулуктун желаргысына туш келген ушул учур анын кесиптештеринин жана студенттердин арасында кадыр баркы көтөрүлүшүнө алып келген. Кыргыз коомундагы кыргыз тилине, тарыхына жана маданиятына карата улуттук унгуу кайра жандантуу аракеттеринен улам анын студенттери тил маселесин республикада алгачкылардан болуп көтөрүшүп, өз талаптары менен чыгышкан. Партиялык жетекчилик студенттерге жана ага карата кысым көрсөтүүгө өтүп, бирок мегилдин агымына жараша андан натыйжа чыгарууга жетише алган эмес. Анткени убак сааты келген келген СССР тынч жол менен таркалып кеткендиги маалым. Менимче бул учур тарых факультетинин алгачкы студенттеринин эс тутумдарындагы Т. Кененсариев жөнүндөгү сакталып калган сыймыктуу көз ирмемдердин бири десек болот. Ал эми анын кесипкөй тарыхчылардын гана эмес өтүмүшкө кайдыгер карабаган замандаштардын арасында таасын баага татуусуна табиятынан берилген окумуштуулук дарамет, устаттык мектептен алган таалими, талыкпастык жана изденүүчүлүк сапаттары менен жетишкендиги кадиксиз. Заман агымынан артта калбаган жаңычылдыгы да аны илим сересинде өз ордун алуусун шарттаган. Аны менен катар аталган аалым агартуучулук жана жетекчилик ишмердүүлүктү эриш аркак алып жүргөндүгү менен айырмаланып турган тарыхчылардын бири болгон. Илимде изги ийгиликтерди жараткан илимпоздун орошон ойлорунун учугун улаган өзүнүн илимий мектебин да түптөп кетүүсү окумуштуулардын ар бирине эле буюра бербеген таберик деп саноого болот.

Макалада профессор Т.Кененсариевдин Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхын изилдөөгө кошкон салымына баа берүү жана анын илимий мурастарын изилдөөнү илгерилетүү багытын ачып берүү максаты коюлду. Изилдөөчүлүк милдеттер катары төмөнкүлөр белгиленди:

-Т.Кененсариевдин Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхынын урунттуу учурларын изилдөөлөрүндөгү автордук жыйынтыктарына жана тыянактарына сереп салуу;

- Анын оторчулук доорундагы азаттык күрөштөрүн изилдөөдөгү ролуна баа берүү;

-Илимпоздун илимий мурастарын изилдөөнү илгерилетүү жаатында сунуштарды тариздөө.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөнүн максатын коюуда жана милдеттерин белгилөөдө Т.Кененсариевдин изилдөөлөрүнө тарыхнаамалык талдоо жүргүзүлдү. Бул изилдөөнүн объектисин жана предметин, жылынаамалык чегин аныктоо үчүн зарыл болду. Комплекстүү тарыхнаамалык баа берүүнүн негизинде гипотезаларды түзүүгө мүмкүнчүлүк жаралды. Андыктан автордун Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы боюнча макалалары менен монографиялары, ал тууралуу эскерүүлөр пайдаланылды. Изилдөөдө тарыхый изилдөөнүн жалпыга маалым объективизм, историзм, жана тарыхый кубулуштарга карата сынчыл ой-жүгүртүү принциптери жетечиликке алынды. Илимий изилдөөлөрдөгү жалпы усулдардан анализ-синтез, индукция жана дедукция, тарыхый-логикалык усулдар колдонулду.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Белгилүү тарыхчы, профессор Т.Кененсариевдин Кыргызстандын тарыхынын урунттуу маселелерине жаңы өңүттө кайрылуусу кайра куруу жылдарында эле башталган. Ушул учурларда кыргыз элинин унуткарылып калган же болбосо туура эмес каралып келген тарыхын, тарыхый инсандарынын таржымалдарын кайрадан карап, тактап чыгуу өрүш алгандыгы маалым. Мындан улам анын илимий жааттагы кийинки ийгиликтери эгемендүүлүк жылдарында жаралды десек болот. Изденүүдөн талбаган илимпоз бир топ эмгектерин тарыхчыларга жана жалпы эле тарых сүйүүчүлөргө тартуулады. Албетте ар кандай ийгиликтер жөн жерден жаралбастыгы, анын артында канчалаган көшөкөрлүк эмгек жатаары, белден кубат, көздүн майы кетээри маалым. Анын бул жагдайга келгенде илимге ырахаттануу менен мамиле кылгандыгы тегерегиндегилерге маалым эле. Бул тууралуу анын тайпалашы профессор Б. Торогельдиева: “Анын эмгекчилдиги, чыдамкайлыгы өзгөчө сапат. Ал Москвада аспирантурада окуп жүргөндө В.И. Ленин атындагы мамлекеттик китепканасында ачылгандан жабылганга чейин сейрек кездешүүчү китептерди окуп, үйрөнүүдөн ырахат алганы тууралуу айтып калчу. Билим берүү жана илимий чөйрөдө административдик кызматтарда иштегенине карабастан, 300дөн ашык илимий эмгектерди – монографияларды, макалаларды, окуу китептерин жана окуу-усулдук колдонмолорду жарыкка чыгарган”(Торогельдиева, 2022), -деп эскерген. Менимче, аны жакындан билген илим чөйрөсүндөгү инсандар баары эле ушундай пикирде болуулары анык. Аны даражалуу, сый урматтуу кылган сапаттардын бири кичи пейилдиги менен эмгекчилдиги болчу.

Т.Кененсариевдин илимий мурастарын талдоодо анын Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы боюнча урунттуу маселелерди изилдөөгө алуу менен өзүнүн төмөнкү концептуалдуу илимий жыйынтыктарын жана тыянактарын сунуш кылгандыгын белгилөөгө болот:

1.*Жаңы доордун өнүгүшүнүн жалпы тенденциясы – мамлекеттүүлүккө умтулуу болгондугун ачып көрсөтүүсү.* Автордун пикиринде бул мезгилдерде кыргыз элинин тилдик кулк-мүнөздүк, психологиялык, территориялык жалпылыгынын калыптанышынан улам саясий жалпылыкты (мамлекеттик түзүлүш) бекемдөөгө умтулуу келип чыккан. Мунун

алгачкы аракетин 1510-1533 (Мухаммед Кыргыз) болгон. Бирок, ички жана тышкы факторлордун жетишсиздигинен бул аракет аткарылган эмес. Жунгар хандыгынын басып алуучулук жүрүштөрү да ага мүмкүндүк бербеген. Саясий түзүлүшкө же болбосо мамлекеттүүлүккө умтулуу түштүктө башталган. Бул Ферганадагы Кокон хандыгынын түптөлүшү менен байланыштуу болгон. Ал өзүнүн ушул ойлорун бекемдөө менен Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөдө аталган хандыктын кыргыз тарыхынын ажырагыс бөлүгү катарында каралуусун, анын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир көрүнүшү болгондугу тууралуу концепциясын сунуштады. Бул багытта бир катар эмгектеринде ушундай көз караштарын чагылдырып, аны бекемдеп келди. Албетте айрым ача пикирлерге карабастан мындай пикири Кокон хандыгынын тарыхнаамасында орун алды десек болот. Бул аркылуу ал хандыктын этникалык таандуулугу маселеси боюнча суроону чечүү менен анын фергана тургундарынын ортолук мүнөздөгү саясий түзүлүшү экендигин ырастай алды.

2. XX кылымдын экинчи жарымынан 1917-жылдарга чейинки Орусия империясынын үстөмдүгү мезгилин колониялык доор катары сыпаттоосу. Советтик тарыхнаамада кыргыз элинин ыктыярдуу кошулушу жана анын натыйжасынын дээрлик прогрессивдүү болгондугу тууралуу саясий конъюктуралык көз караш үстөмдүк кылгандыгы маалым. Т.Кененсариев оторчул бийликтин орнотулушунун басып алуучулук мүнөзүн сыпаттоо менен аны ишке ашырылуусунун жылнаамалык чеги боюнча өз сунуштарын сунуштаган. Мында ал Кыргызстандын түндүк аймактарынын Орусияга каратылышы 1868-жылы толук түрдө аяктагандыгы, ал эми түштүк аймактарынын 1873-76-жылдардагы жалпы ферганалык азаттык күрөштөрүнүн натыйжасында тикеден тике басып алынгандыгы боюнча бүтүмгө келген. Анын бул пикирине карата окумуштуунун курбалдаш, кесиптеш досу, белгилүү тарыхнаамачы, профессор Ж.Жакыпбеков: “Т. Кененсариевдин Кыргызстандагы тарых илиминин өнүгүшүндөгү орду, анын Кыргызстандын бүткүл аймагынын Орусияга каратылышынындагы (покорение – Ж. Ж.), адегенде дипломатиялык – соода жолу менен, андан кийин драмалуу аскердик жүрүш менен коштолгон тарыхый процессти кеңири панорамада изилдеген окумуштуу экендигинде” (Жакыпбеков, 2019), - деп, өзүнүн таасын баасын берген. Ал жарым кылымдан ашуун империялык үстөмдүк мезгилиндеги орусташтыруу жараянындагы колониялык саясаттын принциптеринин маани маңызын ачып берүү менен оторчулук доор катары кароону сунуштаган. Анын көп жылдык изилдөөлөрүнүн негизги жыйынтыктары тарыхчынын акыркы эмгектеринин бири болгон «Кыргызстан оторчулук доорунда (1855– 1917)» (Кененсариев, 2019) аттуу көлөмдүү монографиясында кеңири чагылдырылган.

3. Эркесиз доордогу элдик чыгууларга этибар берип, азаттык күрөштөрүнүн алкагында каралуусуна салым кошуусу. Окумуштуунун азаттык идеялары, жана күрөштөрү, алардын жетекчилери тууралуу изилдөөлөрү аны Кокон хандыгынын тарыхына арналган изилдөөлөрүнүн орчундуу бөлүгүн түзөт. Андан кийинки оторчулук доордогу элдик көтөрүлүштөрдү азаттык күрөштөрү катары баалоодо анын орду чоң. Т. Кененсариев бир катар изилдөөлөрүндө [1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү](#) кыргыз элинин азаттык кыймылдарынын бараандуу барактары экендигин чагылдырып келген. Анын бул багыттагы алгачкы макаласы колониялык саясатты талдоого алган изилдөөсү болгон (Кененсариев, 1999). Т. Кененсариевдин демилгеси менен 1998-жылдын 17-май күнү Ош мамлекеттик университетинде Анжиян көтөрүлүшүнүн 100жылдыгына карата илимий конференция өткөрүлгөн. “Конференцияда Анжиян көтөрүлүшүнүн чыгуусунун чоо-жайы, көтөрүлүшкө карата кыргыз элинин мамилеси, анын сабактары талкууланып, аталган көтөрүлүшкө

кыргыз элинин азаттык күрөштөрүнүн бири катары баа берилген. Катышуучулардын айрымдары тарабынан бул көтөрүлүштү «Анжиян-Кыргыз көтөрүлүшү» деп атоо жөнүндө да сунуштар айтылган»(Авазов,2014, 82-б) . Эске салсак, ал кыргыз тарыхнаамасындагы атайын изилдөөгө алынбаган бул теманы менин изилдеп калуумдун демилгеси болгон. Алгач студенттик учурда Т.Кененсариевдин жетекчилигинде «XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы элдик кыймылдар жана падыша өкмөтүнүн аларга карата мамилеси (Фергана өрөөнүнүн материалдары боюнча)» деген темада дипломдук иш жазылды. Мындан улам ушул багыттагы изилдөөлөрдү илгерилетип 2004-жылы Т. Кененсариевдин жетекчилигинде “*Анжиян көтөрүлүшү: генезиси, жүрүшү, жыйынтыктары*” деген темада кандидаттык диссертация жакталды. Бир топ жылдар аралыгында көлөмдүү эмгектер, анын ичинде Т. Кененсариев менен авторлоштукта жазылган «Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар»(Кененсариев, Авазов,2002), «Чыйбыл болуш жана Анжиян көтөрүлүшү»(Авазов, 2014), «Анжиян көтөрүлүшү : Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан»(Авазов, 2016),“1916-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү көтөрүлүш” (Авазов, 2017),“ (Жалал-Абад, 2017) деген аталыштагы монографиялар жарык көрдү. Бул китептедин алгачкы окурманы, сынчысы да, нускоочусу да устатым Ташын агай болду. Ушул эмгектерде жана бир топ илимий макалаларда колониялык доордогу азаттык күрөштөрүнүн кульминациясы катары 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн жыйынтыктары падышачылык Орусиянын Фергана өрөөнүндөгү гана эмес жалпы Түркстандагы колониялык саясатта бурулуш жасоого алып келгендигин жана 1916-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн баштапкы очогу бири бири менен себеп- натыйжалык байланыштагы окуялар катары чагылдыруу аркылуу тарыхый маанисин тарыхнаамалык таризде жаңыча сыпаттоого аракеттер жасалды.

Дагы бир эске салчу жагдай Т.Кененсариев ар дайым аталган окуянын мааракелик жылдарын эске салып, бизге да тапшырмаларды берип өз изилдөөлөрүн жарыялап турчу. Кийинки учурларда автордун бул багытта “Анжиян-Кыргыз көтөрүлүшүнө 115 жыл”(Кененсариев,2013),- деп аталган маарекелик изилдөөсү интернет айдынында жарыяланган. Кайрадан анын демилгеси менен 2018-жылдын 18-май күнү, арадан туптуура 30 жыл өткөндөн кийин ОшМУда Кыргызстан элдеринин тарыхый жана маданий мурастарынын “Мурас” Фонду менен бергеликте Анжиян көтөрүлүшүнүн 120 жылдыгына арналган “Анжиян көтөрүлүшү: Орус отор саясатына каршы азаттык кыймылдардын башталышы жана анын проблемалары” аттуу Анжиян көтөрүлүшүнүн 120 жылдыгына эл аралык илимий-практикалык кереге кеңеш өткөрүлгөн. Анын жүрүшүндө “Анжиян көтөрүлүшү: Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан” деген китебимдин бет ачары уюштурулду. Т.Кененсариев аталган көтөрүлүш жөнүндөгү баяндамасында анын – “Азиялык ойгонуунун” бир көрүнүшү болгондугун, аны өз алдынча болгон локалдуу окуя эмес, XIX кылымдын акырындагы Орусиянын колониялык саясатынан келип чыккан системдик кризистин чагылышы катары кароо боюнча кай бир урунттуу жактарын белгилеген.Ал Анжиян көтөрүлүшү – орус серепчилеринин айтканындай диний толкундоо эмес, ал саясий, экономикалык, маданий-идеологиялык, диний белгилерди камтыган зор тарыхый окуя катары, кыргыздардын колониалдык бийликке каршы чыккан алгачкы көтөрүлүшү таризинде 1916-жылкы “көтөрүлүштүн карлыгачы” катары сыпаттаган. Өткөн жылы бул окуяга 125 жыл толду, бирок, агай бар кезиндегидей бул маселе көтөрүлгөн жок, мен да чабалдык кылдым.Айрым инсандардын демилгеси менен Жалал-Абадта чакан чөйрөдөгү илимий иш чара менен чектелдик.

Отор доорундагы олуттуу окуялардын бири 1916-жылдагы жалпы Түркстан аймагын камтыган ири масштабдагы көтөрүлүш болгондугу маалым. 1916-жылкы улуттук-боштондук күрөштүн өбөлгөлөрү жана себептери көп жана ар түрдүү болгондугу талашсыз. Бул жагдайга кайрылган Т.Кененсариев анын себептери “1850-жылдардан 1916-жылга чейинки болуп келген бардык саясий, экономикалык, социалдык жана маданий, атүгүл жеке инсандыкка чейинки майда-барат факторлордун суммасы” болгондугуна токтолгон. Ал мында көтөрүлүштүн чыгышы Орусия империясынын борбордогу саясатчылары тарабынан иштелип чыгылган алысты болжогон стратегиялык максат – “орусташтыруу” концепциясынын(Кененсариев 2016,11-б) жыйынтыгы экендигин ачык көрсөткөн. Аталган маселе анын 100 жылдыгын белгилөөнүн жүрүшүндө тарыхчылар менен катар эле айрым коомдук уюмдардын, саясатчылардын, журналисттердин жана түрдүү ишмерлердин иликтөө объектисине айланды десек жаңылышпайбыз. Тилеке каршы, 1916-жылдагы көтөрүлүш саясий өңүттө да талкууга алынып айрым саясатчылардын коомчулуктун бүйрүн кызыткан баа берүүлөрүнө учураган. 2015-жылдын 11-ноябрында Бишкек шаарынын Достук мейманканасында 1916-жылкы каргашалуу окуяларды, улуу көтөрүлүштү жана Үркүндү изилдөөгө алып жүргөн тарыхчы-илимпоздордун жана коомдук ишмерлердин катышуусунда “1916-жылкы көтөрүлүш: мааниси жана сабактары” деген темадагы илимий-практикалык жыйын өткөрүлгөн. Бул жыйынга катышкан Т. Кененсариев жыйындын катышуучуларынын арасында аны башка нукка бурууга, 1916-жылкы кыргыз элинин кайгылуу жоготууларын “тукум-курут (геноцид)” деп баалоого кызыкдар айрым коомдук ишмерлер болгондугун белгилеген(Кененсариев, 2015).Ал: “1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүштү “улуттук” деп баалоодон эч качпашыбыз керек. 1873-76-жылкы Ферганадагы көтөрүлүш, 1898-жылкы Анжыян көтөрүлүшү сыяктуу эле, 1916-жылкы көтөрүлүш да мүнөзү боюнча улуттук боштондук көтөрүлүш катары каралышы зарыл”(Чоротегин, 2016, 66-67-б.),-” деген жыйынтыкка келген. Ал мындай изилдөөлөрү менен катар даректүү аталган азаттык күрөшүн изилдөөнүн булактык казынасын көбөйтүүгө да салым кошту десек жаңылышпайбыз. К. Молдокасымов тегин жерден “агай (Т.Кененсариев – А.Э.)өмүрүнүн аягына чейин архивдерде талбай эмгектенген окумуштуулардын бири, ал гана эмес жалгызы десек жаңылбайбыз”(Молдокасымов, 2022, 45-б), -деп калыс баасын айтпаган чыгаар. Белгилей кетүүчү жагдай аталган окуяны жана жалпы эле падышачылык доорун изилдеген окумуштууларга 1916-жылдагы көтөрүлүш Орусиянын Мамлекеттик думасынын жабык эшик артындагы жыйынында каралгандыгы белгилүү болгондугуна карабастан, ал боюнча жетиштүү маалыматтар жана депутат А.Ф. Керенскийдин баяндамасы колго алынбай келген. Дал ушул белгилүү, бирок, кенири белгилүү болбогон документтин электрондук нускасынын КРСУнун профессору, техника илимдеринин доктору Мурат Суюмбаев тарабынан “Доклад А.Ф.Керенского о событиях 1916 года в Туркестане на закрытом заседании Государственной думы” деген аталыштагы макаласынын жарыяланышы кыргыз тарыхчыларынын арасында талкууга жол ачты десек болот. Тарых илимдеринин доктору профессор Т.Кененсариев жарыяланган жогорудагы материалда “сенсациялуу маалыматтар жок,” - деп баалап, ал Керенскийдин баяндамасынын түп нускасы эместигин, “кыргыз тарыхчыларынын милдети анын түп нускасын табуу керек,”- деп белгилеген. Автор жогорудагы материал «Керенский, А.Ф. «Такое управление государством не допустимо»»: доклад на закрытом заседании Государственной думы. Декабрь 1916 г. « деген аталышта “Исторический архив” басылмасынын 1997-жылдагы N2 санында жарыялангандыгына токтолгон(Кененсариев, 2015). Өз пикиринин жыйынтыгында автор профессор М.

Суяубаевге тарыхчы болбосо да материалды жарыялагандыгына ыраазычылык билдирген. Ошондой эле Т. Кененсариев жарыяланган материалдагы “көчмөндөргө карата «план ченемдүү жана системалуу кырып жоюуулар болгон» деген маалыматка таянып алышып айрым серепчилердин этникалык тазалоо жана геноцид жөнүндөгү ойлорду уялатуу боюнча пикирлерине кошулбай тургандыгын билдирген. Бул тарыхый баяндаманын түп нускасын ал Кыргызстандын архив кызматкерлери менен бирге Санкт-Петербург шаарындагы архивдерге барган илимий сапары учурунда таап келип, коомчулукка маалымдаган(Молдокасымов, 2022,46-б).

4. *Инсан таануунун илгерилешине олуттуу салым кошуусу.* Т.Кененсариев эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тартып инсан таануу жаатында изилдөөлөрдү колго алуу менен ага из салган илимпоздордун бири болду. Ал аталган доордогу бир катар инсандардын инсандык, башкаруучулук бейнелерин ачып берүү менен бул жаатта бир топ ийгиликтерди жаратты. Алардын катарында Ажы бий, Кубат бий, Нүзүп миңбашы, Жаркын айым, Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул аталык, Мамыр Мерген уулу, Абылдабек, Молдо Исхак – Полот хан сыяктуу көптөгөн тарыхый инсандар тууралуу изилдөөлөрүн тартуулады. Анын инсан таануудагы ишмердүүлүгүн К. Молдокасымов:”Курманжан датканын 180 жылдыгы (1991-ж), Молдо Исхактын (Полот хандын) 150 жылдыгы (1994), Кокон көтөрүлүшүнүн 120 жылдыгы (1996), Анжыян көтөрүлүшүнүн 100 жылдыгы (1998), Ош шаарынын 3000 жылдыгы (2000) жана башка көптөгөн республикалык жана эл аралык илимий жыйындарды өтө жогорку деңгээлде өтүшү Ташманбет Кененсариев агайдын эмгеги болгон”(Молдокасымов, 2022,46-б),- деп эскерген. Белгилей кетсек Ташын агай бул инсандардын тарых таржымалын изилдеп гана тим болбостон, аларды даңазалоо багытында албан иштерди аткарган.

Корутунду. Кесиптештеринин, устат-шакирттеринин таасын баасына татыган таберик тарыхчы Т.Кененсариевдин илимий жыйынтыктарынын айрымдарына гана сересеп салынды. Т.Кененсариевдин илимий изилдөөсүнүн жылнаамалык чеги жаңы доорду, анын ичинде хандык жана колониялык мезгилди камтыганы менен окумуштуунун изилдөөчүлүк мурасы байыркы мезгилдердеги “Улуу көч” жараянынан тартып эгемендүүлүк доорундагы олуттуу окуяларга чейинки, ошондой эле “Манас” эпосунун изилдөөнүн тарыхын жана анын тарыхыйлуулугу тууралуу изилдөөрдү кучагына алат. Илимде ийгиликтерди жараткан изилдөөчүнүн өмүрү ишмердүүлүгүн, илимий мурастарын изилдөөнү илгерилетүүдө кыргыз тарыхнаамасынын эртеңи үчүн төмөнкү сунуштарды сунуштайбыз:

1.Окумуштуунун инсандык, агартуучулук, илимпоздук жана жетекчилик сапаттарын, өмүрү ишмердүүлүгүнүн орчундуу учурларын толук жана кеңири ачып берүү багытында :

–Т.Кененсариевдин - инсандык, агартуучулук,илимпоздук жана жетекчилик сапаттарын ачып көрсөтүү;

–Анын 1985–2006 –жылдар аралыгындагы ОМПИ жана ОШМУдагы ишмердүүлүгүн чагылдырууда тарых бөлүмүнүн башчысы, тарых, укук таануу факультетинин деканы, кафедра башчысы, ОшМУнун окуу иштери боюнча проректору кызматтарын аркалаган жылдарын изилдөөгө алуу;

–ЖАМУдагы ректор катары ишмердүүлүгүн иликтөө(2008-2010-жж);

–Баш калааны баанектеген 2006-2021-жж жылдар аралыгында Кыргыз-Орус Славян университетинде, Дипломатиялык академияда, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде,“Манас жана

Айтматов таануу” Академиясында иштеген мезгилдериндеги ишмердүүлүктөрүн чагылдыруу;

2. Илимий мурастарына илимий баа берүүнү тереңдетүү багытында:

–Т.Кененсариевдин “Улуу көч” теориясына жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхынын ар кайсы өңүттөрүн изилдөөгө кошкон салымын ачып берүү;

–Эгемендүүлүк доорундагы Кыргызстандын саясий, социалдык, экономикалык өнүгүүсү, идеология менен байланышкан саясат таануу жаатындагы изилдөөлөрүн талдоого алуу;

–Кененсариевдин илимий мектебинин калыптанышын, илимий мектептин илимий багытында анын концепцияларынын чагылышына сереп салуу;

–Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы, тарых илиминин теориялык-методологиялык негиздери жана тарыхты окутуу боюнча сунуштарын, практикада колдонулушу маселелерин талдоо.

Жыйынтыктап айтканда устатыбыз кыргыз тарых илиминде өзүнүн бараандуу изин калтырган, эчендеген жаштардын турмуштан ордун табышына себепкер болгон данакер, илимдин нагыз баба дыйканы эле десек ашыкча болбос. Биз муну сыймык менен айта алабыз. Ал түптөгөн мектеп жана анын пикирдештери анын концептуалдуу ойлорун улай берет деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Б. Торогельдиева. Ташин Кененсариев как ученый внесший значительный вклад в изучении истории Кокандского ханства//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр:Илимий эмгектер.Б.,: 2022.
2. Ж.Жакыпбеков Чабыты кенен ою терең тарыхчы // (Профессор Т. Кененсариевдин инсандык портретине сүртүмдөр)//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр.:Илимий эмгектер.Б.,: 2022. 140-б.
3. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда(1855-1917). Бишкек.: Махprint, 2019. 760б.
4. Кененсариев Т. Анжиян көтөрүлүшү жана колониялык саясат // Все про Ош. 1999.Вып. 2. 68-69-б.
5. Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү постсоветтик доордог изилдөөлөрдө (тарыхнаамалык сереп)// ОшМУ Жарчысы. 2014. № 4-2. 82-б.
6. Кененсариев Т.Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар.- Ош., 2002, 154 б.
7. Авазов Э. Чыйбыл болуш жана Анжиян көтөрүлүшү.-Жалал-Абад, 2014.
8. Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү: Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан.- Ош, 2016.
9. Авазов Э.А. 1916-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү көтөрүлүш.- Жалал-Абад.-2017.
10. Кененсариев Т. Кыргызско-Андижанскому восстанию 115 лет <http://akipress.org/kghistory/news:13536>
11. Кененсариев Т. Улуу Көтөрүлүштүн өбөлгөлөрү жана себептери //Улуттук боштондук көтөрүлүшкө жана Улуу Үркүнгө 100 жыл: Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган илимий-методологиялык колдонмо. - Бишкек, 2016.11-б.
12. Кененсариев Т. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тарыхый маанисин тастыктоо – учурдун актуалдуу талабы// http://oipikir.barakelde.org/unews/un_post:7020y 24.11. 2015.

13. Чоротегин Т. Улуттук боштондук көтөрүлүшкө жана Улуу Үркүнгө 100 жыл: Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн 100 жылдык мааракесине арналган илимий-методологиялык колдонмо. - Бишкек, 2016 .66-67-б.
14. Молдокасымов К. Агай тууралуу эскерүү өтө аянычтуу)//Ташманбет Кененсариев тууралуу эскерүүлөр:Илимий эмгектер. Б.,: 2022. 4546-б.
15. Кененсариев Т Опубликованный «доклад Керенского»не является оригиналом, и задача кыргызских историков найти его. [http:// kghistory. akipress.org/unews/un_post:7046/1](http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7046/1) Декабрь 2015.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 38-58

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_6](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_6)

**КУРМАНЖАН ДАТКА ЖАНА ОРУС ГЕНЕРАЛДАРЫ: КЫЗМАТЫНЫН
БААЛАНЫШЫ, СЫЙЛЫКТАРЫ**

КУРМАНДЖАН-ДАТКА И РУССКИЕ ГЕНЕРАЛЫ: ОЦЕНКА ЕЁ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И
НАГРАДЫ

KURMANJAN-DATKA AND RUSSIAN GENERALS: ASSESSMENT OF ITS ACTIVITIES
AND AWARDS

Абытов Байболот Капарович

Абытов Байболот Капарович

Abytov Baybolot Kaparovich

т.и.к., профессор, Ош мамлекеттик университети
д.и.н., профессор, Ошский государственный университет

Dr. Professor, Osh State University

babytov@oshsu.kg

КУРМАНДЖАН-ДАТКА И РУССКИЕ ГЕНЕРАЛЫ: ОЦЕНКА ЕЁ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И НАГРАДЫ

Аннотация

Статья посвящена жизнедеятельности знаменитой “алайской царицы” Курманжан-датки и тех русских генералов - военных губернаторов Ферганской области и генерал-губернаторов Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи. Большинству кажется, что в жизнедеятельности нашей знаменитой соотечественницы, исследованы все детали и стороны её богатой биографии. Создавалось впечатление, что о ней все известно. Однако, есть ещё малоизученные детали в её биографии, особенно в её личных отношениях с русскими генералами, высших чиновников русского Туркестана, также Военным министром Российской империи А.Н. Куропаткиным, когда-то побывавшим в Оше и на Алае, в составе «Алайской военно-научной экспедиции» Российской империи. Весьма важным для нас и интересным для наших соотечественников, представляется её официальные награды от правителей Российской империи. Сложно представить её положение в дни восстания в Кокандском ханстве в 1875-76 гг., где активное участия принимал её старший сын Абдылдабек, который погиб затем на чужбине. Она тяжело, но стойко восприняла смертную казнь младшего сына Камчыбека и высылки других сыновей и внуков в Сибирь. В конце XIX века она хлопотала, писала прошения на имя держателей Туркестанского генерал-губернаторства об оказании помощи по возвращению сыновей и внука. Благодаря личному авторитету, в результате долгих хлопот, а также с помощью ряда генералов-губернаторов, ей удалось добиться освобождения своих детей от сибирской ссылки и возвращения в родную землю.

Ачык сөздөр: Курманжан-датка, ханство, восстание, Алайская экспедиция, гибель Абдылдабека, завоевания, дело Камчыбека, Ош, военно-полевой суд, смертная казнь, ссылка, возвращения.

КУРМАНДЖАН-ДАТКА И РУССКИЕ ГЕНЕРАЛЫ: ОЦЕНКА ЕЁ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И НАГРАДЫ

KURMANJAN-DATKA AND RUSSIAN GENERALS: ASSESSMENT OF ITS ACTIVITIES AND AWARDS

Аннотация

Макалада даңазалуу “Алай ханшасы” Курманжан-датканын жана аны менен ар түрдүү мезгилдерде, ар кандай шарттарда карым-катнашта болгон, атактуу орус генералдары - Россия империясынын Туркестан генерал-губернаторствосунун генерал-губернаторлору менен Фергана облусунун аскер губернаторлорунун ишмердүүлүгүн чагылдырууга аракет жасалган. Көпчүлүккө маалым болгондой атактуу мекендешибиз Курманжан-датканын бай өмүр таржымалы, ар тараптуу ишмердүүлүгүнүн бардык тармактары жана аспектилерин деталдуу түрдө, дээрлик изилденгендей көрүнүп, таасир калтырат. Бирок дагы да болсо датка айымдын өмүр баянында, айрыкча орус генералдары, Орус империясынын Туркестан генерал-губернаторствосунун жогорку даражалуу аскер чиновниктери, Россия империясынын согуш министри А.Н.Куропаткин менен болгон жеке мамилелери боюнча дагы эле аз изилденген жагдайлар бар. Кызыгууну туудурган жагдайдын бири, Курманжан-датканын 1875-76-жылдардагы Кокон хандыгындагы элдик көтөрүлүшкө болгон мамилеси, көтөрүлүштүн жетекчилеринин бири, акырына чейин согушкан, жеңилгенден кийин бөтөн жерде каза болгон уулу Абдылдабек болот. Өзгөчө кызыгууну туудурган маселе Курманжан-датканын Россия империясынын расмий сыйлыктарына ээ болуусу. Ошол эле учурда Орус бийликтеринин

Abstract

The article is devoted to the life of the famous “Alai queen” Kurmanjan-Datka and those Russian generals - military governors of the Fergana region and governors-general of the Turkestan General Government of the Russian Empire. It seems to most that in the life of our famous compatriot, all the details and aspects of her rich biography have been studied. The impression was created that everything is known about her. However, there are still little-studied details in her biography, especially in her personal relationships with Russian generals, senior officials of Russian Empire Turkestan, also the Minister of War of the Russian Empire A.N.Kuropatkin, who once visited Osh and Alai, as part of the “Alai Military -scientific expedition” of the Russian Empire. Her official awards from the rulers of the Russian Empire seem to be very important for us and interesting for our compatriots. It is difficult to imagine her position during the days of the uprising in the Kokand Khanate in 1875-76, where her eldest son Abdyl dabek, who later died in a foreign land, took an active part. She took the death penalty of her youngest son Kamchybek hard, but steadfastly, and the deportation of other sons and grandchildren to Siberia. At the end of the 19th century, she fussed, wrote petitions addressed to the holders of the Turkestan Governor-General for assistance in the return of her sons and grandson. Thanks to her personal authority, as a result of much trouble, as well as with the help of a number of general governors, she managed to achieve the release of

кичүү уулу Камчыбекти бажычыларды жок кылганы үчүн өлүм жазасына тартышын, туруктуулук жана сабырдуулук менен баштан кечириши, уулдарынын, небересинин Сибирге айдалышы болгон. XIX кылымдын аягында Түркстан генерал-губернаторствосунун бийлик эгедерлерине уулдарын жана небересин мекенине кайтарууга көптөгөн өтүнүч менен кайрылган. Өзүнүн жеке аброю, бир катар генерал-губернаторлордун натыйжалуу жардамы менен балдарын, небересин Сибирь сүргүнөн бошотууга, өз мекенине кайтарууга жетишкен.

Ключевые слова: Курманжан-датка, хандык, көтөрүлүш, Алай жортуулу, Абдылдабектин өлүмү, басып алуулар, Камчыбектин иши, Ош, аскер соту, өлүм жазасы, сүргүн, кайтаруу.

her children from Siberian exile and return to their native land.

Keywords: Kurmanjan-datka, khanate, uprising, Alay expedition, death of Abdyldabek, conquests, Kamchybek case, Osh, court-martial, death penalty, exile, return.

Введение: Незаурядная личность кыргызов Курманжан-датка, относится к тем историческим личностям нашего народа, чья жизнедеятельность наиболее полно и всесторонне изучена, именно в годы независимости и суверенитета Кыргызской Республики. К нашей радости, она одна из первых по достоинству оценена современными учеными, политиками и общественностью нашей страны. Для нас большой интерес представляет и тот факт, что ее деятельность тесно связана с городом Ош. Она часто бывала здесь, была хозяйкой Ак-Ордо (Белой ставки) Алымбека-датки, как при его жизни, так и после его смерти. Курманджан-датка, умная, дальновидная правительница, хорошо понимала, какое огромное политическое, социально-экономическое, да и культурное значение для кыргызского народа имеет город Ош. Достоверно известно, что одна из ветвей Великого Шелкового пути по прежнему проходила через Ош как в сторону Китая, так и из Китая в глубь Центральной Азии, и далее в просторы Евразии. Следовательно, этого значения город не утратил в XIX и начале XX века, при правлении Алымбека-датки и Курманджан-датки. Следует отметить, что и она сама была уроженкой одного из пригородных айлов Ороке, что расположен недалеко от города Ош. Следовательно, она хорошо понимала значение города для кочевых кыргызов. После выхода её замуж за Алымбека Асанбий уулу и переноса им своей ставки - политического, социально-экономического и культурного центра вилайета - из Андижана в Ош, она стала чаще принимать участие в решении многих проблем. Полагаем, что и здесь, в Оше, она добилась большого уважения и авторитета среди горожан Оша и жителей пригородных айлов. Согласно свидетельству многих источников, именно в городе Ош она удостоилась звания «датка». *Первый раз*, в 1862 году, чтобы поддержать свергнутого Кокандского хана Худояра и заручиться поддержкой кыргызов Оша и Алайской долины, бухарский эмир Саид Музаффар-Эддин прошёл до города Ош. Именно здесь ему представилась Курманджан, жена Алымбека-датки. Эмир Бухары, узнав об её огромном влиянии на кыргызов, вопреки мусульманскому обычаю, в первые в истории народов Центральной Азии, присвоил ей звание «датка» (*датха, дадхон в переводе с персидского – «справедливый правитель» - авт.*), снабдив ее надлежащим ярлыком и одарив подарками.[1] К слову сказать, «датка» было одно из высоких званий, присваиваемых в Кокандском ханстве и Бухарском эмирате. Известно, что именно это событие вызвало огромное удивление, как со стороны исламской общественности, так и других неисламских государств. Действительно, это был очень редкий случай в истории исламского государства или страны, где доминировал исламский деспотизм. Таким образом, тогда она впервые получила из рук Бухарского эмира не только звания датка, но и самого главного - признание её правителем на равне с мужчинами власть имущими, а также её официальной власти над огромной территорией Алайской долины, включая город Ош, ее окрестности и близлежащих районов Ферганской долины. Это было первый случай в азиатском государстве, где не признавали власть женщины на официальном уровне. Она была первой женщиной официально удостоившаяся звания датка, в регионе Центральной Азии. *Второй раз*, она удостоилась звания датки, в 1865 году в Коканде, на ханском дворце надменный, жестокий и мстительный Худояр хан принял Курманджана датки как самого знатного бека и еще раз подтвердил её звания датка, специальным ярлыком и подарил роскошный халат. Таким образом, Курманджан датка была удостоена звания датка дважды, официально была утверждена правительницей своего народа двумя «опорами ислама» - эмиром Бухары Саид Музаффар-Эддином и Кокандским ханом Худояр ханом.[2] В истории Кокандского ханства это было выше всех наград, привычных для европейских стран.

Отметим, что во времена Кокандского ханства не было в нынешнем, традиционном и европейском понимании наградные знаки отличия – ордена, медали и прочие. Такая культура пришла к нам только с приходом русских. В качестве наград власть имущие Кокандского ханства раздавали земельные уделы, пастбища, различные должности, звания, как официально оформленные специальным ярлыком хана, так и устной форме.

Здесь же, в Оше, ее признали русские генералы, крупные военачальники и чиновники Туркестанского генерал-губернаторства (11 июля 1867 г.) и Туркестанского края (2 июня 1887 г.) Российской империи.

Следует отметить, что особый период в жизнедеятельности Курманджан-датки начался со времени завоевания Российской империей Кокандского ханства, образованием Ферганской области и в ее составе Ошского уезда, который относится к началу 1876 г. В связи с активным продвижением русских войск в глубь территории кыргызов, в т.ч. Алая, она понимала неизбежность гибели Кокандского ханства и установления новых порядков Российской империи. Порядка великой России, с имперскими амбициями - империи неведомой, ранее неизвестной для горных кыргызов. Пришла новая власть, вместе с ними новое управление народом и государством, чтобы сохранить свой народ в целостности, чтобы избежать новых кровопролитий Курманджан-датка была вынуждена принять сторону русских властей.

Заметим, что сама колониальная политика Российской империи предполагала иметь тесные отношения с местными авторитетными родоправителями, чтобы их использовать в своих интересах. И такая известная личность как Курманджан-датка, никак не могла остаться вне поле зрения всех уездных начальников Оша, военных губернаторов Ферганской области и генерал губернаторов русского Туркестана. Да и местные власти Российской империи были заинтересованы в привлечении родоплеменной знати на свою сторону, чтобы беспрекословно проводить собственную колониальную политику.

В этих целях они использовали все методы по их привлечению, кого-то привлекали в местную администрацию на второстепенные и третьестепенные должности, кого-то переманивали, выделив огромные земельные наделы, а кого-то награждали как официальными орденами, медалями, так и именованными ценными подарками. Однако были и первые кыргызы, представленные и получившие русские ордена, и медали. Одним из первых лиц из числа кыргызов, получившие именные ценные подарки императорского дома и представленной официально к Золотой медали на Андреевской ленте Российской империи была Курманджан-датка.

Итак, бесспорно, что одним из первых, кто был удостоен различных официальных наград Российской империи была Курманджан-датка. Вообще таких людей в истории досоветского Кыргызстана всего да несколько человек.

История засвидетельствовала что, Курманджан-датка заслужила свой авторитет, уважение и популярность, как среди народа, так и в Кокандском ханстве, Бухарском эмирате, Туркестанском генерал-губернаторстве Российской империи, благодаря своей мудрости, дальновидности, дипломатичности и опыта.

В периоде Российской империи Курманджан-датка поступила очень мудро, показала себя как опытный дипломат. Как гласит народная молва, и свидетельствует история, она самые сложные вопросы взаимных отношений решала взаимовыгодно для всех сторон. Она сумела показать, что в совершенстве владела общественно-политической, военной и гражданской ситуацией, обладала дипломатическим этикетом, последовательной логикой мышления, красноречием, обширными познаниями во многих областях военно-политической, социально-экономической и общественной жизни того времени, противоречиями и сложностями своей эпохи.

Известно, что в свое время деятельность и авторитет «алайской царицы» Курманджан-датка было по достоинству оценено многими военно-государственными чиновниками, учеными и путешественниками Туркестанского края, Российской империи. Курманджан-датка жила, имела влияния и взаимные отношения со многими генералами русской армии, которые были в хороших отношениях и знали об авторитете Курманджана-датки, не только в Оше, Алайской долине, но по всей Ферганской долине.

Неслучайно, статью назвали **«Курманджан-датка и русские генералы: оценка её деятельности и награды»**. В действительности, достаточно многие именитые русские генералы знали её лично, относились с большим уважением и почтением. В первую очередь, это были генерал-губернаторы Туркестанского генерал-губернаторства и края, военные губернаторы Ферганской области, которая была образована Указом царя от 19 февраля 1876 г. в составе Туркестанского генерал-губернаторства.

Итак, это генерал-губернаторы Туркестанского края: генерал-адъютант **К.П. фон Кауфман** - 14.07.1867 - 04.05.1882; генерал-лейтенант **М.Г.Черняев** - 25.05.1882 - 01.02.1884; генерал-адъютант **Н.О. Розенбах** - 01.02.1884 - 28. 10.1889; генерал от инфантерии **А.Б. Вревский** - 28.10.1889 - 17.03.1898 гг.; генерал от инфантерии **С.М. Духовской** - 28.03.1898 - 01.01.1901 гг.; генерал-лейтенант **Н.А. Иванов** - 23.01.1901 - 15.04.1904 гг.; генерал от кавалерии **Н.Н.Тевяшев** - 22.06.1904 - 28.11.1905 гг.; генерал-лейтенант **Д.И. Субботич** - 28.11.1905-1906 гг.; генерал от инфантерии **Н.И. Гродеков** - 15.12.1906 -08.03.1908 гг.; (далее после кончины Курманджана датки, обязанности генерал-губернаторов Туркестанского генерал-губернаторства исполняли следующие русские генералы) генерал-лейтенант **П.И. Мищенко** - 02.05.1908-17. 03.1909 гг.; генерал-лейтенант **А.В. Самсонов** - 17.03.1909 - 1914 гг.; генерал от инфантерии **Ф.В. Мартсон** – 1914 - 1916 гг.; генерал от инфантерии **А.Н. Куропаткин** - 22.07.1916-05.06.1917 гг.[3]

Разумеется, мы далеки от мысли о том, что все они, так или иначе хорошо знали и имели теплые отношения с не коронованной царицей Алая Курманджан-даткой. Однако, сама судьба и ряд военно-политических, социально-экономических и гражданских обстоятельства свела нашу знаменитую соотечественницу с конкретными генерал-губернаторами Туркестанского края и генерал-губернаторства. И в свою очередь они относились к Курманджан- датке с уважением и оказывая всякие почести, согласно ее рангу, авторитету и положению среди местного населения. Ряд генерал-губернаторы оказывали свою посильную помощь Курманджан-датке, когда ей было трудно и требовалось помощь именно русских генералов в лице генерал губернаторов края.

С некоторыми из вышеуказанных генерал-губернаторов Туркестана, она имела личную встречу. Итак, в числе тех генерал-губернаторов, кто лично знал и имел отношения с Курманджан-даткой были следующие ставленники русских царей, главные проводники колониальной политики Российской империи:

Первый Туркестанский генерал-губернатор **Константин Петрович фон Кауфман** (1818-1882 гг.)– генерал-адъютант.

Руководитель военных действий Российской империи против Бухарского эмирата в 1868 г. и Хивинского ханства в 1873 г. Непосредственный руководитель военных действий против Кокандского ханства в 1875-76 гг. Командующий войсками Туркестанского военного округа и первый Туркестанский генерал-губернатор (1867-1882 гг.). Главный проводник колонизаторской политики царизма в Туркестане. «Жарым паша» - «полуцарь» так называли его местные жители. Деятельный администратор по гражданскому управлению и устройства, активный проводник политики царизма в Средней Азии и Кыргызстане. Он один из тех наместников, который считал, что

колонизацией Российской империи Средней Азии, включая территорию Кыргызстана, должно завершиться создание важного для царизма военно-стратегического плацдарма на юго-восточной окраине России. Он один из тех военных чиновников России, который ратовал за то, что вновь образованное Туркестанское генерал-губернаторство подчинялось Военному министерству, тогда как другие губернии России находились в составе Министерства внутренних дел. К.П. фон Кауфман является инициатором создания Особой комиссии под председательством генерал-майора Гомзина, которая пересмотрела земельный вопрос в интересах колонизации края. Данная комиссия выработала так называемое «Временное правило», согласно которому все земли кыргызов объявлялись государственной собственностью. В последующем, местные русские власти без всякого труда начали захватывать земельные угодья кыргызов. Он - сторонник гражданской колонизации Туркестана, путем поощрения крестьянских переселений. В марте 1869 г. К.П. фон Кауфман одобрил представленное ему генералом Колпаковским «Положение об устройстве в области крестьянских поселений». Проводимая Кауфманом колонизаторская политика царизма в Туркестане, в т.ч. Кыргызстане была направлена на укрепление господства Российской империи. Он, как и многие другие

военные чиновники, проводя колониальную политику царизма, хотел видеть Кыргызстан сырьевой базой, поставляющий шерсть, кожу, хлопок-сырец, каракуль, скот, кошмы, сало и мн. др. Он же хотел, и довольно удачно сумел привлечь на свою сторону местную знать, влиятельных родоправителей и авторитетных людей. И это часто удавалось ему. Одной из таких людей на юге Кыргызстана была Курманджан-датка.

В качестве генерал-губернатора Туркестана, он имел очень широкие полномочия, был обладателем так называемой «Золотой грамоты», дающей право от имени императора объявлять войну или заключать мир с иностранными государствами. Нынешние историки часто пользуются данными его труда «Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана первого по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 г.- 25 марта 1885 г.», изданного в 1885 г. в Санкт-Петербурге. Несомненно, первый генерал-губернатор Туркестана К.П. фон Кауфман оставил глубокий след в истории народов Средней Азии в периоде колонизации Российской империи.[4] Именно он, признавая авторитет и заслуги, способствовал выделению пенсии Курманджан-датке, из государственной казны Российской империи. Это было, чуть ли первый случай в истории кыргызского народа.

Михаил Григорьевич Черняев (1828-1898 гг.) - генерал-лейтенант, участник завоевания Россией обширной территории Средней Азии и командующий армии штурма Ташкента. С 25.05. 1882 по 01.02.1884 гг. Туркестанский генерал-губернатор и командующим войсками Туркестанского военного округа. В этом качестве пробыл около двух лет, не обнаружив ни административного такта, ни умения управлять Туркестанским краем, ни умения в выборе сотрудников и доверенных лиц, вскоре вынужден был оставить свой пост. Он остался в истории тем генерал-губернатором, который сосредоточил в своём лице высшую судебную власть всего края. М.М. Черняев был знаком клану Алымбек-датки тем, что именно в войне с ним под Ташкентом погиб приемный сын Жаркынбай, после смерти, которого Кокандский хан Худояр назначил Абдылдабека, старшего сына Алымбека и Курманджана беком Оша.

Барон Александр Борисович Вревский (1834-1910 гг.) – российский генерал от инфантерии, член Военного Совета Российской империи. С 28 октября 1889 по 1898 год А. Б. Вревский являлся Туркестанским генерал-губернатором и командующим войсками

Туркестанского военного округа. Имел тесные отношения с Курманджан-даткой. Отметим, что с помощью Туркестанского генерал-губернатора А.Б. Вревского, генерал-губернатора Сыр-Дарьинской области Н.И. Королькова, генерал-майора М.Е. Ионова и других высокопоставленных чиновников ей удалось добиться освобождения своих детей от сибирской ссылки, после казни Камчыбека.

Николай Александрович Иванов (1842-1904 гг.) – русский генерал, государственный деятель, участник Туркестанских походов. С 23.01.1901 -15.04.1904 гг. Туркестанским генерал-губернатором и командующим войсками Туркестанского военного округа. Он один из генерал-губернаторов Туркестана, который в 1902 г. переправил от императорской канцелярии **Золотые дамские часы с изображением государственного герба, с цепочкою, украшенные бриллиантами и розами в 450 рублей, Всемилостивейшее пожалование императора, бывшей правительнице Алая Курманджан датке.** Это было в январе 1902 года.

Алексей Николаевич Куропаткин (1848 – 1925 гг.) генерал-адъютант, военный министр Российской империи, член Государственного совета, военный и государственный деятель. Активно участвовал в завоевании Туркестанского края, Кокандского ханства в 1866-76 гг., был достаточно хорошо осведомлен о Кыргызстане, Оше, Алае и их жителях. Несколько раз побывал в наших краях. В 1875 г., в составе русского посольства посетил Кашгарию, через Ош, Алай и оставил замечательный историко-источниковедческий и военно-политический труд **«Кашгария. Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля.»**(-СПб., 1879)». А.Н. Куропаткин признавая статус города Ош, подчеркивает важность, удобность и выгодность в качестве исходного пункта и для дипломатических миссий с Китаем. Он принял активное участие в «Военно-научной Алайской экспедиции» генерала М.Д.Скобелева, которая начала свою деятельность 26 июля 1876 г. В ходе этой экспедиции, именно он, при личной встрече, назвал Курманджана-датку “царицей Алая”. Позднее 22.07.1916-05.06.1917 гг. был Туркестанским

генерал-губернатором и командующим войсками Туркестанского военного округа. А.Н. Куропаткин с 1 января 1898 г. до 17 февраля 1904 г. являлся Военным министром Российской империи. В ходе одного из его инспекционных поездок, в 1901 г., в Андижане ему была представлена «старая знакомая», некоронованная «царица Алая» Курманджан-датка. Именно тогда же она от его рук получила личный подарок русского самодержца, императора Николая II.

Известно, что после присоединения земли кыргызов в состав Российской империи, в интересах своего народа и ради его спасения от не нужной кровопролития, а также убедившись в неизбежности установления новой власти от Российской империи на местах, сама Курманджан-датка и её сыновья, активно сотрудничали с местными властью имущими. Теперь Курманджан-датка взяла курс на тесное сотрудничество и установление доверительных отношений с властями Ферганской области и Ошского уезда.

Следует также отметить, что и сами военные губернаторы Ферганской области и начальники Ошского уезда, в целях осуществления колониальной политики своей страны, были заинтересованы в сотрудничестве со знаменитой некоронованной «царицей Алая».

Итак, кто они, военные губернаторы и одновременно командующие войсками Ферганской области: генерал **М.Д. Скобелев** - 1875-1876- гг.; генерал **А.К. Абрамов** - 1877 - 1883 гг.; генерал **Н.А. Иванов** 1883 - 1887 гг.; генерал **Н.И. Корольков** - 1887 - 1893 гг.; генерал **А.Н. Повало-Швейковский** 1893 - 1898 гг.; генерал **А.П. Чайковский** - 1898 - 1901 гг.; генерал **Г.А. Арандаренко** - 1901 - 1904 гг.; генерал **В.И. Покотило** 1904 – 1907 гг.; генерал **В.Н. Сусанин** - 1907-1911 гг.; генерал **А.И. Гиппиус** 1912-1916 гг.; генерал **П.П. Иванов-Ринов** - 1916-1917 гг.

Все они, как и ряд генерал-губернаторов Туркестанского края, всегда считались с мнением и авторитетом славной дочери Кыргызстана, оказывали всяческие внимания, показывали свое уважение. Это были следующие военные губернаторы Ферганской области:

Михаил Дмитриевич Скобелев (1843-1882) —генерал-адъютант, Участник Среднеазиатских завоеваний Российской империи, знаменитый **«Белый генерал»**. В 1875-1876- гг. военный губернатор и командующий войсками Ферганской области.

Александр Константинович Абрамов (1836-1886) — русский генерал, участник [Туркестанских походов](#). Генерал А.К. Абрамов в 1877 - 1883 гг. был военным губернатором и командующим войсками Ферганской области.

Николай Александрович Иванов (1842-1904 гг.) - русский генерал, военный, государственный деятель, участник Туркестанских походов. С 1883-1887- гг. военный губернатор и командующий войсками Ферганской области. С 23 января 1901 г. по 18 мая 1904 г генерал-губернатор и командующий войсками [Туркестанского генерал-губернаторства](#).

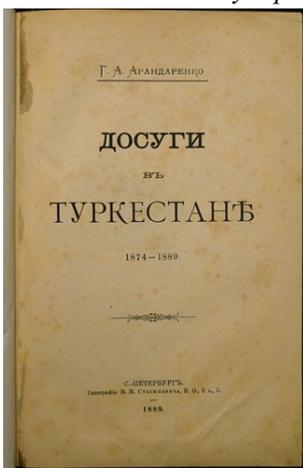
Николай Иванович Корольков (1837 - 1906) - российский военный деятель, генерал от инфантерии, с 1887-1893 гг. военный губернатор и командующий войсками Ферганской, затем Сыр-Дарьинской областей. С 1898 года, после [Андижанского восстания](#), временно исполнял должность Туркестанского генерал-губернатора.

Александр Николаевич Повало-Швейковский (1834-1903) – русский генерал, в 1893 - 1898 гг. военный губернатор и командующий войсками Ферганской области. Это чуть ли единственный военный губернатор Российской империи в Туркестане, который 3 ноября 1898 г. "По всеподданнейшему докладу об обстоятельствах вооружённого нападения туземцев Ферганской области на лагерь при г. Андижане" Николай II объявил Повало-Швейковскому выговор "за бездействие власти".

Андрей Петрович Чайковский (1841-1920 гг.) - русский генерал, принимал участие в [походах против Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств](#). В 1898 - 1901 гг. военный губернатор и командующий войсками [Ферганской области](#).

Арандаренко Георгий Алексеевич - 1846 – 1908 гг. (фотография отсутствует) – русский генерал, «радатель Туркестана». С 1901 г. по 1904 гг. военный губернатор и командующий войсками Ферганской области Туркестанского генерал-губернаторства. Автор ряда этнографических и краеведческих работ, в т.ч. "Народный суд у туземцев", «Досуги в Туркестане в 1874-1889».

Васи́лий Ива́нович Поко́тило ([1856-1919](#) гг.) – русский [генерал от кавалерии](#), военный губернатор и командующий войсками [Ферганской области](#) с [1904 г.](#) по 1907 гг., затем в 1907-1908 гг. являлся губернатором [Семиреченской области](#), командующим войсками в указанной области и наказным атаманом [Семиреченского казачьего войска](#).

Был еще один генерал русской армии барон А.Н. Таубе, который очень тепло отзывался о царице Алая. Так, именно его перу принадлежит известия о Курманджан датке, что **«слава ее ума, энергии, справедливости, дальновидности проникла в Семиречье и перешла даже пределы Афганистана, Ирана и Китая»**. Приятно слышать и читать такие лестные слова от иностранцев, но насчет ее славы в Иране у нас имеются некоторые сомнения, ибо нет никаких исторических данных об этом. [5]

Рассказывая о Курманджан-датки нам хотелось бы обратить внимание на некоторые штрихи портрета знаменитой, некоронованной «царицы» Алая. Прежде всего это ее официальные награды: государственные пенсии от казны Российской империи, очень дорогие персональные подарки, полученные от императора России, и не полученная награда – **Большая Золотая медаль Российской империи на Андреевской ленте**.

Заслуги «алайской царицы» перед своим народом, Россией были признаны и, должным образом, оценены официальными властями Туркестанского генерал-губернаторства. Они выражались в виде пожизненных пенсий, именных подарков, вплоть до представления к Большой Золотой медали. До сих пор, малоизвестен тот факт, что прежде чем получить большие пенсии и награды русских властей, она получала небольшую сумму пенсии, 25 рублей, за счет средств Туркестанского генерал-губернаторства. Для русских - это малая сумма, а если учесть, что в то время нормальная дойная корова стоила 2,5-3,5 рублей, то для местных жителей это было хорошим материальным подспорьем. Об этой пенсии, впоследствии, сообщала сама «алайская царица»:

«... Затем я встречалась с Туркестанским генерал-губернатором Кауфманом, когда он приезжал в город Ош. Он тоже с уважением относился ко мне... Покойный генерал-губернатор с согласия царя ежемесячно выплачивал мне пенсию в 25 рублей. Жаль, что не могу лично выразить ему признательность». [6] Это было первое поощрение, полученное ею от царских наместников. Ибо последние не плохо были осведомлены о ее влиянии на местное население и поэтому предпринимали подобные первые шаги. Как и положено, такой шаг был предпринят первой главой Туркестанского края генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана, наместника царя по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства с 7 ноября 1867 г. по 25 марта 1885 г.

С этим человеком Курманджан-датка встречалась в Оше и получала вышеуказанную пенсию. Он, будучи верным проводником царской колониальной политики в Туркестане, хорошо осваивал и удачно сочетал европейскую дипломатию с восточной. Многие не знают, что еще 16 декабря 1880 г. согласно предложению начальника Ошского уезда и военного губернатора Ферганской области

Туркестанский генерал-губернатор К.П. фон Кауфман направил специальное письмо Военному министру Российской империи, с просьбой положительного решения их представления. В письме говорилось, о том, что **Курбан-Джан-Датха имеет огромный авторитет и влияние среди кара-кыргызов, учитывая ее почтенный возраст и влияние, он просил Его высочество государя императора России, выделить ей пожизненную пенсию в размере 500 рублей из Государственного казначейства.** Письмо дошло до адресата, однако император, ссылаясь на заключение Министра финансов, вынес другое решение. С 1 апреля 1881 г. специальным указом Российского императора Курманджан-датке была назначена пожизненная государственная пенсия в сумме 300 рублей в год. Канцелярия Туркестанского генерал-губернаторства о присвоении пожизненной пенсии «алайской царице» свидетельствует следующее: **«Начальник главного штаба, отношением от 2 апреля за №168 уведомил г.и.д. генерал-губернатора, что Государь Император, по всеподданнейшему докладу ходатайства Главного начальника края, в 1-й день апреля высочайше соизволил на назначение кара-киргизке Ошского уезда Курбан-джан-датка пожизненной пенсии из Государственного Казначейства согласно заключению Министра финансов в триста рублей (подчеркнуто нами – авт.). Канцелярия генерал-губернатора имеет честь уведомить об этом Ваше превосходительство».**[7] В то время, это было достаточно высокое признание главой государства правителей национальных окраин, на которых распространялась колониальные интересы России.

В «Туркестанских ведомостях» от 16 февраля 1907 г. в статье А. Алексеева, посвященной жизнедеятельности «алайской царицы», в связи со смертью, есть любопытные сведения о том, что **«...в 1901 г. она была представлена Военному министру Российской империи и получила личный императорский подарок - дорогой перстень с драгоценными камнями из кабинета Его Величества».**[8] Это значит, что в самом начале XX века, она была представлена самому Военному министру Российской империи А. Н. Куропаткину. Таким образом, она получила награду царя от рук такого крупного военного начальника Российской империи. Архивные документы свидетельствуют, что, учитывая огромный вклад «алайской царицы» в сохранении мира и благополучия в регионе, а также за долголетнее обеспечение безопасности караванной, торговой пути Ош-Кашгар и в связи с 90-летием император Николай II принял решение одарить ее вышеуказанным **«дорогим перстнем с драгоценными камнями из кабинета Его Величества».** [9]

Никола́й II, Николай Алекса́ндрович Романов - Император Всероссийский. Царь Польский и Великий Князь Финляндский. Последний монарх Российской империи из дома Романовых. Царствовал в период с 20 октября (1 ноября) 1894 года по 2 (15) марта 1917 года. Именно его драгоценный подарок получила Курманджан-датка в 1901 г.

Справедливости ради необходимо отметить, что тогда она многого не знала и последующий ход событий не могла предположить. Однако, судьба распорядилась совершенно по-другому.

В другой раз она получила из императорского дворца дорогие золотые часы. Об этом свидетельствовала канцелярия Туркестанского генерал-губернаторства в своем специальном письме Военному губернатору Ферганской области за №1395 от 29 января 1902 г., в котором гласило, что:

«Канцелярия генерал-губернатора имеет честь препроводить вашему превосходительству для выдачи, по принадлежности, золотые дамские часы с изображением государственного герба, с цепочкою, украшенные бриллиантами и розами в 450 рублей, Всемиловнейшее пожалование бывшей правительнице Алая, вдове Курбан Жан Датхе». О том, что вышеназванные дорогие, золотые дамские часы «...выручены вдове Курбан Жан Датхе Алимбековой...» . Получив данный подарок, «...Достопочтенная старушка, ее сыновья и родичи, представители киргизских родов Адагна (Адыгене – прим. авт.) и Мунгутъ (мунгуш - прим. авт.), глубоко обрадованы редчайшей милостью государя императора с коленопреклонной молитвой свидетельствуют свои верноподданнические чувства» - сообщил начальник Ошского уезда полковник В. Зайцев, в своем письме от 19 февраля 1902 г. [10]

Интересно, где эти дорогие императорские подарки? Что стало с ними после смерти Курманджан-датки? Ни до проведения юбилейных торжеств 1991 г., ни в дни их празднований, ни после, никто из потомков или историков не говорили о том, где находятся эти ценные подарки? Ведь они являются не только достоянием ее потомков, но и всего народа. Было бы хорошо, если бы они находились на всеобщем обозрении в одном из музеев Кыргызстана. Тогда бы мы убедились в истинных ценностях этих самих дорогих подарках. К сожалению, до сих пор нам ничего неизвестно об их дальнейшей судьбе - в чьи руки они попали, и что с ними стало.

Согласно данным некоторых ученых, ей, Курманджан-датке, было присвоено звание полковника русской армии, [11] что являлось невиданным актом признания ее заслуг. Пока что мы не обнаружили документальных данных подобного акта, следовательно, мы останемся в своих позициях – проверять и перепроверять подобные факты. Однако, если это найдет документальное подтверждение, то **Курманджан-датка остается и будет единственной женщиной из числа кыргызов, получившей военное звание офицера, полковника русской армии до сегодняшнего дня.**

Многие наши соотечественники не знают и о том, что Курманджан-датка в свое время, в виде исключения была представлена еще одной высшей награде Российской империи. Благодаря архивным документам мы сумели найти этот редкий факт истории, что очень важно для нас. Найденный нами наградной лист Ошского уезда от 25 сентября 1893 г. свидетельствует, о том, что Курманджан-датка была представлена к **«Большой Золотой медали на Андреевской ленте для ношения на шее».**[12] В представлении военному губернатору Ферганской области говорилось:

«Вследствие личного приказа Вашего превосходительства сделать представление о заслугах киргизки Курманджан-датки для возбуждения ходатайства о награждении ее Золотою медалью на Андреевской ленте имею честь донести следующее:

«...Курманджан-датка Маматбиева, 82 лет от роду, из рода япалак играла видную роль при бывших мусульманских правителях Ферганы и в те времена приобрела небывалое для женщины Азии влияние среди киргиз нынешней Ферганской области, а затем, несмотря на превратности судьбы, сумела сохранить это влияние до последних дней, справедливо пользуясь им по настоящее время... В дни славы своего мужа Курманджан-датка жила безвыездно в Гульче и от имени своего старшего сына Абдуллабека управляла всеми киргизами многоколенного рода утуз-огул, пока, во время смуты и восстания кыпчаков, муж ее, как говорят, по наущению самого Худояр-хана не был умерщвлен в Коканде.

После восстановления относительного порядка в стране, Худояр-хан, желая привлечь на свою сторону Курманджан-датку, оценив выдающиеся ее дарования по управлению киргизами и популярность, которую она пользовалась в народе, **пожаловал ей чин датки (генерала) и, утвердив ее в звании правительницы всего Алайского кочевого населения, старшего сына ее, Абдуллабека, назначил хакимом в Оше. Пожалование столь высокого звания женщине, при свойственном мусульманам взгляде на них, составляет едва ли не единственный пример в**

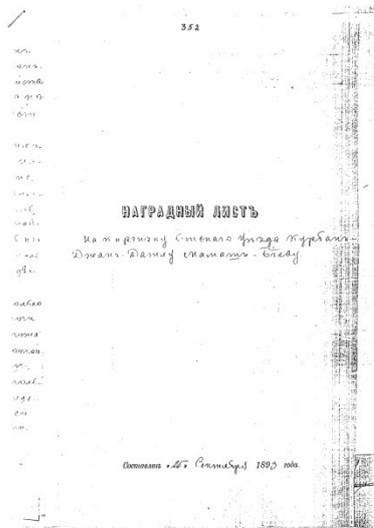
истории мусульманских народов. События 1875-1876 гг. и присоединение бывшего Кокандского ханства к империи застали Курманджан-датку в звании правительницы алайских киргизов. Хорошо сознавая, что у киргизов нет шансов для успешной Борьбы с русскими, она пыталась уговорить Абдуллабека подчиниться им, но не преуспела в этом и откочевала к Улугчату, в нынешние китайские пределы.

Весной 1876 г. Абдуллабек собрал огромное скопище киргизов и, несмотря на жестокое поражение под Янги-ариком, деятельно готовился к защите родных гор, рассчитывая, что русские не рискнут предпринять движение в горные тущобы по неразработанным тропинкам, едва проходимым даже для киргизов. Такое настроение киргизов и их вредное влияние на вновь покоренное оседлое население Ферганы вызвало Алайскую экспедицию. Русские войска были двинуты одновременно вверх по долинам рек Гульчи, Ак-Бууры и Исфайрама и появились на Алае, а Абдуллабек, отступив на оз. Кара-Куль, удалился в Кабул, где вскоре умер. По прибытии русских войск на Алай, Курманджан-датка явилась в отряд, где по милости бывшего военного губернатора области, покойного М.Д.Скобелева, вернулась на жительство в Гульчу. Там она вызвала в Россию своих сыновей, из коих Батырбек состоял на службе у Якуббека в Кашгаре, а Махмутбек и Хасанбек находились в Кабуле. Все они, вернувшись в виду влияния, Курманджан-датки на туземное население, были назначены на должности волостных управителей.

Прекрасно понимая, что мирное развитие и благоденствие населения возможно только при полном подчинении правительству, Курманджан-датка употребила все свое влияние на поддержание спокойствия среди алайских киргизов. Они, несмотря на свойственную кочевникам склонность к удали и беспорядкам, только благодаря ее влиянию не принимали никакого участия в периодически появлявшихся толках и волнениях, охватывающих временами, почти всё население Ферганы.

Почтенная деятельность Курманджан-датки высоко ценилась всеми Туркестанскими генерал-губернаторами, которые при каждом посещении области награждали ее богатыми подарками, а покойный главный начальник генерал-адъютант К.П. фон Кауфман в 1880 г. исходатайствовал Высочайшее соизволение на пожалованье ей пожизненной пенсии в размере 300 рублей в год. Влияние Курманджан-датки на кочевое и отчасти оседлое население не уменьшалось. Этому характерным примером может послужить то, что из семи волостей, составляющих Ошский уезд, пять из них по выборам населения управляются сыновьями, внуками и двоюродным её братом.

Всё вышеизложенное настолько определяет выдающиеся заслуги Курманджан-датки, что пожалование ей вне правил Золотой медали на Андреевской ленте, будет только справедливым вознаграждением за ее честную и полезную деятельность (подчеркнуто нами – авт.). Подпись начальника уезда и секретаря. [13]

353

№	Должность, звание, чин и выслуга, или по какому учреждению или по какому ведомству	По чьему повелению назначен отставкой	Съ какой причиной		По какой причине отставлен
			По докладу	По распоряжению	
1.	Пиримин, Курбанов, Давидович, в чине майора, в чине в отставке, в чине в отставке, в чине в отставке	в чине майора, в чине в отставке, в чине в отставке, в чине в отставке			

354

№	По какой причине отставлен	По чьему повелению назначен отставкой	По какой причине отставлен	По какой причине отставлен
1.	в чине майора, в чине в отставке, в чине в отставке, в чине в отставке	в чине майора, в чине в отставке, в чине в отставке, в чине в отставке	в чине майора, в чине в отставке, в чине в отставке, в чине в отставке	в чине майора, в чине в отставке, в чине в отставке, в чине в отставке

Однако, из-за веских причин она ее не получила, о чем будем говорить ниже.

Историческая справка: Согласно Энциклопедическому словарю Брокгауза и Ефрона золотые и серебряные медали появились при Петре Великом, который чеканил 25 видов медалей. Особое распространение жалование медалями или орденами получило при Екатерине II. Именно при ней вошло в обычай жаловать золотыми, серебряными медалями и за невоенные заслуги, которые носились на шее. На них отчеканивались имена тех, кому были они пожалованы. В последующем, помимо медалей за военные заслуги, появились случаи награждения медалями за особые заслуги в гражданских событиях, заслуги и отличия в обыденной, текущей жизни. Особые золотые и серебряные медали на лентах для ношения на шее (на Станиславской, Владимировской, Александровской, Андреевской ленте) были установлены в числе прочих и награждались за долголетнее, беспорочное 9-летнее исправление должности или за особые заслуги волостные старшины (согласно Российским законам это три срока выборной волостной старшины). Также за особые заслуги, награждались лица, отличившиеся своей деятельностью на поприще народного образования, промышленности и др. Согласно закону Российской империи от 9 июля 1892 г. были установлены правила награждения золотой медалью на Андреевской ленте для ношения на шее. Этой медалью могли награждаться также почетные граждане. Кавалеры Золотой медали на Андреевской ленте для ношения на шее могли быть представлены и на ордена. Все представления о награждении медалями поступали к надлежащим министрам, которые вносили их в комитет о службе чинов гражданского ведомства и о наградах, откуда они повергались на Высочайшее благоволение.

Туземцы кавказского края, киргизы и другие азиаты отдаленных военных округов награждались, на основании особых правил, медалями непосредственно властью командующих войсками военных округов.

Мы полагаем, что русские власти предоставили «алайскую царицу» к такой высшей награде, учитывая ее многолетнюю службу во благо своего народа, в соответствии с интересами русских властей в Кыргызстане. Думаем, что в категории награждаемых она попала в число тех людей, которых награждали за особые заслуги в качестве почетных граждан или волостных старшин за беспорочное долготелее исправление должности и за особые заслуги.

Отметим, что вышеуказанное представление начальника Ошского уезда было отправлено далее по вышестоящим инстанциям – Ферганскому военному губернатору, Туркестанскому генерал-губернатору и далее столичным властям. Пока данное представление о награде доходило до самих верхов и на Высочайшее благоволение императора, здесь начали происходить другие значимые события.

Вскоре после вышеуказанного представления, ее младший сын Камчыбек, давно подозреваемый царской администрацией в перевозке контрабандных товаров через границу с Кашгаром, вместе с братьями и сподвижниками был обвинен в убийстве русских таможенников, на что были веские доказательства. В 1894 г. их обвинили в убийстве 4-х таможенников, и дело передали Военному суду. 14 апреля 1894 г., военный губернатор Ферганской области Повало-Швейковский просил Туркестанского генерал-губернатора о передаче виновных военному суду. Согласно ст. 16 Положения об управлении Туркестанского края, преступление было совершено против лиц при исполнении ими служебных обязанностей. [14] Архивные документы свидетельствуют о целом ряде ее писем, обращений к Ферганскому военному губернатору, Туркестанскому генерал-губернатору об облегчении участи своих детей. [15]

Однако Военный суд вынес сыновьям Курманджан-датки и их близким сподвижникам приговор: 9 человек - к смертной казни, в их числе Камчыбек - ее младший сын, 6 человек - ссылке на каторжные работы, в их числе ее сыновья – Мамытбек, Асанбек и внук Мырзапаяз, 11 человек были оправданы. [16] О приведении смертной казни в исполнение в 11 часов 10 минут 3 марта 1895 г. на конной площади туземной части города Ош сообщил начальник уезда подполковник Л.Б. Громбчевский в специальной телеграмме. [17] Курманджан-датка стойко перенесла и это тяжкое испытание судьбы.

Следовательно, эти кровопролитные факты вполне могли быть преградой получения ею вышеуказанной медали. Эту награду она не получила не из-за того, что она не была достойна, а из-за того, что за это время в Алае, Оше произошли вышеуказанные события, которые приобрели большую политическую окраску и вызвали переполох в администрации русских властей уезда, Ферганской области и Туркестанского генерал-губернаторства. Все внимательно следили за ходом событий и были заинтересованы в показательном наказании. Это было своеобразное воспитание и пряником, и кнутом, и с кровью. С другой стороны, это должно было быть уроком и для других сотни, тысячи простых смертных нового колониального владения.

После похорон Камчыбека и высылки других сыновей в Сибирь она хлопотала, писала прошения на имя держателей вышестоящих властей Туркестанского генерал-губернаторства об оказании помощи по возвращению сыновей и внука. [18]

В результате долгих хлопот, а также с помощью Туркестанского генерал-губернатора А.Б. Вревского, тогдашнего генерал-губернатора Сыр-Дарьинской области Н.И. Королькова, генерал-майора М.Е. Ионина и других высокопоставленных чиновников ей удалось добиться освобождения своих детей от сибирской ссылки. Особо ценную помощь оказал барон А.Б. Врѣвский, который ходатайствовал об освобождении детей Курбанджана и Алымбека-датки и перед Военным министром России, и перед генерал-губернатором Иркутской губернии, куда были сосланы Мамытбек и Арстанбек. Наконец, официальные власти России разрешили ее сыновьям вернуться на родину. Об

этом свидетельствует письмо Военного министра Туркестанскому генерал-губернатору А.Б. Вревскому: «Туркестанскому генерал-губернатору! По докладу Государю императору, ходатайство Вашего Превосходительства о лишенных всех прав состояния и сосланных в Сибирь на поселение киргизах: Махмудбек Алимбеков и Арстанбек Камчибеков, Его Величество 27 сего марта Всемилостивейше повелеть соизволил даровать киргизам Махмудбеку... и Арстанбеку... помиловать, с разрешением им возвратиться на жительство в Туркестанский край».[19] Вскоре освободили и Мырзапаяза, о чем свидетельствует благодарственное письмо от Курманджан-датки.

Другой штрих к жизнедеятельности знаменитой дочери Кыргызстана. Многие наши соотечественники все еще не знают о том, что она пережила в согласии и хороших отношениях при 5 начальниках из семи Ошского уезда Ферганской области.

Согласно архивным документам это первый уездный начальник - капитан **М.Е. Ионов** в 1876-1888 гг., впоследствии ставшим генералом русской армии, который был в хороших отношениях с «алайской царицей» и ее детьми. [20] С конца 1889-1892 гг. – подполковник **Н. Дейбнер**; [21] в 1893-1895 гг. – подполковник **Б.Л. Громбчевский**; [22] 1895-1906 гг. – полковник **В.Н. Зайцев**. [23] В 1906-1915 гг. - полковник **А.А. Алексеев**. [24] Все они считались с мнением и авторитетом славной дочери Кыргызстана. Кстати, именно они во многом способствовали к представлению ее к наградам Российской империи. Итак, ими оказались:

*Первый начальник Ошского уезда с 1876 по 1888 г., тогдашний капитан, будущий генерал, **М.Е. Ионов***

*Начальник Ошского уезда Ферганской области с 1893 по 1895 гг. подполковник **Б.Л. Громбчевский**. Военный востоковед, географ, впоследствии стал [генерал-майором](#) русской армии.*

*Начальник Ошского уезда Ферганской области с 1895 по 1906 гг. полковник **В.Н. Зайцев**. Большой знаток Памира и Ошского уезда*

Немаловажным штрихом к ее портрету может послужить тот факт, что в свое время ее хорошо знали и в решении многих вопросов на нее опирались почти все генерал-губернаторы Туркестана и военные губернаторы Ферганской области. Например, в 80-е годы XIX века русские власти строили грунтовую дорогу **Ош – Гульча – Талдык - Эркеч-там**, далее в **Кашгар**. Следовательно, для строительства дороги требовались огромные суммы денег, большая часть которого была возложена на плечи народа Оша и Алая. При этом нужно было собрать эти деньги не вызывая особого недовольства местного населения. И конечно, русские власти не обошлись без помощи и поддержки Курманджан-датки. Она внесла свой весомый вклад. Только в 1884 г. население Ошского уезда собрало **7562 рублей 80 копеек**. Кроме этого, жители Андижанского, Маргеланского, Кокандского и Наманганского уездов собрали на строительство вышеуказанной дороги **59969 рублей 45 копеек**. Это в то время, когда Туркестанское генерал-губернаторство из местного бюджета выделило всего **25000 рублей**. [25] Видимо, в эти дни в Оше она была представлена новому Туркестанскому генерал-губернатору, о чем свидетельствует официальный орган края. [26]

Таким образом, деятельность, авторитет некоронованной «алайской царицы» по достоинству был высоко оценен многими высшими военно-государственными чиновниками Ферганской области, Туркестанского генерал-губернаторства, а также высшие чиновники Российской империи. В их числе генералы К.П. фон Кауфман, А.Б. Вревский, Н.И. Корольков, А. Черняев, Н. Розенберг, М.Д. Скобелев, М.Е. Ионов, А.Н. Куропаткин, А.Н. Таубе, С.М. Духовской, Повало-Швейковский и другие.[27] С ними Курманджан-датка поддерживала теплые отношения. В отношениях с представителями властей Российской империи в Туркестанском крае, в том числе Ферганской области, она сумела показать свои дипломатические способности. На удивление всем сумела решить многие вопросы, выгодные для обеих сторон. Отсюда следует, что она хорошо понимала преимущество русских властей. Она также понимала, что при новых порядках о полной независимости, автономности и самостоятельности кыргызов не могло быть и речи. Тем не менее, за долгую жизнь Курманджан-датка сделала все, что было в ее силах и возможностях. Она заслужила свой авторитет, уважение и популярность среди русских генералов Туркестанского генерал-губернаторства благодаря своей мудрости, дальновидности, дипломатичности и опыту.

В качестве важного штриха к ее портрету можно привести и то, что, продолжая славную семейную традицию, она вместе с Алымбеком-датка воспитали, привили любовь к Отечеству, служение во благо своего народа, честь и достоинство в своих сыновьях. Это: Абдылдабек (1837-1876 гг.), Баатырбек (1939-1985 гг.), Маамытбек (1843-1913 гг.), Асанбек (1849-1909 гг.) и Камчыбек (1852-1895 гг.). Впоследствии, благодаря мудрости матери, её дети при жизни занимали важные, по тем временам, для кыргызов посты в управлении Ошского уезда Ферганской области: Батырбек -

волостной управитель Булак-Башинской волости, Хасанбек (Асанбек – прим. авт) - Наукатской волости, Махмутбек (Мамытбек – прим. авт.) – Гульчинской волости, Карабек (внук – прим. авт.) - Ак-Буринской волости. По этому поводу генерал-лейтенант Н.И. Корольков писал: «...**семейство Курманжан-датки всегда играло выдающуюся роль в деле административного управления Ошским уездом. Так, из 7 вилайетов этого уезда 4 или 5 должностей волостных управлений были заняты членами семьи Алымбековых**». [28]

Полагаем, что это тоже было своеобразной данью, знаком уважения, признания авторитета «алайской царицы». Прожив долгую, плодотворную жизнь, в возрасте 96 лет (1811-1907 гг.) Курманжан-датка тихо скончалась и была похоронена вблизи Оша на кладбище Сары-Мазар. [29]

Следовательно, жизнедеятельности Курманжан-датки, позволяет отметить следующие моменты. **Во-первых**, бесспорно, что она является одной из ярчайших звезд политического Олимпа в истории кыргызов, Кокандского ханства и Русского Туркестана XIX в. Она одна из тех исторических личностей, чья жизнедеятельность наиболее полно изучена в исторической литературе, в том числе и в истории суверенного Кыргызстана. **Во-вторых**, она сумела показать себя мудрой и дальновидной правительницей. Курманжан-датка также проявила себя как последовательный политический деятель и человек, владеющий всем опытом, премудростями и тонкостями восточной дипломатии. Об этом ярко свидетельствуют ее взаимоотношения с Кокандским ханством, Бухарским эмиратом, Восточным Туркестаном, Российскими военно-государственными чиновниками. Еще недостаточно изучены ее отношения с правителями Кашгарии и других городов Восточного Туркестана, который к этому времени находился под властью Цинской империи. Действительно, благодаря своей мудрости и дипломатии, она была известна и в соседних государствах - в Бухарском эмирате, Кокандском ханстве, Китае и Афганистане. **В-третьих**, Курманжан-датка пыталась сохранить за собой и за правителями ошских кыргызов хотя бы номинальную свободу правления при Российских колониальных властях. Она прекрасно понимала, что прежней полноты, свободы правления при русских властях уже не будет. Однако она добилась того, чтобы и при новом режиме в управлении участвовали кыргызские родоправители. Известно, что первенство власти, как в Туркестанском крае, так и на местах, в уездах и волостях, принадлежало русским военным чиновникам, но роль, место и положение кыргызских правителей в обществе учитывалось. Не случайно почти все сыновья Курманжан и Алымбека занимали чиновничьи должности в Ошском уезде. **В четвертых**, она была хорошо знакома со многими русскими генералами, правителями русского Туркестана: генерал-губернаторами Туркестана, военными губернаторами Ферганской области и начальниками Ошского уезда. Ибо, не каждая женщина кыргызка, хоть и из знатного рода, не была русским генералам такой известной, уважаемой и почитаемой как Курманжан-датка. Несмотря на свои высокие положения и имперские, колониальные амбиции, все они с почтением относились к ней. **В-пятых**, несомненно, Курманжан-датка была единственной женщиной кыргызкой дореволюционного периода, которая получила официальную государственную пенсию, весьма ценные подарки из канцелярии императора Российской империи и не полученной Золотой медали на Андреевской ленте. И это должно составить гордость за нашу прославленную соотечественницу.

Литература

1. ООГАПД, -Ф. 50. Оп.1. Д. 112. Л.12-13; Ювачев И.П. Курбан-Джан, кара-киргизская царица Алая // Исторический вестник. -1907 г. №12. –С965
2. Абытов Б.К., Джолдошева Ж., Джунушалиев Дж., Какеев А., Кененсариев Т.К., Мамытов С., Плоских В.М. Горная царица Курманжан и её время. -Бишкек, 2002. –С.55-58
3. Фотографии и данные русских генералов взяты из личного архива автора и свободной энциклопедии Википедия

4. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана первого по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 г. - 25 марта 1885 г. -СПб., 1885; Большая советская энциклопедия. -М., 1973. -С. 543; Кыргызстан-Россия (XVIII-XIX вв.). -Б., 1998. -С. 447; Кыргызская государственность в XX веке. Документы, история, комментарии. -Б., 2003. -С.17, 22-24.
5. Таубе А.Н. Алайская царица //Закаспийское обозрение.-1892.-№84.
6. Абытов Б., Кененсариев Т., Плоских В.М. Горная царица ... -Б., 2002. - С.95.
7. Там же. -С.101
8. ООГАПД. -Ф.50. Оп.1. Д.112. Л.45-46; Туркестанские ведомости. -1907. -16 февраля. Копия; Алексеев А. Курбанджан-Джан-Датка. -Скобелев, 1907. С. 1-19.
9. ЦГА РУз. -Ф.И. -1. Оп.4. Д. 513. Л.196.
10. ЦГА РУз. -Ф. И. 19. Оп.1. Д. 7588. Л.30; ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л. 54-55,56 обр.
11. Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык создук. -Фрунзе. -91-б.
12. ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.114. Л. 1-3.
13. Абытов Б.К. Тысячелетняя история Оша: историко-источниковедческий анализ (IX - нач. XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Бишкек, 2002. -С.352-354; Абытов Б.К., Кененсариев Т.К., Плоских В.М. и др. Горная царица... - С.98-100.
14. ЦГА РУз. -Ф.И.19. Оп.1.-Д. 3617. Л.47-48,105; ООГАПД.-Ф.50.Оп.1.-Д.112.Л. 21,26.
15. ЦГА РУз. -Ф. И. 19. Оп. 1. -Д. 11061. Л.27. -Д. 13587. Л.3, 21-22. -Д.3617. Л.1-5 ; ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. -Д.112. Л. 2, 14-18, 21, 53.
16. ЦГА РУз. -Ф.И.19. Оп.1. Д.13587. Л.23-24, 34-35; ООГАПД. -Ф.50. Оп.1. Д.112.Л. 21,28.
17. ЦГА РУз. -Ф. И. 19. Оп. 1. Д. 13587. Л. 34-35; ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л. 2.
18. ЦГА РУз. -Ф. И. 19. Оп. 1. Д. 3617. Л.1-5; Д. 11061. Л.27; Д.13587. Л. 3; ООГАПД. - Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л.14-19, 53.
19. ЦГА РУз. - Ф. И. 19. Оп. 1. Д.13587. Л.4; Оп. 4. Д.179. Л.99; ООГАПД. - Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л. 80.
20. ООГАПД. - Ф. 50. Оп. 1. Д. 115-а. - Л.25.
21. ООГАПД. - Ф. 50. Оп. 1. Д. 34. Л.1; Д.113. -Л.7,10.
22. ЦГА РУз. - Ф. И. 19. Оп. 1. Д.24150. Л.1; Д.13587. Л.34; ООГАПД. -Ф.50. Оп.1. Д.71. Л.3; Д.112. Л.2,
23. ЦГА РУз. - Ф. И. 19. Оп. 1. Д. 25044.Л.13, 27; ООГАПД. - Ф. 50. Оп. 1. Д. 33. Л.5,17; Д.42. Л.
24. ООГАПД. - Ф. 50. Оп. 1. Д. 4. Л. 7.
25. ЦГА РУз. -Ф. И. 1. Оп. 4. Д. 513. Л.196.
26. Туркестанские ведомости. -1884. -№40.
27. ЦГА РУз. -Ф. И.19. Оп.1. Д. 3617.Л.1-5. Д.11061. Л.27; ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л. 14-18, 53.
28. ЦГА РУз. - Ф. И. 19. Оп. 1. Д. 3555. Л.2-3; ООГАПД. - Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л. 78, 96.
29. ООГАПД. - Ф. 50. Оп. 1. Д. 112. Л. 6-25, 45.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 59-68

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_7](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_7)

**КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮҮ ЭТАПТАРЫНЫН
АНАЛИЗИ**

ФОРМИРОВАНИЕ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И АНАЛИЗ ЭТАПОВ ЕГО РАЗВИТИЯ

FORMATION OF THE KOKAND KHANATE AND ANALYSIS OF THE STAGES OF ITS
DEVELOPMENT

Анарбаева Гульназ Араповна

Анарбаева Гульназ Араповна

Anarbaeva Gulnaz Arapovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor, Osh State University

gulnaz_anarbaeva@mail.ru

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮҮ ЭТАПТАРЫНЫН АНАЛИЗИ

Аннотация

XX кылымдын аягында жана XXI кылымдын биринчи он жылдыгындагы окуяларда хандыктын тарыхы бир нече жолу Борбордук Азиянын тарыхчыларынын изилдөө объектиси болгон. Бул макалада Орто Азияда кагандык жөнүндө жарыяланган кээ бир изилдөөлөр, илимий басылмалар жана монографиялар тарыхнаамалык көз караштан талданат. 18-кылымдын жана 20-кылымдын башындагы Орто Азия хандыктарынын тарыхын изилдөө 20-кылымдын акыркы он жылдыгынан бүгүнкү күнгө чейин кеңири масштабга ээ болуп, ар кандай илимий проблемаларды, ошондой эле тарыхый изилдөө маселелерин камтыйт. Акыркы жылдарда Орто Азиянын жана Россиянын мамлекеттеринин тарыхчылары бир нече ондогон илимий эмгектерди изилдеп чыгышты, көптөгөн монографияларды басып чыгарышты. Изилдөө иштери тарых илиминин акыркы талаптарына ылайык жүргүзүлгөндүгүн белгилей кетүү керек, бирок, тарыхнаамалык талдоодо айрым маселелерде бир катар пикир келишпестиктер байкалып, аларды изилдөө тарыхнаамалык изилдөөлөрдүн маанилүүлүгүн тастыктайт. Кокон хандыгы менен Бухара эмирлигинин экономикалык, социалдык жана маданий турмушу, тышкы жана ички саясий тарыхы, аскердик тарыхы жана дипломатия тарыхы боюнча акыркы жылдарда жүргүзүлгөн изилдөөлөр илимий көз караштан алганда чоң мааниге ээ, бирок, тарыхнаамалык анализ жана бул эмгектердин илимий натыйжаларын жалпылоо бул мамлекеттердин тарыхын изилдөөгө көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Ачык сөздөр: Кокон хандыгы, тарыхнаама, Орто Азия, тарых талдоо, Кыргызстандын тарыхы, административдик түзүлүш, Фергана облусу, саясий жана социалдык-экономикалык тарыхы

ФОРМИРОВАНИЕ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И АНАЛИЗ ЭТАПОВ ЕГО РАЗВИТИЯ

FORMATION OF THE KOKAND KHANATE AND ANALYSIS OF THE STAGES OF ITS DEVELOPMENT

Аннотация

в конце XX века и событиях первого десятилетия XXI века история ханства неоднократно оказывалась объектом изучения историков Центральной Азии. В данной статье анализируются некоторые исследования, научные публикации и монографии, изданные в Средней Азии о ханстве с историографической точки зрения. Изучение истории среднеазиатских ханств XVIII-начала XX веков с последнего десятилетия XX века до наших дней приобрело более широкий масштаб и охватывает различные научные проблемы, а также вопросы исторических исследований. За последние годы историками государств Центральной Азии и России было изучено несколько десятков научных работ и опубликовано множество монографий. Следует отметить, что исследовательские работы выполнены в соответствии с новейшими требованиями исторической науки, однако историографический анализ показывает ряд разногласий в некоторых вопросах, изучение которых подтверждает важность историографических исследований. Проводимые в последние годы исследования по экономической, социальной и культурной жизни, внешней и внутривосточной истории, военной истории и истории дипломатии Кокандского ханства и Бухарского эмирата имеют большое значение с научной точки зрения, однако историографический анализ и обобщение научных результатов этих работ дает больше возможностей в изучении истории этих государств.

Ключевые слова: Кокандское ханство, историография, Центральная Азия, анализ истории, история Кыргызстана, административное устройство, Ферганская область, политическая и социально-экономическая история.

Abstract

Historians of Central Asia have frequently examined the history of the Khanate during the last decade of the 20th century and the events of the first decade of the 21st. From a historical perspective, this article examines a few research projects, scholarly writings, and books about the Khanate that were released in Central Asia. From the last decade of the 20th century to the present, the study of the history of the Central Asian khanates of the 18th and early 20th centuries has expanded and now addresses a variety of scientific questions in addition to historical research concerns. Historians from Russia and Central Asia have examined a large number of scholarly publications in the past few years and produced numerous monographs. Although the research was conducted in compliance with the most recent standards of historical science, it should be noted that the historiographic analysis reveals a number of conflicts in certain areas, which the analysis of validates the significance of historiographic research. From a scientific perspective, research on the economic, social, and cultural life of the Kokand Khanate and the Bukhara Emirate, as well as on their military history, diplomacy, and external and internal political histories, is extremely important. However, historiographic analysis and the generalization of the scientific findings from these studies offer additional opportunities for studying these states' histories.

Keywords: Kokand Khanate, historiography, Central Asia, history analysis, history of Kyrgyzstan, administrative structure, Fergana region, political and socio-economic history.

Киришүү

Т. Кененсариев, Е. Гарбузова, В. Яншин, В. Анарбекова жана башка кыргыз тарыхчылары жана изилдөөчүлөрү өздөрүнүн илимий изилдөөлөрүндө жана көптөгөн макалаларында Орто Азия хандыктарынын, өзгөчө Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөгө чоң көңүл бурушкан. Жаңы кылымдын акыркы он жылдыктарында бир катар илимий эмгектер Орто Азия мамлекеттеринин тарыхчылары тарабынан, анын ичинде өзбек окумуштуулары Х. Зияев, О. Масалиева, К. Ражабов, З. Ильхомов, Ш. Махмудов, Ю. Шукуруллаев, тажик тарыхчылары Н. Хотамов, Б. Исмаилова, А. Ёров, Д. Джурабаев жана орус окумуштуулары А. Данков, С. Бороздин, А. Васильев, С. Брежнева, М. Шушкова ж.б. XVIII – XX кылымдын башындагы Орто Азия хандыктарынын саясий жана экономикалык процесстеринин, соода жана дипломатиялык мамилелеринин тарыхын чагылдырган ондогон илимий эмгектерди, монографияларды изилдеп чыккан.

Е. Гарбузарованын изилдөөсү XIX кылымда Орто Азияда орус-британ атаандаштыгынын пайда болуу тарыхы боюнча маанилүү эмгектердин бири болгон. Борбордук Азия - дайыма маанилүү стратегиялык аймак болуп келген, орус-британ империялары анын аскердик-саясий жана экономикалык катышуусуна умтулушкан. Е. Гарбузарова диссертациясында XIX кылымдагы Орто Азия хандыктарындагы геосаясий процесстерди жана кырдаалды изилдөөгө көңүл бурган. Изилдөөчү белгилегендей, дүйнөлүк державалардын Борбордук Азия чөлкөмүнө карата геосаясий кызыкчылыктары эл аралык мамилелердеги тарыхтын азыркы эмес этабында да өз маанисин жогото элек. Ошондой эле Е. Гарбузарова жазган диссертацияда XIX кылымда Орто Азиядагы орус жана британ империяларынын кызыкчылыктарынын тирешүүсүн ретроспективдүү талдоо бул теманын актуалдуулугун далилдейт. Бардык окуялар хронологиялык алкакта негизинен XIX кылымдан баштап, Жакынкы Чыгышта кызыкчылыктар кагылышынан тартып 1895-жылы Борбордук Азиядагы памирлик делимитацияга чейин англис-орус тирешинин логикалык корутундусу катары каралат (Гарбузарова Е.Г., 2010, 31-32 б.).

Дагы бир кыргызстандык изилдөөчүнүн диссертациясынын темасы В.П. Яншин XIX кылымдын 50-70-жылдарында Россия империясынын Борбордук Азиядагы аскердик экспансиясын изилдөөгө арналган, хандыктардын аймагын ар кандай жолдор менен картографиялык жана топографиялык изилдөөгө басым жасайт. Орус аскерлеринин Орто Азияга киришинин бир катар саясий, экономикалык жана аскердик факторлору да талдоого алынган. Диссертациянын экинчи главасы толугу менен XIX кылымдын 30-70-жылдарындагы орус-кокондук мамилелерин изилдөөгө жана талдоого арналган, анда эки мамлекеттин саясий жана экономикалык-соода мамилелери, ошондой эле эки мамлекеттин согуштук экспансиясы каралат. XIX кылымдын 60-жылдарында Россия империясынын Кокон хандыгына жана анын кесепеттери каралган. Диссертацияда ошондой эле Бухара эмирлигинин, Тянь-Шанды жана башка аймактарды басып алуу, анын ичинде XIX кылымдын 90-жылдарында Памирде чек араны белгилөө маселелери талданат (Яншин В.П., 2006, 94-95 б.).

В. Анарбекованын диссертациясын уникалдуу илимий изилдөө десек болот, анда фольклордук эстеликтердин материалдары комплекстүү түрдө колдонулган. Автор белгилегендей, элдик оозеки чыгармачылыкта элдин көп кылымдык тарыхы, маданияты сакталып келген. Аларда коомдук аң-сезим, дүйнө тааным, эркиндик, гуманизм, мамлекеттүүлүк идеялары, ошондой эле тарыхый инсандардын ишмердүүлүгү тууралуу маанилүү маалыматтар чагылдырылган. Диссертацияда XIX кылымдын башында болуп өткөн маанилүү коомдук-саясий процесстер изилденип, XX кылымдар жана аларга тарыхый инсандардын катышуусу оозеки жана жазма фольклордук эстеликтерди талдоо жүргүзүлөт. Ошондой эле диссертацияда кыргыз элинин бир катар тарыхый инсандарынын тарыхы боюнча көптөгөн фольклордук материалдар талдоого алынган (Анарбекова В.Е., 2017, 8-10 б.).

Кыргыз тарыхчысы Ташманбет Кененсариев “Дагы бир жолу Алымкул Лашкер башы жөнүндө...” деген макаласында Аликули Амирлашкардын өмүрү жана ишмердүүлүгү, өзгөчө өлкөнүн

аймактык бүтүндүгүн сактоо аракети, жаңжалды жана Кокон хандыгынын ички саясий туруксуздугун ооздуктоо аракеттери тууралуу фактыларга көбүрөөк көңүл бурган¹.

О.Л. Сумарокованын «Түркстан аймагындагы Россия империясынын тил саясатынын эволюциясы (Кыргызстандын материалдарынын негизинде)» деген диссертациясы Түркстан аймагындагы Орусия империясынын тил саясатынын эволюциясы проблемасына арналган илимий изилдөөнүн биринчи бөлүгү болуп саналат. Атап айтканда, тарыхый-саясий талдоо аркылуу Орусиядагы тил саясатынын генезисинин негиздери изилденген; Орусия империясынын улуттук чет жакасындагы жайлардын, милдеттердин, ошондой эле тилди жөнгө салуунун административдик, саясий жана укуктук механизмдеринин ассиметриялуулугу жөнүндөгү тезис негизделген. Аймактын түпкү калкын орус тили менен тааныштыруунун механизмдери изилденген. «Орусташтыруу» феноменин изилдөөгө кырдаалдык талдоо колдонулду, бул изилдөө оптикасын олуттуу түрдө кеңейтүүгө жана советтик доордо үстөмдүк кылган жана улуттук тарых таанууда бекем орногон «орусташтыруу» теориясынын идеологиялык кесепеттерин жоюуга мүмкүндүк берди. Түркстан аймагынын диний-этникалык жана маданий өзгөчөлүгүнүн өз ара байланышы жана мында ишке ашырылып жаткан орус тил саясатынын мүнөзү ачылып берилет. Бул эмгекте XIX-XX кылымдардын башында Кошмо Штаттардын жана европалык державалардын колонияларындагы тил саясаты да сүрөттөлөт. Изилдөөнүн хронологиялык алкагы 1867-1918-жылдарды камтыйт жана Түркстан генерал-губернаторлугунун Жети-Суу, Сырдарыя жана Фергана облустарындагы Россия империясынын тил саясатынын процесстерин карайт (Сумарокова О.Л., 2016, 2-3 б.).

Кокон хандыгы, XVIII-XIX кылымдардагы Борбордук Азиядагы феодалдык мамлекет. Ал Фергана өрөөнүндө жайгашып, борбору Кокон шаарында болгон. Кокон хандыгы өзбектин миң уруусунан чыккан. Династиянын негиздөөчүсү Шахрук-бий 1710-жылы Бухара эмирлигинен көз карандысыз чакан ээлик түзгөн. Небереси Иодан-бийдин убагында (болжол менен 1774-ж. каза болгон) Кокон хандыгы кошуналары менен болгон катуу күрөштүн натыйжасында (Анжиян, Наманган, Маргелан жана Кокон ээликтеринин курамында) Бухарадан бөлүнгөн. 1758-жылы Бухарада аны өз алдынча мамлекет катары эсептелген. Алим (1800-1809), Омар (1809-22) жана Мухаммед Али (Мадали, 1822-42) хандардын убагында Кокон хандыгы өзүнүн эң чоң саясий бийлигине жана экспансия аймагына жетти².

Кыргыз элинин тарыхын Орто Азияда жашаган өзбек, тажик, казак жана башка элдер менен болгон тарыхый-маданий байланыштарынан бөлүп изилдөөгө болбойт. Мына ушул мамилелердин негизинде Борбордук Азияда 167 жыл жашаган Кокон хандыгынын тарыхын жаңыча көз караштардын негизинде изилдөө улуттук тарыхтын актуалдуу проблемаларынын бири болуп саналат. Кыргыз тарыхнаамасынын начар изилденген проблемаларынын ичинен XIX кылымдагы Кокон хандыгынын саясий тарыхында кыргыз жетекчилеринин ролу жана орду жөнүндөгү маселе дагы эле сакталып келет.

Кыргызстандын эгемендигинин жана мамлекеттик көз карандысыздыгынын шарттарында кыргыз тарых илиминин өнүгүүсү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлүп, анын коом алдындагы милдетин өзгөрттү. Изилдөөнүн максаты – тарыхый материалдарды талдоонун негизинде, каралып жаткан мезгилдеги Кокон хандыгынын саясий тарыхындагы кыргыз жетекчилеринин ишмердүүлүгүн ачып берүү.

Кокон хандыгынын пайда болушунун жана түзүлүшүнүн себептерин изилдөө менен биз Фергана өрөөнүндөгү элдердин социалдык-экономикалык тарыхынын проблемасын бөлүп көрсөтүшүбүз керек. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, кең Фергана өрөөнүндө бирдиктүү экономикалык оазис түзө турган борборлоштурулган мамлекет болгон эмес. Ал майда уруулук бөлүкчөлөрдөн турган жана саясий уюмдашуусу боюнча бир жетекчиге баш ийген мамлекет катары

¹ Дагы бир жолу Алымкул Лашкер башы жөнүндө..., https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8132 (кайрылуу датасы: 24.03.2024)

² Кокон хандыгы, <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/062/604.htm> (кайрылуу датасы: 25.03.2024)

түзүлгөн эмес. Узак убакыт бою ар бир уруунун башкаруучулары Фергана өрөөнүндө жашап, жерлерин Сырдарыянын куймалары менен сугарып, түшүмдөрүн жыйнап келишкен. Алгач ири оазистер бири-биринен обочолонуп, ар бири өз феодалдарына баш ийген уруулар өздөрүнүн уруу башчыларынын бийлиги астында экономикалык жана саясий аймакты түзүшкөн. Алардын ичинен кийин чоң аймакка жыш жайгашкан Сох оазиси саясий жана экономикалык жактан маанилүү орунду ээлеген. Фергана өрөөнүндөгү Сох оазисинин экономикалык жактан артыкчылыгы Кокондогу миң урууларынын феодалдык ак сөөктөрү Ферганадагы башка феодалдарга караганда саясий жактан кыйла уюшкандыгына байланыштуу болгон.

XVIII кылымдын башында Бухара эмирлигинин карамагында болгон Фергана өрөөнү өз ээликтерин түзө баштайт. 1704-жылы Ташкент жана Казакстан аркылуу агып өткөн Сыр-Дарыянын боюндагы элдер, ошондой эле Фергананын кең аймагы Мухаммед Рахим бийдин бийлиги астында болгон. Миң уруулары менен тыгыз байланышта болгон Ферганада жүз уруулары да жашаган.

XVIII кылымда Фергананын жүз урууларынын үстөмдүгү Хоженттин калкынын тегерегиндеги урууларга гана жайылган. Ошол кездеги Фергананын көпчүлүк тургундары кожжалардын теократиялык бийлиги астында Чадакта жашашкан.

Бирок Ферганага көп сандаган уруулардын агылып киришинин натыйжасында көчмөн уруулар саясий үстөмдүккө ээ болушкан. Фергананын көчмөндөрүнүн кысымынын натыйжасында теократиялык башкаруучулар бийликти өрөөндөгү көчмөн аскер тобуна өткөрүп берүүгө аргасыз болушкан. Уламыш боюнча Кокондун тегерегиндеги миң урууларынын башкаруучулары ушул уруудан чыккан Шахрухка бий титулун ыйгарып, ал башкаруучу болуп калат.

Анан Чадак кожолордун башчысын чакырып, ага өзбек кызын аялдыкка убада кылышат. Бирок үйлөнүү тоюнда кожо жана анын жанындагылар өлтүрүлүп, Чадак бат эле колго түшүрүлгөн.

Түндүк Ферганада Шахрух бийдин бийлиги Намангандан Шахиданга, андан кийин Пансадгазиге чейин жеткен. Ошол кездеги Кокондун айланасында бийликти бекемдөө үчүн Эски-Коргон чеби курулган. Кокон ээлигинин Фергана өрөөнүндө пайда болушу төмөндөгү социалдык-экономикалык жана саясий шарттар менен байланыштуу. Биринчиден, Фергананын географиялык жактан Орто Азиянын башка оазистеринен алыс болушу, анын аймагынын салыштырмалуу аздыгы, түндүк, чыгыш жана түштүктөн кырка тоолор менен курчалгандыгы Фергана өрөөнүндөгү элдердин экономикалык өнүгүүсүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн (Толобаева Э.А., 2020, 46-47).

Кыргыз элинин тарыхындагы көптөгөн орчундуу окуялар Кокон хандыгынын дооруна барып такалат. Кокон хандыгы түзүлгөн алгачкы жылдардан тартып эле жергиликтүү кыргыздар саясий иш-чараларга активдүү катышкан. Айрыкча, Фергананын, андан кийин Анжиян-Алайдын, андан кийин Аксы-Таластын кыргыз бийлери, миң жана жүз өзбек урууларынын башкаруучулары менен бирге Кокон тарыхында чоң роль ойногон. Чептүү Кокон шаары өз алдынча хандыктын борбору катары 1732-жылы Шахрухтун уулу Абд-ар Рахим бийдин (1722–1734) убагында негизделген. Ошол эле жылдары Фергана кыргыздарынын башкаруучулары кээде Кокондун биринчи бийлери менен жакын болуп, жакын тууган болуп, үйлөнүп, кыз узатышып, кээде бийлик талашып турган. Мисалы, Хоженттин акими Акбото бий болгон. Тарыхый булактарда Акбото бийдин теги боюнча карамакаршы маалыматтар келтирилген.

Жогоруда айтылгандардан XVIII кылымдагы Кокон хандыгынын түзүлүшүндө жана саясий тарыхында кыргыз өкүмдарлары Акбото бий, Ажы бий, Кубат бий жана башкалар чоң роль ойногон деген жыйынтыкка келүүгө болот жана өз доорунун саясий ишмерлери болушкан. Ошондой эле Фергана өрөөнүндөгү бул мезгилдеги саясий окуялардын бүтүндөй жүрүшү Орто Азия элдеринин тарыхый тагдырларынын чырмалышкандыгын жана ажырагыстыгын күбөлөндүрөт.

Хандыктын саясий жана социалдык-экономикалык турмушунун чагылдырылышы орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн Ф. Ефремов, Ф. Назаров, Н.И. Потанин, В.В. Веляминов-Зернов, А.

Кун, А.П. Федченко, В. Наливкин жана башкалар революцияга чейинки авторлордун эмгектеринде булак таануу мүнөзүндөгү эбегейсиз зор фактылык материалдардын мазмуну баса белгиленген³.

XVIII–XIX кылымдарда Кокон хандыгы азыркы Орто Азия элдеринин турмушунда чоң роль ойногон. 167 жылдай жашаган Кокон хандыгы Борбордук Азиядагы аймагы боюнча эң чоң, калкынын саны боюнча эң көп улуттуу болгон. Саясий тарыхы, социалдык-экономикалык турмушу, Фергана өрөөнүнүн көчмөн жана отурукташкан калкынын өкүлдөрүнүн Кокон хандыгынын турмушундагы ролу орус тилдүү авторлордун көңүлүн көптөн бери буруп келген. Кокон хандыгынын тарыхнамасы орус авторлорунун изилдөө иштеринин ар кандай жанрларын: күндөлүктөр, эскермелер, эскерүүлөр, атайын макалалар, очерктер жана айрым тарыхый эмгектерди камтыйт. Бул чыгармаларды жаратуучулар эң оболу көпөстөр, соодагерлер, падышанын элчилери, падышалык аскерлердин өкүлдөрү, орус жана чет элдик саякатчылар жана эң акырында чыгыш таануучулар болгон.

Кокон хандыгы жана өзгөчө кыргыздар жөнүндөгү алгачкы басылмалардын ичинен Ф.Ефремовдун, Ф.Назаровдун, Поспелов менен Бурнашевдин, Н.И. Потаниндин эмгектерин белгилеп кетсек болот. Хандыктын аймагын кыдырып, жогорудагы авторлор кыскача тарыхый маалыматтарды берүүгө аракет кылышкан. Алар эң оболу хандыктын ички саясий турмушуна көңүл буруп, башка маселелерге деле (калктын саны, жаратылыш-географиялык шарттары, соода мамилелери ж. б.) токтолушкан (Турсунов Б.Р., 2022, 24-25 б.).

Орус аскеринин сержанты Ф. Ефремовдун күндөлүгү Кокон хандыгы жана хандыктын аймагында жашаган түштүк кыргыздары тууралуу маалымат берет. Ф.Ефремов Бухара ханы тарабынан колго түшүрүлүп, кийин туткундан качып, деңиз аркылуу Петербургга кайтып келген. 1876-жылы анын «Тогуз жылдык кыдыруу» китеби жарык көргөн. Анын тогуз жылдык кыдыруусу 1774-жылдан 1882-жылга чейин болгон. Автор Борбордук Азиянын кээ бир элдеринин турмушунун ар кандай аспектилерин: үрп-адаттарын, каада-салттарын баса белгилеген. Бул маалымат жергиликтүү тургундар менен жеке баарлашуу аркылуу алынган. Ал, балким, түштүк кыргыздары тууралуу кыскача маалымат берген алгачкы авторлордун бири болгон (Ефремов Ф.С., 1952, 134-135 б.).

Тактап айтканда, Ош шаарында болгон Ф. С. Ефремов мындай деп жазган: «Ушудан Кашкари шаарына чейин 13 кун керек. Тоодогу Уш менен Кашкардын ортосунда өзгөчө уруудагы кыргыз-кайсактардан чыккан кыргыздар көчүп жүрүшөт». Ф.С. Ефремовдун маалыматы аз болсо да, алар өзгөчө көңүл бурууга татыктуу.

Авторлор хандыктын аймагында кыска убакыт болгондугуна байланыштуу хандыктын ички турмушунун айрым жактарын гана эскеришкен. Белгилей кетсек, XIX кылымдын биринчи жарымына чейин Кокон хандыгын изилдөө системалуу болгон эмес.

XIX кылымдын 50–70-жылдарында В.В. Веляминова-Зернова, П.И. Неболсина, В. Григорьева, А.П. Хорошхина, А. Куна, А.П. Федченко, В. Наливкина, М. Алибекова, Н.Ф. Петровский, С.Н. Нурекина, Н.Н. Пантусов жана башкалардын Кокон хандыгынын тарыхына арналган эмгектери жарык көргөн. Орус авторлорунун негизги көңүлү хандыктын ички саясий турмушуна, отурукташкан жана көчмөн уруулардын саясий күрөшүнө бурулган (Наливкин В.П., 1886, 214-215 б.).

XIX кылымдын экинчи жарымындагы орус окумуштууларынын ичинен биринчи академик-чыгыш таануучу В.В. Вельяминов-Зернов Кокон хандыгы боюнча олуттуу очерктерди камтыйт. «Кокон хандыгы жөнүндө маалымат» очерки Кокон хандыгына барган орус көпөстөрүнүн суроолорунун негизинде түзүлгөн. Автор хандыктын турмушунун саясий жагына, өзгөчө башкаруунун административдик системасына көңүл бурат. Автордун айтымында, хандыкта саясий бийликти басып алууда негизги ролду ойногон эки «партиянын» ортосунда бийлик үчүн тынымсыз

³ Кокон хандыгынын тарыхынын тарыхнаамасы. Universum: коомдук илимдер: электрондук илимий журнал, №6(24). URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/3339> (кайрылуу датасы: 31.03.2024).

күрөш жүрүп турган. «Партиялардын ээнбаштыгы анын мүчөлөрү бири-бири менен же экинчиси менен талашып, каршы тарап жеңгенге чейин созулат. Бийликтин алмашуусу адатта коркунучтуу баш аламандык жана кан төгүү менен туюнат» – деп белгилейт автор. Анын пикиринде, хандыкта бийликти басып алуу үчүн көптөгөн баш аламандыктар (заговор) болгон. Мындай иштин мисалы так 1852 жана 1853-жылдары кыпчактардын дээрлик бүтүндөй бир уругу кырылып кеткен (Вельяминов-Зернов В.В., 1856, 115-118 б.).

Кокон хандыгынын ички турмушунун кеңири талдоосу Д. Телятников жана А.В. Безносиковдун «Кокон хандыгынын азыркы абалына сереп салуу» аттуу макаласында берилген. Макалада авторлор хандыктын табигый-географиялык, тарыхый-этнографиялык жана соода-экономикалык абалы жөнүндө кеңири маалымат беришет. Авторлор хандыктын түзүлүшүнө жана анын алгачкы башкаруучуларына көңүл буруп, «азыркы хандар өзбек миң уруусунан» деп белгилешет. Авторлор өз макалаларында Абдрахман-батырдын, Эрдан бийдин, Нарбото бийдин жана Мадали хандын ысымдарын аташат. Макаланын мазмуну хандык түзүлө баштагандан тарта анын атаандаштарынын ортосунда бийлик үчүн курч күрөш башталганы тууралуу өзүнчө жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

XIX кылымдын 70-жылдарындагы Кокон хандыгы тууралуу кызыктуу очерктер белгилүү чыгыш таануучу, Санкт-Петербургу университетинин чыгыш тилдери факультетинин бүтүрүүчүсү А.Л. Кунга таандык. А.Л. Кундун очерктеринде 1830-жылдан бери Кокон хандыгынын тарыхы боюнча маалымат берилет. Көчмөн жана отурукташкан калктын хан такты үчүн күрөшү чагылдырылган. Ошол эле учурда Мусулманкул, Алымкул, Шералы хан жана Кудаяр хан жана башка бийлик үчүн күрөшкөн инсандардын сыпаттамалары берилет. Мындан тышкары, хандыктагы калк жана салыктар боюнча материалдар бар (Кун А.Л., 1876, 421-422 б.).

Вельяминов-Зернов Шерали хандын убагындагы окуяларды сүрөттөп, 1845-жылы Кокондо жаңы толкундоолор башталганын, анын күнөөкөрү Хивада жашаган Алим хандын уулу Мурадбек болгонун баса белгилейт. Эмир Насрулла ыңгайлуу учурдан пайдаланып, Мурадбекти Шералыны бийликтен кулатканга жана Кокон тактысын алууга көндүрөт. Ал макул болуп, 1845-жылы жайында Бухара сарбаздарынын чоң отрядынын башчысы болуп, Коконго көчүп кетет. Мусулманкулдун жоктугунан пайдаланып, тактыны басып алып Шералыны өлүм жазасына тартууга жетишкен. Көптөгөн булактар күбөлөндүргөндөй, кыпчактар Мурадбектин келишине ыраазы болгон эмес (М. Кожобеков, Т. Абдиев, 2002, 369-371 б.).

XVIII кылымдын башында бир нече бектиктердин биригүүсүнүн натыйжасында Фергана Бухара хандыгынын курамынан чыгып кеткен. Ал эми 1709-жылы Фергана өрөөнүндө жаңы феодалдык жер – Кокон мамлекети түзүлгөн. Анын негиздөөчүсү энеси тараптан Миң династиясынан чыккан өзбек феодалы Шахрух бий (1709 - 1721) болуп, Шахрух легендалуу Бабурдун урпактарынын бири, башкача айтканда атасы тараптан Тимуриддер династиясына таандык болгон⁴. Шахрух бийге бийликке келүү жолунда кыргыз тектүү башкаруучулар Акбото бий, Кубат бий, Ажы бий жана башкалар олуттуу жардам көрсөтүшкөн. Кокон хандыгынын дээрлик эки жүз жылдык (1709 – 1876) өнүгүү тарыхын үч бирдей эмес этапка бөлүүгө болот:

1. Кокон хандыгынын негизделиши – 1709 – 1800-жж. Бул мезгилде мамлекеттин административдик-саясий системасы калыптанган.

2. Кокон хандыгынын өнүгүшү жана гүлдөшү – 1800 – 1840-жж. Бул этап мамлекеттин андан ары өнүгүшү жана чыңдалышы, анын ички жана тышкы саясатынын активдүүлүгү, Кокон хандыгынын чек араларынын кеңейиши менен мүнөздөлөт.

3. Коомдук-саясий кризистин өнүгүшү жана тереңдеши, Кокон хандыгынын кулашы – 1842 - 1876-жж. Бул мезгилде ар кыл социалдык топтордун ортосунда карама-каршылыктар топтолуп,

⁴ Кокон хандыгы убагындагы Кыргызстан. <https://kutbilim.kg/methodical/inner/kyrgyzstan-v-period-kokandskogo-hanstva/> (кайрылуу датасы: 26.03.2024).

феодалдык эзүү күчөп, өз ара согуштар болгон. Бул себептер 1873 - 1876-жылдардагы элдик көтөрүлүштөргө жана Кокон хандыгынын биротоло кулашына алып келген.

- Кокон хандыгынын билим берүүсү жана өнүгүү этаптары
- Кыргыздардын кокондук басып алуучуларга каршы күрөшү
- Кокон хандыгынын үстөмдүк кылган мезгилиндеги Кыргызстандын социалдык-экономикалык абалы

Кокон хандыгынын административдик түзүлүшү коомдук тепкич болуп, анын башында хан турган, анын жардамчылары – парваначылар, минбашылар (миндер), кушбегилер – округ башчылары, кол башчылар, андан кийин жергиликтүү өз алдынча башкаруу болгон, ага казылардын соту (шариятка негизделген), бийлердин соту (адат мыйзамы), вилайттар, датка жана эшик агалар (чептердин башкаруучулары), бектиктер.

Кокон хандыгынын 167 жыл ичинде тактыда 19 башкаруучу алмашкан, Шахрух бийден кийин анын уулдары, неберелери ж.б. башкарган, кээде бийлик Миң династиясынын башка өкүлдөрүнө алмашкан. Кокон хандарынын бири да табигый өлүм менен өлгөн эмес, баары бийлик үчүн күрөштө хан сарай төңкөрүштөрүнүн натыйжасында өлтүрүлгөн. Түштүк кыргыздардын бийлери жана манаптары Кокон хандыгында болуп өткөн бардык маанилүү саясий окуяларга активдүү катышып, тигил же бул тактыга биринчи талапкерди колдоп турушкан.

Түштүк Кыргызстанды Кокон хандыгынын басып алышы. 1762-жылы Ирдана бий кыргыз уруулары менен союздаш болуу саясатынан зордук менен баш ийүү саясатына өтүп, Кокон аскерлери кыргыздарга кол салган. Ажы-бийдин кошуундары талкаланып, Ирдана Өзгөн жана Ош шаарларынын алардын тегереги менен басып алган. XVIII кылымдын 80-жылдарынын башында Түштүк Кыргызстандын көпчүлүк бөлүгүн Нарбото бий басып алган.

Түндүк Кыргызстанды Кокон хандыгынын басып алышы. 1825-жылы Мадали хан солто жана сарыбагыш урууларынын уруулук касташууларынан пайдаланып, Чүй өрөөнүн басып алып, ал жерге Бишкек чебин курган. 1831-жылдын жазында Лашкер Кушбегинин жетекчилиги астында аскерлер Чымкент, Олуя-Ата жана Чүй өрөөнү аркылуу Ысык-Көлгө жортуул жасаган. Миңбашы Хаккула жетектеген аскерлер Ферганадан чыгып, Көк-Арт ашуусу аркылуу Ак-Талаа, Ат-Башы, Нарын, Жумгал жана Кочкорго жетип, андан ары Ысык-Көлгө жетип, жолдо элди тоноп, талкалап салышкан (Кененсариев Т., 1997, 64-65 б.).

Кыргыздардын кокондук басып алуучуларга каршы күрөшү. Деспотизм жана салык эзүүсү эркиндикти сүйгөн кыргыздардын кыжырын келтирген. Ошентип, Кокон хандыгынын бүткүл доорунда Кыргызстандын бардык аймактарында антикокондук көтөрүлүштөр болгон. 30-жылдары Нарындык кыргыздын саяк, черик уруулары бир тууган Атантай менен Тайлактын жетекчилиги астында кокондуктарга куралдуу каршылык көрсөткөн. 1843-жылы Ысык-Көл ойдуңунун кыргыздары көтөрүлүшкө чыгып, Кокон гарнизондорун Каракол, Барскоон, Коңур-Өлөң чептеринен кууп чыгышып, иш жүзүндө ойдуңду хандын эзүүсүнөн бошотушкан. 1845-жылы Ош облусунун алайлык жана ферганалык кыргыздары кокондуктарга каршы чыгып, көтөрүлүштү Алай башкаруучусу Алымбек датка жетектеген. 1862-жылы Чүй өрөөнүндөгү кыргыздардын көтөрүлүшү солто уруусунун Байтик баатыр жогорку манапынын жетекчилиги астында болгон. Кыргыз элинин күрөшү акыркы хан Кудаярдын башкаруусунун акыркы жылдарында эң чоң масштабга ээ болгон. 1873-жылы жазында Түштүк Кыргызстанда көтөрүлүш чыгып, ал Кокон хандыгы кулаганга чейин созулган. Көтөрүлүштүн чыгышына Кудаяр хан менен сүйлөшүүгө келген 40 кыргыз жана кыпчак аксакалдарынын өлтүрүлүшү себеп болгон. Кыргыздардын элдик көтөрүлүшүн Исхак Хасан уулу жетектеген. 1875-жылы Кокон моюнтуругуна каршы элдик көтөрүлүш өзүнүн апогейине жеткен. Кудаяр хан орус аскер отрядынын коргоосу менен Ташкентке качкан. Мурда кабыл алынган келишимдик милдеттенмелерге ылайык падыша өкмөтү Кокон хандыгынын аймагына өз аскерлерин

киргизген. Генерал М.Д. Скобелев башында турган жазалоочу армия кыргыздардын көтөрүлүшүн ырайымсыздык менен баскан⁵.

Жалпысынан 30 жылдай хан тактысын башкарган Кудаяр хан кыргыздарга көп таянган. Өзү кыргыздын арасында чоңоюп, тарбиялангандыктан өмүр бою жаш кезинде алган таасирден арыла алган эмес. Анын сүйлөгөн сөзүндө, жүрүм-турумунда, адаттарында кыргыздарга мүнөздүү белгилер бар экенин замандаштары эскерүүлөрүндө жазышкан. Ошондуктан, ал жылдын көпчүлүк бөлүгүн көчмөн резиденцияларында өткөргөн. Ал көп убактысын бүркүт жана боз иттер менен мергенчиликке арнаган. Анын күнүмдүк жашоосунда кыргыз тараптагы туугандары көрүнүктүү орунду ээлеген. Ал апасы Жаркынайым менен эжеси Зияда-Даткага (айрым булактарда Зиянат деп аталат) чоң урмат-сый менен мамиле жасап, ар күнүн башын ийип, учурашуу менен баштаган, алар жашаган үйгө жеке зыярат кылып, бир гана андан кийин ал негизги ишин баштады. Кудаяр хан апасынан эч качан баш тарткан эмес. Кудаяр хандын кыргыздар менен болгон мамилесинин бузулушуна да көбүнесе 1869-жылы Жаркынайымдын каза болгондугу себеп болгон. Ошол кездеги орус изилдөөчүсү М. Алибековдун маалыматтарына караганда, Кудаяр хандын эң ишенимдүү адамдарынын бири Атабек наиб болгон. Кудаяр хан аны атасындай сыйлап, ишенип, хан башчылыгында жок болгон учурларда бардык иштерин ага тапшырган.

XVIII кылымдын экинчи жарымы – XIX кылымдын орто чениндеги кыргыз коомунун социалдык-экономикалык түзүлүшү. Кыргыз коому патриархалдык-уруулук жамаат болуп, анын курамына манапчылык институту (кеңешчилерге, отряддарга, баатырларга баш ийген), бектер, байлар, бийлер институту жана айыл жамааты, ал эми социалдык тепкичтин эң төмөнкү деңгээлинде букара турган - кедейлер, түз өндүрүүчүлөрдүн классы.

Букараны малчылык жана отурукташкан дыйканчылык аймактарында эксплуатациялоонун негизги түрү салык чогултуу болгон. Эң оор жыйым закят болгон – мамлекеттин аймагында мал жаюу укугу үчүн салык, ал эсинин үйүрүнүн 1/40 же 1/20 бөлүгүн түзөрү аныкталган. Хараж, жер салыгынын негизги түйшүгү, Кыргызстандын түштүк аймагынын отурукташкан калкынын мойнуна түшкөн. Хараждын өлчөмү түшүмдүн 1/10дон 1/2 бөлүгүнө чейин аныкталган. Айтылгандардан башка дагы көптөгөн талап коюулар болгон. Мисалы, Кудаяр хандын убагында алардын саны жыйырмадан ашкан. Боз үйдү жылытуу үчүн кургак отун сактагандардан салык алынганга чейин жеткен.

Феодалдык бытырандылык, кыргыз урууларынын ортосундагы өз ара согуштар, мамлекеттүүлүктүн жана биримдиктин жоктугу Кыргызстандын аймагынын XVIII-XIX-кылымдарда Кокон хандыгы тарабынан басып алышына алып келген. Кокон хандарынын бийлиги ашыкча салыктар жана кыргыз калкына карата ырайымсыздык менен коштолгон. Ошондуктан Кокон хандыгынын бүткүл доорунда (1709 – 1876 жж.) Кыргызстандын бардык аймактарында элдик көтөрүлүштөр башталган. Акыркысы “Пулат хандын көтөрүлүшү” болуп, Россия империясынын басылышы менен аяктаган. 1876-жылдын 19-февралында Кокон хандыгы жоюлуп, Түркстан генерал-губернаторлугунун курамына Фергана облусу аталып, анын генерал-губернатору М.Д. Скобелев болгон.

Жогорудагы изилдөөлөрдү талдоо XX кылымдын акыркы он жылдыгында дүйнөнүн саясий картасындагы өзгөрүүлөр тарых илимине белгилүү таасирин тийгизгендигин көрсөтөт. Тарыхый процесстердин тарыхын, алардын саясий жана тарыхый абалынын негизги себептерин жана мүнөздөмөлөрүн илимий изилдөөлөрүндө ар тараптуу талдоо тарыхый чындыктын жаралышынын эң маанилүү фактору болуп саналат. Белгилей кетсек, тарыхый изилдөөнүн азыркы этабында тарыхчылардын алдында турган маанилүү милдеттердин бири тарыхый, илимий жана объективдүү изилдөөлөрдүн негизинде терең илимий талдоо жана эң туура тыянак чыгаруу болуп саналат.

⁵ XVIII-XX кылымдын башындагы Кыргызстандын тарыхын изилдөөнүн негизги методологиялык принциптери, https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7068 (кайрылуу датасы: 30.03.2024).

Адабияттар

1. Алымбаев Ж.Б. (2016). Кокон хандыгынын тарыхынын тарыхнаамасы. *Universum: коомдук илимдер: электрондук илимий журнал*, №6(24). URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/3339> (кайрылуу датасы: 31.03.2024).
2. Анарбекова В.Е. (2017). *Кыргыз элинин тарыхый инсандарынын фольклордук материалдарга негизделген ишмердүүлүгү (XIX – XX кк.)*. [Тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты]. Бишкек.
3. Вельяминов-Зернов В.В. (1856). Кокон хандыгы жөнүндө маалымат. Санкт-Петербург, 18(5), 112-147 б.
4. Гарбузарова Е.Г. (2010). *XIX кылымдагы Борбордук Азиядагы орус жана британ империяларынын тирешинин геосаясий аспектиси*. [Тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты]. Бишкек.
5. Ефремов Ф.С. (1952). Орус старшинасы Ефремов, азыр коллегиялдуу баалоочу, Бухияда, Хивада, Персияда жана Индияда он жыл тентип, укмуштуу окуяларды башынан өткөргөн жана ал жерден Англия аркылуу Россияга кайтып келгенин өзү сүрөттөгөн. *Русская старина*, № 7, Москва.
6. Кененсариев Т. (1997). Кыргыздар жана Кокон хандыгы. Ош: ОшМУ, 63-65 б.
7. Кокон хандыгы убагындагы Кыргызстан. <https://kutbilim.kg/methodical/inner/kyrgyzstan-v-period-kokanskogo-hanstva/> (кайрылуу датасы: 26.03.2024).
8. Кокон хандыгы. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/062/604.htm> (кайрылуу датасы: 25.03.2024).
9. Кун А.Л. (1876). *Кокон хандыгы тууралуу айрым маалыматтар*. Военный сборник, № 4, 420-435 б.
10. М. Кожобеков, Т. Абдиев. (2002). Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Бишкек, 370 б.
11. Наливкин В.П. (1886). Кокон хандыгынын кыскача тарыхы. Казань, 211-216 б.
12. Сумарокова О.Л. (2016). *Россия империясынын Түркстан аймагындагы тил саясатынын эволюциясы (Кыргызстандын материалдарынын негизинде)*. [Диссертация]. Бишкек.
13. Т. Кененсариев. “XVIII-XX кылымдын башындагы Кыргызстандын тарыхын изилөөнүн негизги методологиялык принциптери”, https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7068 (кайрылуу датасы: 30.03.2024).
14. Т. Кененсариев. “Дагы бир жолу Алымкул Лашкер башы жөнүндө...”. https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8132 (кайрылуу датасы: 24.03.2024).
15. Толобаева Э.А. (2020). Международный журнал экспериментального образования. – 2020. *Эл аралык эксперименталдык билим берүү журналы*, №6, 46-48 б;
16. Турсунов Б.Р. (2022). *Советтер доорундагы Кокон хандыгынын изилдөөсү*. Тажик мамлекеттик юридикалык, бизнес жана саясат университетинин жарчысы. Гуманитардык илимдер сериясы, 90(1), 23-28 б.
17. Шейшеканов, Т. Б. Кыргызстандагы XIX К. Экинчи жарымы-XX К. Башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптер / Т. Б. Шейшеканов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 101-108. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_14. – EDN ENKKFM.
18. Яншин В.П. (2006). *Россиянын Орта Азияга илгерилеши жана Тянь-Шань менен Алайдын бириктирүүсү: XIX кылым*. [Тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты]. Бишкек.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 69-74

УДК: 930.1:378 (575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_8](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_8)

**НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСТОРИКА-УЧЕНОГО
ТАШМАНБЕТА КЕНЕНСАРИЕВА В ОШЕ**

ТАРЫХЧЫ-ОКУМУШТУУ ТАШМАНБЕТ КЕНЕНСАРИЕВДИН ОШТОГУ ИЛИМИЙ
ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНӨН

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITIES OF HISTORIAN-SCHOLAR
TASHMANBET KENENSARIEV IN OSH

Арстанов Сабыркул Абдиманопович

Арстанов Сабыркул Абдиманопович

Arstanov Sabyrkul Abdimanovich

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети
Кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

Sarstanov@oshsu.kg

НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСТОРИКА-УЧЕНОГО ТАШМАНБЕТА КЕНЕНСАРИЕВА В ОШЕ

Аннотация

Бул макалада белгилүү тарыхчы жана окумуштуу Ташманбет Кененсариевдин Ош шаарында жүргүзгөн илимий жана педагогикалык ишмердүүлүгү терең талданат. Макалада анын Кыргызстанда, анын ичинде Ош мамлекеттик университетинде илимдин жана билим берүүнүн өнүгүшүнө кошкон салымы, айрыкча тарых илиминдеги жетишкендиктери жана педагогикалык тажрыйбасы чагылдырылган. Автордун илимий изилдөөлөрү жана Ош мамлекеттик университетинде аткарган иштери да кенен баяндалып, алардын учурдагы коомдук жана билим берүүчү мааниси талкууланган. Т.Кененсариевдин жетекчилигиндеги илимий иштер жана анын тарыхый-методологиялык изилдөөлөрүнүн натыйжалары да макалада терең изилденет. Ошондой эле, анын илимий кызматкерлерди тарбиялоо жаатындагы ролу баса белгиленген.

Ачкыч сөздөр: Ташманбет Кененсариев, илимий ишмердүүлүк, педагогикалык тажрыйба, Ош мамлекеттик университети, тарых илими, Кыргызстан, билим берүү, методология, студенттерди окутуу.

**ТАРЫХЧЫ-ОКУМУШТУУ ТАШМАНБЕТ
КЕНЕНСАРИЕВДИН ОШТОГУ ИЛИМИЙ ЖАНА
ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮНӨН**

**THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
ACTIVITIES OF HISTORIAN-SCHOLAR
TASHMANBET KENENSARIEV IN OSH**

Аннотация

В данной статье подробно анализируется научная и педагогическая деятельность известного историка и ученого Ташманбета Кененсариева в городе Ош. В статье отражен его вклад в развитие науки и образования в Кыргызстане, в частности, в Ошском государственном университете, а также его достижения в области исторической науки и педагогический опыт. Также подробно рассмотрены научные исследования автора и его работа в Ошском государственном университете, обсуждено их современное общественное и образовательное значение. В статье глубоко изучены научные работы под руководством Т.Кененсариева и результаты его историко-методологических исследований. Также подчеркнута его роль в подготовке научных кадров.

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the scientific and pedagogical activities of the renowned historian and scholar Tashmanbet Kenensariiev in the city of Osh. The article highlights his contribution to the development of science and education in Kyrgyzstan, particularly at Osh State University, and his achievements in the field of historical science and pedagogical experience. The author's scientific research and work at Osh State University are also thoroughly examined, with a discussion of their current social and educational significance. The article delves into the scientific works supervised by T. Kenensariiev and the results of his historical and methodological research. Additionally, his role in the training of scientific personnel is emphasized.

Ключевые слова: Ташманбет Кененсариев, научная деятельность, педагогический опыт, Ошский государственный университет, историческая наука, Кыргызстан, образование, методология, подготовка студентов

Keywords: Tashmanbet Kenensariiev, scientific activity, pedagogical experience, Osh State University, historical science, Kyrgyzstan, education, methodology, student training.

Ош шаарындагы Ош мамлекеттик университети Кыргызстандагы эң алгачкы жогорку окуу жайлардын бири болуп саналат. Анын тарыхы 1939-жылы 10-августта Кыргыз ССРинин Эл комиссарлар советинин токтому менен ачылган эки жылдык Мугалимдер институту менен башталат. Ош мугалимдер институтунда алгач 3 факультет: тарых, филология жана физика-математика факультеттери болуп, 10 окутуучудан жана 150 студенттен турган чакан жамаат менен өз жумушун баштаган [4].

Азыр тарыхка айланган бул мезгил айрыкча Түштүк Кыргызстандын билим берүү мейкиндигиндеги өтө татаал, ошону менен бирдикте олуттуу бурулуш жылдардан болгон. Коомдук турмуштагы прогресстердин көпчүлүгү мугалимдердин армиясына көз каранды болгон. Тарыхый фактылар тастыктагандай, мугалим билим берүүчү гана эмес, кыргыз жеринде жаңы коомдук – экономикалык мамилелерди орнотууда мамлекеттин эң негизги таянычы катары каралган. Айыл жерлеринде мугалим окуучулар үчүн гана эмес бүтүндөй калк үчүн жаңы доордун жарчысы, илим билимдин жаңылыктын жандуу образы, маданият таратуучу, маданият жаратуучу субъект катары кабылданган.

Жылдан-жылга өсүп бараткан эл агартуу системасынын муктаждыктарын өз мезгилинде татыктуу аткарып келген, мугалимдер институттары кийинчерээк коомдук турмуштун өсүп-өнүгүүсүн канааттандырбай калган. 1950-жылдардын башында СССРде педагогикалык билим берүү тармагы реформаланып, өз алдына коюлган милдетти ийгиликтүү аткарышкан мугалимдер институттары жабылышкан же толук орто мектептер үчүн адистерди даярдоочу педагогикалык институттар болуп өзгөртүлө баштаган. СССР Министрлер Советинин 1951-жылдын 24-майындагы №1759 токтомуна, Кыргызстан КП БКнын жана Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 1951-жылдын 26-июнь айындагы №511–193/1 токтомуна ылайык Ош мугалимдер институту - Ош мамлекеттик педагогикалык институту катары кайра түзүлгөн [4].

Жаштардын тагдырына, талантына, таамай таасирин тийгизип, келечегине кемеңгерлик жол көрсөтүп келген тажрыйбалуу мугалимдер, доцент, профессорлор анын чыныгы байлыгы, башкы дөөлөтү экендиги талашсыз. Тарыхка сереп салсак, бул жагынан ОшМУ ар дайым ооматтуу болуп келгенин көрөбүз. Университет тарыхында өздөрүнүн татыктуу эмгеги менен айырмаланган бир катар инсандардын арасында тарых илимдеринин доктору, профессор Ташманбет Кененсариевдин ысмы орун алып келет.

Агай бир топ жыл Республикабыздын жогорку билим берүү чөйрөсүндө үзүрлүү эмгектенүү менен бирге илим менен да кызуу алектенип, барандуу эмгектерди жаратты. Өз эмгек жолунда агай Кыргыз улуттук университети, Ош мамлекеттик университети, Жалал-Абад мамлекеттик университети, Кыргыз-Орус (Славян) университети, Дипломатиялык академия ж.б. жогорку кесиптик билим берүү мекемелеринде иштеди. Болгондо да жетекчи кызматтарда ректор, проректор кызматтарында эмгектенип, ошол окуу жайлардын ар тараптуу өнүгүшүнө чоң салым кошкондордун катарын толуктайт. Педагогикалык ишмердиги менен катар эле, тарых илиминин актуалдуу маселелерин изилдөөнү уюштурууда да айгайдын эмгеги өзгөчө ийгиликтүү болду десек жаңылышпайбыз.

Ушул жерден Ташманбет агайымдын Ош шаарындагы Ош мамлекеттик университети (ОшМУ) менен байланышына токтоло кетким келди. Агайдын да, анын шакирти катары менин да өмүр жолубузда бул окуу жайдын орду чоң деп ойлойм. Агай бир топ жыл (1985-2006) ОшМУда улук окутуучулуктан баштап бөлүм башчы, декан, проректор кызматтарында эмгектенди. Докторлук диссертациясын да Ошто иштеп жүрүп ийгиликтүү коргоду, алгачкы аспиранттары да ушул жерде агайга шакирт болушту. Ал шакирттеринин арасында мен да

кошулганыма, өз мезгилинде агайым жетектеген факультетти азыр шакирти катары мен жетектеп жатканыма сыймыктанам.

ОшМУнун тарых факультетинде агай декан болуп иштеген мезгилде (1988-1993) окуу-тарбиялык иштер менен бирге тарых илимдеринин актуалдуу маселелерин изилдөөгө, структуранын материалдык-техникалык базасын чыңдоого чоң көңүл бурула баштаган. Мисалы, 1989-жылы Т.Кененсариев тарабынан тарых факультетинин студенттери үчүн “Студенттин илимий изилдөө иштери” окуу-усулдук колдонмосу даярдалып, кыргыз жана орус тилдеринде басылып чыккан. Бул колдонмо узак жылдар бою илимге кызыккан жаштар үчүн алгачкы багыт берүүчү курал катары пайдаланылып келди.

Дагы бир фактыны белгилеп кетпесек болбойт. Ошол кездеги тарых факультетинин студенттери агайдын тарыхый карталарды плакаттарга өз колу менен чоңойтуп тартып, атайын картаграфиялык фонд даярдагандыгын азырга чейин эскерип келишет. Бул мезгилде өлкөбүздө “Кайра куруу” саясаты башталып, билим берүү жаатында да демократиялык системанын белгилери пайда боло баштаган. Мына ушундай кырдаалда, Кыргызстандын түштүгүндөгү жалгыз ЖОЖ болгон Ош мамлекеттик педагогикалык институтун жамаатынын арасында Т.Кененсариев жетектеген тарых факультети айырмаланып турган. Маселен, 1989-жылы тарых факультетинин студенттери Кыргыз ССРинде кыргыз тилине мамлекеттик тил статусун берүүнү алгачкылардан болуп демилгелеп чыгышкан. Бул демилге республикабыздын коомчулугу тарабынан колдоого алынып, 1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз ССР Жогорку Совети тарабынан “Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамы кабыл алынган.

1991-жылдын 31-августунда Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болушу менен, улуттук билим берүү системасында бир катар кайра түзүүлөр жана өзгөрүүлөргө жол ачылды. Кыргыз Республикасынын түштүк регионун социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн, 1992-жылдын 17-июнунда Кыргыз Республикасынын Президентинин №202 Жарлыгы менен Ош мамлекеттик педагогикалык институту - Ош мамлекеттик университети болуп кайра түзүлгөн.

1992-жылы окуу жайдын жаңы статусуна байланыштуу, тарых факультетинде да структуралык өзгөрүүлөр жасалган. Факультетте юриспруденция адистиги ачылып, структура тарых-укук факультети аталышына ээ болгон. Жаңы адистикти ачууга тиешелүү ченемдик-укуктук документацияларды даярдоо, материалдык-техникалык жана кадрдык базаны түзүү милдетин декан Т.Кененсариев ийгиликтүү ишке ашырган. Факультетте мурунку кафедралар менен катар «Кыргызстандын тарыхы», «Мамлекет жана укук теориясы» кафедралары жаңыдан ачылган. 1996-1997-жылдары факультетте социалдык иштер, чыгыш таануу адистиктери жаңыдан ачылган. Студенттердин контингентинин бир топ көбөйгөндүгүнө байланыштуу жана заман талабын эске алып, 1996-жылы тарых факультетинен юридика, 2000-жылы философия жана башкаруу технологиялары, 2001-жылы эл аралык мамилелер факультеттери бөлүнүп чыккан.

Т.Кененсариев 1993-1995-жылдары ОшМУнун улук илимий кызматкери (докторант) катарында илимий изилдөө ишин улантып, 1995-1998-жылдары ОшМУнун доценти болуп эмгектенген. Бул аралыкта докторлук диссертациясын даярдап, 1998-жылы 9-апрелде Бишкекте КР УИАсынын Тарых институтунда тарых илимдеринин доктору наамын алуу үчүн илимий диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Темасы: “Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү”. Илимий насаатчысы - КР УИАсынын мүчө-кабарчысы, профессор Кушбек Үсөнбаев болгон [1].

1998-жылдан Т.Кененсариев ОшМУнун профессору, 1999-жылдын май айынан ОшМУнун окуу иштери боюнча проректору, 2003-2006-жылдары 1-проректору болуп иштеген. Бул аралыкта ал чоң окумуштуу, таланттуу уюштуруучу катары кыска убакыттын ичинде университетте студенттердин санынын өсүшүнө, кадрдык жана илимий потенциалдын сапаттык жактан жакшырышына, окуу-материалдык, техникалык базанын чыңдалышын жолго коюуга өзүнүн чоң салымын кошо алды. Мисалы, 2002-жылы ОшМУ кезектеги мамлекеттик аттестациядан ийгиликтүү өтүп, 2004-жылы 60тан ашык адистикке жаңы лицензия алган [8]. ОшМУ структуралык жактан өнүккөн: 10 билим берүү жана илим изилдөө институту, 19 факультет, 3 атайын орто окуу жайы болгон, кафедралардын саны 112ге жеткен, 66 адистик боюнча 25 миңден ашуун студент окутуунун 4 түрү боюнча билим алышкан. Алардын 400гө жакыны алыскы чет өлкөлөрдөн келишкен.

ОшМУда бул жылдары илимий иштердин масштабы кеңейип, Ош шаарынын 3000 жылдыгына (2000-ж., сентябрь) жана Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына (2003-ж., апрель) арналган эл аралык конференциялар профессор Т.Кененсариевдин түздөн-түз жетектөөсү менен ийгиликтүү өткөрүлгөн. Университетте жыл сайын чыгуучу монографиялардын, окуу китептеринин, окуу-усулдук колдонмолордун саны да өскөн. Мында Т.Кененсариевдин демилгеси жана жетекчилиги менен чыгарылган “Реннесанс. Все про Ош...” альманахын өзгөчө белгилесек болот. 2005-жылы профессор Т.Кененсариев Улуу Британияда (Кембридж) жайгашкан Эл аралык биографиялык Борбордун “2005-жылдын Эң мыкты педагогу” наамынын лауреаты болгон [3].

Профессор Т.Кененсариев 400гө жакын илимий эмгектердин автору болуп саналат. Анын «Кыргызстандын Орусияга каратылышы», «Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү», «Кокон хандыгы жана кыргыздар», «Искак Асан уулу Полотхан», «Алымкул аталык», «Культурогенез кыргызского народа», «Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX-начале XX вв.», «Менин мамлекетим, Моя страна, My State», Кыргызстан Орусиянын колониясы. (Кыргыздар. 14 томдук. -7-том), “Кыргызстан оторчулук доорунда” ж.б. монографиялары, окуу-усулдук колдонмолору кыргыз, орус, англис, өзбек, кытай, иран тилдеринде жарык көргөн [9].

Агайдын жетекчилигинде Кыргызстандын тарыхынын актуалдуу маселелерин изилдешкен, учурда да изилдөө иштерине активдүү катышып жатышкан 30га чукул докторанттар, аспиранттар жана изденүүчүлөрдөн турган илимий мектеби калыптанды. Агайым шакирттерине дайыма илим жолунда туура жол көрсөтүп тарбиялады. Чындыгында сөз менен эле эмес иши менен тарбиялады. Республикабызда же чет өлкөлөрдө болобу кандай илимий конференциялар ж.б. иш-чаралар болсо дайыма шакирттерин чакырып турчу. Агайдын ушундай колдоосу менен шакирттери өлкөбүздө эле эмес, чет өлкөлөрдө өткөн бир катар эл аралык илимий конференцияларга катышып жүрдүк. Ар бир чоң, кичине болобу илимий иш-чараларга агай дайыма жаңы темаларда, кызыктуу докладдары менен даярданып келип катышчу. Бул агайдын өзүн, илимди терең сыйлаганы деп билем.

Көп жылдар бою агайдын студенти, аспиранты, шакирти болгондуктан, анын кандай устат экенин байкоо мүмкүнчүлүгүнө мен да ээ болдум. Ар дайым агайдын мыкты сапаттарына суктанганымды жашырбайм. Ал бардык чөйрөдө, бардыгы үчүн үлгү боло алды. Жогорку билим берүү системасындагы инновацияларды өздөштүрүү жаатында агай дайыма эң биринчи жана активдүү үйрөнүүчү - устат болду. Өткөн кылымдын 90-жылдары эле Ош шаарында компьютерди колдонгонду эң алгачкылардан болуп агайдын үйрөнгөндүгү

мунун далили. Илим изилдөө процессин оптималдуу уюштурууну ичтен билген чебер илимпоз катары иш алып барды. Кыргыз тарыхнаамасында бир катар концептуалдуу илимий жыйынтыктарды сунуштаган окумуштуулардын алдыңкы катарында экендигин баса белгилеп кетмекчибиз. “Жакшынын көзү өтсө да сөзү, жасаган иши түбөлүк калат” дегендей учурда агайдын экинчи, түбөлөктүү өмүрү башталды. Ал баштаган жумуштар уланып жатат жана дагы улана бермекчи. Агайдын адамгерчилик өрнөктөрү да жаштар үчүн, шакирттери үчүн өзүнчө нуска, чоң сабак болууга татыйт.

Демек жогоруда келтирилген аргумент жана фактылардын негизинде профессор Ташманбет Кененсариевдин Оштогу педагогикалык жана илимий ишмердүүлүгүн белгилөө менен, учурда кыргыз тарыхнаамасында бир катар концептуалдуу илимий жыйынтыктарды сунуштаган окумуштуулардын алдыңкы катарында экендигин баса белгилеп кетмекчибиз.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдрахманов К.Т., Керимов К.К. Кененсариев Ташманбет. Окумуштуу жөнүндө сөз // Кыргыз мамлекетинин кыскача тарыхы жана тарыхчы илимпоздор. -Бишкек, 2003.
2. Асанов У.А., Джуманазарова А.З., Чоротегин Т.К. Кыргызская наука в лицах // Под ред. акад. У.А.Асанова. - Бишкек, 2002.
3. Библиографиялык маалымат (60 жылдык мааракеге карата). КРнын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, т.и.д., проф. Ташманбет Кененсариев жөнүндө. -Жалал-Абад, 2009.
4. Исаков К., Шаимкулов О. Ош мугалимдер институтунан башталган жол. –Ош, 2014.
5. Кененсариев Ташманбет жөнүндө маалымат // Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. - Б.,2003.
6. [Кыргыз тарыхы боюнча кыскача энциклопедия. Бишкек. 2003](#)
7. Ошский государственный университет. 50 лет (1991-2001). Под ред. акад. Б.М.Мурзубраимова. - Ош, 2001.
8. ОшМУ. Билим берүү сапарында 60 жыл. Жооптуу ред. Жумабаева Т.Т. –Ош, 2012.
9. Чоротегин Т. Кокон тарыхын жаңыча жазган агай. Тарыхчы, профессор Ташманбет Кененсариевдин 70 жылдык мааракесине арналган күндөлүк баян // <https://www.azattyk.org/>. 5-сентябрь, 2019-ж.

УДК: 930.85.1.

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_9](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_9)

**ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНДЫН ЖЕТЕКЧИЛИГИ АСТЫНДАГЫ
КӨТӨРҮЛҮШТҮН ПОСТСОВЕТТИК ТАРЫХНААМАДА ИЗИЛДЕНИШИНИН КЭЭ
БИР МАСЕЛЕЛЕРИ**

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ВОССТАНИЯ ПОД РУКОВОДСТВОМ ИСХАКА
АСАН УУЛУ ПУЛАТ-ХАНА, В РАМКАХ ПОСТСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

SOME ISSUES OF STUDYING THE UPRISING UNDER THE LEADERSHIP OF POLOT
KHAN, SON OF ISHAK ASAN, WITHIN THE FRAMEWORK OF POST-SOVIET
HISTORIOGRAPHY

Жээнбек Алымбаев

Жээнбек Алымбаев

Жээнбек Алымбаев

т.и.д., профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети
д.и.н., профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
Dr. Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas”
jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Баитова Фарида Турганбаевна

Баитова Фарида Турганбаевна

Баитова Фарида Турганбаевна

п.и.к., доцент, Б.Т. Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы
к. п. н., доцент, Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта им. Б.Т. Турусбекова
Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor, Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports
named after B.Turusbekov

baitova_farida@mail.ru

ORCID: 0000-0002-3456-9399

ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНДЫН ЖЕТЕКЧИЛИГИ АСТЫНДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШТҮН ПОСТСОВЕТТИК ТАРЫХНААМАДА ИЗИЛДЕНИШИНИН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Совет мезгилиндеги тарыхнаамада азаттык үчүн күрөшкөн элдин аракеттерине баа берүүдөгү илимий жыйынтыктар партиянын идеологиялык багытына шайкеш келүүсү зарылдык катары саналган. Элдик кыймылдарга баа берүүдө окумуштуулар таптык позициядан карап, совет мамлекетинин негизги урааны болгон “таптык эзүүгө каршы күрөш”, “бай-манаптык”, “буржуазиялык элементтерге каршы күрөшүү” сыяктуу калыптанган түшүнүктөрдү колдонушкан. Андан айырмаланып, постсоветтик тарыхнаамадагы изилдөөлөрдүн негизги өзгөчөлүктөрү катары азаттык көтөрүлүштөр элдин эркиндикке умтулган аракеттери катары бааланып, анын жетекчилерине элдик баатыр, улуу тарыхый инсан катары баа берүү тенденциясы жүрүп келүүдө. 1873-76-жылдардагы Фергана өрөөнүндө болгон элдик кыймылдын мааниси жана ал кыймылдын жүрүшүндөгү Исхак Асан уулу Полот хандын ролу постсоветтик мезгилдеги тарыхнаамада кыргыз, өзбек окумуштуулары тарабынан жаңы көз караштан изилденип, анын натыйжасында бир канча маңыздуу эмгектер жаралып, макалалар жарык көрдү.

Ачык сөздөр: Исхак Асан уулу Полот хан, Кокон хандыгы, элдик кыймыл, азаттык көтөрүлүш, Фергана өрөөнү, постсоветтик тарыхнаама, жаңы көз караш, постсоветтик мезгил

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ВОССТАНИЯ ПОД РУКОВОДСТВОМ ИСХАКА АСАН УУЛУ ПУЛАТ-ХАНА, В РАМКАХ ПОСТСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

В историографии советского периода научные результаты по изучению усилий народа, боровшегося за свободу, считались совместимыми с идеологической ориентацией партии. При изучении народных движений ученые рассматривали их с классовой точки зрения и использовали устоявшиеся понятия, такие как «борьба с классовым гнетом», «борьба с манапами», «борьба с буржуазными элементами», которые стали основными лозунгами Советского государства. В качестве основной черты постсоветских историографических исследований восстания за свободу народа оцениваются как усилия народа, стремящегося к свободе, и наблюдается тенденция рассматривать его лидеров как национальных героев и великих исторических деятелей. Значимость народного движения в Ферганской долине 1873-76 годов и роль Исхак Асан уулу Пулат-хана, в данном движении были изучены с новых аспектов кыргызскими и узбекскими учеными постсоветского периода, в результате чего из них были опубликованы несколько значительных работ и статей.

Ключевые слова: Исхак Асан уулу Пулат хан, Кокандское ханство, народное движение, восстание за свободу народа, Ферганская долина, постсоветская историография, новые взгляды, постсоветский период.

SOME ISSUES OF STUDYING THE UPRISING UNDER THE LEADERSHIP OF POLOT KHAN, SON OF ISHAK ASAN, WITHIN THE FRAMEWORK OF POST-SOVIET HISTORIOGRAPHY

Abstract

In the historiography of the Soviet period, scientific results of the studies on efforts of the people who fought for freedom were considered compatible with the ideological orientation of the party. During the studies of popular movements, scientists considered them from point of classes and used established concepts such as “the fight against class oppression,” “the fight against manaps,” and “the fight against bourgeois elements,” which later became the main slogans of the Soviet state. As a main feature of post-Soviet historiographical studies, the said freedom uprisings are assessed as the efforts of people striving for freedom, and there is a tendency to consider their leaders as national heroes and great historical figures. The significance of the popular movement in the Fergana Valley of 1873-76s and the role of Polot Khan, the son of Iskhak Asan in this movement were studied from new aspects by Kyrgyz and Uzbek scientists of the post-Soviet period, as a result of which several significant works and articles were published.

Keywords: Ishak Asan uulu Pulat khan, Khanate of Kokand, national movement, uprising for freedom, Fergana Valley, post-Soviet historiography, new views, post-Soviet period.

Эгемендүүлүктүн шарданы менен Кокон доорунун тарыхы, Орто Азиянын Россия империясына караталышы, азаттык көтөрүлүштөр элдин эркиндикке умтулган аракеттеринин бири, анын жетекчилерине элдик баатыр, улуу тарыхый инсан катары баа берүү аракеттери жүрүп келүүдө. Аталган илимий тенденция Эгемендүүлүк алган Борбордук Азия мамлекеттеринин баарына эле мүнөздүү көрүнүштөрдүн бири, деп атоого негиз бар. Постсоветтик тарыхнаамада 1873-76-жылдардагы Фергана өрөөнүндөгү Полот хандын жетекчилиги астындагы көтөрүлүшкө жаңы көз караштан баа берүү менен бирге Исхак Асан уулунун инсандык ишмердигин чагылдырууга арналган, белгилүү кыргыз окумуштуулары К. Үсөнбаев, Т. Кененсариев жана К.Молдокасымовдун эмгектери, макалалары жарык көрдү.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасында Полот хандын жетекчилиги астындагы көтөрүлүштү жаңы тарыхый позициядан кароого чоң аракет жасаган авторлордун бири К. Үсөнбаев болду. Окумуштуу К. Үсөнбаевдин акыркы эмгектеринин бири “Народные движения Средней Азии в XIX веке» аттуу эмгеги XIX кылымдагы түштүк Кыргызстандагы элдик кыймылдарга арналып жазылган. Белгилей кетсек, автордун бул эмгегинин кол жазмасы 1983-жылы Кыргызстан Борбордук Комитетинин пленумунда катуу сынга алынган эле. Анда Түштүк Кыргызстан Россиянын курамына басып алуучулук жолу менен кирген, М. Д. Скобелев басып алуучу, ал эми 1873-76-жылдардагы көтөрүлүштүн ишенимдүү жетекчиси Полот хан болгон” – деген окумуштуунун көз карашы үчүн сынга кабылганы белгилүү (Үсөнбаев, 1998, 2-б.). Аталган эмгек 1983-жылдагы кол жазманы толуктап, XIX кылымдын 40-50-жылдарындагы жана 70-жылдардагы Полот хандын жетекчилиги алдындагы көтөрүлүштөргө кеңири анализ берүүгө арналган. Полот хандын ишмердигине токтолгон автор, Полот хан Кокон хандыгына каршы элдин көтөрүлүшүн жетектеген жана Орус элине, Россия империясына карата каршы мамилесин көрсөткөн эмес (Үсөнбаев, 1998, 104-б.) – деп белгилеген.

1873-76-жылдардагы Фергана өрөөнүндөгү элдик кыймылды жаңы тарыхый позициядан изилдеп, анын жүрүшүн этаптарга бөлүп карап, жетекчиси Полот хандын ролуна токтолуп жана кыймылдын тарыхый маанисин ачып берүүгө салым кошкон окумуштуулардын бири Т. Кененсариев болду.

Автордун калемине Кокон хандыгынын тарыхы, Кыргызстандын Россия империясына каратылышын, анын ичинде Полот хандын жетекчилиги астындагы көтөрүлүштү өз алдынча изилдөөгө алган мазмундуу эмгектери таандык.

Т. Кененсариев 1873-76-жылдардагы элдик кыймылды эволюциялык мүнөздө өнүккөн, өзүнүн максаты, мүнөзү, масштабы, социалдык жана улуттук курамы боюнча эки этапка бөлүп карап, 1873-74-жылдардагы мезгилге мындайча мүнөздөмө берет: “1-мезгил – 1873-74-жылдардагы Кудаяр хандын бийлигине каршы көтөрүлүштөр. Бул мезгил өз алдынча эки баскычтан турат: –1873-жылдын жазы жана күзү – көтөрүлүштүн башталышы; – 1874-жылдын жазы жана күзү – көтөрүлүштүн өөрчүшү жана анын социалдык, улуттук курамынын кеңейиши (Кененсариев, 2009, 358-б.). Автор белгилегендей, 1873-74-жылдарды камтыган биринчи мезгилди прогрессивдүү максатты көздөгөн, моноулуттуулуктан көп улуттуулукка өсүп, кеңири социалдык курамдагы кыймылдаткыч күчтөр катышкан, чачкын жана чаржайыт чыгуулар менен коштолсо да, төмөндөн жогору, жөнөкөйдөн татаалга карай өнүккөн Кудаяр хандын бийлигине каршы антифеодалдык кыймыл болгон деген тыянак чыгарууга болот (Кененсариев, 2009, 358-б.). Ал эми көтөрүлүштүн экинчи мезгилине мүнөздөмө берген Т. Кененсариев аталган 2-мезгилди төмөнкүдөй 3 баскычка бөлөт: 2-мезгил – 1875-76-жылдардагы антиколониялык мезгил. Бул мезгил өз алдынча үч баскычтан

турат: – 1875-жылдын жазынан 10-октябрга чейин – элдик кыймылдын экинчи мезгилинин Кудаяр хандын, Насриддин бектин бийлигине каршы антифеодалдык жана Орусияга каршы антиколониялык баскычы; – 1875-жылдын 10-октябрынан 1876-жылдын 19-февралына чейин – элдик кыймылдын экинчи мезгилинин эң жогорку антиколониялык баскычы; – 1876-жылдын жазынан күз айларына чейин – элдик кыймылдын антиколониялык күрөштөрүнүн басандоосу жана түштүк кыргыздарынын Орусияга каратылышынын аякташы (Кененсариев, 2009, 358-б.)

Автор, элдик кыймылдын 2 мезгили боюнча мындый жыйынтык чыгарган: “..кыймылдын 1875-76-жылдардагы экинчи мезгилин прогрессивдүү максатты көздөгөн, социалдык жана улуттук курамы кеңири, биринчи баскычында антифеодалдык жана антиколониялык максаттарды бирдей камтып, бирок, 1875-жылдын 10-октябрынан баштап негизинен антиколониялык мүнөздөгү элдик кыймыл болгон деп кароо туура”– деп жазат (Кененсариев, 2009, 358-359-бб.) Полот хандын жетекчилиги астындагы 1873-76-жылдардагы элдик кыймылдын биринчи мезгили экинчи мезгили менен тыгыз байланышта болгондугун белгилеп, Т. Кененсариев жалпысанан төмөкүдөй илимий көз карашын сунуштаган: “1873-76-жылдардагы элдик кыймыл өзүнүн масштабдуулугу менен айырмаланып, ал катардагы көтөрүлүштөрдөн алда канча жогору турат. Демек, 1873-76-жылдардагы элдик кыймыл көтөрүлүштөрдүн жөнөкөй гана суммасы эмес, Кудаяр хандын жана анын уулу Насриддин бектин бийлигине каршы антифеодалдык, Орусия баскынчылыгына каршы антиколониялык, элдик-боштондук кыймылдардын органикалык биримдигин түзгөн диалектикалык жараян болуп эсептелет”(Кененсариев, 2009, 358-359-бб.). Демек көтөрүлүштүн антифеодалдык, антиколониялык мүнөздөгү, элдик-боштондук кыймыл болгондугун, окумуштуу баса белгилеп кеткен.

Ал эми элдик көтөрүлүштүн жетекчиси Исхак Асан уулу Полот хан автордун пикири боюнча: “1873-76-жылдардагы элдик кыймылдын максатын, мүнөзүн, карама-каршылыгын, жеңишин жана жеңилишин бириктирип турган. Өз доорунун өнүгүшүн чагылдырган бул адамдын тарыхый ролу ары татаал да, ары карама-каршылыктуу да болгон. Кыргыз тарыхнаамасында бул маселе жаңыдан гана изилдене баштаса да, анын ишмердигин тарыхый прогресстин алкагында турган жалпы кыргыз элинин улуу тарыхый инсаны, элдик баатыры жана мамлекеттик ишмери деп баалоо туура” – деп белгилейт (Кененсариев, 2022, 283-284-бб.). Демек, Т. Кененсариев белгилегендей тагдыры карама-каршылыктуу болгон Полот хандын ишмердигин тереңдетип изилдөө актуалдуу маселелердин бири экендиги байкалып турат.

Полот хандын ишмердигин изилдеген окумуштуулардын бири Кыяс Молдокасымов болуп саналат. Автор өзүнүн илимий макалаларында Н. Корытовдун эмгегине таянуу менен 1875-76-жылдардагы саясий окуяларга, Полот хан Кокон хандыгынын акыркы ханы болгондугун белгилеген кызыктуу материалдарды жарыялаган (Молдокасымов, 1991, №1). К. Молдокасымов “Исхак Молдо-Кокондун акыркы ханы” аттуу макаласында Полот хандын ишмердигине токтолуп, анын өлүмдөн да тайбаган касиетин төмөнкүчө сүрөттөгөн: “Полот хан көтөрүлүш мезгилинде өзүн кандай алып жүрсө, өлүм алдында да өзүнүн тайманбастыгын көрсөтө алды” – деп жазат. Автор андан ары Полот хандын өлүм алдындагы абалына күбө болгон орус офицери А. Боголюбовдун төмөнкү эскерүүсүн келтирет: “Ал өлүмгө буйруган өкүмүн уккан күнү тынч кана “хоп” деп койду да, күндөгүдөй тоюнуп, тынч гана уйкуга кетти. Эртеси дарганы көздөй айдап жөнөгөндө да, эч нерседен кебелбей жай басып келе жатты. Анын бул жоругуна чыдамы түгөнгөн жоокерлер түртүшүп

шаштырганда: “Эмне силер шашыласынар?, Менин бутумдун ооруп жатканын көрбөй турасыңарбы? Шашпагыла, үлгүрөсүңөр дагы” – деп жай басып, даргага барды. Ал өлүмдү зор эрдик менен тосуп алды” (Молдокасымов, 1994, 2-декабрь) К.Молдокасымов 33 жашка жаңы эле чыккан Полот хандын өлүмдөн да тайманбаган касиети, чогулган элин “дагы бир ыраазы кылгандыгын” баса белгилеп кеткен.

Кыргызстандын постсоветтик доорунун тарыхнаамасында Полот хан туурасындагы айрым бир тарыхый фактыларды бурмалап, ошол эле учурда белгилүү окумуштуулар тарабынан терең изилденип, өз баасын алган, тийиштүү илимий тыянактар чыгарылгандыгын эске албастан, анын ишмердигине “ревизия” жасоо аракетин көргөн эмгектин катарына окумуштуу Нурбек Турандын “Полот хан” аттуу изилдөөсүн кошууга болот (Нурбек Туран, 2022, 168-б.).

Нурбек Туран аталган эмгегинде Полот хандын ишмердигине байланышкан “бири-бирине дал келбеген, карама-каршы көптөгөн суроолорду жараткан маалыматтар” бар экендигин белгилеп, эмгегинде 10 пункттан турган автордун өз ою боюнча карама-каршы пикирлерди атап кеткен.

Нурбек Туран аталган эмгегинде: “Полот хандын көтөрүлүштү аягына чейин жетектеген эмес, Искак Полот ханды 1875-жылы Иса Олуя менен Абдырахман аптабачы “сүйлөшөбүз” деп чакыртып, туткунга алышып Махрам чебине орго салышат. Искак-Полот хан ошол ордодо туткунда жатып каза болот” – деп, тарых мугалими Р.Шакировдун пикирин келтирет (Нурбек Туран, 2022, 5-б.). Түшүнүктүү болсун үчүн Нурбек Турандын китебинде жазылган айрым фактыларга гана токтолуп өтөлү:

Нурбек Туран китебинин баш сөзүн жазган Рахим Шакиров аттуу тарых мугалиминин “бир адамдын эки жолу кийизге отургузулуп, хан көтөрүлүшү салт-санаага, чындыкка, логикага” туура келбейт, деген пикирин колдоп, минтип жазат: “Полот хандын эки жолу хан көтөрүлүшү: биринчи жолу 1873-жылы жайында Сафед-Булан мазарында, экинчи жолу 1875-жылы 27-сентябрда Анжиянга жакын Бото-Кара кыштагында хан көтөрүлгөн” (Нурбек Туран, 2022, 10-б.). Анын ою боюнча биринчи 1873-жылы Сафед-Булан мазарында Исхак Асан уулу Полот хан деген жалган ат менен, арадан эки жыл өткөндөн кийин 1875-жылы 27-сентябрда Бото-Кара кыштагында Полот Токтогул уулу өз аты менен “Полот хан” деп хан көтөрүлгөн (Нурбек Туран, 2022, 10-б.; 93-б.). Жогоруда Нурбек Туран бир адам эки жолу хан көтөрүлбөйт, 1875-жылы 27-сентябрда Бото-Карада экинчи жолу хан көтөрүлгөн адам бул – Полот Токтогул уулу болгон деген пикирди сунуштайт. Полот Токтогул уулу деген ким! – деген суроо жаралат. Нурбек Турандын ою боюнча Полот Токтогул уулу Төөлөс уруусунан чыккан (1818-1876-жж. жашаган), Кокон хандыгында датка, парваначы, кушбеги даражаларына чейин көтөрүлгөн инсан (Нурбек Туран, 2022, 9-б.). Автор аталган эмгегинде Полот Токтогул уулунун жогорудагы наамдарын алгандыгын тастыктаган материалдарды так көрсөтпөйт. Автор Кокон хандыгындагы “датка” наамын алган 202ге жакын инсандардын атын атап, тегин көрсөтүп, алардын 119 кыргыз болгондугун белгилейт (Нурбек Туран, 2022, 115-б.). Негизгиси аталган инсандардын “датка” наамын алгандыгын тастыктаган тарыхый булактар көрсөтүлбөйт. Биздин пикирибизче хандыкта кызмат өтөгөн кыргыздардын баары эле датка наамына ээ болуп калгандай туюлат.

Демек, Нурбек Турандын пикири боюнча көтөрүлүштүн экинчи этабын Полот Токтогул уулу жетектесе, 1873-74-жылдардагы көтөрүлүштүн биринчи этабын жетектеген Полот хан – Исхак Асан уулу көтөрүлүштүн экинчи этабында кайда кетти? – деген суроо

жаралат. Бул суроого Нурбек Туран: “1875-жылы август айынын башында Насреддин хандын адамдары Исхак-Полот ханды туткундап Махрам чебине, терең орго салып коюшкан. Исхак-Полот хан Махрам чебинен качкан эмес. Аны ошол жерде Насреддин хандын буйругу менен тымызын өлтүрүшкөн, деп Шакиров Рахим аттуу автордун талаа дептерине шилтеме берет (Нурбек Туран, 2022, 95-б.). Демек, Р. Шакировдун оюн колдогон, Нурбек Турандын пикири боюнча 1875-жылы Исхак Асан уулу Полот хан Махрам чебинде тымызын өлтүрүлөт да, көтөрүлүштүн экинчи этабын Полот Токтогул уулу жетектеп кеткен. Автордун жогорудагы фактысы чындыкка дал келбейт, эч кандай тарыхый булактар менен тастыкталган эмес.

Полот хан Махрам чебинде тымызын өлүрүлгөнбү? Тарыхый булактарга кайрылып көрөлү. Полот хандын Махрам чебинен качып чыгып кеткендигин “Туркестанские ведомости” газетасы өзүнүн 1876-жылдын №8-санында: “Насреддиндин бийликти алуусу менен, жалган Полот хан баш ийгендигин билдирүү максатында келгенде, кармалып Махрам чебине камалды. Ал жерден 22-августта генерал-адъютант фон Кауфмандын Махрам чебин алуу учурунда качууга жетишкен” – деп жазылат (Туркестанские ведомости, 1876, №8, 28-февраль). Демек, “Туркестанские ведомости” газетасынын берген маалыматы боюнча, Полот Исхак Асан уулу өлгөн жок, качып чыгып кетип, көтөрүлүштүн экинчи этабын жетектеди. Аталган пикирди өз учурунда К. Үсөнбаев, А. Хасанов, Т. Кененсариевдин эмгектеринде далилденген, такталган факт болуп саналат.

Жыйынтыктап айтсак, Нурбек Туран тарабынан Полот-Исхак Асан уулу Махрамда өлтүрүлүп, тарыхый аренага окшош ысымдагы Полот Токтогул уулун чыгарып, 1875-жылдын август айынан кийинки Полот хандын саясий ишмердүүлүгүндөгү негизги доорду Полот Токтогул уулуна ыйгарылышын, тарыхый фактыны бурмалап, кандайдыр бир социалдык кызыкчылыктан улам жаралган көрүнүш катары кабыл алуу зарыл деген ойдобуз. Р. Шакировдун “Талаа күндөлүгүн” чындык катары кабыл алууга болбойт демекчибиз.

Өзбек тарыхчыларынын ичинен Постсоветтик доордо көтөрүлүш темасына кайрылган алгачкы авторлордун бири Х.Н. Бабабеков болуп саналат. Белгилүү окумуштуу Х.Н. Бабабековдун калемине Полот хандын көтөрүлүшүнө арналган бир катар эмгектер (Бабабеков, 1987) таандык. Автор, 1873-76-жылдардагы элдик кыймылды “Пулат хандын көтөрүлүшү” – деп атап, аны төмөнкү мезгилдерге бөлгөн:

1. Көтөрүлүштүн башталышы (1873-жыл);
2. Көтөрүлүштү отурукташкан калктын колдошу (1874);
3. Жалпы элдик көтөрүлүш (1875-жылдын мартынан август айына чейин); элдик-боштондук кыймылдын башталышы (1875-жылдын августунан сентябрга чейин);
4. Жалпы элдик боштондук кыймыл (1875-жылдын сентябрынан 1876-жылдын мартына чейин);
5. Элдик-боштондук кыймылдын жыйынтыктоо этабы (1876-жылдын март – декабры) (Бабабеков, 1990, 83-б.). Автор аталган ар бир доорго токтолуп, көтөрүлүштүн ырааттуу жүрүшүн чагылдырууга чоң аркет жасаган.

Ал эми өзүнүн “Восстание Пулатхана” деген акыркы эмгегинде архивдик материалдарга таянуу менен көтөрүлүштү прогрессивдүү, элдик боштондук кыймыл катары сүрөттөйт (Бабабеков, 2018, 16-б.). Ошол эле учурда көтөрүлүш боюнча тарых илиминдеги кайчы пикирлерге токтолгон автор, авторлордун көпчүлүгү арап графикасы менен жазылган тарыхый булактар менен тааныш эмес болуп, Россиянын мамлекетинин борборундагы архивдик материалдарды колдонбогондуктан, 1873-76-жылдардагы көтөрүлүштү

объективдүү түрдө баалай алышкан эмес, деген жыйынтыкка келген (Бабабеков, 2018, 16-б.). Чындыгында автор өзү белгилегендей, Кокон хандыгындагы XIX кылымдын 70-жылдарындагы элдик кыймылды 5 этапка (биринчи эмгегиндеги көз карашты кайталоо менен) бөлүп караган (Бабабеков, 2018, 314-315-бб.). Этаптарга бөлүп кароо менен автор көтөрүлүш жалпы элдик кыймылдан жалпы боштондук кыймылга өсүп жеткендигин баса белгилеп кеткен.

Өзбек окумуштуулары тарабынан 2011-жылы Курманжан датканын 200-жылдыгына карата “Алайская царица в исследованиях узбекских учёных” деген жыйнак жарыяланган (Алайская Царица..., 2011) Кокон хандыгынын доорундагы элдик көтөрүлүштөргө мүнөздөмө берип, белгилүү окумуштуу Х.Н. Бабабеков 1873-76-жылдардагы элдик кыймылга Кокон хандыгынын бардык эли катышкандыгын белгилеп, ал кыймыл “Полот хандын көтөрүлүшү” деп, аталганын баса көрсөткөн (Алайская Царица..., 2011, 51-б.). Х.Н. Бабабеков Полот хандын көтөрүлүшүн шарттуу түрдө беш этапка бөлүп карап, көтөрүлүштү прогрессивдүү элдик боштондук кыймылы катары баалаган (Алайская Царица..., 2011, 56-б.). 1873-76-жылдардагы элдик кыймылдын көрүнүктүү жетекчилери Полот Хан, Абдуллабек, Абдырахман-аптабачы, Махмудхан Төрө болушкандыгын көрсөтөт. Элдик-боштондук кыймылга көчмөндөр жана отурукташкан калк активдүү катышкандыгын баса белгилеген (Алайская Царица..., 2011, 70-б.). Демек, автор көтөрүлүшкө хандыктын аймагында жашаган бардык социалдык катмарлар катышып, прогрессивдүү мүнөзгө ээ болгон деген тыянакка келген.

Постсоветтик доордогу Исхак Асан уулу Полот хандын жетекчилиги астындагы көтөрүлүштү изилдеген эмгектерди тарыхнаамалык планда иликтөөнүн натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыкка келүүгө болот.

– 1873-1876-жылдардагы Фергана өрөөнүндөгү азаттык үчүн болгон Полот хандын жетекчилиги астындагы көтөрүлүштү жаңы тарыхый позициядан изилдөөдө;

– Полот хандын ишмердигин жаңы тарыхый материалдар менен толуктоо, анын ролуна тарыхый баа берүү.

Колдонулган адабияттар

1. Алайская Царица в исследованиях узбекских учёных. – Ташкент – 2011.
2. Бабабеков Х.Н. Пулатхон кузголоңи. – Ташкент, 1987.
3. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). – Ташкент, 1990.
4. Бабабеков Х.Н. История Коканда, – Ташкент, 1996.
5. Бабабеков Х.Н. Восстание Пулатхана. – Ташкент, 2018.
6. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. – Бишкек, 2009.
7. Кененсариев Т. Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында). – Бишкек, 2022.
8. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. – Ош, 1996.
9. Кененсариев Т. Кокон хандыгын изилдөө жана кыргыз тарыхнаамасы. Талаш маселелер жана изилдөө перспективалары. // <https://muras.turmush.kg/unews/un>.
10. Кененсариев Т. Исхак Асан уулу Полот хан. – Бишкек, 1997.
11. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917) – Бишкек, – 2019.
12. Нурбек Туран Полот хан. – Бишкек, 2022.
13. Молдокасымов К. Полот хан. // Мурас. – 1991. – № 1.

14. Молдокасымов К. Искак Молдо – Кокондун акыркы ханы // ЗК. –1994. – 18,25-ноябрлар, 2-декабрь.
15. Туркестанские ведомости, 1876, №8, 28-февраль.
16. Усенбаев К.У. Народные движения Средней Азии в XIXв. (по материалам Кыргызстана). – Бишкек – Ош, 1998.
17. Үсөнбаев К. Көтөрүлүштүн башы. // КМ.–1990 – № 49.
18. Үсөнбаев К. Это было в Коканде. Похождение Пулат хана. // КБ. – 1993. – 16 февраля;
19. Үсөнбаев К. Өткөндүн кайрыктары. 1873-1876. Кокон көтөрүлүшү. // КМ. – 1990. – № 14,15.
20. Үсөнбаев К. Тарыхтын татаал жылдары. Кокон көтөрүлүшү. // ЭТ. – 1993. – 3-июнь,7-июль.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 83-90

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_10](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_10)

**Ч.Ч. ВАЛИХАНОВДУН ЖАНА В.В. РАДЛОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТИЛИ ЖАНА ЖАЗУУСУ**

ЯЗЫК И ПИСЬМЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА И
В.В. РАДЛОВА

THE LANGUAGE AND WRITINGS OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE WORKS OF CH.CH.
VALIKHANOV AND V.V. RADLOV

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна

Токтогулова Гүлжамал Тыныбековна

Toktogulova Guljamal Tynybekovna

к.ф.н., доцент, Джалал-Абадский государственный университет

ф.и.к., доцент, Жалал-Абад мамлекеттик университети

Associate Professor, Jalal-Abad State University

toktogulova.72@mail.ru

ЯЗЫК И ПИСЬМЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА И В.В. РАДЛОВА

Аннотация

В данной научной статье дан научный анализ исторических данных о проблеме языка в досоветском кыргызском обществе. Характерной чертой исторических работ, описывающих это явление, является оценка событий той эпохи, что, в свою очередь, позволяет объективно исследовать к определению предпосылок языковой и письменной политики, реализуемой в кыргызском обществе. Целью научной статьи – провести исторический анализ произведений авторов Ч.Ч.Валиханова и В.В.Радлова, в которых отражены вопросы языка и письменности в кыргызском обществе дореволюционного периода. В рамках научного исследования были проанализированы работы Ч.Ч.Валиханова и В.В.Радлова, а их взгляды, отражающие проблему языка и письменности в кыргызском обществе, были представлены научному сообществу. В статье использованы историко-генетический, анализ-синтез, историко-сравнительный, индукция-дедукция, историко-системный, логические методы. В качестве историографических трудов исследуются труды в области туркестановедения, востоковедения, кыргызоведения, особенно внимание было уделено работам Ч.Ч. Валиханова, В.В. Радлова. В результате было отмечено, что произведения авторов дополняют историю языка и письменности кыргызского народа.

Ключевые слова: языковая и письменная политика, историческая генетика, неграмотность, русскоязычные школы

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВДУН ЖАНА В.В.РАДЛОВДУН
ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН
ТИЛИ ЖАНА ЖАЗУУСУ

THE LANGUAGE AND WRITINGS OF THE
KYRGYZ PEOPLE IN THE WORKS OF
CH.CH.VALIKHANOV AND V.V.RADLOV

Аннотация

Бул илимий макалада совет дооруна чейинки кыргыз коомчулугундагы тил көйгөйү боюнча тарыхый маалыматтар илимий жактан талданган. Бул кубулушту сүрөттөгөн тарыхый эмгектердин мүнөздүү өзгөчөлүгү – ошол доордогу окуяларга баа берүү, бул өз кезегинде кыргыз коомунда ишке ашырылып жаткан тил жана жазуу саясатынын өбөлгөлөрүн аныктоо үчүн объективдүү изилдөөгө мүмкүндүк берет. Илимий макаланын максаты - авторлордун эмгектерине тарыхый талдоо жүргүзүү Революцияга чейинки мезгилдеги кыргыз коомунун тил жана жазуу маселелерин чагылдырган Ч.Ч.Валиханов жана В.В. Илимий изилдөөнүн алкагында Ч.Ч. Валиханов менен В.В. Радловдун эмгектери талдоого алынып, алардын кыргыз коомчулугундагы тил жана жазуу көйгөйүн чагылдырган ой-пикирлери илимий чөйрөгө сунушталды. Макалада тарыхый-генетикалык, анализ-синтездик, тарыхый-салыштырмалуу, индукциялык-дедукциялык, тарыхый-системалык, логикалык методдор колдонулат. Тарыхнамалык эмгектер катары түркстан таануу, чыгыш таануу, кыргыз таануу жаатындагы эмгектер изилденип, өзгөчө Ч.Ч. Валиханова, В.В. Радлова. Жыйынтыгында авторлордун эмгектери кыргыз элинин тил жана жазуу тарыхын толуктап турганы белгиленди.

Ачкыч сөздөр: тил жана жазуу саясаты, тарыхый генетика, сабатсыздык, орус тилдүү мектептер.

Abstract

This scientific article provides a scientific analysis of historical data on the problem of language in pre-Soviet Kyrgyz society. A characteristic feature of historical works describing this phenomenon is the assessment of the events of that era, which, in turn, allows for an objective study to determine the prerequisites for language and written policies implemented in Kyrgyz society. The purpose of the scientific article is to conduct a historical analysis of the works of the authors Ch.Ch. Valikhanov and V.V. Radlov, which reflect issues of language and writing in Kyrgyz society of the pre-revolutionary period. As part of the scientific research, the works of Ch.Ch. Valikhanov and V.V. Radlov were analyzed, and their views, reflecting the problem of language and writing in Kyrgyz society, were presented to the scientific community. The article uses historical-genetic, analysis-synthesis, historical-comparative, induction-deduction, historical-systemic, logical methods. As historiographical works, works in the field of Turkestan studies, Oriental studies, Kyrgyz studies are studied, especially attention was paid to the works of Ch.Ch. Valikhanova, V.V. Radlova. As a result, it was noted that the authors' works complement the history of the language and writing of the Kyrgyz people.

Keywords: language and writing policy, historical genetics, illiteracy, Russian-language schools.

Введение

Не секрет, что благодаря обретению Кыргызстаном независимости и истории кыргызского народа появилась возможность писать по-новому, независимо. Со дня становления суверенной страны, ценная информация, скрывающаяся на страницах истории, национальные лидеры, выдающиеся личности, исторические процессы изучаются, отечественная история дополняется. В связи с тем, что одной из актуальных проблем современного общества является научное изучение политики языка и письменности в кыргызском обществе досоветского и советского периодов, вопрос языка и письменности был подвергнут научному анализу.

По мнению ученых народы, проживающие в Туркестанском крае, издревле жили в этнокультурном контакте друг с другом, оказывая друг на друга социополитическое, социоэкономическое и социокультурное влияние. Как известно в истории начиная с XVIII века этот регион стал привлекать внимание российского и британского правительства. Особенно все больше возрастал интерес Российской империи к присоединению Туркестанский край, с XIX века стал замечаться колониальный характер российской политики, и в 1845 году в Санкт-Петербурге было создано Русское географическое общество как часть усилий Туркестанского и Восточного исследования [13, 14].

При анализе работ, относящихся к историографии дореволюционного периода, можно разделить их на ряд групп. Сведения об этнической, социально-экономической, этнографической истории народа можно найти в трудах Ф.Ефремова, Ф.Назарова, А.И.Левшина, Е.Тимковского, а исторические сведения эпохи Кокона предоставлены соавторы Д.Телятников и А. В. Безносиков.

Обнаруженные в работах Вельяминова-Зернова, В.П.Наливкина, А.Куна, эти работы завершают ряд ценных сведений о социально-политических и экономических явлениях той эпоха. С другой стороны, исторические сведения о периоде, когда колониальная Россия присоединила к себе Туркестанскую область и начала проводить собственную политику, можно найти у Н.И.Гродекова, Г.Загрязского, К.М.Менского, В.Воцинина, Н.П.Шрейдера, С.Воротникова, О.Шкапского и А.В.Васильева.

Работы, освещающие вопросы традиций, духовной культуры, образования, языка в кыргызском обществе принадлежат Ч.Валиханову, В.Радлову, С.М.Граменицкому, Н.П.Остроумову, В.П.Наливкину, Н.А.Бобровникову, Ф.М.Керенскому, К.К.Палену, Н.А.Северцову.

Материалы и методы исследования. Для получения и обобщения итоговых результатов по научной статье широко используются методологические приемы, применяемые в гуманитарных науках как в направлении исследования, так и в направлении научного исследования в целом. Ведь изучение истории языка и письменности кыргызского общества в досоветский период требует изучения, опираясь на ряд методологических принципов и методов. Изучение истории языка и письменности в кыргызском обществе досоветского периода стало возможным благодаря работам ученых-этнографов Ч.Валиханова и В.В.Радлова. А исследования проводились на основе ряда методологических принципов и методов. Методология исследования, объективность, научность, универсальность, историческое и логическое единство, принцип взаимной обусловленности явлений и другие

философские принципы диалектики. Реализация этих принципов способствует углубленному изучению документальных источников и исторических фактов, установлению причинно-следственных связей между ними. Известно, что при научном анализе изучаемой проблемы в направлении истории она осуществляется на основе исторических принципов и методов. В вопросе языка и письменности в кыргызском обществе досоветского периода был применен описательный метод, дающий общее описание ситуации в обществе, исторического процесса, этот научный метод используется для изучения социального функционирования языка, описания и анализа элементов и частей функционирующего "языкового механизма".

При исследовании состояния кыргызского языка и письменности колониальной эпохи применялись историко-генетические, историко-сравнительные, историко-системные методы. При сравнении исторических трудов официальной, неофициальной точки зрения, отражающих административную политику колониальной России в Кыргызстане, для исследования взглядов используется историко-сравнительная, а при анализе изменений культурно-духовного сознания в кыргызском обществе-историко-генетическая, при анализе истории с последовательностью развития, признаками, особенностями, общими закономерностями развития-реальная историческая мысль в логической транзакции, основанной на доказательствах с оборотом, логический и т. д. были использованы методы.

Выводы и обсуждения

Характерной чертой историографических работ, описывающих это явление, является обоснованная оценка событий той эпохи, что в свою очередь позволяет объективно подойти к определению предпосылок языковой и письменной политики, реализуемой в кыргызском обществе.

Во-первых, если взять период от периода нахождения кыргызского народа в составе Российской империи до победы Октябрьской социалистической революции, то известный исследователь казахского народа Ч.Ч.Валиханов (1835-1865) внес неоценимый научный и творческий вклад в изучение архитектурных сооружений, языка и фольклора, этногенеза и истории народов Средней Азии, в том числе кыргызов, кыргызистики, этнографии, структуры и социальной иерархии кыргызского общества, экономики кыргызов, внутренней и внешнеполитической положения Киргизии во второй половине XIX века и материальной и духовной культуры.

Первая поездка Ч.Ч.Валиханова осуществилась в 1856 году в составе военно-научной экспедиции под началом полковника М.М.Хоментовского, которая была экипирована для ознакомления и изучения жизни, быта кыргызов и для составления карты Иссык-Кульской долины. В течение двух месяцев он знакомился с повседневным бытом и нравами кыргызского народа, изучал устное творчество и этнографию. За это время Ч.Валиханов нарисовал простым карандашом рисунки: «Женщины Иссык-Кульских киргизов», «Всадники и тренировка коней у киргизов», «Три женщины», «Мальчик – сын манапа Альчи, из рода сарбагыш», «Бурамбай – верховный манап киргизов племени Бугу», «Сартай-киргизский манап из поколения сарбагыш», цветными карандашами «Киргиз в ярком халате» и пером «Кочёвка иссык-кульских киргизов». (https://www.elibrary.ru/download/elibrary_28860327_21606728.PDF (Дата обращения: 21.03.2024)). Эти рисунки входят в графическое наследие Валиханова.

В своих произведениях он говорит: "Язык - основное различие между народами, поэтому необходимо включить кайсаков (казахов) в тюркское племя, к какому бы племени они ни принадлежали, ибо языковых различий у них мало, они поют народные и простые песни, в них есть устные стихи, искусство говорения, сказки, пословицы (Валиханов 1985: 414)»[1.414].

Записи эпизодов эпоса Манас, известные современной науке, принадлежат второй половине XIX века, а именно ученым-этнографам Ч.Ч. Валиханову и В.В. Радлову. Современное манасоведение дает достойную высокую оценку данным этнографическим трудам, подчеркивая их лингвистическую и историческую значимость в изучении генезиса и многовариантности эпоса «Манас». Работы Ч.Ч.Валиханова содержат сведения об образе жизни кыргызов, кыргызских племенах, природе, регионе, верованиях, военном и военном вооружении, языковых особенностях, культурных и духовных ценностях, эпосе «Манас» (Валиханов 1985: 38-47) [1.38-47].

А в своем труде «Очерк Джунгарии» о кыргызах он говорит: «В настоящее время Джунгария является родиной двух народов: бурутов и настоящих кыргызов, и кыргызов-кайсаков Великой Орды, считающих себя потомками могучего народа, собирая кыргызские сказки, мифы, былины и легенды, я был поражен схожестью их мотивов с мотивами произведений европейских народов, особенно славян (Валиханов 1904: 41) [2.41].

В упомянутом труде приводятся письма Ч. Валиханова к Героине Екатерине II конца XVIII в., в которых говорится, что «никто из кочевников Иссык-Куля в Бадахшан не знает образования» (Валиханов 1985: 243) [1.243], его просьбы к русским властям в первой половине XIX века, рукописи Молдо Нияза среднего периода, медресе, построенное Алымбеком даткой в Оше, а также присутствие в кыргызском обществе известных мусульманских ученых подтверждают ошибочность мнения Ч. Валиханова.

Сведения о знании Ч.Ч. Валихановым кыргызского языка, когда он впервые приехал в Киргизию в 1856 году, можно найти на страницах истории. Это объясняется тем, что он говорил о том языке, на котором понимал эпос древних кыргызов «Манас», хорошо понимал выразительные слова рассказчика Манаса (Валиханов 1985: 327) [1.327].

Ч. Ч. Валиханова о языке, на котором говорит киргизское племя буту отмечает, что: «Кыргызы говорят на диалекте тюркского языка, очень близком к диалекту, господствующему в Восточном Туркестане. «Также письменность очень похожа на чагатайский язык, и в то же время в просторечии много специальных слов, которые могут быть древнетюркскими, а также много монгольских» (Валиханов 1985: 67) [1.67].

Письменностью Ч.Ч.Валиханова в Средней Азии, а также во время его путешествий по Афганистану и Индии была чагатайская на основе арабского алфавита (Наджиб 1997: 126) [3.126], поэтому можно отметить, что с XVIII века до середины XIX века грамоты поддержки и принятия, присланные в Россию из северных кыргызских племен, было на чагатайском, написанные с использованием некоторых кыргызских слов (Плоских 1968: 325) [4.325].

Правильность утверждения Ч. Ч. Валиханова о сходстве кыргызского языка с уйгурским подтверждает вывод Б.М. Юнусалиева о том, что «формирование общенациональных и общедиалектных черт современного кыргызского языка происходило в непосредственной близости от тюркских народов и уйгуров Южной Сибири» (Юнусалиев 1959: 248) [5.248].

Также Ч.Ч.Валиханов указывает, что наряду с уйгурским языком в кыргызском языке есть слова монгольского происхождения, и указывает, что многие из них малопонятны даже кыргызам (Валиханов 1985: 67) [1.67]. Однако Ч. Ч. Валиханов опровергает мнение об отсутствии в кыргызском языке арабских и персидских слов, поскольку в трехязычном кыргызском словаре эти слова есть, это слова «нарк», «кагаз», «мык» из иранского языка, и слова «масал» и «мала» из арабского языка (Валиханов 1985: 67) [1.67].

Также следует отметить, что кыргызско-казахско-русский словарь из тридцати четырех слов, созданный Ч.Ч. Валихановым, является первым дореволюционным словарем кыргызских слов в тюркологии. В нем нашли отражение почти все части и слова тюрко-монгольской и арабо-иранской морфологии. Большинство слов этого словаря встречаются и в новое время, что подтверждает наличие четкой языковой общности у кыргызских племен и в XIX веке [6.19] - говорит И.А. Батманов.

Ч. Ч. Валиханов в своем труде «Записки о кыргызах» показал высокую культуру предков кыргызов, которые были изобретателями письменности и «двенадцатициклового звериного календаря». Он придерживался мнения, что «по свидетельству китайских и мусульманских писателей, древние кыргызы обладали более высокой культурой по сравнению с другими кочевниками» (Валиханов 1985: 69) [1.69]. На самом деле предки ряда тюркоязычных народов, в том числе и кыргызов, имели письменность, зарождение которой ряд ученых относит к VII веку нашей эры (Карыпкулов 1984: 325) [7.325].

В целом, Работы Ч.Ч. Валиханова дополнили кыргызоведение историческими материалами.

Известный тюрколог В. В. Радлов много раз ездил в Среднюю Азию и собрал много сведений о языке, устном творчестве и этнографии тюркских народов. Он сам знал много языков, в частности, есть сведения, что В.В. Радлов одновременно при ведении организационной работы выучил турецкие языки (Кононов 1978: 31) [8.31].

Начиная с 1888 г. В.В. Радлов издавал свой труд "Опыта словаря тюркских наречий", который выходил в свет в течение двадцати лет. Он подготовил турецко-русско-немецкий словарь, в котором содержится материал о примерно сорока тюркских языках и диалектах. Эта работа стала сенсацией в научном мире того времени и ценна тем, что сохранила свою высокую научную ценность до наших дней.

В 1899 году 3-15 октября на XII Международном конгрессе востоковедов в Риме В. В. Радлов возглавил VII секцию конгресса, посвященную изучению Средней Азии, а также выступил с докладом о результатах своей экспедиционной работы (<https://lib.kunstkamera.ru> (Дата обращения: 05.02.2023)) [9]. Работа этого ученого под названием «Образцы народной литературы тюркских племён» вышла под его руководством (10 томов) и содержит богатый материал для изучения фольклора тюркоязычных народов, а также для изучения конкретных тюркских языков. в синхроническом и диахроническом формате.

В.В. Радлов создал первую сравнительную фонетику тюркских языков.

Известно, что в Петербурге в 1885 году были опубликованы эпос «Манас», «Семетей», «Сейтек» на родном языке кыргызов, на основе русского алфавита, транскрибированные в 5-м томе десяти томного труда, который очень велик. Он первым познакомил народы мира с языком кыргызов, почти неизвестным науке и не исследованным в первоизданном виде, и с искусством художественного выражения. Его раздел «Наречье дикокаменных кыргызов» в 5-

м томе «Образцов народной литературы тюркских племен» на протяжении многих лет является единственной работой по кыргызскому языку (Кононов 1978: 293) [8.293] - пишут исследователи.

Работы В.В. Радлова по кыргызскому фольклору имеют большое значение для современного литературоведения. Особое внимание В.В. Радлов обращал на красноречие и высокоразвитую народную поэзию черных кыргызов (Радлов 1885: 4-40) [10.4-40]. Известный русский ученый-тюрколог В.В. Радлов был одним из первых, кто собирал, исследовал и переводил эпос «Манас» до Октябрьской революции. Он попытался записать все эпизоды героического эпоса и высказать соображения об этом эпосе в научном плане. Общий объем опубликованных В.В. Радловым на кыргызском языке текстов составляет 12454 стихотворные строки, из которых 9449 относятся к содержанию основной части эпоса, т.е. собственно к «Манасу» (Акмолдоева Ш.Б. 1996: 17) [12, с. 17]. Он собрал некоторые эпизоды из эпоса «Манас» и записал грустные стихи «Эр-Тоштук» из уст сказителей эпоса: «Древние слова, не относящиеся к современному речевому языку кара-кыргызов, произносятся только в их настоящей устной речи. язык и эпические поэмы, и у меня есть еще два печальных стихотворения, которые я написал, одно - девичья песня и одно - песня Кул-Мырзы. Два последних были написаны под повествование людей, не знавших эпических поэм (Радлов 1885: 24-25) [10.24-25] - говорит автор. Таким образом, главной целью В.В. Радлова при создании труда «Образцы народной литературы тюркских племен» является сбор образцов фольклора тюркоязычных народов, сбор необходимого для языкознания лексического материала, изучение тюркских языков.

Этот труд В.В. Радлова в основном состоит из материалов, собранных лично ученым, что сыграет неоценимую роль для исследователей фольклора тюркоязычных народов и для ряда поколений, которые будут заниматься изучением тюркских языков в будущем. Упомянутая работа способна служить фактическим материалом для лингвистического исследования в диахроническом плане при изучении младотюркских языков, не имеющих или имеющих очень мало письменных упоминаний (<https://cyberleninka.ru> (Дата обращения: 05.02.2023).

Заключение. Согласно нашему теоретическому исследованию, основанному на вышеуказанных исторических источниках, работы, написанные Ч.Ч.Валихановым и В.В.Радловым, были проанализированы и систематизированы, и был сделан следующий вывод:

Несмотря на небольшое количество работ, в которых проводится самостоятельный исторический анализ проблемы языка и письменности в кыргызском обществе, Ч.Валиханов и В.Радловы отмечали, что язык, письмо, знания являются одними из важнейших проявлений. Согласившись с тем, что эти взгляды очень ценны, следует добавить, что конечной целью царской России того времени была политика распространения и русификации русского языка. Также, несмотря на то, что в историографии дореволюционного периода мало работ, самостоятельно анализирующих проблемы языка и письменности в кыргызском обществе, работы вышеназванных авторов близки к реальным результатам исторического анализа.

Высоко оценивая труды Ч.Ч.Валиханова и В.В.Радлова по истории языка и письменности в кыргызском обществе, отмечаем вклад ученого-этнографа в изучение мировоззрения, сказок, географического положения и истории кыргызского народа до середины XIX века. Их

записи, дневники, очерки, графические изображения, отражающие ту эпоху, играют большую роль в разъяснении отечественной истории.

При анализе историографии истории языка и письменности в кыргызском обществе следует отметить, что, несмотря на то, что основные аспекты проблемы были изучены благодаря многочисленной литературе, оставленной такими учеными, как Валиханов и Радлов, политика языка и письменности в досоветский и советский периоды в Кыргызстане нуждается в систематическом и концептуальном изучении.

Подводя итог, можно сказать, все таки что работы вышеуказанных авторов внесли большой вклад в вопрос о языке и письменности, которые являются основой происхождения национальной письменности кыргызского общества.

Использованная литература

1. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах.–Алма-Ата:Гл.ред.Каз.сов.энциклопедии. [Текст]/Валиханов Ч.Ч. 1984-1985.–Т.1.–1984.–432с., Т.2.–1985.–416с., Т.4.–1985.–457с., Т.5.–1985.–528с.
2. Сочинение Ч.Ч. Валиханова (под редакции Н.И. Веселовского) Спб.–1904.–619с.
3. Наджип Э.Н., Благова Г.Ф., Тюрки язык //Языки мира. Тюркские языки. [Текст]/ Наджип Э.Н.–Бишкек, 1997.–С.126-138.
4. Плоских В.М.,Худайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы//Изв.АН КиргССР. [Текст]/ Плоских В.М. –1968.–№4.–С.75-79.
5. Юнусалиев, Б.М. (1959). Киргизская лексикология: Учеб. пособие по кирг. яз. Для студентов филол. фак. вузов. Ч.1. Фрунзе: Кыргызучпедгиз. 248с.
6. Батманов И.А. Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа//Тр.Кирг.археол.-этногр.экспедиции [Текст] / Батманов И.А. – Фрунзе,1959.– Т.3.– 103с.
7. Карыпкулов, А. и др. История Киргизской ССР (с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. (1984). Том 1. Фрунзе: Кыргызстан. 800с.
8. Кононов 1972:7-15; 1982; Тюркологический словарь 1972; 1978.
9. <https://lib.kunstkamera.ru> (Дата обращения: 05.02.2023)
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Часть V. Наречие дикокаменных киргизов. [Текст]/ Радлов В.В. – Санкт Петербург, 1885.
11. <https://cyberleninka.ru> (Дата обращения: 05.02.2023).
12. Акмолдоева Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»). – Бишкек: Илим, 1996. – 220 с.
13. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабилов, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.
14. Алтаев, Б. Роль Узбекали Джанибекова в возрождении национальной культуры, народных обычаев и традиций казахского народа (к 90-летию Узбекали Джанибекова) / Б. Алтаев, А. С. Уалтаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 3, № 3. – С. 33-46. – EDN CZZSAU.

УДК: 93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_11](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_11)

ВОССТАНИЕ ПОЛАТХАНА И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ
ПОЛОТХАНДЫН КӨТӨРҮЛҮШҮ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ
THE POLATHAN UPRISING AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна
Дадамирзаева Гулчехра Абдунабиевна
Dadamirzayeva Gulchehra Abdunabievna

PhD, доцент, Наманган мамлекеттик университети
PhD, доцент, Наманганский государственный университет
PhD, Associate Professor, Namangan State University
gulichehrad@mail.com

ПОЛОТХАНДЫН КӨТӨРҮЛҮШҮ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ

Аннотация

Бул макалада Полот хан баштаган көтөрүлүштүн себептери, анын ичинде Кокон хандыгынын аймактарында 1873-1876-жылдары жүргүзүлгөн элдик кыймылдар, анын жүрүшү, кыймылдаткыч күчтөрү жана тарыхый мааниси талданат. Мындан тышкары, Полот хандын инсандыгы, анын ишмердүүлүгү, козголоңчулардын аскердик аракеттери, орус бийлигинин ага болгон мамилеси кенири чагылдырылган.

Ачкыч сөздөр: Кокон хандыгы, Полот хан, Абдурахман Афтобачы, Иса Олуя, кыргыздар жана кыпчактар, салык, Мамыр, Кудаярхан, Насриддинбек

ВОССТАНИЕ ПОЛАТХАНА И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

THE POLATHAN UPRISING AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

Аннотация

В данной статье анализируются причины восстания под руководством Полат-хана, в том числе народные движения, проводившиеся в 1873-1876 годах на территориях Коканского ханства, его ход, движущие силы и историческое значение. Кроме того, подробно освещена личность Полат-хана, его деятельность, военные действия повстанцев, отношение к нему российских властей.

Abstract

In this article, the causes of the uprising led by Polat Khan, including the popular movements carried out in 1873-1876 in the territories of the Kokan Khanate, its progress, driving forces and historical significance are analyzed. In addition, Polatkhan's personality, his activities, the military operations carried out by the rebels, and the attitude of the Russian authorities to him are covered in detail.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Полат хан, Абдурахман Афтобачи, Иса Аулия, киргизы и кипчаки, налог, Мамыр, Худаярхан, Насриддинбек

Keywords: Kokand Khanate, Polat Khan, Abdurakhman Aftobachi, Isa Aulie, Kirghiz and Kipchaks, tax, Maymir, Khudayarkhan, Nasridinbek

Кокон хандыгында XIX кылымдын экинчи жарымында көтөрүлүштөр көп болгондугу тарыхта белгилүү. Бул көтөрүлүштөр тууралуу көптөгөн макалалар, китептер жазылып, илимий эмгектер корголгон. Мисалы, Мирза Алим Мушриф «Кокон хандыгынын тарыхы», А.Серебренников «Кокондуктардын аскердик аракеттери», К. Усенбаев «Кыргызстандын түштүгүнүн Россияга кошулушу», Х. Инояттов «Кокон хандыгынын Россияга кошулушунун алдындагы 1875-1876-жылдардагы Кокон көтөрүлүшү», Х. Бобобеков «Кокон тарыхы», «Полотхандын көтөрүлүшү» ж.б. эмгектерди белгилесек болот.

1873-жылдын жазында Кудаярхан Кокон хандыгынын аймагында жашаган кыргыздардан жана кыпчактардан салык-зекет чогултуу үчүн салык төлөөчүлөрдүн тобун жөнөткөн. Мал чарбачылыгы менен алектенген калктан кезектеги жогорулатылган салыктар алына баштады. Кыргыздар менен кыпчактар бул жогорулатылган салыктарды төлөөдөн баш тарта башташкан¹. «Ансоб ас-салотин жана таворикс-и ал-хавокин» эмгегинде Мундуз уруусунан чыккан Кыргыз башкаруучусу Мамыр өз кишилери менен бирге салык жыйноочуларды өлтүрүп, отряд чогултуп, Жалалабад жана Ханабад айылдарына кол салганы айтылат. Бул учурда хан Анжиянда болгон, ал жерден Мамырга каршы армия жиберген. Согушта кыргыздар жеңилет. Алардын көбү өлтүрүлөт же туткунга алынат. Хан элди коркутуу үчүн бардык туткундарды өлтүрөт. Бирок, Мамыр качып кетүүгө үлгүрөт. Бир канча убакыт өткөндөн кийин ал кайрадан тарапкерлерин чогултуп, Өзгөн чебин басып алат. Хан бул жөнүндө билгенде, Иса олуя жана Халназар төрө баштаган шахрихандык аскерлерин кыргыздарга каршы жөнөткөн. Мында көтөрүлүшчүлөр кайрадан жеңилип калышкан. Бирок кыргыздар тынчыбайт. Алар отряд түзүп, Ош шаарына келип, ал жерден курал алып, тоого жөнөшөт². Кокон хандыгынын жообунан кордук көргөн кыргыздардын бир топ уруу башчылары Алтыбой, Жанузакбай, Махмудмырза жана башкалар Колпаковскийге кат жолдоп, аларды орус жарандыгына кабыл алууну суранышкан³. Орус администрациясы алардын катына терс реакция кылды. Алардын өтүнүчтөрү четке кагылды.

1874-жылы августта Наманганга чектеш Чаткал өрөөнүндө жаңы көтөрүлүш башталган. 10 000ге жакын козголоңчулар Алабука тоолорунда жана Сафед-Буландын айланасында топтолгон. 1-августта козголоңчулар менен хандын тарапкерлеринин ортосунда катуу кагылышуу болду. Бул салгылашууда эки тарап тең олуттуу жоготууга учурашкан. Чепти козголоңчулар дээрлик согушсуз басып алышкан. Сафед-Буланда хан аскерлеринин жеңилиши жана козголоңчулардын чепти басып алышы хандын ачуусун келтирген. 2-августта Кудаярхан 7000 кишиден турган аскерди Абдурахман афтобачы жана Иса олуянын башчылыгында жөнөткөн. Кийинки кармаштардын жүрүшүндө козголоңчулар чоң жоготууларга учурап, жеңилип калышкан. Алар артка чегинип, Төрө-коргон жана Касандан чыгып, Чаткал тоолоруна чегиништи⁴. Чаткалдыктар канчалык кыйналбасын, алар күрөштү токтотушкан жок. 1874-жылы августта алар Намангандын түндүк бөлүгүндө жайгашкан Кызыл Токой айылында Афтобачы баштаган хандын армиясына туш болушкан жана козголоңчулар кайрадан жеңилген. Ушундан кийин Кудаярхан генерал-губернаторго жеңиш

¹ Қосимов Й. Қўқон тарихи. –Тошкент., 1994.– 98- бет

² Бобобеков Х. Қўқон тарихи –Тошкент:ФАН, 1996.– 64- бет

³ ЎзМА, И-1-фонд, 2-рўйхат, 343-а-йиғма жилд, 27-бет

⁴ Қосимов Й. Қўқон тарихи –Тошкент., 1994.– 98- бет, ЎзМА, И-1-фонд, 2-рўйхат, 343-а-йиғма жилд, 262-бет

жөнүндө айтып, ошону менен Чаткал өрөөнүндөгү көтөрүлүштү токтоткон. Худаяр хан Афтобачынын Чаткалдагы жеңишин сыйлап, ага парваначы жогорку наамын ыйгарган⁵.

Түркстан генерал-губернаторунун Кокондо хандын сарайындагы агенти Вайнбергдин губернаторго 1874-жылдын 29-декабрында жөнөткөн маалыматында⁶ козголоңчу кыймыл кайрадан башталганын белгилеген. Белгилүү болгондой, Кудаярхан өз байлыктарын көбөйтүү үчүн чоң салыктарды киргизген жана бул өз кезегинде карапайым калктын эле эмес, бектердин, байлардын жана уламалардын нааразычылыгын жараткан. Кудаярхандын салыктарды мажбурлап чогултуп, эбегейсиз байлык топтогону бул жерди басып алган орус колонизаторлорунун эмгектеринде да чагылдырылган: «салык салынуучу товарлардын көптөгөн түрлөрү бар, алар мүмкүн болушунча нерселердин баарынан алынган. Салыктар жада калса камыштан, мүйүздөн, соодагерлер алып келип саткан нерселерден алынган. Кийинки мезгилдерде тоолордон арыктар менен аккан сууга да салык салынчу». Бул абал ханга каршы нааразычылык акциясынын негизги факторлорунун бири болуп калды.⁷ 1875-жылы Кокон хандыгы негизинен Фергана өрөөнү менен чектелип, хан казынасына келип түшүүлөр азайган. Ошондуктан, элден мүмкүн болушунча көп салык чогултуу аракеттери көрүлгөн.

Козголоңдун биринчи этабы жеңилгенине карабастан, андан аркы күрөш бир жагынан Кудаярхандын башкаруусуна жана анын эзүүсүнө багытталса, экинчи жагынан падышалык Россияга каршы улуттук боштондук кыймылына айланган. Эгерде көтөрүлүштүн алгачкы күндөрүндө кыргыздар менен кыпчактар активдүү катышса, экинчи этапта ага калктын дээрлик бардык катмары катышкан. Генерал-губернатор Кауфман 1875-жылы 22-сентябрда Россиянын согуш министрине «Кокон козголоңу - бул жалпы улуттук кыймыл, ал хандыкка гана эмес, калктын биздин аскердик бийликтерге каршы ачык көтөрүлүшү» деп таанууга аргасыз болгонун жазган⁸.

Кыргыз-кыпчактардан чыккан Мусулманкул көпчүлүк кыргыздардын кеңеши менен Бухарага барып, Кокон ханзадасын табат. Ал хандын тукуму Полот (Муратхандын уулу) менен жолугат, бирок ал Кокон хандыгында сунушталган такты четке кагат. Андан кийин, Мусулманкул Ургенчтеги Музаффарханга (Мухаммед Али хандын уулу) барып ага элдин атынан ушундай сунуш кылат. Музаффар таптакыр баш тартат. Андан кийин Мусулманкул артка кайтууга аргасыз болот. Жолдо ал Ташкенде Абдулмомун Мухсинбай уулунун үйүндө токтойт. Мусулманкул Абдулмомунга өзүнүн ийгиликсиздигинин тарыхын айтып бергенде, ал жанында жүргөн Исхак аттуу жигитти өзү менен кошо алып кетип Полотхан катары көрсөтүүгө көндүрүүгө кеңеш берет. Молдо Исхак сунушка макулдугун билдирет. Андан кийин алар Чустка келип, кыргыздардын отряды менен биригишет. Калк Молдо Исхакты ак кийизге салып, салтанаттуу түрдө хан жарыялайт⁹.

Молдо Исхак Маргыландын жанындагы Охна айылында Бостон уруусуна таандык үй-бүлөдө туулган. Анын атасы Маргыландын Акмедресесинде мударрис болгон. Молдо Исхак

⁵ Парваначи-Олий ҳукмдор ёрликларини амалдорлар, умуман тегишли кишиларга етказувчи. Ўзбекистонни янги тарихи. 1 китоб. –Тошкент: Шарқ, 2000.–43-бет

⁶ Қосимов Й. Қўқон тарихи. –Тошкент., 1994.– 105- бет

⁷ Ўзбекистонни янги тарихи. 1 китоб. –Тошкент: Шарқ, 2000.–148-бет

⁸ Қосимов Й. Қўқон тарихи. –Тошкент., 1994.– 106- бет, ЎзМА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 63-ийғма жилд, 344-варак

⁹ Бобобеков Х. Қўқон тарихи. –Тошкент:ФАН, 1996.– 65- бет

Тункатар медресесинде, андан кийин атасынын колунда башталгыч билим алган. 1867-жылы окуусун таштап, Ферганадагы Сохко келип, көчмөн кыргыздардын арасында 2 жыл жашап, андан соң Охнадагы мечитте, андан кийин Анжияндагы мечиттердин биринде имам болгон. Кийинчерек ал соода иштери менен да алектенет¹⁰. Жогоруда белгиленгендей, хандыктын таасирдүү адамдарынын бири жана саясий күрөшкө активдүү катышкан, курама уруусунан чыккан Абдулмумин менен кошо жүргөн. Ал Молдо Исхактын саясий аң-сезиминин өсүшүнө чоң салым кошкон.

Чыныгы Пулаттын тагдыры төмөнкүдөй болгон: 1810-жылы Кокон ханы Алимхан өлтүрүлгөндөн кийин аялы Оталихан аттуу уулу менен Каратегинге качат. Каратегиндин башкаруучусу Шо өз кызын Оталиханга турмушка берип, Самаркандга Бухара эмирине кызмат кылууга жиберет. Бир нече убакыт өткөндөн кийин, Оталихан атасынын тактысын багындыруу үчүн Коконго барат. Бирок жолдо аны өлтүрүп кетишкен. Анын аялы, уулу Пулат жана кызы оор абалда калышат. Апасы каза болгондон кийин, Бухара эмиринин кеңеши боюнча Пулаттын эжеси Хожо Ахрор мечитинин мутаваллисинин уулуна турмушка чыккан. Пулат ушул мечитте жашай баштаган. Генерал Абрамовдун айтымында “Пулаттын көзү кылый болуп, өзү 35 жаштагы кишиге окшош экен. Сыртынан кызыктай жашоо өткөргөндөй сезилди, бирок анын көз карашы алда канча терең экени байкалат”¹¹. Кудаярхандын Самаркандда жашаган жээни Насирхан 1876-жылдын январь айынын башында Пулатты кокустан көрүп, таанып калган жана Зарафшан бөлүмүнүн башчысы генерал А. Абрамовго бул жөнүндө кабарлаган. Ошондон кийин гана орустарга Кокондогу Полотхандын жасалма экени айкын болот. Бирок Россиянын командачылыгы да муну жашыруун сактайт. Анткени алар ушунча убакыттан бери алданып келишкенин коомчулукка билдирүүнү каалашкан жок¹².

Бул учурда Полотхан кеңейип бараткан элдик кыймылдын жетекчилигин толугу менен колуна алат. Ал Маргыланды таштап, Наманган тарапка жөнөгөн, ал жерден армия курай баштаган. Бул окуяларды уккан Кудаяр хан Афтобачынын башчылыгында аскерлерин жөнөткөн. Андан кийин Афтобачы аскерлери менен Полотхандын армиясынын ортосунда Намангандын жанында биринчи кагылышуу болду. Начар куралданган жана толук калыптана элек козголоңчулардын армиясы талкаланган. Алар Наманганды таштап, түндүктү көздөй Касанга чегиништи. Полотхан кыргыздардын арасына жашынып, жаңы күч топтой баштаган.

1875-жылы Полотхан Өзгөндөгү көтөрүлүштү жетектеген. Хандыкка чоң коркунуч туудурган бул козголоңду токтотуу үчүн, Кудаярхан Иса олуя, Абдырахман Афтобачы жана Сарымсак эшик агасы жетектеген 4 миң аскерди жөнөтөт. Бирок, 1875-жылдын 17-июлунда бул армия козголоңчулар тарапка өткөн. Анын үстүнө, 18-июлда Анжияндын беги Насриддинбек дагы беш миң кишиден турган аскерлери менен башчы Полотхандын козголоңчу армиясына кошулуп кеткен. Буга чейин Кудаярхандын иниси султан Мурадбек да ушундай кылган. Хандыктын негизги аскер бөлүктөрүнүн жана аскер башчыларынын

¹⁰ Ўзбекистонни янги тарихи. 1 китоб, –Тошкент: Шарк, 2000.–149-бет

¹¹ Бобобеков Х. Пўлатхон кўзғолони. –Тошкент., 1996.– 9-бет.

¹² Бобобеков Х. Пўлатхон кўзғолони. –Тошкент., 1996.– 9-бет.

көтөрүлүшчүлөр тарапка өтүшү Кудаярхандын мындан аркы тагдырын аныктаган маанилүү себептердин бири болгон¹³.

Бул убакта козголоңчулар да кызуу аракет жасашып, Ош, Наманган, Анжиян, Асаке, Алтыарык аймактарын ээлеп, Кокон тарапка жүрүш башташты. Мүмкүнчүлүктөн пайдалангысы келген Кудаярхандын экинчи уулу Мухаммад Аминбек да кол алдындагылар менен бирге козголоңчулар тарапка өтүп, аларга кошулду. Бул мезгилде Кудаярхан сарайдагы адамдарга да, аскерлерине да ишенген эмес. Андан кийин ал өзүн коргоп, Кауфманга кайрылып жардам сурады. Анын кайрылуусу төмөнкүчө болгон: “Отдаю себя в Кокандское ханство под могущественные покровительства Его Величества Государя императора и обращаюсь к Вам с дружественной просьбой благоволить приказать направить на город Коканд русское войско с артиллерий в возможно скором времени, дабы замысли мятежников не осуществились”¹⁴.

1875-жылы 22-июлда Кудаярхан 30 казактан турган орус бөлүктөрүнүн коргоосу астында Ташкентке кетүүгө аргасыз болгон. Ташкентте Кудаярхан Кокон хандыгынын мөөрүн жана гербдерин генерал фон Кауфманга тапшырды.

Кудаярхан аялы жана балдары менен Кокондон чыгып, кызматчылары менен кошо алтын, күмүш, зер буюмдарга толгон казынасын ала кеткен. Шаардан 8 чакырым алыстыка чыкканда хан жан-жөкөрлөрүнө эл алууга уруксат берген. Бул учурда анын жанында 1000 жөө аскер, 2000 атчан аскер жана 68 замбирек болгон. Эс алуудан кийин жолго чыкканда анын жанында 500 атчан аскер гана калган, калгандары ханды таштап кайтып кетип калышкан¹⁵.

Абдырахман Афтобачы жана анын кишилери Полотханды Хан даражасына көтөрүүдөн коркуп, Кудаярхандын уулу Насриддинбекти такка отургузушкан. Ошентип, Афтобачы жана Насриддинбек бийликти басып алышты. Алар дароо Түркстан генерал-губернаторуна кат жолдоп, Орусияга берилгендигин билдиришкен. 1875-жылы 4-августта орус өкмөтү Насриддинбекти хан деп тааныган. Бийликти басып алгандан кийин алар козголоңду басууга жана бийлигин бекемдөөгө аракет кылышкан. Бирок алар бул максаттарга жете алышкан жок. Козголоң күн санап күчөй берген. Кауфман козголоңчуларга каршы шашылыш чыгып, алардын аракеттерине бөгөт коюу үчүн генерал-лейтенант Н. Головачевдун жетекчилиги астында жөө аскерлерди, атчандарды, артиллерияны жиберип, Кожентти коргоого буйрук берген.

Маалыматтарга караганда, бул учурда 50 000ге жакын куралдуу жана куралсыз козголоңчулар орус аскерлери менен согушкан. Айрыкча, Ангрен өрөөнүндө, Кокондун жанындагы Махрам чебинде теңсиз салгылаштар болгон. Эки күндүк салгылашуу жакшы куралданган жана тажрыйбалуу орус аскерлеринин жеңиши менен аяктады¹⁶. 1875-жылы 26-августта Россиянын аскердик администрациясынын буйругу менен Коконго чабуул башталган. Кокон алынганда Маргылан да орус аскерлерине багынып берген. Маргыландын жанында Афтобачынын аскерлери менен Скобелевдин жоокерлеринин ортосунда согуш

---

¹³ Ўзбекистонни янги тарихи. 1 китоб. –Тошкент: Шарк, 2000.–149-бет

¹⁴ ЎзМА, фонд-715, опись-1, дело-63, лист-139, Қосимов Й. Қўқон тарихи –Тошкент., 1994.– 109- бет

¹⁵ Худоёрхон. // Шарк машъали. №1.1992, 26-бет

¹⁶ Қосимов Й. Қўқон тарихи. –Тошкент., 1994.– 110- бет

болгон. Козголоңчулар жеңилип Миңтөбө аркылуу Ошту көздөй жөнөдү. Алар шаарга кирип, аны басып алышты. Скобелев алардын артынан кууп, Оштон козголоңчуларды кууп чыккан¹⁷. Абдырахман Афтобачы Маргиландан кеткенден кийин Кауфман шаарга келди. Ал Насриддинбекти жетишкен жеңиштерин бекемдөө үчүн Маргиланга сүйлөшүүгө чакырды. 1876-жылы 22-сентябрда сүйлөшүүлөр болуп, теңсиз келишимге кол коюлуп, Кокон хандыгы жаңы келишим боюнча Орусиянын вассалы болуп калган.

Бирок көп өтпөй козголоңчулар Насриддинбекти Полотхан менен алмаштырышты. Кырдаалга тынчсызданган Кауфман калкка «козголоңчу» Полотту кармоо талабы менен кайрылды. Ал генерал Троицкийге Полотханды колго түшүрүүнү буйруган. Бул учурда Афтобачынын карамагында турган козголоңчулар Анжиянды орустардан коргоп турушкан. Полотхан Асакада болчу, ал кырдаалды туура түшүнүп анжияндыктарга жардамга келди. Полотхандын жазуу жүзүндөгү кайрылуусунан кийин Ош, Шахрихан, Асаке, Булакбашы, Араван, Кокон, Маргиландан жардамчы аскерлер келген. Алар Анжиянды орустарга бербөөгө ант беришти.

Генерал Троицкий башкарган колониялык армия Анжиянды басып алуу максатында чабуулун баштады. Орустардын чабуулу кыйынчылык менен кайтарылды. Колониялык аскерлер шаар үчүн салгылашууну токтотуп, Наманган тарапка бет алышты. Жолдо жолуккан айылдар тонолуп, каршы күчтөр өлтүрүлүп, үйлөрү өрттөлдү. Бир жумалык салгылашуудан кийин козголоңчулардын көпчүлүгү Полотхандын жардамчысы Валихандын жетекчилигинде Коконду көздөй жөнөштү. Айыгышкан салгылашуулардан кийин Кокон багындырылды.

Маргылан калкы Полотхандын бийлигин биринчилерден болуп тааныган. Бул жерде Валихан баштаган 20 000ге жакын козголоңчулар чогулган. Полотхан өзү көзөмөлдөгөн аймактарга бектерди дайындаган. Мисалы, Абдырахман Афтобачы Анжиян, Сакоо төрө Маргилан, Абдымомун Кокон жана Батыр төрө Коргонтөбөнүн бектигине дайындалган¹⁸. Бул убакта Султан Мурадбектин башкы кутумчулары бардык жерде Полотханга каршы үгүт иштерин баштаган. Натыйжада Валихандын аскерлери Файзабад айылында Султан Мурадбектин тарапкерлери менен кагылышкан. Анда Мурадбек жеңилип, Кожент тарапка качууга үлгүргөн. Полотхан болсо Маргыланга көчүп келген.

Кауфман менен Скобелев түзгөн планга ылайык, негизги сокку Наманган-Анжиян кырка тоосундагы 15 миңден ашуун козголоңчу топтолгон жерлерге жасалышы керек болчу. Дал ушул аймактарда орус командачылыгы 1876-жылы январда оор аскердик операцияларды жүргүзгөн. Генерал Н. Головачевдун жазганына караганда, бул салгылашууларда 20 000дей козголоңчу курман болгон. Колонизаторлор дагы көпчүлүк күчүн жоготушкан. Анжияндан Асакага бараткан жолдо орус баскынчылары менен согушуп жаткан Полотхандын аскер күчтөрү чабуулга туш болушкан. Айласы кеткен Полотхан күч топтоо үчүн Үчкоргонго чегинди. Меллер-Закомельский баштаган казак-орус бөлүктөрү жана Куропаткин башкарган кавалериялык бөлүктөр 27-28-январда Полотхандын конушуна капысынан кол салышты. Үчкоргон төрт тараптан орус аскерлери менен курчалган. Полот курчоодон чыгып кетүүгө жетишти. Бирок көп өтпөй ал колго түшүрүлүп, орус администрациясынын карамагына өткөн. Бул 1876-жылы 19-февралда болгон. Аны Анжиян шаарына алып келишип, аскер-

¹⁷ Қосимов Й. Қўжон тарихи. –Тошкент., 1994.– 111- бет

¹⁸ Қосимов Й. Қўжон тарихи. –Тошкент., 1994.– 111- бет

талаа сотуна беришкен. Полотхан 1876-жылы 1-мартта Маргыланга алынып келинген жана базар аянтында дарга асылган.

Генерал-губернатор К.П. Кауфман өзүнүн эскерүүсүндө бекеринен төмөнкү ойлорду жазган эмес: «Күрөш хан менен эмес, элдик кыймыл менен болгон. Бул кыймылды басуу оңой болгон жок. Борбордук Азияда орустар буга чейин мындай катуу жана узакка созулган күрөшкө туш болгон эмес. Биз биринчи жолу баатыр жоокерлерге туш болуп, жергиликтүү хандыктарга караганда калк менен согушуу кыйыныраак экендигин билдик»¹⁹.

Жалпысынан алганда, бул көтөрүлүштүн маңызы колонизаторлор тарабынан ачык таанылышы, жогоруда айтылгандай, анын тарыхый маанисин да көрсөтүп турат. Кыргыздар менен кыпчактар көтөрүлүштүн алгачкы мезгилине активдүү катышса, кийинчерээк отурукташкан калк аларды колдоону улантышкан. Ошондой эле анын жетекчилери Мамыр, Мусулманкул, Полотхан ж.б. негизинен кыргыз элинин өкүлдөрү болушкан. Кийинки мезгилдерде козголоңго Абдырахман Афтобачы, Иса олуя, Хакназар Парваначи жана Насриддинбек кошулган. Ушундан кийин орус администрациясы козголоңчуларга каршы кеңири масштабдуу аскердик операцияларды баштаган. Кыймылдын акыркы этабында козголоң Анжиян, Кокон жана Маргилан аймактарында да массалык мүнөзгө ээ болгон. Эркиндик жана көзкарандысыздык үчүн бул күрөшкө калктын бардык катмарлары катышкан. Полотхан колго түшүрүлүп, өлүм жазасына тартылганы менен козголоңдор толугу менен басылган жок. Бул мезгилде орус колонизаторлоруна каршы күрөштү негизинен Алай кыргыздары уланткан.

Колдонулган адабияттар

1. Бобобеков Х. Кўқон тарихи. –Тошкент:ФАН, 1996.– 240 б.
2. Бобобеков Х. Пўлатхон кўзғолони. –Тошкент., 1996.– 160 б.
3. Ўзбекистонни янги тарихи. 1 китоб. –Тошкент: Шарқ, 2000.–466 б.
4. ЎзМА, И-1-фонд, 2-рўйхат, 343-а-йиғма жилд, 27-барак.
5. ЎзМА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 63-йиғма жилд, 344-барак.
6. ЎзМА, фонд-715, опись-1, дело-63, лист-139
7. Қосимов Й. Кўқон тарихи. –Тошкент., 1994.– 138-бет
8. Худоерхон // Шарқ машғали. №1. 1992

---

¹⁹ Қосимов Й. Кўқон тарихи. –Тошкент. 1994.– 115- бет

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 99-105

УДК: 9.(930). 85

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_12](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_12)

ОНЛАЙН МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНЫН МАЗМУНУ ЖАНА АУДИТОРИЯСЫ

ОНЛАЙН МЕДИА КОНТЕНТ И АУДИТОРИЯ СРЕДСТВ МАССОВОЙ

ONLINE MEDIA CONTENT AND MEDIA AUDIENCE

Дуйшонбаева Аида Байышевна

Дуйшонбаева Аида Байышевна

Duishonbaeva Aida Bayishevna

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Candidate of Historical Sciences, Osh State University

bektasheva80@mail.ru

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна

Satybaldieva Chynukhan Topchibaevna

К.и.н., доцент, Ошский государственный университет

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Candidate of Historical Sciences, Osh State University

ch.satybaldieva73@gmail.com

ОНЛАЙН МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНЫН МАЗМУНУ ЖАНА АУДИТОРИЯСЫ

Аннотация

Азыркы массалык маалымат каражаттарынын техникалык негизин санариптик жана компьютердик технологиялар түзгөндүгүнүн натыйжасында, алардын социалдык-саясий функционалдуулугу өзгөрүүгө дуушар болууда. Ал эми макалада эгемендүү Кыргыз Республикасындагы онлайн-массалык маалымат каражаттарынын заманбап аудиториясы, мазмуну жана экономикалык талаасы каралып талдоого алынды. Интернет маалымат каражаттарына өтүү жараяны дал ушул онлайн маалымат каражаттарына тиешелү экендигин көрүгө болот. Интернеттин Жалпыга Маалымдоо Каражаттарынын мазмунунун жана тенденцияларын аныктоо үчүн, “Chalkan.kg” жана “Gezitter.org” маалымат сайттарынын базасында кароо мүмкүн болду. Андан башка Маалыматтык жазуунун популярдуу жанрынан тышкары, онлайн медиада кайра жазуу жана копирайтинг деп аталган кеңири таралган техногендүү маалымат каражаттарынын тарыхы көрсөтүлдү.

Ачкыч сөздөр: интернет, web-маалымат каражаты, онлайн маалымат каражаты, “Chalkan.kg”, “Gezitter.org”

ОНЛАЙН МЕДИА КОНТЕНТ И АУДИТОРИЯ СРЕДСТВ МАССОВОЙ

ONLINE MEDIA CONTENT AND MEDIA AUDIENCE

Аннотация

В результате того, что технической основой современных Средств Массовой Информации являются цифровые и компьютерные технологии, меняется их социально-политическая функциональность. В статье анализируется современная аудитория, контент и экономическое поле интернет-Средств Массовой Информации в независимой Кыргызской Республике. Видно, что переход к онлайн-Средств Массовой Информации принадлежит этим интернет-Средств Массовой Информации. Для определения контента и тенденций интернет-Средств Массовой Информации можно было посмотреть базы данных Chalkan.kg и Gezitter.org. Помимо популярного жанра новостного письма, интернет-Средств Массовой Информации освещали историю широко распространенных техногенных медиа, известных как рерайтинг и копирайтинг.

Abstract

As a result of the fact that the technical basis of modern mass media are digital and computer technologies, their socio-political functionality is changing. The article analyzes the modern audience, content and economic field of Internet Mass Media in the independent Kyrgyz Republic. It can be seen that the transition to online media belongs to these online media. The Chalkan.kg and Gezitter.org databases could be consulted to determine the content and trends of the Internet Mass Media. In addition to the popular genre of news writing, the Internet Mass Media covered the history of the widespread technology media known as rewriting and copywriting.

Ключевые слова: Интернет, веб-СМИ, онлайн СМИ, «Чалкан.kg», «Gezitter.org».

Keywords: Internet, web media, online media, Chalkan.kg, Gezitter.org.

Киришүү. Маалыматтык коомдун түзүлүшүндө жана жарандык активдүүлүктүн өнүгүшүндө салттык массалык маалымат каражаттары менен Интернеттин техникалык мүмкүнчүлүгүнүн синтезинин негизиндеги Интернеттин өнүгүшү – азыркы аудиторияны маалымат менен камсыздоо процессинде алдыңкы орунга чыкты. Ошондой болсо да, Кыргызстандагы Интернеттин пайда болушу жана өнүгүшү стихиялуу мүнөздү алып жүрүп, теориялык жактан жетиштүү түшүнүккө жана юридикалык колдоого ээ болбогондугун белгилей кетишибиз керек. Кыргызстанда интернеттин калыптануу жана өнүгүү жолу тарыхнаамелик маселе катары М. М Лукинанын, А. А. Никитенконун, К. Таабалдиевдин түптүү эмгектеринде кадыресе иликтенген жана толук ачып берүүгө аракеттер бар. Ошондой эле, Интернет Жалпыга Маалымдоо Каражаттарынын мазмунунун тенденцияларын аныктоодо, “Internet World State” дүйнөлүк эл аралык агенттигин сайтынын маалыматтарын колдонууга мүмкүн болду.

Изилдөөнүн максаты. Коомдогу массалык өзгөрүүлөр, Кыргызстандын саясий, укуктук, экономикалык шартындагы Интернеттин өнүгүү тенденциясын изилдөө зарылдыгына алып барат. Интернеттин Массалык маалымат каражаттарынын ишмердигине келип кириши, техникалык мүмкүнчүлүктөрүнө чакырык таштап, медианын түп тамырынан бери жаңыча изилдөө- негизги максатын түздү. Ошондой эле, техногендү дүйнөдө маалымат каражаттарынын контентинин колдонулушу замандын талабына дал келип, жарандык коомдо ар тараптуу маалымат алууну максаттады.

Изилдөөнүн усулдары. Тарыхый изилдөөлөрдө калыптанып калган теребелдүү (системалуу) изилдөө менен бир катар эле таанып-билүүчүлүк (когнитивдик), социологиялык, салыштырма, маданий, генетикалык усулдар колдонулду. Азыркы массалык маалымат каражаттарынын техникалык негизин санариптик жана компьютердик технологиялар түзгөндүгүнүн натыйжасында, алардын социалдык-саясий функционалдуулугу өзгөрүүгө дуушар болду. Себеби, алардын иши реалдуу убакытта жана “тар чөйрөдө чагылдыруу” принцибинде, тагыраак айтканда, терең адистештирилген чөйрөдө жүзөгө ашырылат. Анткени учурдагы Интернеттин жалпы калк катмарына таркатылышы, терең интерактивдүүлүгү, ачык-айкындыгы, алкактык жана убакыттык чектин коюлбагандыгы менен мүнөздөлгөн массалык коммуникацияны жарата алды. Булардын бары макаланы талдоого алганда жогорудагы усулдарды колдонууга шарт түздү.

Интернетке өтүү менен жалпыга маалымдоо каражаттарынын редакциясынын түзүмүндө, анын саясатында, берүү принцибинде гана эмес, мазмунунда да өзгөрүүлөр болду. Жанрлардын модификациясы жана жаңы рубрикалары пайда болду. Рубрика куруу логикасын талдоо семантикалык кызыкчылык рубрикасынын 3 тобун бөлүүгө болорун көрсөттү. [1]

1. Предметтик рубрикалар. Алардын арасында «Саясат», «Экономика», «Окуялар», «Коом» сыяктуу рубрикалар бар. Бул классикалык рубрикалар бул багыттар боюнча улуттук кызыкчылыкты чагылдырган материалдарды камтыйт.

2. Жергиликтүү кызыкчылыктын рубрикалары. Кыргыз сайттарынын контентин изилдөө кыргыз интернет жалпыга маалымдоо каражаттарынын контекстинде улуттук колориттин өнүгүшүнө байланыштуу кызыкчылыктардын локализациясы байкалып жатканын көрсөттү. Маселен, “Gezitter.org” сайтында кыргызча “ушак” дегенди билдирген “Ушактар” деген бөлүм бар, анда коомдогу актуалдуу темалар боюнча аналитикалык

макалалар жарыяланып турат. “АКИпрессте” ошондой эле “Асмандагы бешбармакия жомоктору” аттуу фельетондук бөлүм бар, анда өлкөнүн саясатчылары жомоктогудай ысымдар менен жүрүшөт. Бул рубрикалардын мазмуну өлкөдө туруктуу жашаган жана соңку саясий окуялардан кабардар болгон окурманды гана кызыктырат.

3. Атайын окуялардын рубрикалары. Интернет Жалпыга Маалымдоо Каражаттарында азыр кыска мөөнөткө тематикалык рубрикаларды түзүү тенденциясы байкалууда. Алар, эреже катары, улуттук кызыкчылыктардын алкагында гана эмес, ошондой эле эл аралык кызыкчылыктын алкагында актуалдуу болгон өзүнчө маанилүү окуяга арналган. Маселен, Кыргызстандын көпчүлүк интернет Жалпыга Маалымдоо Каражаттарында 2010-жылы өлкөнүн түштүгүндөгү кыргыз жана өзбек улутундагы 500 адамдын өмүрүн алган улуттар аралык кагылышууга арналган рубрикалар бар. [2] Ошол сыяктуу эле, РИА Новости веб-сайтында макалалар чагылдырылган Араб революциясы, 1812-жылдагы согуш жана Титаник сыяктуу өзгөчө окуялардын рубрикалары бар. [3, 7]

Бул маалыматтык сайттардын мазмунун талдоодон кийин анын материалдарын шарттуу түрдө 5 топко бөлүүгө болот.

1- бардык автордук эксклюзивдүү материалдар,

2-ички жана тышкы шилтемелер аркылуу жеткиликтүү болгон материалдар,

3-колдонуучу тарабынан түзүлгөн контент (комментарийлер, жөнөтүлгөн сүрөттөр жана видеолор),

4-мультимедиялык материалдарды камтыйт,

5 - жарнама бирдиги.

Интернеттеги басма сөздүн жанрлары платформанын өзгөчөлүгүнө байланыштуу модификацияларга дуушар болуп жаткандыктан, салттуу жана жаңы форматтардын синтези болгон онлайн- маалымат каражаттарынын жаңы жанрлары пайда болууда. Маалыматтык жазуунун популярдуу жанрынан тышкары, онлайн медиада кайра жазуу жана копирайтинг кеңири таралган. Эгерде редакциянын ортосунда маалымат алмашуу жөнүндө келишим түзүлсө жана авторго шилтемелер сакталса, копирайтинг практикасына жол берилет. Рерайтинг - бул онлайн медиадагы журналисттик тексттин эң популярдуу түрү. Маселен, “АКИpress” интернет-басылмасынын редакторлору эл аралык жаңылыктардын рубрикаларына кайра жазууну машыгышат. [4] Бул өлкөлөрдө корреспонденттик тармактын жоктугу жана убакыт алкагы эксклюзивдүү текстти түзүүгө мүмкүндүк бербейт, ошондуктан, бул өлкөлөрдүн маалымат агенттиктеринин материалдарынын негизинде журналист интернет медиасынын бардык талаптарына жооп берген оригиналдуу текстти түзөт. : ал семантикалык мазмунга ээ, автордук укуктарды жана бул медиа концепциясын бузбайт.

Интернеттин мазмунунун эксклюзивдүүлүгү - медиа бул корпоративдик блог жана колонна. Колонначылардын колонналарын дайыма белгилүү инсандар жана белгилүү темалар боюнча эксперттер жетектеп турушат. Бул публицистикалык жанрдагы материалдар угуучулардын кызыгуусун туудурат. Маселен, 2012-жылдын 1-мартынан 31-мартына чейин «Chalkan.kg» сайтына кирген коноктордун жалпы саны 87 057 адамды түзсө, ушул эле мезгилде 69 320 жолу колонна катары каралышкан. [5]

Заманбап маалымат каражаттарында блогдор медианын өзүнө альтернатива болуп калды, субьективдүү журналистиканы өнүктүрүп, анда автор сүрөттөлгөн көйгөйгө өзүнүн баасын бере алат. Алар материалдарды берүүнүн жөнөкөйлөштүрүлгөн стили, жогорку интерактивдүүлүгү менен окурманды өзүнө тартат жана субьективдүүлүгүнөн улам окурмандын ишенимине ээ болот.

Аудиториянын интерактивдүүлүгү темалар боюнча комментарийлерден жана талкуулардан көрүнүп турат. Алардын тексттерин Интернет-Жалпыга Маалымдоо Каражаттарынын мазмунуна да байланыштырууга болот, анткени комментарий тилкелериндеги колдонуучулар макалага болгон реакцияны гана эмес, кийинки макаланын темасы болуп калышы мүмкүн болгон кошумча маалыматтарды да жазышат. Окурмандарга берилген аянтчада талкуулар жүрүп жатат. Көптөгөн интернет Массалык Маалымат Каражаттар “модератор” деген кызматты киргизип алышкан. Бул адам форумдарды жана окурмандардын комментарийлерин башкарат.

Интернет-медиа контентинин мультимедиялык бөлүгү интернет-медиялардын техникалык мүмкүнчүлүктөрүнүн аркасында эң прогрессивдүү өнүгүп келе жаткан блок болуп саналат. Алардын принциби бирдей жана айырмасы дизайн, навигация, убакыт жана мазмун алкагында болот.

Маалыматтык коомдо бул коомдун жашоосун камсыз кылуучу эң маанилүү продукт катары таанылган маалымат. Демек, медиа рынок бардык багыттар боюнча – кесиптик, техникалык жана экономикалык жактан өнүгүп жатат. Медиа-бизнес модели логикалык түрдө алар маалымат продуктуну кантип жаратып, аны аудиторияга жеткирип, баалуулуктун экономикалык, социалдык жана башка формаларына ээ болоорун сүрөттөйт.

Интернет мейкиндигинде Жалпыга Маалымдоо Каражаттарынын экономикалык өнүгүшүн экономикалык пайданын 3 деңгээлине бөлүүгө болот:

1. Чыгымдарды үнөмдөө - интернет медиа пайдалуу, анткени алар салттуу медианын иштеши үчүн зарыл болгон чоң чыгымдарды талап кылбайт. Ошондуктан, салттуу маалымат каражаттары өздөрүнүн электрондук версияларын түзүшөт, автономдуу интернет медиа тез темп менен өнүгө баштайт.

2. Пайда көрү талаасы- интернет мейкиндигинде медианы өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгып, негиздөөчүлөр интернет медианы бизнес долбоор катары карап, кошумча киреше булактарын издей башташат. Ошентип, алар жаңы тиркемелерди түзүп, колдонуучуларга кошумча акы төлөнүүчү кызматтарды сунушташат.

3. Экономикалык атаандаштыка туруштук берүүдө- интернет-медиа рыногу ушунчалык өнүккөндүктөн, аудиторияны кармап калуу аракети менен Жалпыга Маалымдоо Каражаттары ишмердүүлүктүн жаңы формаларын жана ыкмаларын издей баштайт. Жаңы аудиторияны тартуу алар үчүн башкы милдет болуп калат, анткени алардын финансылык ийгилиги алардан көз каранды. Медиа-бизнесе киреше алуунун бир нече моделдери бар, алар интернет медиа рыногунун өнүгүү деңгээлинен көз каранды.

Андан сырткары акы төлөнүүчү мазмуну бар бөлүгү бар. Бул модель акы үчүн мазмунду камсыз кылат. Окурман материалдын мазмуну менен интернет аркылуу атайын тарифке кирүү акысын төлөбөсө, тааныша албайт. Бул онлайн медиа модели киреше көз карашы боюнча актуалдуу, бирок аудиторияны, башкача айтканда, контенттин потенциалдуу

сатып алуучуларын тартуу жагынан анын ийгилиги күмөн жаратат. Заманбап медиа бизнесте контентти монетизациялоо боюнча талкуулар жүрүп жатат. Басылмалардын ээлери басма сөз рыногундагы кризистин анын интернет-контенттин сатуудан түшкөн киреше менен жабууга аракет кылып жатышат. Бирок, көрүүчүлөр жакында бекер алган контент үчүн төлөөгө даяр эмес болчу.

Медиа тармагында бул бизнес моделдин ийгиликтүү да, ийгиликсиз да мисалдары бар. 2011-жылдын жазында The New York Times өзүнүн онлайн мазмуну үчүн акы төлөө системасын киргизүүнү жарыялаган. [6] Муну менен гезит сатуунун азайышына жана жарнамадан түшкөн кирешенин азайышына байланыштуу жоголгон кирешелердин ордун толтурууга үмүттөнгөн. Ушундай эле төлөм схемасын 3 жыл мурун ишке киргизген The Financial Times гезитинин ийгиликтүү тарыхы аларды бул аракетке шыктандырган. Ошол эле учурда, онлайн сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча, аудиториянын 1% гана акы төлөнүүчү контентке макул экендигин билдирген. Бирок, бул модель азырынча конкреттүү ишке ашыруу стратегиясына ээ эмес жана Интернетке жана программалык камсыздоого ылайыкташкан эмес.

Эксперттердин айтымында, 2008-жылы The Financial Times көрсөткөн контентти монетизациялоонун ийгиликтүү мисалы контентти сатуунун эле эмес, сапаттуу журналистиканы коммерциялаштыруунун көрсөткүчү болуп калган. Тажрыйба көрсөткөндөй, бул бизнес-модель аудиториясы сапаты үчүн гана эмес, элиталык окурмандын кадыр-баркы жана статусу үчүн да төлөөгө даяр ири басылмаларда иштей алат. Американын интернет-медиа рыногу ушунчалык өнүккөндүктөн, басылманын электрондук версиясы салттуу медианын финансылык абалын жакшы колдоого алат жана медиа бизнестеги кирешенин негизги булагы катары да кароого болот.

Ошол эле учурда, бул модель маалымат сатып алуучулардын тар чөйрөсү менен ресурстар үчүн абдан ийгиликтүү болуп саналат. Мисалы, атайын маалыматтык сайттар мазмунду сатышат, анткени алар кызыкчылык чөйрөсүндө эксклюзивдүү мазмундун жалгыз булагы болуп саналат.

Жарым-жартылай мазмунду акчага айландыруунун жолдору да бар. Маселен, Кыргызстандын АКIPress маалымат агенттигинин сайтында контентти жарым-жартылай акчага айландыруу практикасы кыйла ийгиликтүү жүрүп жатат. Учурда маалымат бар, бирок архивдик материалдарга бекер мүмкүнчүлүк жок. Мисалы, «Ким ким» деген атайын бөлүмдүн материалдарына кирүү үчүн жазылуу керек, анын баасы анын узактыгына жараша болот. Бул бөлүмдө саясатчылар жана башка маанилүү адамдар жөнүндө ишенимдүү маалымат, алардын расмий өмүр баяны жана расмий шилтемеси менен баштапкы булактардан алынган сүрөттөр камтылган. Бул материалдарды мындай маалымат базасы жок башка Жалпыга Маалымдоо Каражаттары сатып алат же болгон маалыматтын ишенимдүүлүгү күмөн жаратат же соттук териштирүүлөрдүн предмети болушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда интернет-медиа рыногунун экономикалык өнүгүүсү биринчи этапта турат, бул учурда интернет-медиа өз алдынча бизнес-долбоор катары каралбайт жана салттуу медиага караганда чыгымдарды үнөмдөө негизги артыкчылык болуп саналат. Демек, Кыргызстандагы интернет-медиа рыногунун экономикалык шарттарында контентти абсолюттук монетизациялоонун бизнес модели натыйжасыз деп табылган десек жанылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар

1. Таабалдиев К. «Новые вызовы для кыргызстанских Средства массовой информации» «Кабар» «24.kg».
2. Сайт Международного агентства Internet World State <http://www.internetworldstats.com/asia/kg.htm> (дата обращения 12.03.2012)
3. Интернет-СМИ. Теория и практика / Под ред. Лукиной М. М.: Аспект Пресс, 2010-г. (С.36)
4. Сайт Международного агентства Internet World State <http://www.internetworldstats.com/asia/kg.htm> (дата обращения 12.03.2012)
5. Интернет-СМИ. Теория и практика / Под ред. Лукиной М. М.: Аспект Пресс, 2010-г. (С.84)
6. Интернет-СМИ. Теория и практика / Под ред. Лукиной М. М.: Аспект Пресс, 2010-г. (С.87)
7. Абдималик Кызы, Н. Электрондук окуулуктарды SAN RAW BOOK OFFICE каражатынын жардамында иштеп чыгуунун ыкмалары / Н. Абдималик Кызы, Ж. Абдималик Кызы, Д. И. Зулпукарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – No. 1. – P. 41-50. – DOI 10.52754/16948610_2023_1_6. – EDN EFBOVR.

e-ISSN: 1694-867X
№1(4)/2024, 106-114

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_13](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_13)

**ИСХАК АСАН УУЛУ - ПОЛОТ ХАН ЖАНА АБДЫЛДАБЕК АЛЫМБЕК УУЛУ:
ЧЫГААНДАРДЫН КАРЫМ-КАТНАШЫ**

ИСХАК АСАН УУЛУ - ПОЛОТ ХАН И АБДЫЛДАБЕК АЛЫМБЕК УУЛУ:
НЕСТАНДАРТНЫЙ ВЗГЛЯДЬ НА ИХ ОТНОШЕНИЯ

ISHAK ASAN UULU - POLOT KHAN AND ABDYLDABEK ALYMBEK UULU: AN
UNSTANDARD LOOK AT THEIR RELATIONSHIP

Абытов Байболот Капарович
Абытов Байболот Капарович
Abytov Baybolot Kaparovich

т.и.к., профессор, Ош мамлекеттик университети
д.и.н., профессор, Ошский государственный университет
Dr. Professor, Osh State University
babytov@oshsu.kg

ИСХАК АСАН УУЛУ - ПОЛОТ ХАН ЖАНА АБДЫЛДАБЕК АЛЫМБЕК УУЛУ: ЧЫГААНДАРДЫН КАРЫМ-КАТНАШЫ

Аннотация

Макалада кыргыз элинин Кокон хандыгынын доорундагы чыгаан ишмерлердин катарын толуктаган, олуттуу эки инсан тууралуу баяндалат. Маселенин орчундуу жагдайы, Кокон хандыгын дээрлик 166 жыл бийлеген, өздөрүн чингизиддердин урпагынан тараган, хан тукуму катары элге тааныткан, Чадактык кожолордун Мин тукумунан болбогон, чыныгы мураскер эмес адамдын хан тагына келиши болгондугунда. Албетте анын хан тукумунан болбогондугун көпчүлүк билген эмес, бирок эл аны колдогон акыркы хан - Полот хан же Исхак молдо Асан уулу болгон. Экинчи инсан кадимки Алымбек датканын уулу Абдылдабек - Полот хандын эң жакын, ишенимдүү, саясий жандоочуларынын бири. Тарыхтын да, тагдырдын да катаал жолунда, Кокон хандыгынын акыркы жылында, эки таптын, эки башка мүнөздөгү адамдар биригип, саясий ымалага келип, ынанымдуу карым-катнашта болушканы кашкайган чындык. Бизди кызыктырган маселе, кантип Алымбек уул Абдылдабек сыяктуу аттуу-баштуу, жети атасынан бери бийлик колунан кетпеген, төбөлдүн баласы, элден чыккан, эл үчүн башын канжыгага байлаган азамат, тайманбас - Полот хан атын алып, күрөшкө аттанган Исхакка кошулуп калды. Ал экөөнүн саясий, аскердик тандеми тууралуу, кадимки Курманжан датка билгенби, колдогонбу же такыр кабары болгон эмесби? –сыяктуу маселелер. Дагы бир олуттуу маселе, орус бийликтери аларга кандай мамиледе болгон? Жогорудагыларга саресеп салып, көз карашыбызды сунуштадык.

Ачык сөздөр: чыгаан инсандар, Абдылдабек, Исхак, Кокон хандыгы, ак сөөк, молдо, көтөрүлүш, орус бийликтери, Алай экспедициясы.

ИСХАК АСАН УУЛУ – ПОЛОТ ХАН И АБДЫЛДАБЕК АЛЫМБЕК УУЛУ: НЕСТАНДАРТНЫЙ ВЗГЛЯДЬ НА ИХ ОТНОШЕНИЯ

ISHAK ASAN UULU - POLOT KHAN AND ABDYLDABEK ALYMBEK UULU: AN UNSTANDARD LOOK AT THEIR RELATIONSHIP

Аннотация

В статье описаны взаимоотношения двух выдающихся личностей кыргызского народа периода Коконского ханства. Курьёзность момента заключается в том, что после 166 летнего правления династии Мингов, известных как ханский род, происходившие от чингизидов, вдруг, на ханский престол взошел тот, кто не был истинным наследником трона. Конечно, многие фактически не знали, что он не из ханского рода, а сын молдо Асана. Однако верили тем, кто его представил, возвел на ханский трон. Так, последним ханом, которого всецело поддержал народ, стал Полот хан или Исхак молдо Асан. Второй человек - Абдылдабек, сын знаменитого Алымбека датки – который был верным, политическим сподвижником Полот-хана. Суровый ход истории свела, в последний год существования Кокандского ханства, людей, представляющих двух разных классов, ранга и масштабов. События последнего года Кокандского ханства, объединили этих личностей, во благо государства и народа, сложилось их убедительные и взаимоотношения. Интересно и то как сын знаменитого правителя Алая, авторитетного в Кокандском ханстве вельможи Алымбека датки Абдылдабек, стал сподвижником Исхака. Последний был выходцем из народа, сыном местной муллы, смелым, отважным человеком, склонным к авантюре, который принял тронное имя Полот-хана. Важен и другой вопрос, поддерживала ли тандем двоих, Курманжан-датка? Серьезным представляется и то, как к ним относились русские власти. Изучив и проанализировав вышеизложенное, мы предлагаем своё видение.

Ключевые слова: выдающиеся личности кыргызов, Абдылдабек, Исхак, Кокандское ханство, аристократ, народ, восстание, русские власти, Алайская экспедиция.

Abstract

The article describes the relationship between two outstanding personalities of the Kyrgyz people during the Kokon Khanate period. The curiosity of the moment lies in the fact that after the 166-year reign of the Ming dynasty, known as the Khan family, descended from the Genghisids, suddenly, someone who was not the true heir to the throne ascended to the Khan's throne. Of course, many actually did not know that he was not from the khan's family, but the son of Moldo Asan. However, they believed those who introduced him and elevated him to the khan's throne. Thus, the last khan who was fully supported by the people was Polot khan or Ishak Moldo Asan. The second person is Abdyldabek, the son of the famous Alymbek of Denmark - who was a faithful, political associate of Polot Khan. The harsh course of history brought together, in the last year of the existence of the Kokand Khanate, people representing two different classes, ranks and scales. The events of the last year of the Kokand Khanate united these individuals for the benefit of the state and the people, and their convincing and mutual relationships developed. It is also interesting how the son of the famous ruler of Alai, authoritative in the Kokand Khanate, the nobleman Alymbek Datka Abdyldabek, became an associate of Ishak. The latter was a native of the people, the son of a local mullah, a brave, brave man, prone to adventure, who took the throne name of Polot Khan. Another question is also important: did the tandem of the two, Kurmanzhan-Datka, support it? The way the Russian authorities treated them also seems serious. Having studied and analyzed the above, we offer our vision.

Keywords: outstanding personalities of the Kyrgyz, Abdyldabek, Ishak, Kokand Khanate, aristocrat, people, uprising, Russian authorities, Alay expedition.

Введение

Несомненно, у сегодняшних соотечественников не могут не возникнуть вопросы относительно взаимоотношений двух выдающихся сыновей нашего народа, жизнь и деятельность которых протекала в поворотные годы Кокандского ханства. Выдающиеся сыновья кыргызского народа, сыграли важную роль в жизни не только кыргызского, но и узбекского, и таджикского народов, а также целого государства – Кокандского ханства. В сложный период, когда на карту было поставлено будущее государства и народа, несмотря ни на что, не взирая на свое происхождение, положение в обществе, они объединились во имя будущего своего народа, своей страны.

Нет сомнения в том, что Кокандское ханство в последнее время рядом учёных нашей страны справедливо рассматривается как форма государственности кыргызов. Многие выдающиеся личности кыргызов периода ханства идентифицировали себя не иначе как «граждане», как полноправные властители этого государства. В их числе **Акбото бий, Кубат бий, Ажы бий, Нүзүп бий, Алымбек датка, Мусулманкул, Алымкул аталык, Полот хан (Исхак молдо Асан уулу), Абдылдабек, Абдурахман афтобачи** и др.

Именно такое положение кыргызов, а также историческое стечение обстоятельств и послужили объединяющими факторами для ряда выдающихся лиц того времени. Таких примеров много, но мы остановимся на примере совместной военно-политической деятельности двух личностей: **Полот хана - Исхака Асан уулу и Абдылдабека Алымбек уулу**. По социальному происхождению они не равны, представители разных сословий, более того разного класса.

Абдылдабек (1837-1876 гг.) - потомственный аристократ, представитель одной из древнейших кыргызских аристократических кланов, до седьмого колена, который унаследовал свое положение правителя Алая, Оша и Андижана во многом благодаря своему происхождению и своим личным качествам. Он фактически, подобно отцу Алымбеку, с малых лет знал свое место и свое предназначение. Он еще до появления, Исхака – Полот хана на политической арене, был знаком узкому кругу власть имущих не только своего владения, но и всего Кокандского ханства. Благодаря этому, именно он после смерти своего сводного брата Жаркынбая стал беком, саркером Ошского вилайета (*именно так в административном отношении указана территория Оша – авт.*). Мало кто знает о том, что в последний год правления Худояр хана Абдылдабек был удостоен звание «датка». В инаятнамэ, выданном Абдылдабеку самим Худояр ханом говорилось:

«В настоящее время да знают и ведают все хакимы и амины, и казии, и благородные улемы, и шейхисламы, и (все лица)... чубаризат-пансат Абдуллабек-датка (*подчеркнуто мной – авт.*) купил на берегу сая вилайета Оша (*подчеркнуто мной – авт.*) многочисленные лавки с пригодной для застройки земель, превратил в вакф медресе построенного его отцом, покойным Алымбеком-парваначи (и) изготовил вакфную грамоту, украшенную печатями казиев и улемов, которая удостоилась рассмотрения светлым взором нашего величества. ...В месяц раджабе почитаемом года 1292 хиджры» (*соответствуют 1875 г. – авт.*).

Документ скреплен малой печатью Худояр хана, 20 печатями улемов и казиев фактически устанавливал границы землевладения, купленного им и пожертвованного в пользу медресе своего отца.[1] Этим же документом Худояр хан фактически освободил Абдылдабека от всяких налогов. [2]

В нем для нас особый интерес представляет сообщение о том, что сам Худояр хан, трижды восходивший на ханский трон Коканда, в своем инаятнамэ называл Абдылдабека датхою (*датха - по-узбекски*). До последнего времени народ, многие историки и даже потомки Абдылдабека не знали о том, что он, как и его родители, удостоился этого звания. Мы полагаем, что хан и его канцелярия были очень внимательны и довольно точны в раздаче званий, титулов, чинов или должностей. Следовательно, согласно данному документу, мы можем утверждать, что Абдылдабек тоже в свое время удостоился звания датка. Возможно, Худояр хан пошел на этот шаг с тем, что, присвоив звание датка Абдылдабеку, хотел заручиться его поддержкой, а заодно и населения Оша и Алая, что вполне возможно.

Определённо нету фактов о том, что он отказался от этого почетного и авторитетного звания ханства. Он фактически чувствовал себя правителем не только Оша и Алая, но и всего Андижанского вилайета, вместо отца, пока судьба распорядилась в пользу его матери Курманджан датки. Известен и тот факт, что он был назначен Худояр ханом по одной версии беком Ошского вилайета, по другой - акимом Оша и Андижана. В этом качестве он пребывал в течение 1865-75 гг., после гибели занимавшего это место старшего брата, приемного сына Алымбека-датки Жаркынбая. Одновременно он получил право на сбор налогов, став саркером, от жителей Оша и близлежащих районов в пользу Худояр хана. [3]

В эти годы Абдылдабек, унаследовавший от отца многие его качества, правил и заботился о своем народе, защищал его интересы в высших кругах, содержал Ак медресе Алымбека-датки в городе Оше, много пожертвовал на строительства каналов, мостов и дорог. Вышесказанные были отдельными штрихами к портрету Абдылдабека до встречи с Полот ханом. И в таком положении судьба свела его с Исхаком молдо Асан уулу, осознанно и добровольно принявшего имя Полот хана. Известно, что Абдылдабек, несмотря на свое высокое происхождение, был одним из самых близких сподвижников Полот хана, последнего правителя-хана Кокандского ханства.

Кем был **Исхак молдо Асан уулу (1844-76 гг.)**? Он не потомственный аристократ, за которым неизменно стоят определенные круги людей и силы. Исхак - представитель духовенства среднего сословия, кроме образования в медресе другого опыта не было. Он не был приучен с детства к искусству управления обществом и государством. До известных времён и событий у него не было крупного, авторитетного в народе покровителя, пока не встретил Абдымомун бека. Однако, с молодых лет, он хорошо усвоил и знал людей, их психологию. В чертах его характера можно отметить стремление к власти, склонности к авантюре, храбрость и бесстрашия, харизматичность, справедливость, решительность и многие другие положительные качества. И еще один штрих - он был готов к любым рискованным шагам, когда шел к своей цели. Он наверняка представлял себе, какую ношу взваливает на себя, приняв тронное имя и ответственность за не только целое государство, но и судьбы многих народов Кокандского ханства.

Вместе с тем, как уже отметили, он не был выходцем из аристократических слоев населения, обладающих широкой поддержкой, неограниченной властью, хотя бы на территории своего владения. За ним не стояли широкие слои населения, пока он не принял имя Полот хана. О том, что Полот хан - это сын молдо Асан уулу Исхак, широкие слои населения не знали, об этом знали лишь самые, особо приближенные его окружения.

Именно такие, две разные судьбы, разных людей слились в одно единое в дни, когда стал вопрос о дальнейшей судьбе Кокандского ханства. Именно стабильное, мирное будущее народов ханства их и объединило. Мы также склонны считать, что Полот хан поднял и

возглавил восстание кыргызов не без согласия Курманджан-датки. Без её благословения и Абдылдабек не пошёл бы на такой риск. Следует отметить, что Курманджан-датка официально не выражала своей позиции, но полагаем, что действия алайских и ошских кыргызов, решивших присоединиться к восстанию во главе с Полот ханом и Абдылдабеком, свидетельствуют о том, что все это происходило с её благословения. В то же время, несомненно заслуга Курманджан-датки в спасении многих жизней кыргызов - участников восстания 1875-1876 гг. после его поражения. Мудрость её заключается в том, что она понимала силу русского оружия, которая могла бы привести к неминуемой гибели многих борцов за свободу. Одновременно, Курманджан-датка пыталась сохранить за собой и за правителями ошских кыргызов хотя бы номинальную свободу правления при российских колониальных властях. Она прекрасно понимала, что прежней полноты, свободы правления при русских властях уже не будет. Однако она добилась того, чтобы и при новом режиме в управлении участвовали кыргызские родоправители. Конечно, это вопросы, которые еще требуют глубокого изучения.

В целом, и Абдылдабек Алымбек уулу и Полот хан молдо Асан уулу оставили заметный след в истории своего народа не только периода Кокандского ханства, но и в период колонизации Российской империей юга Кыргызстана.

Отметим, что с первых дней восстания Абдылдабек стал одним из близких сподвижников Полот хана. Известно, что с 10 октября 1875 г. по 30 января 1876 г. Абдылдабек состоял беком Коканда (*по-нынешнему, мэром – авт.*) при Полот хане[4], поскольку был одним из его преданных и близких ему сподвижников. [5]

Большую опасность слияния сил представителей двух разных сословий, при широкой поддержке населением, как для правителей Кокандского ханства, так и для русских властей поняли и власти Туркестанского генерал-губернаторства. Восстание 1875-76 гг. внесло большие изменения в жизнь Абдылдабека и Полот хана. Особенно они проявились как в отношениях с правителями Кокандского ханства, так и русскими властями.

Неслучайно в рапорте командующего войсками Туркестанского округа генерал-адъютанта К.П.Кауфмана Военному министру Российской империи в июле 1876 г. сообщалось, что в **«... продолжении всей Кокандской войны... вопрос о подчинении кара-киргиз представляется, довольно продолжительное время невыясненным, ...естественные препятствия в ущельях и долинах первоклассного хребта... и усилившие оборонительные средства кара-киргизов, давали им преувеличенное понятие о неприступности их кочевок и безнаказанности за участие в войне самозванца Пулат хана с русскими. В виду этих соображений некоторое промедление в конце февраля этого года, в заявлении покорности кара-киргизскими родами, кочующими около Оша и Уч-Кургана, в связи с происками Абдуллабека и матери его, вдовы Алимбека, Мамаджан (*Курманджан - авт.*), заставили генерал-майора М.Д. Скобелева действовать решительно и двинуться 31 марта в урочища Гульча с отрядом из 3-й и 4-й Оренбургских и 1-й Семиреченской сотен, стрелковой роты 4-го Туркестанского линейного батальона».** [6]

Это фактически были первые попытки русских войск в продвижении в долину Алая и освобождения караванного сообщения с Кашгаром. Чуть позже в этих целях, после подавления основных очагов восстания Полот хана и Абдылдабека, во многих местах ханства, в том числе и в городе Ош, накануне Алайской экспедиции российские власти дислоцировали внушительное количество войск. Это 4-й Туркестанский линейный батальон

- штаб и 4 роты, 2-й Туркестанский стрелковый батальон - штаб и 3 роты, 1-я сотня Оренбургского казачьего войска, 2-я сотня Сибирского казачьего войска, 2-я батарея 1-й Туркестанской артиллерийской бригады. [7]

Стало быть, город Ош выбран русскими военачальниками как важный военно-стратегический пункт. Согласно рапорту, командующих войсками Ферганской области М.Д.Скобелева и Г.А.Колпаковского, Ош был выбран ими исходной позицией в походе против повстанцев Алая, сторонников Абдылдабека, которые укрепились на очень выгодных позициях в местности Янги Арык (Жанырык - авт.), и тем самым закрыли караванные сообщения в Кашгар.[8]

Благодаря многочисленным русскоязычным документальным источникам, известно, что восстание 1875-76 гг. под руководством Полот хана поддерживали широкие слои населения Оша, Алая, Кара-Кульджи, Узгена, Андижана и далее до самой столицы ханства. Достоверные факты говорят, что заговорщики, бывшие сторонники Худояр хана, **«вступили в тесные сношения с самозванцем – мятежником неким Пулат ханом, выдавшим себя за сына Алим хана, сына Нарбото-бия»**. [9] **«Одновременно с этими событиями стали переходить на сторону мятежников города: Ош, Наманган, Маргелан и Асаке»**. [10]

Ошане не просто участвовали в восстании против Кокандского ханства, а впоследствии и против русских, а принимали в нем самое активное участие, ибо одним из сподвижников и близким человеком Полот хана был никто иной как Абдылдабек, сын Алымбека-датки и Курманджан-датки, много лет правившей Ошем. Авторитет Абдылдабека в народе был очень высоким. Да и сам Пулат хан стал очень популярным в течение короткого времени. Мы не будем вдаваться в подробности восстания кыргызов в 1875-76 гг., отметим лишь то, что восстание было подавлено не силой Кокандского ханства, а силой русского оружия и армии.

Русские военачальники были обеспокоены непокорностью Абдылдабека и после поражения восстания под руководством Пулат хана. [11] Для усмирения восставших вокруг Оша и Алайской долины еще 23 февраля 1876 г. по приказу генерала Колпаковского в Ош выехал со своей армией М.Д.Скобелев. [12] Первые военные столкновения между русскими войсками и ополченцами Абдылдабека произошли в местности Жанырык, где кыргызы не могли противостоять русскому оружию и Абдылдабек вынужден был бежать в глубь горных массивов Алая, Кара-Кульджи и Узгена. В этих районах он вновь собрал силы против русских, о чем и сообщалось в документальных источниках. [13]

Из приказа командующего войсками Туркестанского военного округа К.Кауфмана от 26 июля 1876 г. становится ясным, что впоследствии были посланы специальные войска под началом генерал-майора Скобелева для подавления сподвижников Полот хана в лице Абдылдабека. [14] Перед началом похода генерал Д.М.Скобелев обратился сначала с воззванием, а затем со специальной прокламацией к кыргызам Оша и Алая, в которых содержался призыв покориться миром русским властям. [15]

Целью «военно-научной Алайской экспедиции» М.Д.Скобелева, которая начала свою деятельность 26 июля 1876 г., было уничтожение последних очагов восстания во главе с Абдылдабеком, верного сподвижника Полот хана. Алайская экспедиция выступила тремя колоннами: **первую** возглавил полковник Витгенштейн, который выехал из Оша через Папан, Шат, ущелья Турук в Алайские горы; **вторую** - подполковник Вардер и капитан А.Н.Куропаткин, будущий военный министр Российской империи (*через Уч-Коргон в сторону Чон Алая*), а **третью** колонну - сам М.Д.Скобелев и М.Е.Ионов. Они выступили из

Оша в Гульчу, далее Сопу-Курган в глубь алайских гор. Кстати, русских карателей сопровождали и кыргызы - Шабдан Жантай уулу со своими джигитами. [16]

Действия русских войск были не совсем удачны. Самой большой их удачей было пленение матери Абдылдабека Курманджан-датки. Однако при личной встрече, назвав ее «царицей Алая», М.Д.Скобелев отпустил Курманджан-датку. После этого был проведен целый ряд переговоров и переписка с восставшими об их подчинении русским властям.

Абдылдабек был непреклонным. Он с самыми близкими и преданными сподвижниками и братом Мамытбеком ушел на Памир, далее в Афганистан. Там и погиб [17] один из славных сыновей кыргызов, бек Оша и Андижана, сподвижник Полот хана Абдылдабек Алымбек уулу.

Что стало с Полот ханом, которого поддерживали и любили жители не только Оша, но и всей Ферганской долины во владениях Кокандского ханства? В октябре 1876 г. в местности Бото-Кара, вблизи Оша и Андижана, большое количество людей всех сословий подняли его на белом войлоке и провозгласили новым ханом Коканда. Так, в одном из официальных документах русских властей о политических и военных делах на Кокандской границе в ноябре 1875 г. сообщалось, что «...в Коканде и во всем ханстве Кокандском господствуют ныне безначалие и беспорядок. Настоящий, законный хан, Наср-Эддин, выбранный народом и нами признанный, бежал из Коканда и ныне проживает на занятой нами территории, в крепости Махраме, под защитой, расположенного там нашего отряда. ...население Коканда в возбужденном и взволнованном состоянии... как кажется, оно признает ныне, волею не волею, ханом своим киргиза Фулат-бека... В Коканд Фулат-бек еще не являлся... Слишком возбуждены еще умы и взволнованы народные страсти, чтобы можно было рассчитывать теперь же, на благоприятный и желаемый исход дел в Кокандском ханстве... На нас, таким образом, ложится обязанность, для восстановления порядка в соседнем нам Кокандском ханстве, надломить эту грубую, дикую силу и обуздать ее». [18] Видимо, говоря об обязанности русских властей, автор сообщения имел ввиду письмо-просьбу о помощи Худояр хана, адресованное Туркестанскому генерал-губернатору К.П. Кауфману от 20 июля 1875 г. [19]

В течении короткого времени он с триумфом вошел в столицу государства - город Коканд. Он стал официально править государством, с помощью своих сподвижников и приближенных, что на современном языке означает, что он занял высшую ступень власти вместе со своей «партией». Однако его победа, его дни на вершине власти продлились не очень долго. С помощью русского оружия восстание под руководством Полот хана было подавлено, но вместе с ними кануло в лету и Кокандское ханство как самостоятельное государство. Вместо него на карте Туркестана появилась новая административно-территориальная единица под названием Ферганской области Российской империи, в которую входили 7 уездов. В число которых вошел и Ошский уезд с центром в одноименном городе.

После поражения восстания кыргызов в 1875-76 гг. Полот хан был арестован русскими властями и содержался в тюрьме города Андижана, затем Маргелана, до принятия решения военного трибунала и приведения приговора в исполнение. Архивные документы свидетельствуют, что генерал Колпаковский в специальной телеграмме на имя генерал-лейтенанта Головачева сообщал, что «...**30 джигитов, ... высланные по распоряжению генерала Скобелева на поимку Пулат-хана, захватили его после перестрелки в ночь с 18 на 19 февраля в Алайских горах. Пулат содержится в Андижане**». [20]

Согласно депеше того же генерала М.Д.Скобелева на имя генерала Колпаковского, русские власти хотели предать его полевому суду с вынесением решения о смертной казни, что и было вынесено и приведено в исполнение. Любопытно воззвание военного губернатора Ферганской области М.Д.Скобелева от 23 февраля 1876 г., приглашающее жителей города и близлежащих сел и айлов на казнь Полот хана. Оно гласило:

“Жителям города Маргелана и окрестных кишлаков, послезавтра, т.е. в понедельник, будет повешен в городе Маргелан на площади у урды Пулат-хан, обвиненный в присвоении себе самовольно власти правительства и за вероломные поступки и зверское обращение как со своими, так и русскими, взятыми в плен; почему приглашаются жители города Маргелана и окрестных селений присутствовать при исполнении казни над Пулат-ханом». [21]

История свидетельствует, что данное воззвание, основанное на конкретном приказе и указе русского военного трибунала, было приведено в исполнение.

Русский генерал-лейтенант Г.А.Колпаковский в докладе Туркестанскому генерал-губернатору от 2 марта 1876 г. писал:

«...двигаясь Ошу с отрядом генерал-майор М.Д. Скобелев повесил вчера (1 марта) в Маргелане Пулата. Доносить, впечатление сильное...».[22]

Так закончилась судьба одной из ярчайших личностей и славных сыновей кыргызского народа, боровшихся за свободу и независимость своего народа.

Благодаря независимости и суверенитету Кыргызстана мы получили возможность восстановить славные имена многих героев нашего народа. В их число смело можно включить Исхака молдо Асан уулу - Полот хана и Абдылдабека Алымбек уулу.

Литературы:

1. ЦГА РУз. -Ф. И. -19. Оп. 1. Д.34947. Л.4-5; Плоских В.М. Вакф медресе Алымбека //Страницы истории и материальной культуры Киргизстана досоветский период). - Фрунзе, 1975.-С.49; Его же. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50-70 гг. XIX в.). -Фрунзе, 1968.-С.72; Его же. Киргизы и Кокандское ханство. -Фрунзе,1977. -С.198-205.
2. ЦГА РУз. -Ф. И. -19. Оп. 1. Д.34947. Л. 2-3.
3. Молдокасымов К. Курманжандын коз жашы. -Бишкек, 1991. 7-б.
4. Кененсариев Т. Кыргызстандын Оруссияга каратылышы. -Бишкек, 1997. -281-282-бб.
5. ЦГА КР. Ф.И. 75. Оп.1. Д. 53. Л.21-22; ЦГА РУз. -Ф.715. Оп. 1. Д.66. Л. 225; ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л.13, 13 обр.
6. ЦГА КР. Ф.И. 75. Оп. 1. Д.53. Л.1-2.
7. ЦГА РУз. Ф. 715. Оп.1. Д.67. Л.50; ООГАПД КР. -Ф. 50. Оп. 1. Д.121. -Л. 3-4 обор.
8. ЦГА РУз. -Ф. 715. Оп.1. Д.67.-Л.301-302, 357, 398; Д.68. -Л.232-240; ООГАПД. -Ф.50. Оп.1. Д.112;Л.1-3,7,86.
9. Кауфманский сборник, изданный в память 25-летия истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана. -М., 1910. -С. I - III.
10. Кауфманский сборник... -С.I-IV.
11. ЦГА КР. Ф.И. 75. Оп.1. Д.52. Л.102-103.

12. ЦГА РУз. -Ф.715. Оп. 1. Д.67. Л.301-302, 357, 398; ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л.1-2, 7, 10.
13. Кененсариев Т.К. Кыргызстандын ... -282 -б.
14. ЦГА КР. Ф.И. 75. Оп.1. Д.53. Л.21-22. Копия; Кыргызстан - Россия. История взаимоотношений: Сб. док. и материалов (XVIII-XIX вв.). -Бишкек, 1998. -С.406-407.
15. ЦГА РУз. -Ф.715. Оп.1. Д.67. Л.357. Д.68. Л.180; ООГАПД. -Ф.50. Оп.1. Д.112. Л.7,12.
16. ЦГА КР. Ф.И. 75 Оп. 1. Д.53. Л. 34-38,43-47,50,53-54,68-71, 75-81. Копия; ЦГА РУз. - Ф.715. Оп. 1. Д.68. Л.232-240, ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.112. Л.3.; Кыргызстан-Россия... -С.410-421
17. Кененсариев Т. К. Кыргызстандын... -296, 304-б.
18. ЦГА КР. Ф.И. 75. Оп. 1. Д.52. Л.33-35.
19. Кыргызстан-Россия... -С.346.
20. ЦГА КР. Ф.И. 75. Оп.1. Д.52. Л.101.
21. Кауфманский сборник ... -С. I. XII.
22. ЦГА РУз. -Ф.715. Оп. 1. Д.67. Л.4; ООГАПД. -Ф.50. Оп. 1. Д.121. Л.3.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 115-122

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_14](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_14)

**ТАШМАНБЕТ КЕНЕНСАРИЕВ ЧЫНЫГЫ ИНТЕЛЛИГЕНТ ЖАНА
ПАССИОНАРДЫК ИНСАН**

**ТАШМАНБЕТ КЕНЕНСАРИЕВ – НАСТОЯЩИЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ И
ПАССИОНАРНАЯ ЛИЧНОСТЬ**

TASHMANBET KENENSARIEV IS A TRUE INTELLECTUAL AND PASSIONATE PERSON

Жакыпбеков Ж.Ж.

Жакыпбеков Ж.Ж.

Zhakupbekov Zh.Zh.

д.и.н., профессор, КНУ имени Жусупа Баласагына

т.и.д., профессор, Жусуп Баласагын атындагы КУУ

Doctor of Historical Sciences, Professor, KNU named after Zhusup Balasagyn

ТАШМАНБЕТ КЕНЕНСАРИЕВ ЧЫНЫГЫ ИНТЕЛЛИГЕНТ ЖАНА ПАССИОНАРДЫК ИНСАН

Аннотация

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын тарых илиминин өнүгүү процессинде, анын карама – каршылыктуу, татаал маселелери кайра каралып, ар – бир тарыхый окуянын салмагы, баалуулугу таразланып, кылдат изилденүүгө багыт коюлуп, жаңыча көз караштагы илимий эмгектер тарыхчылар тарабынан жарыяланып жаткан учур. Макалада ошондой тарыхчылардын бири, тарых илимдеринин доктору, профессор Т. Кененсариевдин тарых илимине кошкон салымы жана анын илимий теориялары, көз караштары тууралуу маалымат берилет. Т.Кененсариев элибиздин Кокон хандыгынан берки тарыхы жөнүндө көптөгөн фундаменталдуу эмгектерди жазган чоң тарыхчы окумуштуу, миңдеген студенттерди тарбиялаган чыгаан педагог, илимдин ондогон кандидаттарын, бир катар докторлорун даярдаган устат. Т.Кененсариев жалаң эле Кокон хандыгы эмес, кыргыз элинин XVIII кылымдан – XX кылымга чейинки мезгилиндеги тарыхый окуяларынын талаш-тартыштуу маселелери боюнча да өз позициясын, аналитикалык негиздеги өз көз караштарын берген.

Негизги сөздөр. Ташманбет Кененсариев, илимпоз, Кокон ханлыгы, кыргыздардын тарыхы, илимге кошкон салымы

Ачык сөздөр: Ташманбет Кененсариев, илимпоз, Кокон ханлыгы, кыргыздардын тарыхы, илимге кошкон салымы

ТАШМАНБЕТ КЕНЕНСАРИЕВ – НАСТОЯЩИЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ И ПАССИОНАРНАЯ ЛИЧНОСТЬ

TASHMANBET KENENSARIEV IS A TRUE INTELLECTUAL AND PASSIONATE PERSON

Аннотация

Сегодня в процессе развития науки Кыргызстана, переосмысливаются сложные исторические вопросы ее противоречивое противостояние, взвешивается ценность каждого исторического события, задаются направления для тщательного изучения и публикуются историками научные труды с новой точки зрения. Одним из таких историков является доктор исторических наук, профессор Т. Кененсариев. В статье приводятся сведения о его вкладе в историческую науку, его научных теориях и взглядах. Т. Кененсариев – крупный историк и учёный, написавший немало фундаментальных трудов по истории нашего народа со времён Коконского ханства, выдающийся педагог, воспитавший тысячи учеников, педагог, воспитавший десятки кандидатов и ряд докторов наук. Т. Кененсариев в исторической науке имел свою позицию и свои аналитические взгляды по спорным вопросам не только Коконского ханства, но и исторических событий кыргызского народа XVIII-XX веков.

Abstract

Today, in the process of developing science in Kyrgyzstan, complex historical issues and its contradictory confrontation are being rethought, the value of each historical event is being weighed, directions for careful study are being set, and scientific works are being published by historians from a new point of view. One of these historians is Doctor of Historical Sciences, Professor T. Kenensariev. The article provides information about his contribution to historical science, his scientific theories and views. T. Kenensariev is a major historian and scientist who has written many fundamental works on the history of our people since the time of the Kokon Khanate, an outstanding teacher who has educated thousands of students, a teacher who has educated dozens of candidates and a number of doctors of science. T. Kenensariev in historical science had his own position and his own analytical views on controversial issues not only of the Kokon Khanate, but also of the historical events of the Kyrgyz people of the 18th-20th centuries

Ключевые слова: Ташманбет Кененсариев, ученый, Кокандское ханство, история кыргызов, вклад в науку.

Keywords: Tashmanbet Kenensariev, scientist, Kokand Khanate, history of the Kyrgyz, contribution to science.

Азыркы учурда Кыргызстандагы тарых илиминин негизи проблемаларынын бири – дүйнөлүк коомчулуктун цивилизациялык мейкиндигине чыгуу болуп саналат. Европа өлкөлөрүндө коомдук аң-сезимдин өнүгүшүнүн цивилизациядагы маданияты XIX-кылымдын экинчи жарымында – XX-кылымда эле калыптанган.

Кыргыз эли миңдеген жылдардан бери жашап келишкен традициялык аң-сезимдеринин алкагынан чыгышып, XX-кылымда массалык түрдө европалык коомдун «европоцентризм» канондорунун эрежелери менен «жуурулушуп» жашай башташты. Проблеманы бул өңүттөн алып караганда «европоцентризм» концепциясынын дүйнөлүк деңгээлдеги маанисин танууга же жокко чыгарууга мүмкүн эмес. Ошол эле учурда европоцентризмдин кемчиликтеринин бири, алар жалпы адамзат коомунун өнүгүшүн Европалык стандарттардын өнүгүшүнүн уландысы катары карашат. Ар кандай деңгээлдеги өнүгүүнү башынан өткөрүп жатышкан элдерди «Европанын провинциясы» катары карашып, теңсинбей мамиле кылышат. Ошондуктан, алар көчмөн элдердин, алардын ичинде кыргыздардын дагы эл катары, улут катары өнүгүшүнүн өздөрүнө гана таандык өзгөчөлүгүн билишпейт, көчмөндөрдү «тарыхтан сыртта калган эл» деп мүнөздөшөт.

Кыргыз эли бүгүнкү күндө миңдеген жылдар мурун жашашкан ата-бабаларындай эмес, дүйнөлүк деңгээлдеги өнүккүн цивилизациянын шартында жашашат. Ошондуктан кыргыз элинин байыркы мезгилден берки жашоосун илимий деңгээлдеги көз карашта изилдеп, элге, келечек муундарга жеткирүү XXI-кылымдагы кыргыз интеллигенттеринин ыйык милдети. Бул проблеманы патриот интеллигенттер гана туура чече алат, себеби интеллигенттер бардык нерсени «түшүнгөн, ой жүгүрткөн акыл эмгеги менен, чыгармачылык эмгек менен кесиптенген, маданиятты өнүктүргөн жана жайылткан эл ичиндеги коомдук катмары» (Кыргызстан. Улуттук энциклопедия. 3-том. 580-б.)

Патриот, эли үчүн жанын аябай кызмат кылган Т.Кененсариевдин Кыргызстандын тарых илиминдеги, анын өнүгүшүндөгү орду, анын изилдеген төмөнкү көп багыттуу эмгектеринен билинет:

Т.Кененсариев тарыхчы илимпоз жана агартуучу катары чыгармачыл жолу кээде бууракандап, кээде жоошуган, улам жаңы тоскоолдуктарды жеңип өтпөй койбогон Аксынын Кара-Суусундай болду. Дал ушул бирде бууракандап, бирде мелмилдеген тунук дарыяга эрээркеп, айтылуу Жеңижок атабыз “Аккан суу” чыгармасын жумалап айткан касиеттүү Аксынын кулуну эле.

Эгерде көөнө доорлордогу бабалар айткандай болуп, чыгаан азаматтардын жаңы жылдызга айланып, Көктө жарыгын түбөлүктүү чачып, ар дайым жанып калат, дегенге ишенсек, анда Ташыкемдин жылдызы бизге мээримин төгүп, ушул тапта да Көктөн жанып турат. Ташыке достукка, жолдоштукка бек, адамдын көңүлүн оорутпаган, жумшак сүйлөп, баарлашып жаткан адамды өзүнө тартып алган, аны көңүл коюп угуп, так, даана, жеткиликтүү жооп берип, улуу-кичүүгө бирдей мамиле кылган, кимге болсо да жардам берүүгө даяр ак көңүл, берешен адам эле. Ташыке үй-бүлөөгө камкор ата болуп, балдар-кыздарын мыкты тарбиялап, аларга терең билим берип турмуш жолуна узаткан. Өмүр шериги Ашырайым менен окуп жүргөндө, студент мезгилде табышып, баш кошушкан болуучу. Экөөбү тең илим жолуна түшүп окумуштуу, бири-бирин көз карашы менен түшүнүп, бири-бирине аяр мамиле жасап, бири-бирин урматтап-сыйлап, бири-бирин толуктап, жарым кылым эриш-аркак жашап, таттуу күндөрдү өткөрүштү. Ташыкемин

көптөгөн шакирттери, окуучулары, аспиранттары болуп, алардын бардыгы менен тыгыз байланышып, тез-тез жолугушуп, ата-баладай мамиледе баарлашып туруучу.

Т.Кененсариев элибиздин Кокон хандыгынан берки тарыхы жөнүндө көптөгөн фундаменталдуу эмгектерди жазган чоң тарыхчы окумуштуу, миндеген студенттерди тарбиялаган чыгаан педагог, илимдин ондогон кандидаттарын, бир катар докторлорун даярдаган устат. Ал тарыхнаамада бир катар жаңы концепцияларды жаратты, парадигмаларды аныктады, илимге, коомго бир катар тарыхый инсандардын ишмердигин алып чыкты. Анын докторлук диссертациясынын негизги жоболорунун бири – көп этностуу Кокон хандыгынын тарыхы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын ажырагыс бөлүгү болгондугу жөнүндөгү баалуу илимий жобо болчу.

Т.Кененсариев илимий жыйындарды уюштурууда мол тажрыйбага ээ инсан эле. Анын жеке салымы Ош шаарынын шарттуу 1000 жылдык мааракесине, Каганаттар тарыхына, кыргыз таануунун методологиялык көйгөйлөрүнө арналган жыйынды, тарыхый инсандарга (Тайлак баатыр, Нүзүп Эсенбай уулу, Полот хан, Алымкул аталык, Алымбек датка, ж.б.), ошондой эле манас таанууга арналган жыйындарды өткөрүүдө билинди.

Тынымсыз эмгектенүү, изденүү, чыгармачылык түйшүк, жоопкерчилик, адамдын энергиясын алган компьютер, кесиптик чарчоону жаратты. Ошондуктан, Т.Кененсариев өзү 450 барак жазам деп пландаштырган “Кокон хандыгынын тарыхы” жазылбай калды. Ошондой болсо да, келечекте муундар алмашып, адамдар коомунун, анын ичинде Кыргызстандын тарыхынын өнүгүүсүнүн мыкты барактарын, өз элин сүйгөн патриот жаштар, кесипкөй уул-кыздар тарыхыбызды улантып жазышаарына ишенебиз.

Ташыкем менен турмуштун ар кандай жагдайларында эмнелер баштан өттү, кандай сыноолордо бирге санаалаш, пикирлеш болдук, мына ушулар жөнүндө кыргызча айтканда «аз эле» бир, эки эпизоддорду эске түшүрүп, айтып берейин:

Биринчи эпизод: 1980-жылдардын башында мен МГУга стажировкага барып калдым. Анда Г.А.Мохова эжебиз убактылуу кафедра башчысынын милдетин аткаруучу болуп калган экен. МГУга стажировкага керектүү документтерди толугу менен бүтүрбөй эле, барып калыптырмын... Анан Москвадан Фрунзеге телефон менен кабарлап, өзүбүздүн кафедранын чечимин ж.б. документтерди алар даярдап, кайра Москвага самолет менен каттаган кишилерден мага берип жибергенге чейин 1 жума (7 күн) Ташыкем жашап жаткан, кадимки 36 этаж МГУнун башкы имаратынын «Г» секторундагы №416 комнатасында жашоого туура келди. Анткени, ошол мезгилдерде Ташын МГУда аспирантуранын СССР тарыхы кафедрасында, күндүзгү бөлүмүндө окуп жаткан (очная аспирантура). Ошол убактарда КМУнун тарых факультетинде иштеген мугалимдер, ФПКга барганда, же илимий командировкага барганда, баардыгы тең: «ошол жакта окуган Т.Кененсариевге жолугабыз, аны менен илимий иштерибиз жөнүндө кеңешебиз»,–дешип эле, ошол №416 комнатаны бары билишчү. Т.Кененсариевдин илимий жетекчиси МГУнун тарых факультетинин профессору, 20 жылга жакын Россия империясынын Орто-Азия элдерине жүргүзгөн «активдүү» жана «пассивдүү» саясаттарын, Кавказ элдери менен Россиянын XIX кылымдын ортосундагы өз ара мамилелерин тыгыз изилдеген Н.С.Киняпина эле. Мен дагы ошол «традицияны» бузбай, адеп угуп барганда, так ошо №416 комнатага, Ташыкеме барбадымбы! Мына ошол «аргасыз» документ күтүп жаткан 7 күндүн ичинде мен Ташындан МГУнун СССР тарыхы кафедрасында менин стажировкалык ишим жөнүндө сөз болуп, ал эми

жашаган жерим МГУнун официалдуу корпустарынын бири болгон ДАСта жашоого мүмкүнчүлүк болгонун угуп билдим. Стажировканын мезгилинде менин илимий консультанттарым, профессор Н.С.Киняпина менен чогуу бир кафедрада иштеген профессор М.Г.Седов экендигин дагы Ташындан угуп билип алдым. Мунун баарын айтып аткан себебим, ошол 7 күндүн ичинде, Ташындын жашап жаткан комнатасында мен өз үйүмдө жүргөндөй эле түштүктөгү туугандар айткандай, беймарал жашап жүрдүм. Кечинде уктап, эс алуунун малы келгенде, Ташыкем өз кроватьындагы ордун мага бошотуп берет да, өзү матрацты астына салып, полго эле жатып алат. Мындайды ким кылат!?

Кийин, албетте Фрунзеден, документтеримди толуктап кишилер аркылуу мага жөнөтүштү...

Анан мен закондуу түрдө ДАСка которулуп, кафедрадагы стажировкалык мезгилимди ийгиликтүү аяктап, Фрунзеге, иштеген жериме кайтып келдим.

Экинчи эпизод: Ташын Москвадан аспирантураны бүтүрүп, диссертациясын ийгиликтүү жактап, ОшМУда иштеди. Доценттик даражага жетип, ОшМУда тарых жана укук таануу факультетинде декан, андан кийин ОшМУнун проректорлук кызматтарында, ректор Б.Мурзаibraимов менен чогуу үзөңгүлөш иштеди. Ошол эле учурда өзүнүн диссертациясынын проблемаларын кеңейтип, тынымсыз изилдөө иштерин системалуу жолго коюп, 1997-жылы «Кыргыздар жана Кокон хандыгы» (Ош., 1997.) деген монографиясын жазып бүтүп, басмаканадан жарыкка чыгарды.

Постсоветтик историографиянын учурунда бул эмгек, профессионал тарыхчылардын арасында резонанс жаратты. Себеби, Россиядагы, Өзбекстандагы, Кыргызстандагы тарыхчылардын арасында, мурунтан калыптанып калган: «...Кокон хандыгы кыргыздарды эзип, салык салып, зордукчул саясат жүргүзгөн», - деген концепция үстөмдүк кылып келген. (XIX к. 30-жылдарындагы Чоро саяктарынан чыккан Атантай, Тайлактардын Кокон хандыгына каршы боштондук күрөштөрүн эске алыңыз – Ж.Ж.).

1990-жылдарда Т.Кененсариев өз эмгектеринде жогорку концепцияны сын көз менен карап мамиле кылды. Көп жылдык мээнеттенип, архивдик ж.б. булактарга таянып изилдеп, Кыргызстандагы, Өзбекстандагы окумуштуулардын эмгектерин анализдеп, иликтөөнүн натыйжасында, Ташын Кененсариев 2000-жылдардын аралыгында: «Кокон хандыгы XVIII к. – XIX к.-дын аягындагы Орто Азия элдерине бирдей орток мамлекет болгон», - деген позитивдүү концепцияны иштеп чыкты. Ташындын бул ою, келтирген жыйыктыктары Кыргызстанда дагы (К.Молдокасымов), Өзбекстанда дагы (К.Шамсутдинов) өз колдоочуларын тапты. Ошол эле учурда: «Кокон хандыгы орто кылымдардагы Орто Азиядагы феодалдык мамлекет. Өзүнүн күч кубаты, мамлекеттик структуралык түзүлүшү жагынан дагы Орто Азия элдерине орток мамлекет боло албайт. Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-саясий турмушун чагылдырган элдик оозеки чыгармаларда дагы, Кокон мамлекети карапайым дыйкандарга, көчмөн турмуштагы малчы, ж.б. социалдык катмарларга зордук-зомбулук жүргүзүп келген», - деген концепцияны карманышкан тарыхчылар да жетиштүү эле. (В.М.Плоских, Д.Б.Сапаралиев, А.Жапаров ж.б.). Ушул саптардын автору дагы, экинчи көз карашты жактоочулардын бири болгон. Тарых илиминдеги мындай дискуссиялар табигый көрүнүш. Болбосо илим өнүкпөйт. Ошентип, мен дагы Ташынга: «Ташыке, сен Кокон хандыгы Орто Азия элдеринин орток хандыгы болгон, муну комплекстүү таризде дагы тереңдетип изилдеш керек деп жатасың.

Бирок, мындай жыйынтык чыгаруу али эрте...» деп айтар элем. Башка бир досторумдай мүнөзү болсо, мага нааразычылыгын билдирип, «менин оюма каршы болбо», - деп айтса да өз эрки эле да...

Мына ушундай жагдайларда мен Ташындын тарых илимине, профессионал тарыхчыларга карата кандай мамиле кыларын дааналап түшүндүм. Мен жогоруда белгилегендей, Кокон хандыгы жөнүндөгү оюмду билдиргенде, Ташыкем эч капа болбой, мени бир карап алып, күлдү дагы (күлгөндө жүзү нурланып кетчү): - «Ошондойбу?» - деп гана койду. Ташыкем эч качан өзүнөн башка тарыхчылардын пикирлерине ачууланып, жеңил желпи кишилердей кызандап, үнүн катуу чыгарып сүйлөчү эмес. Акырын гана, жылмайып күлүп туруп: «Ошондойбу», - деп койчу. Анан унчукпай эле сутканып кайсы убагы болсо да, өзүнүн ноутбугун алып, жадабай иштеп берүүчү.

Мындай мамилени, илимдеги сабырдуулукту орус коллегаларыбыз: «научная добросовестность» деп коюшат. Илимий иштер менен алектенген интеллигенттерге мындай сапат абдан керек.

Жалаң эле Кокон хандыгы эмес, 2200 жылдык тарыхы бар кыргыз элинин XVIII кылымдан – XX кылымга чейинки мезгилиндеги тарыхый окуяларынын талаш-тартыштуу маселелери боюнча да Ташыкемдин өз позициясы, аналитикалык негиздеги өз көз караштары бар болчу. Ошондуктан биз, Ташманбет Кененсариевдин тарых илиминде «өз школасы», - бар деп сыймыктануу менен айта алабыз. Бүгүнкү күндө Т.Кененсариевдин 30дан (отуз) ашык аспиранттары жана докторанттары диссертацияларын ийгиликтүү жакташып, эл кызматында жигердүү иштеп жатышат.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын тарых илиминин өнүгүү процессинде, анын карама – каршылыктуу, татаал маселелери кайра каралып, ар – бир тарыхый окуянын салмагы, баалуулугу тараздаланып, кылдат изилденүүгө багыт коюлуп, жаңыча көз караштагы илимий эмгектер тарыхчылар тарабынан жарыяланып жаткан учур.

Ошондой тарыхчылардын бири, тарых илимдеринин доктору, профессор Т. Кененсариев тарых илиминин майданындагы айтылбаган кара тактарды, советтик историографиядагы «толук илилденди» деген маселелерди, жаңыча көз карашта, күжүрмөндүүлүк менен изилдеген.

Т. Кененсариевдин тарых илиминин бийиктигине жеткен жолу 1981 – 1984 – жылдарда Москвадагы М. В. Ломоносов атындагы университеттин тарых факультетиндеги аспирантурада окуган мезгилинде башталган. Ошол эле жерде өз мөөнөтүндө «Экономическая политика царизма в Киргизии в конце XIX– начале XX вв.» деген темадагы кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактаган.

1984 – 1985 – жылдарда Кыргыз мамлекеттик университетинде (Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети – Ж. Ж.) окутуучу болуп эмгектенген.

Республикабыздын ВУЗдарындагы окутуучулук – педагогдук багытындагы жетекчилик ишмердигин тарых илиминдеги изилдөөчүлүк иштери менен айкалыштырып, ал 1985 – 2019 жылдары 19 илимий монография, 4 окуу – методикалык көрсөтмө, 350дөн ашуун илимий макалаларын жарыялады. 30га жакын докторанттардан, аспиранттардан жана шакирттеринен турган илимий мектеби калыптанды.

Т. Кененсариевдин Кыргызстандагы тарых илиминин өнүгүшүндөгү орду, анын Кыргызстандын бүткүл аймагынын Орусияга каратылышынындагы (покорение – Ж. Ж.), адегенде дипломатиялык – соода жолу менен, андан кийин драмалуу аскердик жүрүш менен коштолгон тарыхый процессти кеңири панорамада изилдеген окумуштуу экендигинде.

Аталган маселени 14 жыл тынбай изилдеп, мурунку СССРдеги Москва, Санкт – Петербург, Ташкент ж.б шаарларындагы архивдик жана башка материалдарды ирээттүү иликтеди. Натыйжада, 1998 – жылы Бишкек шаарындагы диссертациялык советте «XIXкылымдын 50 – 70 – жылдарындагы Кыргызстандагы саясий өнүгүү» деген темадагы докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Диссертация жактаганга чейин эле Т. Кененсариев, ондогон жылдар бою изилдеген проблемаларынын мазмунун, мүнөзүн жана илимий жыйынтыктарын 1997 – жылы Бишкекте жарыяланган «Кыргызстандын Орусияга каратылышы» деген монографиясында чагылдырган. Бул эмгек кыргыз историографиясында (тарыхнаамада) салмактуу изилдөөлөрдүн катарында экендиги талашсыз.

Автор бул эмгегинде Кыргызстандын Орусияга каратылышы 80 жылга созулган көп кырдуу процесс болгондугун ачып берген. Түндүк кыргыз урууларынын Россияга кириши 13 жылга созулган процесс экендигин дана көрсөтүп, автор бул процессти ишке ашырууда орус бийликтеринин эки моделди: «1. келишимдер, бүтүмдөр; 2. Куралдуу басып алуу» (караңыз: Кыргызстандын Орусияга каратылышы. – Б. 1997. 307 б.) ыкмасын кодонууп, натыйжада Кыргызстан Орусиянын чыныгы типтеги колониясына айланган деп белгилейт. Ал эми түштүк Кыргызстанды Орусияга каратуу процесси 1873 – 1876 ж. ж. элдик кыймыл менен тыгыз байланышып, анын жүрүшүнө көз каранды болгон деген жыйынтыкка келген. Натыйжада Т. Кененсариев башка тарыхчылардан айырмаланып, «1873 – 1876 ж. ж. көтөрүлүш Кудаяр хандын бийлигине каршы антифеодалдык, Орусия баскынчылыгына каршы антиколониялык, боштондук кыймылдардын органикалык биримдигиндеги диалектикалык жараян», – деп белгилейт, (караңыз: Ошол эле эмгек. 311 – б.)

Докторлук диссертациясын жактагандан кийинки тынымсыз изилдеген кыргыз тарыхнаамасындагы: Кыргызстандын колониялык доорундагы Кокон хандыгынын кыргыздардын мамлекттүүлүгүндөгү орток хандык экендиги жөнүндөгү концепциясы, кыргыз тарыхынын инсандары боюнча жаңы көз караштагы изилдөөлөрү манас таануунун маселелерине арналган эмгектери ж. б. Т. Кененсариевдин илимий чабытынын кенендигин, көп кырдуулугун билгизип турат.

Ал эми XIXкылымдын экинчи жарымындагы XXкылымдын башындагы кыргыз – орус мамилелериндеги «колониялык доор» деп аталган проблеманы 20 жыл тынбай изилдөөнүн натыйжасында, 2019 – жылы Бишкекте жарыяланган: «Кыргызстан оторчулук доорунда (1855 – 1917) аттуу көлөмдүү монографиясы өзүнчө сөз кылууга арзыйт.

Монографиянын көлөмү – 760 беттен турат. Проблеманы изилдөөнүн объектисине жана мазмунуна ылайык эмгек киришүүдөн, 6 бөлүмдөн, 19 баптан, корутундудан жана тиркемелерден турат. Ар бир бөлүмдүн аягында пайдаланылган булактардын жана адабияттардын тизмеси берилген.

Автор өзү белгилегендей, китеп академиялык стилдеги таза илимий эмгек болуп саналбайт. (караңыз: Кыргызстан оторчулук доорунда. – Б. 2019. 3 – б.). Автордун бул эскертүүсү илимий категориялардагы татаал терминдерди, түшүнүктөрдү татаал ойлонуп,

бирок жөнөкөй жаза ала турган дарамети бар экендигин билгизип турат. Эмгек кыргыз тилинде жазылгандыгын, автордун окурмандарды урматтап мамиле кылгандыгы деп түшүнүү керек.

Бир сөз менен айтканда, бул китеп Кыргызстандын 1855 – жылдан 1917 – жылдарга чейинки Орусия – Кыргызстан мамилелеринин колониялык (оторчулук) мезгилиндеги тарыхын өз кучагына алат. Изилдөөнүн хронологиялык алкагында орус оторчулук саясаты, Орусиянын Кыргызстандагы экономикалык саясаты, алардын кыргыздарды өз жерине отурукташтыруусу, социалдык турмушу, элдүү конуштарды түзүү маселелери чагылдырылат. Бул маселелер автор тарабынан архивдик булактарды, совет дооруна чейинки, советтик доордогу жана постсоветтик мезгилдеги илимий адабияттарды пайдалануунун негизинде кеңири иликтенет. Эмгекте жаңы илимий айлампага киргизилген табылгаларды колдонуу менен, учурдагы объективдүү тарыхыйлык принциптерди эске алып, автор эл аралык дэңгээлдеги концептуалдык көз карашты иштеп чыккандыгы менен баалуу.

Монографиянын мазмунундагы дагы бир жаңычылдык, кыргыз тарыхнаамасында аз изилденген XIXкылымдагы геосаясаттык «Чоң оюн» жүргөн Чыгыш Түркстан, Памирлик кыргыздар жана Памир маселесинин чечилиши сыяктуу татаал маселелердин кеңири берилиши болуп эсептелет. Бул проблемалар Т. Кененсариевге чейин кыргыз тарыхнаамасында профессор Б. Жумабаевдин «Памир: Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш» (Бишкек, 2009) деген монографиясында, анан ушул эле автордун 2010 – жылы «Памир маселесинин» алкагында улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш. (Россия, Англия жана Кытай. XIX кылым) деген темадагы ийгиликтүү жакталган докторлук диссертациясында иликтенген.

Т. Кененсариев китебинде өзүнө чейинки «Памир маселесине» арналган окумуштуулардын эмгектерин да анализдеп келип, алардын ичинде Б. Жумабаевдин эмгектерин мыкты изилдөөлөрдүн катарына кошот. Т. Кененсариев бул жөнүндө китебинин 6 – бөлүмүнүн 3 – бабында минтип жазган: «бул бапты даярдоодо маркум Б. Жумабаевдин изилдөөлөрү кеңири колдонулду. Автор ага терең ыраазычылык билдирет». (Караңыз: Ошол эле эмгек. 701 – б.).

Эмгегинин корутунду сөзүндө автор: «так ушул Теңир – Тоонун батыш – чыгышында, күңгөй – тескейинде улуу державалар: Орусия, Улуу Британия жана Кытайдын геосаясий кызыкчылыктары тогошуп, Кыргызстан «Чоң оюндун» чордонуна айланган, - деген ачык – айкын жыйынтыкка келген. (Караңыз: Ошол эле эмгек. 739 – б.).

Сөзүбүздүн акырында айтарыбыз, элде: «мугалим дүйнө тиреги», - деген сөз бар. Т. Кененсариевдин 40 жылдан ашуун эмгектенген ар – тараптуу илимий – педагогикалык ишмердигиндеги ийгиликтери өсүп келе жаткан жаш муундарга өрнөк, үлгү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. – Б. 1997.
2. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917) – Б. 2019.
3. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия. 3-том.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 123-130

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_15](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_15)

**СОВЕТ БИЙЛИГИНЕ ЧЕЙИНКИ КЫРГЫЗДАРДЫН ОТУРУКТАШУУСУНУН
АЙРЫМ АРАКЕТТЕРИ**

НЕКОТОРЫЕ ПОПЫТКИ ОСЕДАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА ДО СОВЕТСКОЙ
ВЛАСТИ

SOME ATTEMPTS OF SETTLEMENT OF THE KYRGYZ PEOPLE BEFORE SOVIET POWER

Апышова Аида Кабыловна

Апышова Аида Кабыловна

Apyshova Aida Kabylovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor Osh State University

aida280973@mail.ru

Пазыл кызы Элнура

Пазыл кызы Элнура

Pazyl kuzu Elnura

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

СОВЕТ БИЙЛИГИНЕ ЧЕЙИНКИ КЫРГЫЗДАРДЫН ОТУРУКТАШУУСУНУН АЙРЫМ АРАКЕТТЕРИ

Аннотация

Эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап, коммунисттик идеологиянын үстөмдүгүнүн жоюлушу, коомубузда, анын ичинде тарых илимине да эркиндикти пайда кылды. Эгемендүүлүк өз тарыхыбызды, эркин, объективдүү карап чыгууга жана жазууга шарттарды жаратты. Бул Кыргызстандын тарыхнаамасында жаңы этаптын башталышына алып келген. Кыргыз тарыхнаамасында кыргыздардын отурукташуу маселесине токтолгонубузда кыргыз эли өткөн кылымдын 20-30-жылдарына чейин эле негизинен көчмөн турмушта жашап келгендиги белгиленип, совет бийлиги тарабынан бул процесс жолго коюлгандыгы айтылып келет. Биз бул макалада кыргыздарда отурукташуу XIX кылымдын орто ченинде эле айрым жакырланган көчмөн калктын бөлүгү отурукташуу алардын жашоосун бир аз болсо да жеңилдетишин аңдап, Орус империясынын төбөлдөрүнө арыздарын жазып бир нече кайрыла баштагандыгы жана алардын кандай чечилгендиги боюнча сөз кылабыз.

Ачык сөздөр: Отурукташуу, Туркестан, жараян, конуштар

НЕКОТОРЫЕ ПОПЫТКИ ОСЕДАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА ДО СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

SOME ATTEMPT TO SETTLE THE KYRGYZ PEOPLE TO THE SOVIET AUTHORITY

Аннотация

С момента обретения независимости отмена коммунистической идеологии создала свободу в нашем обществе, в том числе в исторической науке. Независимость создала условия для свободного, объективного рассмотрения и написания нашей истории. Это привело к началу нового этапа в истории Кыргызстана. В кыргызской историографии, когда речь идет о вопросе оседания кыргызов, отмечается, что кыргызский народ вел кочевой образ жизни до 20-30-х годов прошлого века, и говорится, что этот процесс был инициирован советской властью. В этой статье рассмотрены оседание кыргызов в середине XIX века, когда некоторые обедневшие кочевники, понимая, что оседание немного облегчит им жизнь, написали несколько заявлений правителям Российской империи и о том, как они были решены.

Abstract

Since independence, the abolition of communist ideology has created freedom in our society, including in historical science. Independence created the conditions for free, objective consideration and writing of our history. This led to the beginning of a new stage in the history of Kyrgyzstan. In Kyrgyz historiography, when it comes to the issue of settlement of the Kyrgyz, it is noted that the Kyrgyz people led a nomadic lifestyle until the 20-30s of the last century, and it is said that this process was initiated by the Soviet government. This article examines the settlement of the Kyrgyz in the mid-19th century, when some impoverished nomads, realizing that settlement would make their lives a little easier, wrote several statements to the rulers of the Russian Empire and how they were resolved.

Ключевые слова: Поселение, Туркестан, процесс, поселения

Keywords: Settlement, Turkestan, process, settlements

Киришүү

Тарых барактары кабарлагандай, *биринчиден*, Кыргызстанда отурукташтыруу жараянынын алгачкы кадамдары тээ Россия империясынын колониялдык, оторчулук саясатынын учурунда эле Кыргызстан анын өнөр жайынын сырьелук базасы катары каралган кезден башталган. Демек, Кыргызстандагы отурукташтыруу жараяны XIX кылымдын акыркы чейрегинен башталганын күбөлөндүргөн бир катар документалдык материалдар менен тастыкталат. Отурукташкан калкы, дайыма даяр туруучу жумушчу күчү жок туруп, өнөр жайын айыл чарба сырьелору менен камсыз кылуу мүмкүн эместигин ошол эле колониялдык бийликтер мыкты түшүнгөн деп айтууга негиз бар.

Орусиянын Туркестандагы колониялык саясаты жөнүндөгү маселе XIX кылымдын аягында эле коюлуп, Туркестанды, анын ичинде Кыргызстанды Орусияга каратууга катышкан аскер адамдары, колониялык саясатты жүргүзгөн, ишке ашырган жана ал окуяларга күбө болгон падышалык ири төбөлдөр, саясат таануучулар жана илимий-чыгармачыл инсандар тарабынан изилдене баштаган. Алардын катарына чакан макаладан тартып, фундаменталдуу изилдөөлөргө чейин бар. Бул доордогу эмгектер тарыхнаамалык-булактык мааниге ээ. Авторлор кызматы, билим деңгээли, көз карашы, алдыга койгон максаттары боюнча айырмаланышып, дээрлик көпчүлүгү “социалдык буйрукту” аткарышкан. Бул авторлор – падышачылыктын башкаруу чөйрөсүндө жүргөн саясий инсандар, же ири аскер кызматкерлери болушкан. Алардын эмгектеринде орус аскерлеринин жортуулдары, ири шаарларды каратуу, элдин каршылык көрсөтүүсү

Кыргыз тарыхнаамасынде бул жараян негизинен XX кылымдын 20-30-жылдары жүргүзүлгөн деген пикир калыптанып калган. Ошол эле кезде, тарых барактары кабарлагандай, *биринчиден*, Кыргызстанда отурукташтыруу жараянынын алгачкы кадамдары тээ Россия империясынын колониялдык, оторчулук саясатынын учурунда эле Кыргызстан анын өнөр жайынын сырьелук базасы катары каралган кезден башталган. Демек, Кыргызстандагы отурукташтыруу жараяны XIX кылымдын акыркы чейрегинен башталганын күбөлөндүргөн бир катар документалдык материалдар менен тастыкталат. Отурукташкан калкы, дайыма даяр туруучу жумушчу күчү жок туруп, өнөр жайын айыл чарба сырьелору менен камсыз кылуу мүмкүн эместигин ошол эле колониялдык бийликтер мыкты түшүнгөн деп айтууга негиз бар. Жогорудагыларды эске алып, каралып жаткан маселени бүгүнкү күндөгү тарых илиминин өнүгүү деңгээлине ылайык ар тараптуу изилдөө, жалпы адамзаттык баалуулуктардын позициясынан калыс баа берүү, азыркы Кыргызстан тарыхнаамасынын актуалдуу маселелеринен

Белгилүү болгондой, мезгилдүү басма сөз материалдары негизинен тарыхый булак болуп эсептелишет. Биз изилдөөгө алган маселе боюнча ошол учурдагы “Русский вестник”, “Исторический вестник”, “Вестник Европада”, “Военный сборникте”, “Орусиянын географиялык коомунун”, “Известияларында”, “Запискаларында”, “Вестниктеринде” басылган көптөгөн изилдөөлөрдү белгилөөгө болот. Бул маселе боюнча материалдардын дээрлик көпчүлүк басымдуу бөлүгүн “Туркестанские ведомостинин” 594 томдугу түзө алат деп айтууга болот. Жыйынтыктап айтканда, революцияга чейинки авторлор расмий көз карашты чагылдырып, белгилүү бир социалдык буйрукту аткарганына карабастан, алардын эмгектеринде конкреттүү тарыхый фактылар, статистикалык маалыматтар келтирилген. Авторлордун дээрлик көпчүлүгү окуянын түздөн-түз катышуучулары болушкан. Демек, бул доордогу эмгектердин булакнаамалык, тарыхнаамалык мааниси жогору экендигин белгилеп кетүү керек.

Чынында кыргыз жергесинде отурукташуу жараяны байыркы мезгилдерден эле башталган, бирок, Кыргызстандын тоолуу өрөөндөрүндө жай өнүгүп, монгол, калмак жортуулдарынын жана өз ара феодалдык күрөштөрдүн доорунда отурукташуу үчүн зарыл саясий шарттар болгон эмес. XV кылымдын аягы XVI кылымдын башында кыргыздардын айрым топтору отурукташа баштаган, ал эми Кыргызстан Кокон хандыгына киргенден кийин түштүк кыргыздарынын отурукташуусу күч алган. 1860-жылдардын акырынан баштап, кыргыз калкынын кээ бир бөлүгүнүн отурукташа

баштаганы байкалган. Бул жараян К.П.фон-Кауфмандын «Отчетунун долбоорунда» көрсөтүлгөндөгүдөй бир нече себеп менен шартталган. Бай эмес, малы аз кыргыздар үчүн көчүп жүрүүнүн пайдасыздыгы жана үй-бүлөнүн экономикалык өз алдынчалыгын камсыз кыла албастыгы эле. Малдын биринчи кезекте кембагалдардын малынын жуттан жана тоюттун аздыгынан кырылышы, 1867-жылы киргизилген жарандык-административдик башкаруунун киргизилиши жана анын натыйжасында уруулук-аристократиялык башкаруунун шайланма башкаруучулукка трансформацияланышы, көчмөндөрдүн жашоосунун уруулук принциптеринин аймактык (территориялык) принципке өтүшү жана анын натыйжасында уруулук-патриархалдык байланыштардын бузулушу болгон [1].

Кембагалдарга жардам менен колдоону камсыз кылган туугандык-патриархалдык байланыштардын начарлашы жана түтүн санын, малдын өсүшү көчүп жүрүүнүн чегин жана ыңгайлуулугун азайткан. «Мал чарбачылыгы жагынан бай, оокаттуу кыргыздар үчүн ыңгайлуу болуп, кыргыздардын көпчүлүгүн **жокчулук** дыйканчылыкка өтүүгө аргасыз кылган»

Ал жылдары көчмөндөрдүн отурукташуу кыймылын тикеден-тике колдоо же жардам берүү маселеси Өкмөттүк документтерде коюлган эмес. Бирок Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфмандын тапшырмасы менен уюшулган комиссиялардын баяндамаларында көчмөндөрдүн отурукташуусунун маанилүү экономикалык маселе экендигин эске алуу менен “андай кыймылды” колдоо керек деген пикирлер айтыла баштаган.

Айталы, М.Н. Николаев 1869-жылы К.П.Кауфманга берген баяндамасында Түркстандын бардык жерлерин мамлекеттик жер деп жарыялап, аны кайра жергиликтүү элге коомдук пайдаланууга ыйгарууну сунуштаган. Көчмөндөрдүн жерге отурукташуусу мамлекетке пайдалуураак болот, ошондуктаи кыргыздардын отурукташып, эгинчилик чарба менен алектенүүсүн кубаттоо керек деген пикирин билдирген. Бирок, көчмөн кыргыздарга жерди коомдук пайдалануу укугунда гана берүү керек деп, ал эки ыкманы сунуштаган. Биринчиси - айдоо жерлери үчүн кожолук пайдалануу (подворное пользование) укугу менен бекитүү, ал эми экинчиси - жайлоолорду жалпы коомдук, башкача айтканда уруулук, жамааттык пайдалануу укугу. Ошол эле учурда сууну пайдалануу жалпы коомдук болушу зарыл деп көрсөткөн.

Көчмөндөрдүн отурукташышын КЛ.Кауфман өзү да, 1869-жылы иштеген генерал Д.И.Гомзиндин комиссиясы да, 1872-жылы Түркстан **башкаруунун** Жоболорунун долбоорун иштеп чыгуу боюнча иштеген генерал А.К. Абрамовдун комиссиясы да, 1882-жылы Түркстанды изилдөө жана текшерүү максаты менен келген сенатор, жашыруун кенешчи Ф.Гирс да негизинен колдошкон.

Көчмөндөрдүн жайлоого эркин көчүү тажрыйбасы ар бир кыргыз көчмөнүнө «бир болуштуктан экинчи болуштукка, бир уезден экипчн уездге, облустан - облуска кирип кетүү мүмкүнчүлүгүн түзгөн», — деп белгилейт К.П.Кауфман өзүнүн отчетунда кыргыздардын мындай жер которуулары алардын уруу байланышына эмес, экономикалык себептерден улам келип чыккан.

Падышачылыктын жер саясатында жер-суу маселесинин чечилиши жарым- жартылай, орто саар болсо да, ал саясат объективдүү түрдө отурукташуу жараянынын тездешине зарыл шарттарды калыптандыра алган. Көчмөндөрдү белгилүү аймактарга бекитүү, алардын өз алдынча каалаган жагына көчүү-конуу кыймылын токтоткон. Мурунку мезгилдеги күч менен жайыттарды тартып алуу, барымта уюштуруу, андан ары уруулук чабыштар сыяктуу жоокердик замандын белгилери жоюлган. Уруулар, жамааттар аралык жер-суу талаш азайган, элдин тынч жашоосуна өбөлгө түзүлгөн. Мунун баары көчмөндөрдүн отурукташуусун жана алардын дыйканчылык чарбага өтүшүн тездеткен.

XIX кылымдын 80-жылдарынын башында Орусия Өкмөтү да көчмөндөрдүн мал чарбачылыктан дыйканчылыкка өтүү менен отурукташуусу Түркстан крайында “жарандыкты” калыптандырууда жана бул жердин экономикасын өнүктүрүүдө зарыл шарт экендигин тааный баштаган. Орусиянын Ички иштер министрлиги 1884-жылы өкмөттүн бул маселе боюнча негизги

милдети көчмөндөрдүн отурукташуусуна көмөк көрсөтүп, кээ бир, айталы салык чегерүүдөн убактылуу куткаруу сыяктуу жеңилдиктерди берүү менен бул кыймылдын тездешине зарыл шарттарды түзүү керек деп жазган.

Бул жерде тактап койо турган нерсе бар. Орус отор бийликтери кыргыздардын отурукташуусун тикеден-тике уюштурган эмес, болгону алар бул табигый өнүгүүгө көмөк көрсөтүүнү гана пландаган.

1886-жылдын 12-июнундагы Түркстанды башкаруунун Жобосу менен кошо кабыл алынган «Түркстанда жер-салык түзүлүшүн киргизүүнүн эрежелеринин» жана андан кийинки 1887, 1889, 1890, 1891 жана 1900-жылдардагы жер-суу жиктештирүү, салык чегерүү боюнча түрдүү инструкциялардын негизинде, Түркстан крайында жер-суу реформасы жүргүзүлгөндүгү белгилүү. Ал реформа, маселен, Фергана облусунда 1890-1910-жылдарды, башкача айтканда 20 жылды камтыган. Кыргызстандын түштүк аймактарында жашаган бир катар отурукташкан кыргыз элети аталган реформага кириптер болгон. Алардын жерлери крайдын отурукташкан калкына тиешелүү эрежелердин негизинде бекитилип берилген. Бирок, Алай, Кара-Кулжа, Кара-Шоро, Кегарт, Аксы, Ала-Бука, Чаткал, Кетмен-Төбө сыяктуу тоолуу аймактарынын бир катар көчмөн болуштуктарында да али жер-суу реформасы аяктай элек болчу.

Ошондой болсо да Кыргызстан Орусияга каратылганда кийин болуп өткөн социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр кыргыздардын отурукташуу процессин күчөтүп, натыйжада XIX кылымдын 90-жылдарына карата Түштүктө кадимкидей эле калк отурукташкан конуштар-кыштактар пайда болгон. Ферганада жер салык реформасынын жүрүшүндө кыргыз болуштуктарынын көпчүлүгү жерге отурукташуу аркылуу жайгаштырылган. Бирок, Жер-салык реформасы жүргүзүлгөн учурда Фергана облусунда отурукташтырылбай калган болуштуктардын бири да кийин жерге жайгаштырылган эмес.

Падышачылык жаңыдан каратып алган Түркстан крайын башкаруунун негизги жолдорун жана багыттарын издеп жаткан 1860-80-жылдарда көчмөндөрдү отурукташтыруу же эч болбоду дегенде алардын жашоо түрүн өзгөртүү жөнүндө эч кандай документ кабыл алынган эмес. Болгону бул маселе Түркстанды изилдеп келген орус ориенталисттеринин, бул жердин жалпы абалына сереп салган орус окумуштууларынын, крайды башкарууга дайындалган орус генералдарынын жана алар түзгөн комиссиялардын гана талкууларында каралып, айрым бир пикирлер айтылган.

Орус экспедициясынын Түркстан крайында пайдалуу кендерди изилдөө учурунан алынган Палендин отчетунда да көчмөндөр менен эле отурукташкан калктын жерлери боюнча бир катар маалыматтарды белгилөөгө болот.[5].

Түркстан крайын башкаруу боюнча (Положения) Жобонун 255-279-беренелерине ылайык, Сыр-Дарыя, Фергана жана Самарканд областтарында отурукташкан калкка жерлер каада-салттарга негизделип, атадан-балага уланып келген жер ээликтерин колдонууга жана ага ээлик кылууга укугу бар экендиги көрсөтүлүп, ошол эле учурда көчмөндөргө мамлекеттик жерлер белгисиз мөөнөткө жана каада-салттын негизинде берилет деп көрсөтүлөт. (ст.270) [6] Көчмөндөр отурукташкан турмушка өтүшү 255-беренеге ылайык бекитилип берилет жана ар бир айыл боюнча отурукташкан айыл жана коомдун канчалык деңгээлде бекем, чептүү (упроченным) экендиги изилденген.(ст.279) [6]

Ал эми Жети-Суу областында көчмөндөр ээлик кылган жерлер жана токойлор мамлекеттик менчик катары эсептелген (ст.119 Степного Положения) [6] жана ал каада-салттарга негизделип белгисиз мөөнөткө чейин көчмөндөрдүн коомдук пайдалануусунда болгон (ст.120) [6]; ал эми кыштоолор жана айдалган жерлер каада-салттарга негизделип белгисиз мөөнөткө коомдук пайдаланууга ар бир айылга жана волосторго сунушталган.

1891-жылы Талаа Жобосу (Степное Положение) [6] көчмөн калкты башкарууда уруулук башатты бузуу аракетинде, административдик бирдик болгон (ауль) кыштоолук айылдардан турган волостторду түзө баштаган.

Фергана областы. Мурдагы Кокон хандыгы Памирди кошкондо жалпы аянты 127.200 кв. чарчыны (версть) (Памирди кошбогондо 41.000 кв. чарчы) түзүп, Түркестан Генерал-Губернаторлугунун түштүк-чыгыш бөлүгүн ээлеген. Анын чек араларын: түндүктөн - Сырдарыя; чыгыштан-кытай ээлиги (Кашгар), түштүктөн - афган ээлиги жана батыштан - Бухара менен Самарканд областары менен чектелген. Ал эми административдик мамиледе бул область 5 уезден: Скобелевский (Маргеланский), Андижан, Наманган, Кокон жана Ош уезддеринен турган.

1908-жылдын 1-январына карата калктын саны 1.914.178 болсо, анын 18.573 адамы (калктын жалпы санынын 1%ин) басымдуу бөлүгү шаарда жашоочу орустар түзгөн. Калган бөлүктөрүн – туземдер, алардын ичинен сарттар 1.275.000 же 66% түзүшсө, андан кийинки кыргыздар жана каракыргыздар 322.000 же 17%ин түзүшкөн. Ал эми тажиктер 105.000 же жалпы калктын 7% түзүшкөн. Калган 9% башка элдер кыпчактар, кашгарлар, өзбектер, каракалпактар, түрктөр, еврейлер цыгандар, татарлар, дунгандар, перстер жана арабдардан турган. Россияга кошулганга чейин кыргыздар Кокон хандыгына баш ийгендиктен, формалдуу түрдө мусулман жер мыйзамдарынын карамагында болушкан, ага ылайык басып алынган жана ханга баш ийген бардык жерлер эгемендин менчиги деп жарыяланып, ал өз кезегинде аларды ар кандай шарттарда жана ар кандай мезгилдерде ижарага бере алган. Бардык айдоо жерлери, чептерге ээлик кылуу жана пайдалануу чектөөнүн негизинде калкка бекитилип берилген. Түштүктөгү мамлекеттик жерлерди жайыттар түзгөн жана алар көчмөндөргө белгисиз мөөнөткө пайдаланууга берилген. Ислам мыйзамдары жерди ээликтен ажыратууга уруксат берген [7]. Социально-экономические отношения в Киргизском аиле в 19 и начале 20 веков. – Фрунзе: Киргосиздат, 1962. – 193 с. *Айтбаев*, М.Т. (Мукаш. Ошентип, кыргыз төбөлдөрүнүн Кокон ханынан жерлерди сатып алуу фактылары кыргыздар Коконго баш ийгенден кийин белгиленген. Ушул мезгилден тартып түштүктө жеке менчик жерди **жамааттык** жер ээликтен бөлүп алуу сыяктуу көрүнүш байкала баштаган.

Бул жерде Кокон хандыгынын жана шарият нормаларынын эң күчтүү таасири болгон. Калктын бай катмарлары, датхалар жана бектер ири жер ээлерине айланышкан. Алар жамааттык жерлерди хандыктын мыйзамдарын колдонуп басып алуу менен, аларда сугат иштерин жүргүзүшкөн же сатып алынган жерлерге жер салыгы алынган [4]. Жайыт түрүндөгү жерлерге өз ара жоопкерчилик принцибинде салык салынган.

Жер тилкелерин кайра бөлүштүрүү же тартып алуу укугу да болгон. Кыймылсыз мүлктү ээликтен ажыратуу укугу бир катар жагдайлар менен чектелген: ал кошунасынын укугу жана жамааттын макулдугунун зарылдыгы болгон.

Конкреттүү мисалдардын бири катары төмөндө 1906-жылдагы Самарканд областынын маалымдама китебинин материалдарында Хожент уездинин Чапкулук волостундагы кыргыздардын отурукташкан топтору боюнча айтылат.

Ал кезде Чапкулук волосту Бишкек, Иске-Аучинский, Маргум жана Мадынган айыл жамааттарынан турган. Кыргыз калкы 722 кожолуктан турган. Тарыхта белгилүү болгондой, алайлык кыргыздар болжол менен XVIII-кылымдын аягында - XIX кылымдын башында Кокон хандарынан Хорасан жана Александров кырка тоосунун этектериндеги кеңири жерлерди сатып алып, Ферганага көчүп келишкен.

Бул жерлерге себилген дан эгиндери жаан-чачындар менен гана сугарылып, түшүм алууга мүмкүн болгон эгиндер эле. Кыргыздар ушул мезгилден баштап аралаш мал чарбасы менен дыйканчылык экономикасын жүргүзө башташкан деп белгилөөгө болот. Негизинен семиз куйруктуу

койлорду багышкан. Кой чарбасы негизинен сугат жерлеринин жетишсиздигинин ордун толтуруп турган.

Жерди пайдалануунун формалары бардык жерде бирдей болгондугун белгилөөгө болот. Жамаат үчүн айдоого мүмкүн болбогон, иштетилбеген жерлер, мал жаюуга гана мүмкүн болгон жерлер таандык эле. Ал эми башка суулуу башкача айтканда сугатка ылайыктуу жерлер чарбалык менчикте болгон. Дан эгиндерин эгүүдө эгин талааларына, айрыкча күздүк эгиндерди себүү үчүн ар бир короодо өзүнүн участогу болгон.

Ошондой эле конуштарды пландаштырууга чарбалык шарттар да таасирин тийгизген. Кыргыз айылдары айылдын борбордук, жыш курулган бөлүгү болгон, көп учурда отурукташкан бөлүк борбордук тобунан кыйла алыс жайгашкан. Бул өзгөчөлүк жакында эле отурукташкан жашоо образынан жана мал чарбачылыгы менен шүгүрлөнгөндүк жыш отурукташууга мүмкүн болбогондук менен түшүндүрүлөт.

«Түркстан аймагын башкаруу жөнүндө жобого» ылайык көчмөндөрдүн жана отурукташкан калктын жерге болгон укуктары жана эл сотунун түзүлүшү айырмаланган.

Бул, чындыгында, уезддин отурукташкан жана көчмөн калкынын ортосунда жүргүзүлүү менен бүт элдин турмушуна таасирин тийгизген. Н.С. Лыкошин: "... оседлый туземец фактически являлся полным собственником своей земли, принадлежащей каждому члену сельского общества, и была строго определена и ограничена." (Лыкошин, 1906). Жогоруда Н.С. Лыкошин белгилегендей, айылдын ар бир мүчөсүнө тийиштүү болгон жерлерге отурукташкан жергиликтүүлөр толук ээлери катары эсептелип, катуу аныкталган жана жектелген[6] Шариат укугуна ылайык, жер участогун саткан учурда жакынкы кошуналарга артыкчылык укугун берген. Алар баш тарткандан кийин гана сатылуучу жер чоочундарга сунушталган. Мындай адат жер сатууда бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет. Тагыраак айтканда эгерде жер же турак жай сатыла турган болсо, алгач кошуналарга, андан кийин гана башкаларга сунушталат.

Аскердик Губернатордун областтык башкаруудагы жеке ишмердүүлүгүнө анализ берсек, 1907-жылдын 10-октябрына карата Фергана областында чечилбеген 1576 дело катталган. Губернатор тарабынан кызматтык поездкалар 1908-ж. 23-31-январда, 4-8-мартта Ташкентте; Андижан шаарына жана Кемпир-Абад жана Жалал-Абадга 5-7-апрелде; Ош шаарына жана Кокон, Наманганга 23-29-апрелде, Ташкентке 4-8-майда; Андижанга – 26-июнда; Андижанга август айында 2 сутка, октябрь айында 5 суткага кызматтык сапар аткарган. Бул иш сапарлардын жыйынтыгы 1908-жылдын 1-майындагы Генерал-Губернаторго областар боюнча айрыкча, Ош уезди боюнча 2 доклад түрүндө берилген. Бул иш сапарлардын негизги максаттары болуп 1909-жылдын 24-январынан баштап өз алдынча келгиндер менен (самовольные поселенцы) кыргыздардын мамилелерин жөнгө салуу болгондугун айтууга болот. Жогоруда иш-чаралар Степное Положениенин 126-статьясына негизделип аткарылган. Анткени мында кыргыздарга өз жерлерин 30-жылдык мөөнөткө Европалык Россиядан чыккан орустарга берүүгө мүмкүн болгон.

Демек жогорудагы негиздерге, фактыларга таянып, кыргыздарда отурукташуу тенденциясы XIX кылымда эле башталган. Кыргыздар Орусияга каратылганда кийин болуп өткөн социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр кыргыздардын отурукташуу процессин күчөтүп, натыйжада XIX кылымдын 90-жылдарына карата Түштүктө кадимкидей эле калк отурукташкан конуштар-кыштактар пайда болгон.

Адабияттар

1. К.П.фон-Кауфмандын «Отчетунун долбоорунда»
2. Степное Положение 1891г.
3. Пален К.К. Отчёт по ревизии Туркестанского края. Переселенческое дело в Туркестане. СПб, 1910
4. В.М.Плоских «Земельные отношения в Южной Киргизии накануне вхождения в состав России», Фрунзе 1965.
5. Положение об управление Туркестанского края. 1906г.
6. Положение жизни Туркестане. Н.С. Лыкошин, 1906
7. *Айтбаев М., Т.* Социально-экономические отношения в Киргизском аиле в 19 и начале 20 веков. – Фрунзе, 1962.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 131-135

УДК: 316.34; 316.334.3

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_16](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_16)

**КЫРГЫЗ КОМУНДАГЫ ШАЙЛОО ТАЖРЫЙБАЛАРЫ ЖАНА АЗЫРКЫ
КӨЙГӨЙЛӨРҮ (САЯСИЙ-СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО)**

**ВЫБОРНЫЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ
(ПОЛИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

**ELECTIONAL EXPERIENCE AND MODERN PROBLEMS IN KYRGYZ SOCIETY
(POLITICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS)**

Жусубалиев Абдикайым Рысбаевич

Жусубалиев Абдикайым Рысбаевич

Jusubaliev Abdikaim Rysbaevich

с.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor, Osh State University

abdikaiym.zhusubaliev@knu.kg

Патиев Нурканбек Маматович

Патиев Нурканбек Маматович

Patiev Nurkanbek Mamatovich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

patievnurhanbek@gmail.com

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ШАЙЛОО ТАЖРЫЙБАЛАРЫ ЖАНА АЗЫРКЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ (САЯСИЙ-СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО)

Аннотация

Макалада XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын азыркы территориясы падышалык Россиянын курамына каратылгандан кийин административдик-саясий башкаруу системасындагы өзгөрүүлөр, киргизилген жаңы башкаруу системасы менен байланышкан саясий өзгөрүүлөр, болуштук шайлоо практикасы талдоого алынган. Анда бул саясий өзгөрүүлөрдүн калктын аң-сезимине, анын жашоо образына, социалдык түзүлүшүнө тийгизген таасирлери каралган. Падышалык бийлик административдик башкаруунун ынтаа коюп иштеген жергиликтүү калктын өкүлдөрүнүн чинин көтөрүү, мураска калтыруу укугу менен пайдаланууга жерлерди берүү, ардак наамдарын ыйгаруу, орден, медалдарды тапшыруу сыяктуу кызыктыруучу практикаларды кеңири колдонгон. XIX кылымдын 2-жарымында түптөлгөн кыргыз коомунун мындай саясий түзүлүшү жана башкаруу системасы 1917-жылдан кийинки Кеңеш бийлигинин киргизилишине чейин дээрлик өзгөрбөй сакталып калган. Бул процесстер, шайлоо практикалары кыргыздар үчүн алгачкы шайлоо тажрыйбалары катары тарыхый мааниге ээ болуп, Улуу Октябрь төңкөрүшүнөн кийин да, азыркы эгемендүүлүк мезгилинде да андагы терс тажрыйбалардын таасири башкаруу системасындагы кээ бир мүчүлүштүктөрдүн башаты болуп калган сыяктуу.

Ачкыч сөздөр: шайлоо, шайлоо тажрыйбасы, административдик-саясий башкаруу системасы, Земское башкаруу мекемелери, болуштук шайлоолор.

ВЫБОРНЫЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ (ПОЛИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Аннотация

В статье проанализированы изменения в административно-политической системе управления, политические изменения, связанные с введением новой системы управления, а также практика местных выборов во второй половине XIX века после включения нынешней территории Киргизии в состав Царской России. Рассматривается влияние этих политических изменений на сознание населения, его образ жизни и социальную структуру. Царское правительство широко использовало такие привлекательные практики, как повышение звания представителей местного населения, усердно работавших в административном управлении, предоставление земель в пользование с правом наследования, присвоение почетных званий, вручение орденов и медалей. Эта политическая структура и система управления кыргызским обществом, заложенная во второй половине XIX века, оставалась практически неизменной до введения власти Совета после 1917 г. Эти процессы и избирательная практика имеют историческое значение как первый избирательный опыт для кыргызского народа, а влияние негативного опыта в нем после Великой Октябрьской революции и в нынешний период независимости, похоже, стало источником некоторых сбоев в системе управления.

Ключевые слова: выборы, избирательный опыт, административно-политическая система управления, земские административные учреждения, местные выборы.

ELECTIONAL EXPERIENCE AND MODERN PROBLEMS IN KYRGYZ SOCIETY (POLITICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS)

Abstract

The article analyzes changes in the administrative and political system of government, political changes associated with the introduction of a new system of government, as well as the practice of local elections in the second half of the 19th century after the inclusion of the current territory of Kyrgyzstan into Tsarist Russia. The influence of these political changes on the consciousness of the population, its way of life and social structure is examined. The tsarist government widely used such attractive practices as raising the ranks of representatives of the local population who worked diligently in administrative management, providing land for use with the right of inheritance, conferring honorary titles, and awarding orders and medals. This political structure and system of governance of Kyrgyz society, laid down in the second half of the 19th century, remained virtually unchanged until the introduction of the power of the Council after 1917. These processes and electoral practices have historical significance as the first electoral experience for the Kyrgyz people, and the influence of negative experiences in them after. The October Revolution and the current period of independence seem to have been the source of some failures in the management system.

Keywords: elections, electoral experience, administrative and political system of government, zemstvo administrative institutions, local elections.

Киришүү

XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын тарыхын терең изилдеген окумуштуулардын сап башында профессор Ташманбет Кененсариев тураары жана анын XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз тарыхына таандык эмгектеринин маанисин ашыра баалоо мүмкүн эмес. Профессор Т.Кененсариев иликтеген тарыхый мезгилге тиешелүү болгон салыштырмалуу аз изилденген маселелердин бири – бул ошол учурдагы шайлоо тажрыйбалары. Макалада азыркы Кыргызстандын территориясы Россияга каратылгандан кийинки административдик-саясий башкаруу системасындагы шайлоо тажрыйбалары талдоого алынган.

Азыркы демократиялык да, демократиялык эмес да өлкөлөрдүн саясий турмушунда шайлоо орчундуу орунду ээлейт. Кыргыз Республикасынын да социалдык-саясий жашоосуна анын таасири чоң. Жакында эле, 2024-жылдын апрель айында Кыргызстандын бир катар аймактарында Жогорку Кеңешке шайлоолор болуп өттү. Шайлоолор бизге Батыштын демократия шарданы менен эле келген жок. Ал тээ байыртадан эле кыргыз коомунун турмуш практикасында болуп келген. Шайлоо жөнүндө кыргыз тарыхынын бир булагы болгон эпикалык оозеки чыгармаларда маалыматтарды жолуктурабыз. Мисалы, “Манас” эпосунда Чоң Казатка аттанаарда Бакайдын хан шайланышы ж.б. Бул макалада тарыхыбызга анчалык терең сүнгүп кирбей эле, бери XIX кылымдын экинчи жарымындагы жазма булактарда сакталган шайлоо тажрыйбасына токтолобуз.

Россияга каратылгандан кийин анын административдик-саясий башкаруу системасындагы, экономикасындагы болгон өзгөрүүлөр коомдун социалдык түзүлүшүндө да өзгөрүүлөрдү киргизген жана кыргыз эли алгачкы шайлоо тажрыйбаларын алган. Андагы, аз гана тарыхчы адистерге белгилүү болгон, азыркы Кыргызстандын административдик-территориялык бөлүнүшү, аны башкаруу системасы, андагы, тарых сабактары болгон, жергиликтүү башкаруу органдарын шайлоолорго тарыхый экскурс жасап, алардын кээ бир сабак алуучу жактары жөнүндө социологиялык-саясий өңүттөгү ой толгоолор менен бөлүшсөк.

Азыркы Кыргызстандын территориясы анда Императордун Указы менен 1867-жылы түзүлгөн Түркстан генерал-губернаторлугуна кирген. Ал аскер губернатору башкарган Сырдарыя, Фергана, Самарканд, Жети-Суу, Закаспий областтарынан туруп, алардын ар бири начальник башкарган уезддерге, уезддер өз кезегинде болуштуктарга бөлүнгөн. Кыргызстандын аймагы 1886-жылы «Түркстан чөлкөмүн башкаруу жөнүндө Жобо» күчүнө киргенден тартып край атала баштаган Түркстандын төрт областына бөлүнүп калган. Анын түндүк бөлүгү Жети-Суу областына (Ысык-Көл жана Токмок уездери), Талас өрөөнү Сырдарыя областынын Аулие-Ата уездине, түштүк бөлүгү болсо Фергана областынын Андижан, Ош, Наманган уездерине, Самарканд областынын Хожент уездине жана Памир районуна караган. Ал уезддердеги Кыргызстандын калкы 73 болуштуктарга (волости) бөлүнгөн. Жети-Суу областы 1882-1899 - жылдары Степное генерал-губернаторлугуна карап, 1891-жылы бекитилген «Акмоло, Семипалатинск, Жети-Суу, Урал, Тургай областтарын башкаруу жөнүндөгү талаа Жобосуна» ылайык башкарылган (Материалы..., 1960. Т.1, 352-353, 387-бб). Бул айтылган Жоболор Россиянын административдик-саясий башкаруу системасынын жаңы кошулган Борбордук Азиянын жергиликтүү элдеринин көчмөн, ж.б. шарттарына ылайыкташтырылган жөнөкөйлөштүрүлгөн түрү болгон. Россиянын губернияларында киргизилген Земское башкаруу мекемелери Түркстан крайына киргизилбеген. Демек, Земское башкаруу мекемелеринин ишмердүүлүк чөйрөсүнө кирген мектептердин, ооруканалардын курулушу, областтын турмушу жөнүндөгү статистикалык маалыматтарды жыйноо ж.б. маселелер жаңы кошулган Түркстан аймагы үчүн каралган эмес.

Бул киргизилген башкаруу системасынын жаңылыктарынан, 3 жылдык мөөнөткө шайлануучу болуштар башкарган болуштук жергиликтүү элдин өкүлдөрү үчүн эң жогорку бийлик сереси болгон. Жаңы башкаруу системасы менен байланышкан саясий өзгөрүүлөр калктын аң-сезимине эле эмес, анын жашоо образына, социалдык түзүлүшүнө да өз таасирин тийгизген. Жогоруда айтылган «Түркстан» (109 беренеси) жана «Талаа» (56 беренеси) Жоболоруна ылайык болуштукта түтүндөрдүн саны 2000 түтүндөн, андагы айылдык жамаат үчүн – 200 түтүндөн көп болбошу

көрсөтүлгөн (Материалы..., 1960. Т.1, 352-353, 387-66). Болуш менен бирге айылдык жамаат башчылары болгон старчындар жана бийлерди шайлоо өткөрүлгөн. Алар да 3 жылдык мөөнөткө шайланган. Болуштукта старчындар айылдык жамааттын санына жараша, бийлер болсо төрттөн кем эмес, бирок андагы айылдын санынан ашыкча болбошу айтылган (Материалы..., 1960. Т.1, 361-363-66.) 50 түтүндөн бир өкүл шайлоого катышкан.

Болуштарды шайлоо Кыргызстандагы бүгүнкү күндөгү шайлоолордой эле өтө курч, катаал шайлоо алдындагы күрөштөр менен коштолгон. Анткени, падышалык өкмөт болуштуктардын административдик-территориясын аныктоодо уруулук түзүлүшкө карабастан, жердин шартына ылайык бөлүштүргөн. Бул эски уруулук бөлүнүүгө дал келген эмес жана бир эле болуштукка бир нече уруктар, уруулар кирип калган. Уруу башчылары болуштукка өздөрүнүн талапкерлерин көрсөтүп, уруулук топтор ортосунда айыгышкан күрөш жүргөн. Ашыкча шайлоочу алуу максатында али бойго жете элек үй-бүлө мүчөлөрүн да жаңы түтүн катары кошуп жазып коюу сыяктуу айла-амалдарды колдонушкан. Азыркы шайлоочулардын тизмесин түзүүдөгү мүчүлүштүктөр, жок адамдарды кошуп жазуулар сыяктуу көйгөйлөр өзүбүздүн эле тарыхый «мурасыбыз» өңдөнөт.

Ошол учурдагы кыргыздардын шайлоо алдындагы топтук күрөштөрүнүн аки-чикисин мүнөздөп орус тарыхчысы К. Пален минтип жазган: «күрөштүн бардык уруксат кылынган да, уруксат кылынбаган [А.Ж.] да каражаттарын: жаңы мүчөлөрдү кабыл алуу, жаңы түтүндөрдү бөлүү, сатып алуу, үй-бүлө тизмесин оңдоп коюу, өзү жок үй-бүлө мүчөсүнүн атынан сырттан эле ишенимдерди түзүү, малын барымтага алуу, аялдарды уурдоо, коркутуу, а түгүл, каршылаш тараптын шайлоочуларын камап коюу же шайлоого айылдык жыйын болчу жайга зордоп келтирбей коюу жана дагы төгүн айыптоолор, жалган доолорду колдонушкан» (Пален, 1910, 97-98-66.). Караңызчы, бул саптарды окуп жатып, Пален 100 жылдан ашык мезгилдеги эмес, бүгүнкү күндөгү Кыргызстандагы шайлоонун “шайтан оюндары” жөнүндө жазып жатабы деген ойлор жаралат. Бир кылымдан ашык убакыт өтсө да, бул багытта ата-бабаларыбыздан алыс кете албагандыгыбыз өкүнтөт.

Болуштун кызматтык милдеттерине өзүнө караштуу элдин келди-кеттисине көзөмөл жүргүзүү, айыл старчындарынын чогулткан салыктарын казначейликке тапшыруу, көчүп-конууну тескөө, өкмөттүк көрсөтмөлөрдү жана соттук чечимдерди аткаруу, салык төлөмдөрүнүн түшүшүн көзөмөлдөө ж.б. кирген. Болуш жана ыстарчындарга эмгек маяна чегерилип, анын көлөмү өздөрү чогулткан салык жыйымдарына жараша болгон. Аларга кызмат милдеттерин аткаруу учурунда тагып жүрүүгө колодон өзгөчө төш белгилер жана мөөрлөр берилген. Айта кетүүчү нерсе, бул төш белгилерин же мөөрлөрдүн үлгүлөрүн биздин бир да музейлерибизден жолуктуу мүмкүн эмес. Падышалык бийлик административдик башкаруунун ынтаа коюп иштеген жергиликтүү өкүлдөрүн чинин көтөрүү, мураска калтыруу укугу менен пайдаланууга жерлерди берүү, ардак наамдарын, орден, медалдарды тапшыруу менен түрдүүчө кызыктырып, сыйлап турган. Бул практика, бир аз өзгөргөн калыпта, учурда да кеңири колдонулууда.

XIX кылымдын 2-жарымында түптөлгөн кыргыз коомунун мындай саясий түзүлүшү жана башкаруу системасы 1917-жылдан кийинки советтердин бийлигинин киргизилишине чейин дээрлик өзгөргөн эмес. Улуу Октябрь төңкөрүшүнө чейинки башкаруу системасындагы бул процесстер кыргыздар үчүн алгачкы шайлоо тажрыйбалары катары тарыхый мааниге ээ.

Советтик бийлик учурунда шайлоолордун өтүшүнө көптөгөн илимий адабияттар арналган. Аларды терең талдап отурбастан белгилей кетүүчү нерсе, айрыкча советтик системанын кыйроо алдындагы учурларда шайлоолор формалдык мүнөзгө өтүп, 1970-1980-жылдары шайлоо участкаларында түрдүү таңсык товарларды сатуу менен жарандарды азгырып шайлоого келтире башташкан. Шайлоочу добуш бергенден кийин гана таңсык товарлар сатылган канага өтүүгө мүмкүндүк алган.

Бүгүнкү азат Кыргызстандын шартында шайлоолордун мүнөзү кээ бир өзгөрүүлөргө дуушар болду. 2021-жылы Кыргыз Республикасы үчүн саясий планда өтө орчундуу жыл болгон. Анткени, жакынкы жылдарга Кыргызстандын өнүгүү багытын аныктоочу чоң шайлоо кампаниясы – ал Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо болуп өткөн. Анын мыйзамдык тарабы Кыргыз

Республикасынын Конституциясы жана башка мыйзамдык-укуктук актылар тарабынан аныкталган (КР Конституциясы, 2021, 37-39, 67-69 беренелер.). Шайлоо учурунда жарандардын биометрикалык маалыматтарын колдонуу тажрыйбасы, өз кезегинде орус тарыхчысы К. Пален белгилеген, өткөн кылымдан бери келе жаткан кээ бир көйгөйлөрдү: кошумча тизме, бир шайлоочунун бир нече жолу добуш бериши, шайлоочуларды сатып алуу ж.б., көйгөйлөрдү чечүү мүмкүнчүлүгүн жаратты. Бирок, бул саясий процесстин мыйзам чегинде туура, акыйкаттуу өтүшү, мыйзамдардан жана жаңы технологиялардан тышкары, электораттын (шайлоочунун) саясий маданиятынан да түздөн-түз көз каранды. Шайлоочунун саясий маданиятын көтөрүүнүн каражаттарынын бири - социология жана политология илимдери. Ал өзүнүн изилдөөлөрүнүн объективдүү маалыматтары, массага таасир кылуу технологиялары, коомдук пикирди түзүү мүмкүнчүлүктөрү менен калктын саясий жигердүүлүгүн жана өз тандоосунда аң сезимдүүлүгүн жогорулатып, шайлоонун жогорку деңгээлде өтүшүнө социология, политология илимдери жана социолог-политологдор өз потенциалдарын колдонуп, салымын кошоору анык.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2021-ж. редакциясына ылайык.
2. Кененсариев, Т. Кокон хандыгы жана кыргыздар: тарыхты сүйүүчүлөрдүн китеп текчесине. – Ош: ОшМУ басма борбору, 1997. – 64 б.
3. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Б., 1997
4. Кубанычбек Уулу, Н. Болуштук жана болуштук башкаруу: XIX К. Аягы - XX К. Башы (Кыргызстандын Түштүк аймактарынын материалдарынын негизинде) / Н. Кубанычбек Уулу // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – No. 4. – P. 47-60. – DOI 10.52754/16948610_2023_4_6. – EDN IHKQAV.
5. Пален К.К. Сельское управление русское и туземное. Отчет по ревизии Туркестанского края.- СПб.1910.- Т.13.
6. Материалы по истории политического строя Казахстана.- Алма-Ата, 1960. Т.1.
7. “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө”. Кыргыз Республикасынын мыйзамы, 16.06.2011ж.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 136-144

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_17](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_17)

Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИНСАНТААНУУ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

ВКЛАД Т. КЕНЕНСАРИЕВА В НАУКУ О ЛИЧНОСТИ

CONTRIBUTION OF T. KENENSARIEV TO PERSONALITY SCIENCE

Зулпуева Рая

Зулпуева Рая

Zulpueva Raia

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик педагогика университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный педагогический университет

Candidate of historical sciences, Associate Professor, Osh State Pedagogical University

Т. КЕНЕНСАРИЕВДИН ИНСАНТААНУУ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Макалада Ташманбет Кененсариевдин Кыргыз тарыхнаамасындагы инсантаануу маселесинде тарыхый инсандардын тарыхын изилдөөдө, алар тууралуу жаңы маалыматтарды илимий айланпага киргизүүдө чыныгы кесипкөй тарыхчы катары бараандуу эмгектерди жазып калтыра алгандыгына токтолуу менен Алымкул Асан бий уулунун өмүрү, мамлекеттик ишмердиги, бүткүл Түркстанды коргогон мекенчилдик жана баатырдык бейнеси, Полот хандын жетекчилиги астындагы 1873-1876-жж. элдик кыймылдын тарыхын, Алымбек датка, Курманжан датка сыяктуу тарыхый инсанда тууралуу жаңы маалыматтарды илимий айланпага киргизүүгө жасаган аракеттери боюнча жазылган. Анын демилгеси менен “Манасты дүйнөгө даңазалагандар” деген серияда “Манас” боюнча жазып алган В.Радлов менен Ч.Валихановдун тексттерине тарыхчы-окумуштуу катары алгачкы болуп Баш сөз жазып, илимий комментария менен коштолгон 800 беттен турган тестин калың китеп кылып чыгарууга демилгечи болуп, Манастаануу илимин изилдөө жана жайылтуу боюнча жаңы бир багытты ачкандыгын айтууга болот.

Ачкыч сөздөр: инсан таануу, тарыхнаама, тарыхый инсандар, илимий айланпа, нарративдик булактар, илимий-популярдуу.

ВКЛАД Т. КЕНЕНСАРИЕВА В НАУКУ О ЛИЧНОСТИ

CONTRIBUTION OF T. KENENSARIEV TO PERSONALITY SCIENCE

Аннотация

В статье, акцентируя внимание на умении Ташманбета Кененсариева писать важные труды как настоящего профессионального историка в исследовании истории исторических деятелей, вводя в научный круг новые сведения о них в вопросе исследования идентичности в киргизской историографии, Алымкул Асан бий жизнь уулу, государственная мудрость, образ патриотизма и героизма, защитившего весь Туркестан, Полот 1873-1876 гг. под предводительством хана Написано об истории народного движения, новые сведения об исторических личностях, таких как Алымбек Датка и Курманжан Датка. По его инициативе он первым из историков-ученых написал предисловие к текстам В. Радлова и Ч. Валиханова, написавших о «Манасе» в серии «Те, кто прославил Манас миру», и взял на себя инициативу. опубликовать свой 800-страничный тест, сопровождаемый научными комментариями, в виде толстой книги. Можно сказать, что он открыл новое направление в исследованиях и распространении науки.

Abstract

In the article, focusing on the ability of Tashmanbet Kenensariev to write important works as a real professional historian in the study of the history of historical figures, introducing into the scientific circle new information about them in the issue of studying identity in Kyrgyz historiography, Alymkul Asan biy uulu life, statesmanship, image patriotism and heroism that defended all of Turkestan, Polot 1873-1876. under the leadership of the khan Written about the history of the popular movement, new information about historical figures such as Alymbek Datka and Kurmanzhan Datka. On his initiative, he was the first of the historian-scientists to write a preface to the texts of V. Radlov and Ch. Valikhanov, who wrote about “Manas” in the series “Those who glorified Manas to the world,” and took the initiative. publish your 800-page test, accompanied by scientific commentary, in the form of a thick book. It can be said that he opened a new direction in research and dissemination of science.

Ключевые слова: антропология, история, исторические личности, нарративные источники, научно-популярная тема.

Keywords: anthropology, history, historical figures, academia, narrative sources, popular science topic.

Киришүү

Кылымдарды карыткан кыргыз эли эгемендүүлүккө жетишкенден баштап рухий баалуулуктары да бир топ жогорулады. Рухий баалуулуктун өнүгүшүндө азыркы күндө илим-билимдин, инсан таануу маселелерин окуп үйрөтүүнүн жаштарга тийгизген таасири өтө чоң болушу керек. Инсан таануу кыргыз тарыхнаамасындагы жаңы илимий багыт болуп саналат. Биздин кылымдарды карыткан карт тарыхы бар элибиз өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда көп улуу, тарыхый инсандарды жараткан. Ошондуктан, инсан таануу маселесинде изилдөөчүлөрдүн, саясатчылардын милдети канчалык ачуу болсо да кашкайган чындыкты айтуу. Ошондо гана биз келечек муунду туура тарбиялап, өнүгүү жолубузду туура аныктай алабыз. Жаңы саясий маданияттын калыптанышына тарыхый тажрыйбасын далилдеп берүүдө тарыхчылардын ролу жогору экендигин жакшы өңүттө кароого көңүл бурган Т.Кененсариевдин бул багыттагы ишмердүүлүгүнө сереп салып карасак. Совет доорундагы кыргыз тарыхнаамасында тарыхый инсандарга, айрым бир учурларда гана болбосо, көңүл бөлүнгөн эмес. 1920-1940-жылдарда кыргыз тарыхындагы белгилүү инсандарга карата чакан китепчелер жана макалалар гана жазылган. Элибиздин белгилүү инсандары негизинен оокаттуу катмардан болгондугуна байланыштуу тарыхнаамада советтик идеологиянын таптык көз карашы үстөмдүк кылып, тарыхый инсандарды “эзүүчү таптын өкүлдөрү” катары карашкандыктан, аларды окумуштуулар тарабынан иликтөөгө алууга мүмкүндүк болгон эмес. Эгемендүүлүктүн жылдарында өткөн кылымдардагы саясий окуялардын түздөн-түз катышуучулары болушкан тарыхый инсандардын таржымалына арналган бир топ илимий-популярдуу жана санжыралык тариздеги басылмалар, макалалар жарык көрдү [Кененсариев, 2022, 77-б]. Кыргыз тарыхнаамасындагы инсантаануу маселесинде Нүзүп миң башы, Жаркын айым, Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул аталык, Мамыр Мерген уулу, Абдылдабек, Молдо Исхак –Полот хан сыяктуу көптөгөн тарыхый инсандардын тарыхын изилдөөдө, алар тууралуу жаңы маалыматтарды илимий айланпага киргизүүдө чыныгы кесипкөй тарыхчы катары бараандуу эмгектерди жазып калтыраган тарых илимдеринин доктору, белгилүү тарыхчы Ташманбет Кененсариев экендиги талашсыз.

Ташманбет Кененсариев Кыргызстандын XIX кылымдагы тарыхы, тактап айтканда Кокон хандыгынын мезгили, Кыргызстандын отор доорундагы тарыхы боюнча кесипкөй адистердин бири катары ошол доордогу кыргыз элинин тарыхый инсандарынын такталбаган бейнелерин тактоого чоң салым кошту десек жаңылышпайбыз, ошондой эле инсан таануу илиминин өнүгүүсүнө да бараандуу салым кошкондугун белгилеп кетүү абзел. Инсантаануу маселесинде Т.Кененсариевдин эмгектерин илимий ишмердигиндеги зор ийгиликтердин бири деп баса белгилей алабыз.

XIX кылымдын 50-60-жылдарында Кокон хандыгынын мамлекеттик ишмери, кыргыздардын чыгаан тарыхый инсаны, таланттуу кол башчы (Амир-Лашкер), “Эмирлердин эмири(амирул умаро)” Алымкул Асан бий уулунун өмүрү, мамлекеттик ишмердиги, бүткүл Түркстанды коргогон мекенчилдик жана баатырдык бейнеси, Алымкулдун доорундагы эл аралык татаал кырдаалдагы Кокон хандыгынын абалы, инсантаануу багытындагы бир катар ишмерлердин жасаган иштери баяндалган эмгек Ташманбет Кененсариевдин изилдөөлөрү менен жарыкка чыккан. Кыргыз тарыхый инсандарынын өмүр жолун ишмердигин илимий жагдайда изилдөө, чынында эми гана ырааттуу жолго коюла баштагандыктан Алымкул Аскер башчыны- Амир лашкарды илимий чыгармалардын көбүндө, көркөм адабиятта

“Алымкул аталык” деп атап келе жатабыз. Бирок, тарыхый булактарда Алымкулга расмий түрдө “Аталык” наамы берилгендиги жөнүндө маалымат кезикпейт деген бүтүмдү профессор Т.Кененсариев белгилеген. Ал 1863-1865-жылдары Султан Сейит хандын мезгилинде Кокон хандыгынын “эки тизгин бир чылбырын” толук колуна алып, мамлекетти жеке бийлеген ишмер болуп турганы менен “Амирул умаро” (эмирлердин эмири) же көбүнчө “Амир Лашкар- Аскер башчы” деген гана макада жүргөндүгүн белгилейт. Ошол доордогу нарративдик булактардын баарында ушундай даража менен белгилүү. Көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, таланттуу кол башчы жана кыргыз элинин ичкилик кыпчак уруусунан чыккан белгилүү тарыхый инсан Алымкул аталык 1865-жылы 10-май күнү Ташкенттеги Шейхантаур мүрзөсүнө коюлган. Бул багытта Алымкул амир лашкар боюнча изилдөөлөрүндө- Кыргыздардан чыккан инсандардын өмүр таржымалын, алардын Кокон хандыгына дагы таасирин комплестүү карап, анын өзгөчөлүгүнө терең илимий баа бере алгандыгында. Тарыхый булактардын маалыматтарына караганда Малабек хан өтө ыкчам, кайраттуу жана белгилүү деңгээлде акылдуу башкаруучу болгон. Малабектин убагында кыргыздардан Алымбек датка, Алымкул лашкар башчы, Кыдыр, Чотон, Сейитбек, Касым даткалар мамлекеттин саясий жана аскер иштеринде жогорку мансаптарды ээлешкендигин тарыхый далилдер тастыктайт деп белигилейт [Кененсариев, 2022, 31-б.].

1. Кыргызстандын түштүк аймагын каратуу процессиндеги тарыхый кырдаалга түздөн-түз таасирин негизги факторлордун бири - бул Полот хандын жетекчилиги астындагы элдик кыймыл болуп саналат. Т.Кененсариев өзүнүн изилдөөлөрүндө 1873-1876-жж. элдик кыймылга кеңири талдоо жүргүзүп келип: “1873-1876-жылдардагы элдик кыймыл көтөрүлүштүрдүн жөнөкөй гана суммасы эмес, Кудаяр хандын жана анын уулу Насирдинбектин бийлигине каршы антифеодалдык, Орусия баскынчылыгына каршы антиколониялык, элдик-боштондук кыймылдардын органикалык биримдигин түзгөн диалектикалык жараян болуп эсептелет” деген жыйынтыкка келет. Анда Полот хандын көтөрүлүшүнүн этаптарына жана Полотхандын инсандык портретине анализ жасоо менен тарых илимине жаңы көз караштардын, көтөрүлүштүн тарыхый прогрессивдүүлүгүн ырастайт [Кененсариев, 1991, 167-б.].

XIX кылымдын 1866-1876-жылдар аралыгындагы Фергана өрөөнүндөгү саясий кырдаал жана Кыргызстандын Орусияга каратылышынын аякташы, 1873-1874-жылдардагы көтөрүлүш, 1875-жылдагы антикудаярдык жана Орусияга каршы күрөш, Полот хандын акыркы аракеттери, Кокон хандыгынын жоюлушу, Фергана облусунун түзүлүшү, Алай кармаштары жана Кыргызстандын түштүгүнүн Орусияга каратылышынын аякташын изилдөө менен Кыргызстандын Орус империясынын колониясы болгондугун далилдөө менен тарыхый окуяларда белгилүү инсандардын ролун так тастыктай алган.

Т.Кененсариевдин “Кокон хандыгы” (Кыргызстандын материалдарында) аттуу илимий эмгегинде Кокон хандыгынын түзүлгөн мезгилден тарта хандыктын жоюлганга чейинки саясий өнүгүү тарыхын чагылдырууга максат кылган. Автор Кыргызстандын материалдарына таянуу менен кыргыздардын хандыктын саясий турмушундагы ролун изилдөө милдеттерин койгон. Эмгектеги “XVIII кылымдагы Фергана өрөөнүндөгү этносаясий кырдаал”, “Кокон хандыгынын түптөнүү доору (XVIII- кылымдын башы-1800-жыл)”, “Кокон хандыгынын өнүгүү доору (1800-1840-жж.), Кокон хандыгынын бытыроо доору (1842-1876-жж.)” аталышындагы көпчүлүк материалдар окурмандарга биричи ирет

жарыялангандыгын белгилөө менен Т.Кененсариевдин “Кокон хандыгынын тарыхнаамасына” кошкон илимий салымын белгилеп кетүүнү туура деп эсептейбиз. Кубат бий, Нүзүп бий, Алымбек датка, Алымкул лашкер башы, Исхак Асан уулу Полот хан, Абдылдабек сыяктуу ондогон кыргыз инсандары Кокон мамлекеттүүлүгүн коргоп, азаттык үчүн каны-жанын беришкендигин далилдейт. Далилдүү тарыхый фактылар келтирилип, илимий анализ жүргүзүлгөн. Жогорудагы “атактуу кыргыз бийлеринин жана инсандарынын Кокон хандыгынын бийлик сересине татыктуу жана байсалдуу чыгуусу аркылуу “мамлекет үчүн”, “эгемендик үчүн” деген идеянын астында керт башын сайган фактылары Кокон хандыгы “кыргыз мамлекеттигинин бир көрүнүшү” катары болгондугун айкын тастыктап турат”, - деп белгилеген. Кудаяр хандын жаатында Алымкул узак болгон жок. Ал тез эле кыргыз, кыпчак оппозициясын жетектеп, Кокон ханына каршы күрөшкө чыккан. 1862-жылдын сентябрь айына чейинки кагылыштарда Хал датка, Алибай датка, Жумабай, Мамбет, Мырзабек, Ташбек сыяктуу бийлер баштаган кыргыз, кыпчак уруулары Алымкулдун жетекчилиги астында Кудаяр хандын сарбаздары менен ийгиликтүү кармашып жатты. Алар Наманган, Маргалаң, Кожент шаарларын убактылуу каратып алышат. Кокон ханы Кудаярга каршы күрөшүү үчүн түндүк кыргыз урууларына үндөө менен кайрылышкан. Чакырыктын таасири Чүйгө да жеткен. Кокондуктарды мурунтан эле жек көргөн Чүй кыргыздары, айрыкча, Байтик Канай уулунун тобу, сарыбагыштардын бир бөлүгү кокон горнизондоруна ачыктан-ачык каршы чыга баштады.

Бул учурда Кокондо саясий окуялар кайрадан чиеленише баштаган, 1863-жылдын жазынан Кудаяр ханга каршы багытталган кыргыздардын, кыпчактардын күрөшү бир топ ийгиликтерге жеткен. Кудаярдын аскери талкаланып, ал турсун Маргаландын жанында Ак-Мечит сепилинин мурдагы коменданты Жакыпбектин аскер башчылыгында жиберилген атайын кошууну да тыптып болгон. Бул кошуунду Бухара эмири Музаффар Кудаяр ханга жардам иретинде жиберген болучу. 1863-жылы март айында Музаффар өзү 12 миң кол менен Коконго басып кирген. Жакшы куралданган бухаралыктар кыргыз, кыпчак кошуундарын чегиндирип, Ошко чейин жеткен. Жүрүш мезгилинде Музаффар тоолук кыргыздардын согуштук күчүн байкап, аларды Кокон бийлигин колдоого тартуу үчүн, ошол мезгилде Алымбек датка сыяктуу аброю зор. Алай чөлкөмүн башкарып турган Курманжанга жолугууну чечкен. Музаффарды жана аны менен кошо жүргөн Кудаярды Мадыда Курманжан өгөй уулу Жаркынбай менен бирге тосуп алган. 1862-жылы өлгөн Алымбектин датка наамын кийинки мурасчыларына берүү маселесинде алгач даткалыкты Жаркынбайга сунуш кылышкан. Бирок, Жаркынбай энесинин аброюн сыйлап, андай наамдын Курманжанга гана берилишин ылайык көргөн. Жаркынбайдын бул чечимин Алымбектин туугандары Осмон, Өмүрбек, Акимбайлар колдоп, Курманжанга расмий түрдө «датка» наамы ыйгарылган. Ал эми Жаркынбай болсо Анжиянга аким болуп дайындалгандыгы боюнча маалыматтарды жаңы өңүттө “Кокон хандыгы” (Кыргызстандын материалдарында) аттуу илимий эмгегинде белгилеген.

1863-жылы июнь айында Алымкул жетектеген кыргыз-кыпчактар Коконду камоого алган. Шахрисябзда башталган көтөрүлүшкө байланыштуу Кокондон чыгып кеткен Музаффардын жоктугунан пайдаланып, Алымкул ордону ээлеген. Кудаяр хан экинчи жолу качкан. Бийлик кыргыз-кыпчактарга тийип, 1863-жылы 9-июль күнү Малабектин 12 жашар уулу Султан Сейит такка олтургузулган. Кыргыз-кыпчактардын жамаатындагы эң таасирдүү мамлекеттик ишмер жана таланттуу кол башчы, кыргыздын чыгаан уулу, ошол кезде 34

жашка жаңы толгон Алымкул Султан Сейитке Аталык (регент) дайындалып, иш жүзүндө хандыкты башкарууну толук колуна алган. Бул илимий көз карашын Кокон тарыхнаамасындагы илимий-методологиялык негиз катары кароо менен “Кокон тарыхнаамасына” кошкон салымы, жаңычылдыгы катары кароого болот [Кененсариев, 147-б.]. Бул эмгектеги көтөрүлгөн маанилүү жагдайлардын бири - бул хандыктын тарыхтагы ролуна, мүнөзүнө баа берүүдөгү Т.Кененсариевдин пикирин тастыктоо үчүн аталган эмгекте далилдүү фактыларды келтирип, жогорудагы түшүнүктөр советтик-марксисттик тарыхнаамада үстөмдүк кылган концепция экендигин белгилеп, жаңычылдык киргизген.

Алымбек датканын саясий инсан катары тарыхтагы ордуна Т.Кененсариев төмөнкүдөй тарыхый маалматтарды бере алган: Түштүк Кыргыздардын саясий мамилесине кыргыздарынын чыгаан инсандарынын бири, ошол кездеги Кокон ханынын баш увазири жана Анжыян вилайетинин акими, Алымбек датка чоң роль ойногон. 1860-жылы Токмок, Пишпек сепилдеринин алынганын угар замат, Мала хан Ташкенттен Канат Шаанын Чүй тарапка аттануусу менен эле бир мезгилде Алымбек датканы орус баскынчылары менен кармашууга аттандырган болучу. Алымбек «Анжыян колу» деп аталган кошуун менен Нарын аркылуу Чүй өрөөнүнө багыт алат. Жолдо Кетмен-Төбө, Тянь-Шань, Чүй кыргыздарынан колун толуктап, аскери 12 миң кишиге чейин жетет. Алымбектин кошуунунун курамында Жангарач баштаган солто, сарыбагыш манаптарынын, алардын ичинде Шабдандын да жигиттери болгон. Пишпектин алдында эки кошуун жолугат да Алымбек менен Канат Шаанын ортосунда аскер башчылыкты талашкан чатак чыгат. Натыйжада, Узун-Агач, Кара-Кастек, Каскелең өзөндөрүнүн боюндагы салгылашууларда 2 кошуунун кармашка Алымбек өз кийирбей коюп, кокон армиясы чегинүүгө мажбур болгон. Алгач Кара-Кастекке койгон чабуулунун мизи кайтарылгандан кийин, Узун-Агачка экинчи чабуул уюштурууну буйруган Канат Шаага Алымбек кескин каршы чыккан. Кокон ордосунун тарыхчысы Мулла Нияз бул жөнүндө: «Алымбек кыргыз менен Канат Шаа тажик кошуунга башчылык кылууну талашып, чатак башташты. Жаңжалдан улам Алымбек анжыян колу менен кыргыздарды майдандан алып чыгып кетти да, салгылашуунун сыймык же маскаралык алып келүүчү тагдырын колунан чыгарды...», - деп жазат [5.89-б.]. Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты түштүк-түндүк кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча мамлекет уюштуруу же кокон ордосун толук ээлөө болгон деп ойлойбуз. Ошондуктан ал орус бийликтери менен ушул мезгилден баштап эле ымала түзүүнү көздөгөн [Бейсембиев, 2022, 87-б.; Шейшеканов, 2023]. Анын биринчи шарты орус аскери менен согушпоо экендигин жакшы түшүнгөн. Орусияга жүз буруп турган Чүй, Ысык-Көл кыргыздарынын манаптарынын пикирлери да эсепке алынган. Ушул себептерге байланыштуу Узун-Агач салгылашуусунун алдында эле түндүк кыргыз манаптары: Жангарач, Байтик, Шабдан жана башкалар менен жолугушкан Алымбек кармашта Канат Шаанын жеңилишин ыңгайлуу факты деп эсептеген. Узун-Агачтагы «күнөөсү» үчүн Алымбек куугунтукталып, Алайга качкан. Ал адыгине менен монгуштардан кошуун жыйнап Коконго жүрүш жасайын деп ойлогон, бирок ага шарт болгон эмес. Ошондуктан аркалык туугандарынан жардам издөө менен бир топ саясий иштерди жүргүзүү максатында 1861-жылы жазында Нарын чөлкөмүнө жөнөп кеткен. 1861-жылы жайында сарыбагыш манаптары Үмөтаалы, Ажы, Төрөгелди Алымбекке жолуккандан кийин, аларда Коконго, ошол эле учурда белгилүү деңгээлде Орусияга да каршы пейил түзүлгөн. Алымбектин тоолук кыргыз туугандарынын арасында аброюнун өсүп бара жаткандыгынан кооптонгон

Мала хан жарашуу үчүн аны ордого чакырган, бирок Алымбек барган эмес, ал турсун хан жиберген адамдарды өлтүртүп, алардын артынан келген кошуунду талкалап таштаган. 1861-жылы июлда Ала-Тоо округунун башчысы Сибирь корпусунун командирине «Алымбек менен Мала хандын душмандык мамилеси жөнүндөгү маалыматтар ырасталып жаткандыгын» билгизген. Мындай кырдаалда Коконго же Орусияга ыктаарын билбей эки анжы болгон Алымбек датка тоолук кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча феодалдык ээлик же мамлекет түзүүгө аракеттенгендигин Дюгамелдин 1861-жылдын 8-июнунда согуш министрине жазган каты бышыктайт. «Алымбек кара-кыргыздардын арасында калып, Ысык-Көл менен Кичи-Бухара аралыгында өз алдынча башкаруучу болуу оюнда бар окшойт, деп жазат Дюгамель, - ошондуктан биз менен жакшы мамилеге өтүүнү көздөйт шекил...» Генерал Дюгамель Г.А. Колпаковскийге эгер Алымбек Орусия менен мамилеге кирсе, аны кубаттагыла деген көрсөтмө берген. Муну тышкы иштер министри А.М. Горчаков да, Александр II да жактырган. Алымбек Түндүк Теңир-Тоо арасында жашаган кыргыздарды өз таасирине киргизип, ордодо бийликке жетүү үчүн 1861-жылы күзүндө Фергана чөлкөмүнө кайра кайткан. Ал мезгилде ордодогу абал да оор болучу. 1862-жылдын башында Мала ханга каршы козголоң уюштурулуп, бирок аны уюштургандар максатына жетпей калган. Бирок, ошол эле жылдын февралында экинчи козголоңчулар (негизинен кыргыз бийлери: Алымбек, Кыдыр, Касым, Кудайназар жана башкалар) Мала ханды өлтүрүп, анын жээни Сарымсактын уулу 15 жашар Шах Муратты такка олтургузушат. Алымбек баш увазирдик орунду ээлейт. Ордодогу экинчи топ такка Кудаярды кайрадан отургузууну көздөшөт. Булардын катарында Ташкент беги Канат Шаа жана Рүстембек бар болчу. Канат Шаа Шах Мураттын Коконго чакырганына барган эмес. Бухарадагы Кудаяр менен байланыш түзүп, аны Ташкентке чакырып, хан деп жарыялап жиберген. Шах Мурат кыргыз-кыпчак бийлеринин башчылыгында 14 миң кол менен Ташкентти камаган, бирок Букара эмиринин Кожентти басып алышына байланыштуу 53 күндөн кийин Ташкентти камоону токтотуп, Фергана өрөөнүнө кайтып кетүүгө аргасыз болгон. Ал Кожентти коргоого кеткенде, Ташкенттен чыккан Кудаяр менен Канат Коконду ээлеп, Коконго келген Шах Муратты замбиректин огу менен тосуп алышкан. Тактыны кайрадан ээлеген Кудаяр Шах Муратты колдогон кыргыз, кыпчактарга согуш жарыялап, Орусияга каршы туруу жөнүндөгү маселени экинчи планга койгон. Ичкилик кыргыз-кыпчак уруусунан чыккан белгилүү мамлекеттик ишмер, 1862-жылга чейин Маргалаң вилайетинин акими болуп турган молдо Алымкул Кудаяр тарапка өтүп кеткен. Анын аракети менен Кыдыр, Ырсалы сыяктуу кыргыз бийлери алгач бийликтен четтетилип, кийинчерээк тындым кылынган. Ал турсун июль айында алдоо жолу менен ордого чакырылган Алымбек датканы Алымкул Чотон аттуу кыргыздын колу менен өлтүрткөндүгү маалым. Феодалдык түркөйлүк өнөкөт жана кыргыз урууларынын биримсиздигинин залалы мына ушул мамиледен да таасын көрүнөт. Түштүк гана эмес, түндүк кыргыздарына да аброю чоң Алымбек менен Алымкулдай мамлекеттик ишмерлердин бийлик талашуусу анын биринин, Алымбектин өлүмүнө алып келгендиги кандай өкүнүчтүү экендигин жаңыча өңүттө Ташманбет Кененсариевдин изилдөөлөрүндө даана берилгендиги колдоого алаарлык [Эскерүү, 2022б. 141-б.].

1874-75- жылдардагы өнүгүшү Мамыр Мерген уулу деген бөлүмдө төмөнкүдөй маалыматтар берилген 1874-жылдын жазында элдик толкундоолор кайрадан күч алып, алоолонду. Май айында Кара-Кулжа чөлкөмүндө көчүп жүргөн кыргыздар Мамыр Мерген уулунун жетекчилиги астында жаңы күч менен күрөшкө чыгышты. 5-6 миң кишиден турган көтөрүлүшчүлөр Анжыяндан алыс эмес Коргон-Бардан сепилин алышты, Анжыянга чабуул коюшту. Бирок, 2 миң

сарбаздан турган жазалоочу отряд көтөрүлүштү басып, бир нече жүз туткундарды жана көп сандаган аттарды, түрдүү олжону колго түшүрүштү. Мамыр Мерген уулу Капка өрөөнүнө (Нарын чөлкөмү) качып кеткен, бирок Кокон ханынын өтүнүчүнө байланыштуу Токмок уездинин башчысынын буйругу менен 1874-жылы 15-июлда кармалып, "көтөрүлүштүн чордонунан алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды кокон тополоңуна тартууга мүмкүнчүлүгүн жоготуу" максаты менен Лепси уездине (Казахстан) камакка салынган-демек бул жаатта караганда Мамыр Мерген уулунун Түштүк жана Түндүк Кыргызстандын элинин колдоосуна ээ болуп көтөрүлүштүн жетекчиси катарында тарыхта калгандыгын белгилеген[Өмүрбеков,2004,154-б.]. Бул багытта Мамыр Мерген уулунун бул мезгилге чейин белгисиз болгон маалыматтарын тарыхый фактылар менен жазып калтырган.

Т.Кененсариевдин жарыяланбай калган эмгектеринин ичинен Курманжан датканын феномени деген эмгек өзүнүн көзү өткөндөн кийин жарыкка чыккан, бул эмгекте Курманжандын тарыхый аренага келүүсү, тарыхый ролу жана коомдогу орду, өмүрүнүн 76 жылы өз эли-журтуна арналган жана өмүр жолдогу ишмердигин үч чоң доорго бөлүп карагандыгы менен жаңыча маалыматтардын бере алгандыгын белгилөөбүз керек.Курманжан датканын феномени Алымбек датканын ишмердүүлүгүнө байланыштуу экендигин баса белиглеп келиши да тарыхый объективдүүлүктүн өзөгүн түзөт.

Экинчи доор- Курманжан датка саясий ишмер деп аталган доор 1862-1876-жылдарды камтыйт.1862-жылы Алымбек датканын өлүмү Курманжан датканы саясий ишмер катарында курчутуп, Кокон бийлигине таяныч түзүү жана кыргыздардын каныкесин өз жаатына тартуу максатында Музаффар менен Кокон ханы Кудаяр “датка” деген наамды ыйгарууга аргасыз болушкандыгы боюнча тарых-таржымалы, ишмердүүлүгү Т.Кененсариевдин изилдөөсүндө кеңири берилген[Боотаева,1995,45-б].

Үчүнчү доор- Курманжан датканын дасыккан саясатчы жана коомдук ишмер катары 1876-жылдан XX кылымдын башына чейин созулуп, Орус колониализминин мезгилине туура келгендигин,Орус колониялык бийликтери менен айлакер дипломатия жүргүзүүнүн натыйжасында түштүк кыргыздарынын басымдуу бөлүгүн туура жолго үндөп,алардын биримдигин сактоого, Ош вилайетиндеги бейпилдикти камыз кылууга аракеттегендигин жаңыча өңүттө берилгендигин белгилөөбүз керек.

Т.Кененсариев Кокон хандыгынын тарыхын изилдөөдө советтик тарыхчылар саясий конъюнктурага жараша: “Кокон хандыгына каршы күрөш”, “кокондук экспанция” деген советтик шаблондук тезистерди кайра карап чыгуу мезгилдин талабы экендигин баса көрсөткөн. Ошондой эле Кокон хандыгынын доорундагы жана Россия империясынын Орто Азиядагы жүргүзгөн экспанциялык саясатынын мезгилиндеги кыргыздардын саясий,социалдык-экономикалык жана маданий турмушундагы өзгөрүүлөрдү туура чагылдырышкан эл шайырлары: Ниязалы,Токтогул,Жеңижоктой залкарлардын өмүр-жолу менен достук мамилелери, муундан-муунга адамдык менен даанышмандыктын көөнөрбөс булагы болуп кала берерин өз иликтөөлөрүндө ачып көрсөткөн.

Жыйынтыктап айтканда өмүрүнүн акырында жасаган ишинин бири Манастаанууга кошкон зор салымы болду. Анын демилгеси менен “Манасты дүйнөгө даназалагандар” деген серияда “Манас” боюнча жазып алган В.Радлов менен Ч.Валихановдун тексттерине тарыхчы-окумуштуу катары алгачкы болуп Баш сөз жазып,илимий комментария менен коштолгон 800 беттен турган тестин калың китеп кылып чыгарууга демилгечи болуп,

Манастаануу илимин изилдөө жана жайылтуу боюнча жаңы бир багытты ачкандыгын айтууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Абытов Б.К. “Ош факты,события и личности” –Ош 2000
2. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник – Алма-Ата,1987
3. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом,Китаем и Россией –Б: Илим,1995
4. Кененсариев Т.Кыргызстандын Орусияга каратылышы – Б.,1997
5. Кененсариев Т. Алымкул аталык -Ош,1991
6. Кененсариев Т. Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында) -Б-2022
7. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду(ХІХ ортосу-ХХк. башы)
8. Шейшеканов, Т. Б. Кыргызстандагы хІх К. Экинчи жарымы-ХХ К. Башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптер / Т. Б. Шейшеканов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 101-108. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_14. – EDN ЕНKKFM.

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 145-154

УДК: 321.013:93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_18](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_18)

КУРМАНЖАН ДАТКА И КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО

КУРМАНЖАН ДАТКА ЖАНА КОКАНД ХАНДЫГЫ

KURMANZHAN DATKA AND KOKAND KHANATE

Каана Айдаркул

Каана Айдаркул

Каана Aydarkul

т.и.д., профессор, И.Арабаев ат. КМУ

д.и.н., профессор, КГУ им. И. Арабаева

Dr. Professor, KSU named after I. Arabaev

akaana@yandex.ru

Г.К. Алькулова

Г.К. Алькулова

G.K. Alykulova

т.и.д., доцент, И.Арабаев ат. КМУ

д.и.н., доцент, КГУ им. И. Арабаева

Associate Professor, KSU named after I. Arabaev

alykulova1973@mail.ru

КУРМАНЖАН ДАТКА И КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО

Аннотация

Кокандское ханство вошло в историю как деспотическое государство. За более чем полуторавековую свою историю оно объединило ряд государств. И, кыргызы, играли в его общественно-политической жизни довольно активную роль. Феноменально, то что в это время, и в этих процессах активное участие приняла женщина. В статье представлен обзор жизни и деятельности Курманжан Датки, видной правительницы XIX века. Авторы на основе исторических источников, публикаций СМИ и научных исследований освещают различные аспекты ее биографии, многие из которых до сих пор недостаточно исследованы. В статье основное внимание уделяется детству и юности Курманжан, биографии, образованию, первым годам ее жизни, браку с Алымбеком Даткой и его влиянием на ее дальнейшую судьбу. Также рассматривается ее политическая деятельность – управление Алайской долиной, дипломатические отношения с соседними странами, противостояние Кокандскому ханству и Российской империи.

Ключевые слова: кыргызы, Кокандское ханство, Курманжан датка, Алай, роль женщин

**СЕРГЕК ЖАШОО ОБРАЗЫНЫН
СТУДЕНТТЕРДИН САЛАМАТТЫГЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ МЕДИКО-
СОЦИАЛДЫК МААНИСИ**

**MEDICO-SOCIAL IMPORTANCE OF A HEALTHY
LIFESTYLE IN SHAPING THE HEALTH OF
STUDENTS**

Аннотация

Кокон хандыгы тарыхка деспоттук мамлекет катары кирген. Өзүнүн бир жарым кылымдан ашык тарыхында ал бир катар мамлекеттерди бириктирди. Ал эми кыргыздар анын коомдук-саясий турмушунда кыйла активдүү роль ойногон. Бул учурда жана бул процесстерге бир аялдын активдүү катышканы феноменалдуу көрүнүш. Макалада XIX кылымдагы кыргыздын көрүнүктүү башкаруучусу Курманжан датканын өмүрү жана ишмердүүлүгүнө сереп салуу болуп саналат. Авторлор, тарыхый булактарга, медиа басылмаларга жана илимий изилдөөлөргө таянып, анын өмүр баянынын ар кандай аспектилерин баса белгилейт, алардын көбү дагы деле жакшы изилдене элек. Макалада негизинен Курманжандын балалыгы жана жаштыгы, өмүр баяны, билими, жашоосунун алгачкы жылдары, Алымбек датка менен баш кошуу жана анын келечектеги тагдырына таасири. Ошондой эле, саясий ишмердиги- Алай өрөөнүн башкаруу, кошуна мамлекеттер менен дипломатиялык мамилелери, Кокон хандыгына жана Россия империясына каршылык көрсөтүүсү каралган.

Abstract

The Khanate of Kokand went down in history as a despotic state. Over more than a century and a half of its history, it has united a number of states. And the Kyrgyz played a rather active role in his socio-political life. It is phenomenal that at this time, and in these processes, a woman took an active part. The article provides an overview of the life and work of Kurmanzhan Datka, a prominent ruler of the 19th century. The authors, based on historical sources, media publications and scientific research, highlight various aspects of her biography, many of which are still insufficiently researched. The article focuses on Kurmanzhan's childhood and youth, biography, education, the first years of her life, marriage to Alymbek Datka and its influence on her future fate. Her political activities are also examined - management of the Alay Valley, diplomatic relations with neighboring countries, opposition to the Kokand Khanate and the Russian Empire.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, Кокон хандыгы, Курманжан датка, Алай, аялдардын ролу.

Keywords: kyrgyz, Kokand Khanate, Kurmanjan Datka, Alai, the role of women.

С обретения независимости нашей страны, появилась возможность, более пристального внимания к прошлым событиям, не искаженным какими-то идеологическими догмами. Не секрет, ведь существовала такая постановка, что до 1917 года не было у нас своей государственности, языка, образования, научных знаний и т.д., И, многие факты нашей истории раньше начинались с 1917 года. То, что было до этого считалось не столь важным и значительным. Однако История хранит в своих анналах, подлинные события и достижения того или иного народа.

Одним из стереотипов в нашей истории является и то, что население до советской власти было сплошь темным, бедным и не творило свою историю. А положение женщин, было внизу всей иерархической лестницы. Доля правды в этом есть. Как есть и примеры полностью опровергающие такое мнение. В данном случае речь идет о Курманжан датке. За годы независимости о ней, как и о других исторических личностях стали говорить, изучать и исследовать [15, 16].

Как она, девочка из обыкновенной семьи стала правительницей Алая, получила титул Датки, спасла свой народ от истребления? Как ей удавалась, в то действительно непростое время, сочетать несколько ролей, как сегодня сказали бы, жены, матери, правительницы, принявшая в судьбоносное время единственно правильное решение. Не случайно, она привлекала внимание и о ней писали тогда и ташкентские "Туркестанские ведомости" и санкт-петербургский "**Исторический** вестник", верненские "Семиреченские областные ведомости" и ташкентские "Известия Туркестанского отделения императорского Русского географического общества", многие другие газеты и журналы, русские офицеры А.Н.Таубе, Б.В.Тагеев и другие. Уже в наши дни вышли статьи, журналы, монографии, поставлены фильмы. В тоже время А.Н. Таубе отмечал что «слава ее ума, энергии, справедливости, дальновидности проникла в Семиречье и перешла даже пределы Афганистана, Ирана и Китая» [3]. Есть исследователи, которые высказывают свои сомнения, ссылаясь на отсутствие исторических данных об этом. Однако отсутствие данных у нас, не говорит о том, что их нет. Ведь публикации о ней в столь же далеких странах, как Франция, Германия, Польша, мы признаем. Позже видный акын конца XIX столетия Молдо Нияз , чьи произведения были запрещены в советское время, в своей поэме «Курманджан» воспевал ее судьбу, призывал к стойкости. Свои поэмы и стихи, ей посвятили многие.

Во всех источниках, говоря о ее о семье отмечают, что Курманжан Маматбай кызы родилась в семье кочевника. Иными словами, на формирование ее характера, ее философии жизни, ее взаимоотношений с людьми оказал свое влияние кочевой быт, кочевая культура. Ведь кочевая культура и отличается тем, что девочки, женщины находились в более

равноправных условиях и имели более высокий социальный статус, чем у земледельческих народов. Л. Н. Гумилев писал о положении женщины у кочевников следующее: Отношение к женщине было подчеркнуто почтительным, рыцарским. Сын, входя в юрту, кланялся сначала матери, а потом отцу [5].

Плано Карпини, "История монгалов" «Девушки и женщины ездят верхом и ловко скачут на конях, как мужчины. Мы также видели, как они носили колчаны и луки. И как мужчины, так и женщины могут ездить верхом долго и упорно [6]». В татарской газете, изданной в 1893 году, о Курманжан писали: «Слава этой кыргызки, лихой наездницы и подчас воительницы, гремела на Памире и в Кашкаре...» [7]. На фотографии Густава Маннергейма, где она изображена со своим внуком, она на коне, а ведь ей здесь 95 лет! Фото1

фото

2

Курбанъ-Джанъ-датха съ сыномъ Хасанъ-бекомъ. Слуга держитъ родовую шашку, пожалованную ханомъ.

На другой фотографии [13] видим шашку, боевое оружие, ханский подарок. Деспотичный правитель, как обычно описывают его, дарит женщине боевое оружие. Для

восточной страны как это вписывается в существующие каноны. Возможно это единственное оружие, подаренное восточным правителем - женщине.

В 1831 году Алымбек датка, правитель алайских кыргызов. Курманжан тогда была в 20 летнем возрасте. На предложение его сватовства она смело ответила: «Датка, пока меня не освободят от брачных уз, по законам шариата, ни то что вы, даже Кокандский хан не может на мне жениться!». Вскоре после этого Алымбек освободил ее от брачных уз и женился на ней [8]. Многие исследователи считают, что биография и жизнедеятельность нашей прославленной Курманжан датки, изучена полно и исследованы все детали. Это далеко не так, возможно эта конференция еще раз побудит обратиться к ее истории и пристальнее исследовать действительно каждую деталь, каждый штрих, узнать побольше о ней. В различных словарях о ней дается подробная характеристика, например, в Википедии в свободной и общедоступной мультязычной универсальной интернет-энциклопедии. Ее [описывают как](#) государственного и военного деятеля предводительницу и правительницу [алайских](#) кыргызов с [1832](#) по [1876](#) годы. Также известна как «Алайская царица», «Королева Юга» и «Мать нации». Имела звание *датка* (*царица*) в [Кокандском ханстве](#) и [Бухарском эмирате](#). [Полковник Русской императорской армии \(1876\)](#) [9]. В некоторых изданиях ее изображают и так: «Наконец, в 1832 году ее взял замуж богатый алайский бек Алымбек, который подчинился кокандскому хану. И вот тут Курманжан проявила свой властный характер, взяв в руки все нити управления родами кыргызов, которые подчинялись ее мужу. Муж только утверждал ее решения» [14]. Есть и другие мнения, так профессор Абытов Б.К., считает, что в политические игры внутри кыргызских родов и племен Кокандского ханства Курманжан начала входить с середины 40-х г. XIX в. ..., что она особенно активно включилась в них после смерти мужа в 1862 г., когда ей присвоили звание Датки, а также в ходе и после завоевания Российской империей Кокандского ханства, в том числе и юга Кыргызстана [10].

В целом, исследователи отмечают, что она вела независимую от Кокандского ханства политику. И приводят пример, что она организовала, что-то вроде таможни. Отмечая такие черты ее характера как храбрость, смелость, современники указывают и на ее дипломатичность. Возможно эта черта тоже из кочевого образа жизни, ведь кочуя и попадая в новые места, кочевник умел вести себя так, чтобы не раздражать хозяев этой земли, которую они пересекают, быть самым дружелюбными и, как сегодня говорят-коммуникабельными. Ее последовательная политика, взаимоотношение с соседями, авторитет среди народа, все это она добилась кропотливой работой, ведь не секрет, что при существовании стереотипов в то время, женщине надо было для этого в несколько раз большие усилия приложить, чем

мужчине. И в 1862 году, она стала первой и единственной женщиной в Центральной Азии правительницей Алайской долины, г.Ош, с его окрестностями и близлежащими районами Ферганской долины. Второй раз она удостоилась звания датки, в 1865 году в Коканде, Худояр хан принял Курманжан датку как самого знатного бека и еще раз подтвердил её звания датка, специальным ярлыком и подарил роскошный халат. Таким образом, Курманжан датка была удостоена звания датка дважды, официально была утверждена правительницей своего народа двумя «опорами ислама» - эмиром Бухары Саид Музаффар-Эдином и Кокандским ханом Худояр ханом [1]. Курманжан Датка стала единственной женщиной, удостоившейся торжественного приема во дворце бухарского эмира. Возможно неожиданно, но по воспоминаниям современников, Курманжан, была не только воинственной правительницей, но и утонченной женщиной. Она прекрасно разбиралась и в европейской моде. Со вкусом носила изысканные заграничные платья, украшения. Превосходно умела танцевать и говорила на нескольких бытовавших в Кокандском ханстве языках, знала арабскую грамоту [2]. К сожалению, это малоизвестные факты, и в нашем сознании запечатлелись ее образы последних лет жизни. Но и здесь она, пережив все тяготы судьбы, потерю мужа, сына, и других близких людей выглядит очень достойно. И только платок в руке напоминает нам о ее слезах, но не показывает их. В тех же словарях и справочниках, наиболее распространенных среди людей, о ее знании языков указан только кыргызский, а о грамотности в письме, вообще ничего не говорится, хотя это редкий для женщин того времени навык.

Фото3

Как бы нам не хотелось считать, что исследованы и известны все события жизни из бурной деятельности Курманжан датки. Однако и существующие факты неточны, противоречивы. А многие еще и не стали достоянием общественности. И среди них данные о поэтическом даре Курманжан датки. Говорят, поэтическое наследие Курманжан (она

творила, под псевдонимом Зыйнат, на тюркских языках и фарси) было своеобразным и значительным. От всего, утраченного сегодня, остались лишь отдельные яркие фрагменты, однако исследователи уверены, что возможно в архивах Узбекистана, могут находиться более полный вариант. После казни любимого сына царица Курманжан не стала помышлять о мести, понимая, что это еще более усложнит весьма непростые отношения имперской военной администрации и беспокойного Юга. По обычаям предков, она сложила кошок – скорбный поминальный плач об утраченном сыне. С этой своей жертвой во имя мира и спокойствия своих подданных она еще раз подтвердила свою дальновидность и мудрость...

ПЛАЧ ПО СЫНУ КАМЧИБЕКУ, КАЗНЕННОМУ В ОШЕ [11]

Нету сил – спасенья искать,
Кончился мой круг бытия.
Руки на груди я сложу,
Слова никому не скажу,
Во имя своей земли
Врагу я не пригрожу,
За поруганную нашу честь
Я не стану лелеять мечь,
Ибо пострадает народ,
Лишь о мести услышат весть:
Мир не загорится войной,
Моё горе будет – со мной,
Не спадёт эта тяжесть с плеч,
Жребий мой – людей уберечь.
И за этот горький покой
Да станешь ты жертвой, сын мой!

Сведения о жизни и даже о смерти Курманжан датки, также противоречивы и малоизучены. В год ее столетнего юбилея многие озаботились поиском места ее захоронения. Летом этого года, готовясь к данной конференции, я посетила музеи в Оше и Гульче, посвященные ей и Алымбеку датке.

Сегодня мы даже не знаем, где ее могила, отмечал в год ее 200 летия один из журналистов. В исторических документах сказано, что Курманжан-датка похоронена на кладбище Сары-Мазар с видом на священную Сулейман-гору в центре Оша. Есть фотография этого мазара [12]. По некоторым сведениям, там покоится еще и прах ее сына, повешенного в Оше...

фото4.

Несколько месяцев назад мы посетили это место. Смотритель этого места, рассказал и показал место где стояла мечеть, куда привезли сына Курманжан датки провели обряд жаназы и здесь похоронили. По свидетельствам, она часто приходила в эту мечеть в судьбоносные, тяжелые периоды.

Здесь и далее фото, сделанные автором статьи.

Фото 1.

Здесь стояла мечеть...

Фото2.

На надписи говорится, что в 1860 году в месте современного курорта Ыссык-Ата, прошел Курултай предводителей северных и южных племен кыргызов, на котором Алымбек датка был провозглашен все кыргызским ханом.

Жизнь и деятельность Курманжан датки сегодня с интересом изучается исследователями многих зарубежных государств. И нам также предстоит еще открыть неизвестные страницы из ее жизни и деятельности.

Список использованной литературы

1. Абытов Б.К., Джолдошева Ж., Джунушалиев Дж., Какеев А., Кененсариев Т.К., Мамытов С., Плоских В.М. Горная царица Курманжан и её время. -Бишкек, 2002. – С.55-58
2. Плоских В.М., Ж.Джолдошева-Курманжан-алайская царица., -Бишкек, 2011, с.9.
3. Таубе А.Н. Алайская царица //Закаспийское обозрение. -1892. -№84.
4. Китайские летописцы увеличили истории кыргызов на 300 лет <http://kabarlar.org/news/79526-kitayskie-letopiscy-uvelichili-istorii-kyrgyzov-na-300-let.html>
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, http://rulibs.com/ru_zar/sci_history/gumilev/15/j0.html,с.326.
6. Тюркские амазонки- <https://maximus101.livejournal.com/151076.html>
7. Курманжан датка: забыть ее нам не дано" — Слово Кыргызстана <https://slovo.kg/?p=5704>
8. Факты о Курманжан Датке <https://kabarlar.org/news/30561-lichnost-kyrgyzstana-fakty-o-kurmanzhan-datke.html>
9. Курманжан-датка — Википедия <https://ru.wikipedia.org/>
10. Абытов Б.К., Малоизвестные факты из жизни Курманжан-датки.https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1003
11. В.И.Шаповалов «Придет испытание к нам...» / Калыгул. Курманжан Датка. Неизвестная кыргызская поэзия в переводах Вячеслава Шаповалова. - <http://www.literatura.kg/articles/?aid=1233>

12. Где похоронена Курманжан датка? -
https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_blog_isman_almas/24412788.html
13. <https://www.kudretugurlueminsoy.com/wp-content/uploads/2020/09/kurmancan-datka-2-862x1024-1.jpeg>
14. <https://zen.yandex.ru/media/erkinsarsenbaev/pravitelnica-alaiskih-kyrgyzov-kurmanjan-datka-606952b86b0f875cb5bbb3a9>
15. Тайиров, М. М. Кыргызстандын Түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын агартуучулук иштери (XIX-кылымдын экинчи жарымы - XX-кылым) / М. М. Тайиров, Н. М. Тайирова, О. М. Мусаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 2-4. – P. 86-99. – EDN ROOQNA.
16. Захарова, А. Е. Ош: этнологические аспекты формирования полиэтнического состава населения / А. Е. Захарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 20-26. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_20. – EDN RFRRDI.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 155-162

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_19](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_19)

**ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ
ЭЛДИК КӨТӨРҮЛҮШТӨР**

**НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В КОКОНСКОМ ХАНСТВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX
ВЕКА**

**POPULAR UPRISINGS IN THE KOKON KHANATE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH
CENTURY**

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич

Kadyrov Turdumamat Dyikanbaevich

т.и.к., профессор, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., профессор, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, professor, Osh State University

---

Турдумаматов Сейитбек Дыйканбаевич

Турдумаматов Сейитбек Дыйканбаевич

Turdumamatov Seitbek Dyikanbaevich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ ЭЛДИК КӨТӨРҮЛҮШТӨР

Аннотация

Макалада XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кокон хандыгындагы элдик көтөрүлүштөрдү камтыйт, мында көтөрүлүштөгү жетекчилер аталат, аймактардагы элдик нааразычылыктар, аларды басуу үчүн хандыктын жазалоочу бөлүктөрдү жөнөткөндүгү көрсөтүлөт. Элдик көтөрүлүштөр хандыктын анын ханы Кудаярдын да биротоло кулашына алып келгендиги айтылат.

Ачкыч сөздөр: көтөрүлүш, нааразычылык, аймактар, зомбулук, көбөйтүлгөн салык, элдик тарыхый инсандар, Кудаярхан, Аптабачы, Миң башы.

НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В КОКОНСКОМ ХАНСТВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

POPULAR UPRISINGS IN THE KOKON KHANATE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Аннотация

В статье рассмотрены народные восстания в Коконском ханстве во второй половине XIX века, где названы лидеры восстания, народные выступления в регионах, а также факт отправки ханством карательных отрядов для их подавления.

Abstract

The article examines the popular uprisings in the Kokon Khanate in the second half of the 19th century, where the leaders of the uprising, popular uprisings in the regions are named, as well as the fact that the Khanate sent punitive detachments to suppress them.

Ключевые слова: Восстание, протест, регионы, насилие, повышенный налог, народно-исторические деятели, Кудаярхан, Аптабачи, Минбашы.

Keywords: uprising, protest, regions, violence, increased tax, national historical figures, Kudayarkhan, Aptabachi, Minbashi.

Киришүү

Фергана өрөөнүндө 1871-1872-жылдары болуп өткөн ар кайсыл бирдиктүү жетекчилиги жок элдик толкундоолор, көтөрүлүштөрдөн айырмаланып нукура элдик көтөрүлүш 1873-жылы жазында башталды. Бул кыймыл элдик көтөрүлүш үч жыл созулуп, Фергана өрөөнүн албырттанган жалын каптады жана мамлекет катары Кокон хандыгынын жоюлушуна алып келди. Фергана тургундарынын 1873-1876-жылдардагы бул жалындаган кыймыл тарыхта элдик кыймыл, “Кокон көтөрүлүшү”, “Полот хандын көтөрүлүшү” деген аттар менен элге белгилүү.

1873-1876-жылдардагы элдик кыймылдын тарыхын иридеги окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү көтөрүлүштүн башталышын, жүрүшүн, жыйынтыгын, максатын жана негизги окуяларын Искак Асан уулунун ысымына байланыштырышат. Көтөрүлүштүн алгачкы мезгилинде Искак жалпы жетекчиликти колго албаганы менен кыймылдын баштан аягына чейин өмүрүн өз эли үчүн арнаган түпкү ыйык максаттарынан кайткан эмес. Ошондуктан кыймылдын башталышы жөнөнүндө кеп кылуунун алдында Исхак жөнүндө кыскача маалымат берүүбүз абзел.

Искак - Полот хан жөнүндө алгачкы маалымат кагаз бетине ал тирүү кезинде эле Орус колонизаторлорунун 1873-1876-жылдардагы көтөрүлүштү басуу мезгилинде берилген отчетторунда айтылган. Бирок ал маалыматтар белгилүү гана адамдардын колунда болуп, окурмандарга жеткен эмес. Асан молдонун уулу жөнүндө XIX кылымды изилдөөгө алган кыргыз жана өзбек тарыхчыларынын жарык көргөн эмгектеринде эскерилет (А.Хасанов, К.Үсөнбаев, В.Плоских, Р.Бабабеков, Р.Набиев, Х.Иноятов, С.Павлов жана М.Рабинович) Бирок тилеке каршы ушул күнгө чейин Исхак - Полот хандын кыргыз элинин улуу тарыхый инсаны жана баатыры катары тарыхый таржымалы, ишмердиги толук ачылып көрсөтүлө элек.

Учурдун талабына ылайык көрүнүктүү тарыхчы Кушбек Үсөнбаев өз макалаларына кошуп келген. Исхак-Полот хандын өмүрү жана ишмердүүлүгүнө байланыштуу фактылык материалдарды ахивтик документтердин негизинде жаңы доордогу маалыматчы тарыхчы К.Молдокасым уулу жеткирүүдө.

Искак 1844-жылы Маргалаң вилаетине караштуу Охна кыштагында кыргыз урууларынын ичкилик тобунун бостон уруусунан чыккан Асан молдонун үйүндө туулган. Бул учурда Нүзүп бий баштаган кыргыз кыйындары күч алып турган кез эле. Исхактын атасы Асан белгилүү молдо болчу. Ал Маргалаңдагы Ак медреседе мударис болуп иштеген, кийинчерээк Кокондогу Түмкатар медресесине которулуп, айылдык мектептен сабатын ачкан, уулу Исхакты ала кеткен. Искак медреседе жакшы билим алган, бирок диний жолго кызыкпаган. Кокондогу анын өспүрүм кези ордодогу так-талашууларга, кыпчактардын кыргынына, Мусурманкулдун өлүмүнө, Алымбек датка менен Алымкул аталыктын ооматы жүрүп турган учурларга туш келди. Дээринен зирек Искак баарын көрүп, баарын талдап эсте тутуп жүрдү. 60-жалдардын баашында кайрадан атасы менен кошо Маргалаңдын Ак медресесине келди да, окуусун улантып, чоң молдо болуп чыкты. Бирок, атасынын бул жерде калгын деген кеңешине көнбөй 1867-жылы Искак айылына келип эки жылча кыргыздардын арасында туруп калды. 1869-жылы 25- жашында өз айылында Охнада имам болуп иштеди. Элеттеги улам күчөп бара жаткан саясий окуяларга Исхакты назар салып турду, ал туулуп өскөн жеринде көпкө турбай, эл кыдырып кетти. Көп өтпөй Искак Андижан шаарына токтоду. Шаарда бир аз молдолук кылды, турмуштун айынан насвай сатып да көрдү. Анжиянда жүргөндө Искак кезегинде кадимки Алымкул аталыктын жан-жөөкөрү болуп жүргөн, теги чаткалдык кыргыз Абдымомун менен таанышып калды. Диний кызматты биротоло таштап Исхак аны менен кошо Ташкентке жол тартты.

Абдымомун Кокон ордосуна таанымал, кадырлуу киши эле. Өз мезгилинде Алымкулдун жардамы менен “аталык” даражасына жеткен. 1865-жылы Ташкент Орусияга каратылгандан кийин ал Кудаярдын кызматына кирүүдөн баш тартып, курама элинде колунда бар адам катары жашап турган. Исхактын дилгирлигин байкаган Абдымомун аны өзүнө жигит кылып алды, бул мезгил 1870-жылдардын башы болчу.

Абдымомун Кокон мамлекети , анын хандары жана хан тактысын каалагандай калчаган кыргыз , кыпчак бийлеринин ишмердиги жөнүндө айтып берген аңгемелери жаш Искактын аң-сезимине катуу таасир тийгизим, көз карашын калыптандырды. Жер кыдырып , эл аралап көргөн турмуштук татаалдыгы, жалпы журттун зар-муңу Кудаяр хан анын жан-жөкөрлөрүнүн зордук-зомбулугу Искактын өз өмүрүн элинин кызыкчылыгы үчүн арнап, мүмкүн болсо “жаман ” ханды адилет хан менен алмаштыруу жөнүндө бир далай ойлондурган чыгаар? Кантсе да көтөрүлүшкө башын сайып койгон Искактын аң-сезими Абдымомундукунда жүргөндө калыптангандай.

Искактын көтөрүлүшкө качан жана кандайча жетекчи болуп калгандыгы жөнүндө булактарда , изилдөөлөрдө төмөндөгүдөй баяндалат . Кокон ханы Кудаярдын эсиреп кеткендиги жана кыргыз, кыпчак жамаатынын өкүлдөрүн сүрүп чыгып , ордодогу кадимден келаткан этно саясий тең салмактуулукту бузушу кыргыз бийлеринин кыжырын келтирип жүргөн. Мындай саясий нараазычылык 1865-жылы Кудаярдын үчүнчү жолу такка отургандан кийинки беш жылдыкта активдүү аракеттерге алып келбесе да , 1870-жылдардын башындагы толкундоолор, айрыкча 1871-жылы Сох кыргыздарынын көтөрүлүшү, кыргыз бийлерин “убакыт жетти, эми аракеттенүү керек ” деген чечимге алып келип , алар эми кандай гана болбосун , “хан тукумунан бир канзада таап , Кудаярдын ордуна отургузууну көздөп калышты.

Салтка ылайык хан мураскору хан тукумунан гана көтөрүлүшү зарыл эле. Ошондуктан 1872-жылы Кутлук-Сейит уруусунун бийи Шер датка баштаган кыргыз төбөлдөрү кеңешип, андай талапкерликке Самарканддагы бир медреседе имамдык кылып жүргөн кадимки Алим-хандын уулу Ибрагимбектин баласы Пулат бекти тандашат да, аны кыргыздардын арасында хан көтөрүү менен Кудаяр ханга каршы күрөшүүгө макулдашат . Кеч күздө Самаркандга келген Шер датканын өкүлчүлүгүнө тынч турмушту сүйгөн Мажүрөө Пулатбек макулдугун берүүгө эрки жетпейт. Самарканддан кайткан Кутлук-Сейит шер датка, кыргыз кыпчак Мусулманкул бий жана найман Мусабек бий, Нурамалык Абдымомун менен кеңешмекке Ташкентке кайрылып , анын үйүндө конуп калышат. Самаркандка барып, ой максаттары ишке ашпай калганын айтып отурушкан коноктор Самарканддык Пулатбеке куюп койгондой окшош Искакка өтө көңүл буруп калышат. Шер датка менен Мусулманкул бийдин сөзүн баамдап отурган Искак өмүрүн тобокелге салууну чечип, Абдымомун эшикке чыкканда “көтөрүлүшкө мен жетекчи болуп берээр элем” деген оюун билдирет. Муну уккан коноктор сүйүнүп кетишет да, Искак көп узабай “Полот хан” деген ат менен Наманган тарапка жөнөп кетет. Ошонтип, Искак Асан уулунун Аксыдагы көтөрүлүшкө жетекчилик кылышы 1873-жылы жаз айларында башталды.

Искактын саясий окуяларга аралашып , көтөрүлүшкө жетекчилик кыла баштаганын изилдөөлөр ар түрдүү беришет . Түркстан генерал-губернатор К.Б Кауфман өзүнүн отчетторунда Искак көтөрүлүшкө 1874-жылдын июндан баштап жетекчилик кылган деп айткан билдирүүсүндө, ал Искак Курама уездинен Чаткал чөлкөмүнө 1874-жылы жазында келген деген пикирде . Генерал К.Б Кауфман Искактын көтөрүлүшкө “жетекчилик ролго ээ болгон ” мезгилин айтса керек . себеби 1873-жылы жаз-жайдагы көтөрүлүштүн Аксы очогунда Абдымомун менен Мусулманкул жетекчилик ролду ээлеп , Искак болсо “Полот хан” аты менен жаңы мурасы катары негизинен көмүскүдө калган. Трыхый изилдөөлөрдү басымдуу көпчүлүгүндө 1873-жылкы Аксыдагы көтөрүлүштү Искак Асан уулу жетектеген деп берилет.

1873-жылы жаңы бунт чыкты -деп жазат орус тарыхчысы М.А Терентев – кайсы бир эч кимге билгисиз Полот – хан деген неме өзүн Алим хандын кичүү уулумун деп ишендирип, каалоочуларды талап тоноого чакыра баштады. Намангандык кыргыздар бул чакырыкка заматта жооп кылышты – деп жазган Т.Кененсариев. Чындыгында, Самаркандда өзүнүн кара башын эптеп багып жаткан Пулат бекти эл таанучу да эмес. Бирок, көрсө кыргыз төбөлдөрүнүн айрымдарынын андан кабары бар экен. Ал эми Искактын ким экенин алгачкы күндөрү эки-үч адам гана билбесе, эч ким билген эмес. Орус тарыхчысынын Асан уулу жөнүндө “эч кимге белгисиз” дегени да ошондон . Бирок Искактын чыйрак жана чечкиндүү мүнөзү , табийгатынан баатырга тете тышкы турпаты менен акылы , жадагалса замандын шарданына жараша молдолугу көтөрүлүштүн идеаларына төп келип турду

1873-жылы жаз алды менен 200 дөй жигиттерин ээрчитип, Шер датка , Мусулманкул, Мусабек, Сулайман, Удайчы жана Абдымомундун коштоосунда Искак Полот бек Ала-Бука өрөөнүнө келишти. Чаткалдын , Ала-Буканын, Ак-Тамдын , Нокойдун , Көк-Жардын, Малайдын , Кербендин, Падыша -Атанын, Сафид-Буландын ж.б айыл-кыштактардын бектери, аксакалдары Полот ханга кол беришип, анын туусу астында Кудаяр ханга каршы күрөшкү чыгууга макул болушту.

Шер датка баштаган кыргыз феодалдарынын максатына бийлик жана бийлик орчундуу мааниге ээ болсо да, алардын аракеттери объективдүү түрдө феодалдык зулумдукка каршы багытталган көтөрүлүштүн мүдөөсүнө үндөшүп кеткен. Ал эми сыртынан бийлердин максатына таламдаш көрүнгөнү менен Искактын мыдай кадамга барышы эл тилеген дили менен туюп , ыйык максатка башын байлагандыгын күбөсү болчу.

1873-жылы жайында 29 жаштагы “Полот хан” деген ат менен Аксынын Сафид-Буланында, Шерали хан көтөрүлгөн жерде , миңдеген кутлук-сейит , кытай , саруу урууларынын окүлдөрүнүн катышуусунда ак кийизге салып хан көтөрүлдү.

Искактын айланасына эл тез эле көбөйө баштаган. Көтөрүлүштүн жүрүшүнө Абдумомун, Мусулманкул сыяктуу бийлер түздөн-түз жетекчилик кылышты . Натыйжала көтөрүлүшчүлөр чарбактын беги Кедейбай датка менен Жаңы-Коргондун беги Алимдин жазалоочу отрядын Сафид - Булан менен Ала-Буканын ортосунда талкалап , Күкүмбай жана Тоголок -Шайык , Актан ,Найман , Көк-Жар кыштактарын ээлеп алышты . Ал эми Кокондун үч замбирек, жана күчтүү жазалоочу отряд менен чыккан Абдырахман аптабачы алгач Наманганда бир аз токтоп турду да, анан Төрө-Коргон менен Тергаучиге жөнөдү . Көтөрүлүшчүлөр Хасан шаарына чегиништи. Аптабачы Искак менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп жатты. Ангыча Аптабачынын авангарды көтөрүлүшчүлөр менен салгылашууга өттү. Натыйжада начар куралданган көтөрүлүшчүлөр Ала-Букага чегинишип, андан ары Чаткалга өтүп кетишти.

Июнь айында Шер датка баштаган 40 бийдин Кокондон өлтүрүлгөнүн уккан көтөрүлүшчүлөр Чаткалдан кол топтоп кайрадан Ала-Букага басып киришти. Бирок Намангандан, Төрө-Коргондогөн , Жаңы-Коргондон алынып келген сыпайлар менен кубутгандырылган жазалоочу отряд Молдо Жолдош паңсаттын башчылыгында Искактын козголоңчуларын экинчи жолу чегиндире алды , көтөрүлүшчүлөр тоо аралап кирип кетишти да , эмки жайга чейин Аксыда салыштырмалуу тынчтык орноду.

Алардан баштапкылардан Кокон хандыгынын түштүк чыгышындагы кыргыздардын Кадамжай, Ноокат, Алай райондорундаагы айылдарда башталды . 1873-жылдын март айынын аяк ченинде бул аймактарга келишке хандан зекетчилер алдагыдан үч эсе кээде андан да көп салык талап кылышты , куралдуу көтөрүлүштүн шыштоосу болду . Зекетчилерден алгач айылдыктар салыкты даярдоо үчүн үч күндүк мөөнөт бергиле деп суранышкан. Ал эми зекетчилер ага көнүшпөстөн , элден салыкты кечиктирбей толугу менен топтоп берүүсүн талап кыла баштаган . Анысы аз келгенсип зекетчилерди коштоп жүргөн хан сарбаздары бир нече кишини туткундап , аларды Коконго алып барып “мисал катары эл көзүнө көрсөтүп ,жазалап коюуга” ниеттене баштаганда , Кокондон келгендердин аракеттерин түшүнгөн эл туткундарга жардамга келишти да , салыкчылардын башчысын жана алардын төрт жардамчысын өлтүрүшүп , чогултулган салыкты кайтарып алышты. Кармашта өздөрүнөн да алты киши мерт болду.

Ушундай эле маалыматты Америка элчисинин катчысы Скайлер да берет. Ал “1873-жылы жазда Ош, Андижандын түштүк тарабындагы хандын аскерлери жана салыкчылар кыргыздардан ар бир түтүндөн Зкойдон кошумча зекет жана тоолордогу иштетилген айдоолорго да жер салыгын төлөөнүү талап кылышты”, деп жазат .

Толкундоо тез эле Баткенден тартып Алай тоо этектерине чейинки чөлкөмдөргө тарады . Көтөрүлүшкө кыпчак уруулары да аралашып , чоң толкундоолорго айланып кетүү коркунучу туулду. Көтөрүлүштүн жетекчилери жөнүндө булактарда маалымат жок . Ошол учурдагы Алай аймагынын эң абройлуу инсан Курманжан датка жана анын балдары көтөрүлүш башталган алгачкы күндөрүндө бейтарап абалда турушан. Анткени ,1867-жылы Курманжан датка Коконго барып , кыргызга жээн

Кудаяр ханга салам берип келген болчучу. 1868-жылы Саруу уруусунун кызы болгон энеси Жаркынайым өлгөндөн кийин, Кудаяр хан тагаларынын туугандыгын эске албай, өзүнүн жана жеке жыргалчылыгын ойлоп калса да, Курманжан датка Кудаярга каршы көтөрүлүшкө аралашбастан “адилеттүүлүк” менен четте турду. Ал эми Оштун беги болуп кызматта турган Абдылда бек. элдик кыймылдын башатында эле көтөрүлүшкө кошулуп кеткен болчучу.

Кудаярхан көтөрүлүштү басууга атчан сыпайлардан турган ири жазалоо отрядын жиберип, “кыргыздар менен кыпчактарды жүздөн эмес миңден кырууга” буйрук берди. Хандын жазалоочу отрядынын келе жатканын уккан кыргыздар “кара-келтек” кошуун жыйышып, сыпайлардын алдын тосушту да, аларды талкалап салышты. Ал эми эл кооптонуп калк көтөрүлүп, натыйжада 20миң кыргыз, 10миң кыпчак үй-бүлөөсү менен Кашкар Даванга кирип, Азилети деген жерлерине көчө качууга мажбур болушту.

Элдик толкундоолор жана элдик кыжырдануусу басаңдабагдыктан, хан 1873-жылдын май айында көтөрүлүшчүлөргө каршы Абдурахман аптабачы баштаган 1000 сарбаздан турган отряд жиберди. Абдурахман аптабачы көтөрүлүш башталар алдында эле Меккеге барып, ажы болуп, андан Стамбул аркылуу Туркиядан ал түрк султаны Абдул-Азиздин Орусиядан Кокон шаарларын кайтарып алууга жардам берүүсүн суранган (Абдрахман аптабачы белгилүү Мусулманкул миңбашынын уулу болгон. 1845-жылы 14 жашар Кудаяр биринчи жолу ошол кездеги элеттик кыргыз, кыпчактардын белгилүү бийи Мусулманкулдун жардамы менен такка отурган. Мусулманкул миң башы хан тукуму менен туугандашуу үчүн кызын Кудаяр ханга турмушка берет. Ошол кездеги жаш Абдырахман, Кудаярдын бир тууган кайын иниси катары ордодо чоңоюп, курбалдашы Кудаяр менен көңүлдөш болуп өстү. Атасы 1863-жылы Кудаяр хандын буйругу менен өлтүрүлгөндүгүнө, көз алдында кыпчак туугандардын кырдыргандыгына карабай, баарына чыдап, акырындык менен жөнөкөй “аптабачылык” кызматтан ордодого негизги бийлик орун болгон миң башыга чейин жеткен.)

Абдрахман аптабачынын көчмөн кыргыз, кыпчак урууларна, жада калса отрукташкан калкка да кадыры чоң эле. Ал зордук – зомбулукту, алдым-жуттум менен аралашкан эмес. Өзүн аябай сак кармап, ажылык такыбалыгын так аткарган киши болгон. Ошондуктан көтөрүлүшчүлөрдү басууга кыргыздардын тууганы Абдрахман гана тиши өтмөк. Кыйды аптабачы көтөрүлүшчүлөрдүн таламын “түшүнгөнүн билдиримиш болуп, аларды” кан төгүүгүнүн ордуна хан менен ымалага келүүгө көндүрдү. Көтөрүлүштүн башка очокторунан да өкүлдөрдү алып, Шер датка баштаган кыргыз, кыпчак урууларынын 40 бийди элчи катары ордого жиберүүгө макул кылды. Бирок Кудаяр хан өкүлдөрдүн таламын уккан да жок, тескерисинче алардын баарынын башын алдырды. Абдрахман аптабачы айылда бир аз туруп ордого кайтып келди. Жырткычтык менен өлтүрүлгөн элчилердин каны элетти ого бетер дүрбөттү. Жаңы күчтөр менен толукталып миңдеген кыргыз, кыпчак көтөрүлүшчүлөрү 1873-жылдын июль айында Фергана өрөөнүнүн түздүгүн көздөй басып кирди. Өзгөн жана бир топ элдүү жайлар көтөрүлүшчүлөрдүн колуна өттү. Отурукташкан өзбек, тажик тургундары көтөрүлүштү колдошту, бирок кыймылдын активдүү катышуучулары боло алышкан жок.

Көтөрүлүшчүлөрдүн бир тобу Фергана өрөөнүнүн түштүгүндөгү Сох чебин талкалап, чептин кол башчысы Алим кичикти (кыпчакты) өлтүрүп салышты. Айрым маалыматтарга караганда Сох чебинде Кудаяр хандын казынасы катылган делет. Шаштысы кеткен Кудаяр хан көтөрүлүштү басуу үчүн жардам сурап, Ташкентке кайрылды. Кайрылууда коркунучтуу козголоңдун себебин орус ээликтеринен качып өтүп келип жаткан кыргыздар түзүп жатат деген жалган доомат айтылган. Орус бийликтери хандыктын ички иштерине кийлигишпөөнү туура табышты. Ошондой болсо да Петербургга “эгер кокон тополоңдору токтобосо хандыкты басып алууга падышанын уруксат берүүсүн” суранган – телеграмма жөнөтүлдү. Ташкенттен ондуу жооп келбеген соң, Кудаяр – хан хандыктын ички күчттөрүнө гана таянууга мажбур болду.

Мындайда шашып калган хан көтөрүлүшчүлөргө каршы өзүнүн бир тууганы, Маргаландын беги Султан Муратты көтөрүлүшчүлөрдү басууга жиберди, бирок анын топтоп келген аскердик күчтөрү бул жерде жеңилип калды. 5 миң сарбаз көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетишти, 300 сарбаз

колго түштү. Султан Мурат өзү зорго качып кутулду. Мындай жеңишке шыктанышкан көтөрүлүшчүлөр тез эле Ош шаарын, Араванды, Үч-коргонду, Булак-Башыны ээлешти. Бул кыштактардын тургундары көтөрүлүшчүлөргө кошулуп, бектери качып кетишти. Булак-Башынын беги кармалып, оозуна шиш кагылып өлтүрүлдү.

Ошол кезде орус ээлигине өтүп калган Кожент уездинин башчысынын 1873-жылдын 3-августунда жазган билдирүүсүндө, “Кокондо көтөрүлүш кайрадан башталды. Кыпчактар менен кыргыздар хандын зомбулугуна каршы бардык жерде козголушту. Анжиян шаарын Кокон аскерлери таштап кетти, Кудаяр-хан кайсы жерде бекинип жатканы белгисиз”, -деп айтышат. Көтөрүлүш кеңири жайылып кеткендиктен, ошол эле караламан элдин уулдары болгон хан кошууну да бөлүнүп жарылып таркай баштады. Анжиянда Змиңге жакын кыргыз, кыпчак сыпай, сарбаздар көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетти. Үрөйү учкан Кудаяр-хан Абдрахман аптабачы менен Шахрихан беги Иса олуяны ири жазалоочулар аскер менен кайрадан көтөрүлүшчүлөргө жиберди, алар да көтөрүлүштү баса албады. Аптабачы жоон топ кыргызды колго түшүрүп, аларды суракка алганда, Кокон ханы Кудаяр ханга каршы козголоңго бүт эл каршы чыгып жатат, ал түгүл 20 дай Кокон акимдери, бектери козголоңдун ичинде деген жооп угуп, көтөрүлүштү басуунун өтө кыйын экендигин сезген аптабачы тарап, кеткен кошуунун чогултуу албай, Төрө-Коргондо жашырынууга аргасыз болду. Ошондой эле шаар калкы айрыкча, Кокон менен Анжияндын тургундары кыргыздардын гана келишин күтүп, жек көрүндү Кудаяр-хандын бийлигин кулатууга даяр турушту.

Кудаяр-хан жан далбастап сентябрь айында кайрадан иниси Султан Мурат бекти көтөрүлүштү басууга аттандырды. Султан Мурат бек тандалма аскер менен көтөрүлүштүн Ош, Анжияндан түштүк тарабын гана баса алды. Көптөгөн көтөрүлүшчүлөр колго түшүп, дарга асылды. Омурбек, Бердибек, Каратай сыяктуу көтөрүлүштүн бир нече жетекчилери сыртынан өлүм жазасына буйрулду. Натыйжада көтөрүлүшчүлөр бир нече жеңиштерге жетишип, Анжиян шаарын ээлешсе да, 1873-жылдын күз айларында акырындап тоо талаага чегинип кетүүө аргасыз болушту.

Кудаяр хан Ош-Анжияндын түштүгүндөгү Баткен, Алайга чейинки чөлкөмдөрдү алоолонткон козголоңдун негизги уюткусу Алайлык кыргыздар деп түшүнүп, 1873-жылы күзүндө Алайдагы чептерди бекемдөөнү ылайык көрдү. Мында Дароот-Коргон чебинин каменданты Ысмайыл Токсобого Кокондон жакшы куралданган атчан аскерлер жиберилген. Документтерде аскер башчыларынан датка, баштаган жүз башы, элүү башы, он башы кароолбеги, мерген жана башка чиндер аталат.

Көтөрүлүшкө чейин эле Кокон бийликтеринин зордук-зомбулугуна кыжырданган эл, көтөрүлүштөн кийинки мезгилдерде, ага тиешеси болгон айыл-кыштактарды талап-тоноо сыяктуу жазалардан өтө каттуу запкы көргөн жек көрүндү Кудаяр ханды жеңүүгө көзү жетпеген кыргыздар айласыздан орус бийликтеринин карамагына өтүүгө ноябрь айындагы Кожент уездинин башчысы подполковник Р.И. Нольдеге, Сыр-Дарыя облусунун губернатору генерал-майор П.К. Эйлерге кыргыздардын 42 уруусунун элчилиги, Токмок уездинин четтерине кирип кеткен 1700 түтүн кыргыздардын орус букаралыгын кабыл алууга болгон сураныч каты, ж.б. фактылар Бул фактылар борборго да угулган 1874-жылы “Голос газетасы” түштүк кыргыздары орустардан көмөк издөөгө умтулушуп жатат. Өткөн жылы жайында алар орус букаралыгын кабыл алууга ниеттерин билдиришти

Көтөрүлүштүн убактылуу токтоору менен Кудаяр хан орус “досторунун кеп-кеңештерин унутуп, калкка каршы саясатын мурункудай улантат берген. Ал түгүл күчөтүп да жиберген. Сыр-Дарыя облусунун губернатору 1874-жылдын 23-ноябрында Туркистан генерал-губернаторуна: “Кокондогу көтөрүлүш токтолду..... Тополоң бүткөндөн кийин хан көтөрүлүшкө катышкандарга өзгөчө салык сала баштады....” деп билдирген.

Мындай саясат орус серепчилеринин пикири боюнча Кокон хандыгын кыйроого карай алып бара жатат, ал эми орус баскынчылары ал кыйроонун келишин гана күтүп турду.

Адабияттар

1. Авазов, Э. А. Улуттук- азаттык кыймылдардын тарыхнаамасынын айрым методологиялык маселелери (Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында) / Э. А. Авазов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 7-13. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_2. – EDN UXLPWR.
2. Т.Кененсариев. “ Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүү” Б.2009.
3. Х.Н.Бабабеков. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). Ташкент, 1990.
4. Ж.Алымбаев. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы Б.2015
5. Т.Өмүрзакова. Курманжан датка – доор инсан, ишмердүүлүк Б.2002.
6. Колбаева, Г. И. Т. Касымбеков жана "Сынган кылыч" романы / Г. И. Колбаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 890-898. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_890. – EDN PUWWUX.
7. А. Никитин. Это было в Коканде Ташкент 1982.
8. Шейшеканов, Т. Б. Кыргызстандагы xIx К. Экинчи жарымы-XX К. Башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптер / Т. Б. Шейшеканов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 101-108. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_14. – EDN EHKKFM.

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 163-168

УДК: 93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_20](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_20)

КОКАНД – КРУПНЫЙ РЕМЕСЛЕННЫЙ ЦЕНТР

КОКОН – ИРИ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮК БОРБОРУ

KOKAND IS A LARGE CRAFT CENTER

Мадрахимов Захид

Мадрахимов Захид

Zahid Madrahimov

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Наманган мамлекеттик университети
Кандидат исторических наук, доцент, Наманганский государственный университет
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Namangan State University

Madrahimov@mail.ru

Юлчибаев Жахонгир

Юлчибаев Жахонгир

Yulchibaev Zhakhongir

Улук окутуучу, Наманган мамлекеттик университети
Старший преподаватель, Наманганский государственный университет
Senior Lecturer, Namangan State University

Yulchibaev@mail.ru

КОКАНД – КРУПНЫЙ РЕМЕСЛЕННЫЙ ЦЕНТР

Аннотация

В данной статье рассказывается о развитии ремесел в городе Коканде, столице Кокандского ханства – государстве, которое существовало в Центральной Азии в XVIII – XIX веках. Показаны виды ремесел, разработанных в Коканде, изделия местных мастеров, их роль во внутренней и внешней торговле. Коканд славится своими шелковыми и полушелковыми тканями, изделиями из кожи и железа, ювелирными изделиями, бумагой, седлами и тележками.

Ключевые слова: Центральная Азия, Кокандское ханство, Коканд, торговец, рынок, магазин, экономический центр, ремесленничество.

КОКОН – ИРИ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮК БОРБОРУ

Аннотация

Бул макалада Борбор Азияда XVIII – XIX кылымдарда жашап келген Кокон хандыгынын борбору болгон Кокон шаарында кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү тууралуу баяндалат. Кокондо иштелип чыккан кол өнөрчүлүктүн түрлөрү, жергиликтүү кол өнөрчүлөрдүн эмгектери, алардын ички жана тышкы соодадагы ролу көрсөтүлдү. Кокон жибек жана жарым белок кездемелери, булгаары жана темир буюмдары, зер буюмдары, кагаздар, ээрлер жана арабалары менен белгилүү болгон.

KOKAND IS A LARGE CRAFT CENTER

Abstract

In this article, progress of handicraft in 19th century in Kokand, which is the capital of 70s, the khanate of Kokand in Central Asia. Types of handicrafts, products made by local artisans and their role in internal and external sale. It is described that Kokand is famous for its silk and half-silk materials, iron products, jewelries, paper, and horse wagon.

Ачык сөздөр: Борбордук Азия, Кокон хандыгы, Кокон, соодагер, базар, дүкөн, экономикалык борбор, кол өнөрчүлүк.

Keywords: Central Asia, the Khonate Kokand, Kokand city, salesman, bazaar, shop, economical centre, handicraft.

В начале XVIII века, когда было основано Кокандское ханство, крупными городами считались Андижан, Маргилан, Ош и Ходжент в Ферганской долине. По мере политического прогресса страны потенциал этих городов как экономических центров постепенно возрастал. Вместе с ними появились новые, небольшие города, которые раньше не имели такого значения, стали крупными экономическими центрами. В частности, город Коканд как столица ханства постепенно стал одним из крупных экономических центров Средней Азии.

В городе Коканд развиты различные области ремесел. Также некоторые города отличались тем, что только здесь были развиты определенные виды ремесел.

Одним из основных занятий ремесленников было ткачество. Основным сырьем для текстиля был хлопок, выращиваемый местными дехканами. Распространенное текстильное изделие в ханстве называлось боз или карбас. В 70-е годы XVIII века Филипп Ефремов посетил среднеазиатские ханства, в частности, Кокандское ханство. «В Коканде и его городах развито производство шелковых и полушелковых изделий, серой шерсти, производство плащей и других изделий из них, кокандцы могут конкурировать с бухарцами в торговле», - писал он [1]. Ф. Назаров, посетивший ханство с официальным визитом в 1813-1814 годах, говорил: «Вокруг Коканда развито производство хлопка и шелка, ремесленников больше, чем земледельцев, и женщины работают так же, как и мужчины. "Текстиль и шелковые изделия, изготовленные ремесленниками Кокана, превосходят аналогичные товары из других регионов", - отметил он [2]. В ханстве, в городах Коканд и Ташкент, развивалось серое ткачество, считавшееся знаменитым своим качеством.

Большую часть продукции, занимавшей важное место во внутренней торговле, составляли текстильные изделия. В связи с этим большая часть продукции активной внутренней торговли был карбас-серой шерсти. Эту ткань использовали в основном для подкладки, и накануне русского нашествия аршин [3] продавался на Кокандском рынке по 4-6 копеек, а набивной - простой серый по 5-6 копеек. Полосатая ткань из крашенных ниток имела также важное значение во внутренней торговле и использовалась для изготовления рубашек и халатов. В середине XIX века аршин такого материала продавался в Коканде за 10-15 копеек [4].

Чит – одна из самых популярных тканей в ханстве. В 1874 году в Коканде кусок высококачественного красного такого материала продавался от 26 копеек до 1,5 золотых монет, а чит, известный как хушвакт (светло-красный чит), продавался за 68-78 монет в долг на 4-5 месяцев [5].

Одним из основных занятий жителей Коканда было производство шелка, а шелк и шелковые ткани были одним из основных продуктов внешней торговли страны. В конце 60-х годов XIX века только в Коканде и Маргилане производством шелка занималось около девятисот дворов, и каждая семья имела от 1 до 3 ткацких станков. В этой работе участвовали 2-3 члена семьи, и каждая семья производила от двух тюков [6] до пяти тюков шелка в неделю [7]. По подсчетам, годовое количество шелка, производимого в Коканде и Маргилане, равнялось 5560 [8] пудам [9].

Шелк, производимый в ханстве, был высокого качества, а рынки страны славились шелком-сырцом и шелковыми тканями В зависимости от качества шелка, производимого мастерами Кокандского ханства, его делят на «чилла», «тафил», «сарнок» и другие

разновидности. Также, в ханстве пряли шелковые изделия, и, изготавливали шёлковые клубки на продажу [10].

В октябре 1871 года пуд «чиллы», считающегося шелком высшего качества, продавался за 50–52 золотых монет, «тафил» — 50 золотых монет, кокандский клубок — 28–30 золотых монет, сарнаг — 3,5–4,5 золотых монет [11].

Из шелка изготавливают различные ткани. Мастера Коканда, Маргилана, Намангана и Ходжента изготавливали шелковые ткани (холст, шелк, атлас и др.), полушелковые ткани (бекасаб, банорас, адрас). В середине XIX века на Кокандском рынке продавались шелк, дуриан, бекасаб, адрас, банор по 70-95 копеек [12].

Среди тканей, изготавливаемых кокандскими мастерами, известным считался атлас. По данным архивных источников, в 1876 году здесь было 276 шелковых фабрик, 428 нитеткацких мастерских, 232 прядильных станка и множество мастерских, способных производить 3000 аршин атласа в год. Атлас высоко ценился на местных рынках, а в середине XIX века 12 аршин атласа оценивались на столичном рынке в 7-8 рублей [13].

В ханстве также по-своему развиты обработка древесины и металла, производство изделий из железа. В городах Коканд, Ташкент, Наманган и Андижан имеются деревообрабатывающие, слесарные и многие другие мастерские, которые в основном располагаются в ремесленных лавках на базарах. Продукция, изготовленная в них, продавалась в самих магазинах. В городах ханства таких мастерских ремесленников немало, в одном только Коканде в XIX веке работало около 400 медников и около 100 кузнецов [14].

В городах Кокандского ханства, расположенных на берегах рек и в прилегающих к ним местностях, развивалось также судостроение. Коканд, Ташкент, Наманган и Ходжент являются примерами таких городов.

Кузнечное дело было развито в ряде городов ханства. В частности, города Коканд, Чуст, Шахрихан, Пайтуг, Карасув были центрами производства 5 металлических изделий, преимущественно ножей, Ферганской долины [15].

Одним из уникальных ремесел, развившихся в Кокандском ханстве, было изготовление телег и арб. Производство развито в городах Коканд, Ташкент, Наманган и Маргилан, а арбы, изготовленные в ханстве, известны в Средней Азии под названием «кокандская арба». Потому что Коканд был лидером в Средней Азии по изготовлению повозок и арб. Небольшая повозка могла перевозить 25-40 пудов груза и до места назначения доставлялась в основном с помощью лошадей. Эти повозки активно использовались во внутренней и внешней торговле. В частности, Е.К.Мейендорф, побывавший в Бухаре в 20-х годах XIX века, писал, что «...купцы из Коканда привозят в Бухару свои товары на арбах» [16].

Ювелирное дело издавна было ценной профессией у народов Средней Азии. В Кокандском ханстве эта промышленность развивалась по-своему, и в соответствии с традициями народов Средней Азии ювелирные мастерские располагались в центрах крупных городов. В сфере изготовления ювелирных изделий выделялась столица Коканд, с которой в Средней Азии могла конкурировать только Бухара.

Развитие экономических связей между населением ханства и кочевыми народами оказало действенное влияние на развитие кожевенного и кожевенного ремесла в стране. Города

Коканд, Ташкент, Андижан и Ош являются кожевенными центрами, где помимо обработки кожи и изготовления из нее обуви производят кожаную одежду, головные уборы, бурдюки для воды и кумыса [17]. В Коканде, столице страны, были очень развиты кулинария, обработка, крашение шкур животных и изготовление из них сапог, калошей. Обувь, изготовленная в ханстве, пользовалась большим спросом у местного населения, а также у жителей пустынных и предгорных районов, занимающихся животноводством, преимущественно казахов и кыргызов [18, 23].

Бумага, изготовленная в столице Коканда, считалась известной в Средней Азии и ценилась среди ученых. В начале XVIII века в Коканде действовало два предприятия по производству бумаги, одно из них располагалось у ворот города «Мойи Мубарак», а другое — в селе Чорку недалеко от города. Бумагу, произведенную в Коканде, поставляли на все рынки Центральной Азии. Знаменитая кокандская бумага, изготавливаемая в столице, была одним из ценных товаров на ханских рынках. В 70-х годах XIX века купцы покупали стопку из 24 листов бумаги на Кокандских предприятиях за 15 копеек и продавали их на рынке по 20-30 копеек [19]. Два предприятия в Коканде производили в год 150 тысяч листов бумаги на сумму 2000 рублей [20]. Правители страны получали большие доходы от кокандских бумажных предприятий. В частности, в 1875 году Худаярхан заработал на бумажных предприятиях в Коканде 418 рублей [21].

В столице ханства Коканде также было развито переплетное ремесло, и в данных XIX века говорилось, что «лучшие переплётчики находятся в Коканде» [22].

Помимо того, что город Коканд был столицей ханства, он был еще и крупным экономическим центром. Во времена Кокандского ханства этот город стал крупным ремесленным центром. В результате развития ремесел в Коканде начато производство готовой продукции из сырья, добытого в окрестных селах. Коканд славился не только в ханстве, но и во всей Средней Азии своими шелковыми и полушелковыми тканями, кожевенными и кузнечными изделиями, ювелирными изделиями, бумагой, седлами, конными повозками.

Список литературы

1. Ефремов Ф. Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии в возвращение его оттуда через Англию в Россию. – Казань, 1811. – С. 104.
2. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 74 – 76.
3. Аршин – узунлик ўлчов бирлиги бўлиб, ўртача киймати 71,12 см.га тенг (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 1 – том. 2000. – Б. 440.).
4. Ўз РМДА, И. 276- фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 25 – 26-варақ.
5. Торговые заметки // Туркестанские ведомости. 1874. – №36.
6. Қадоқ – оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 400 грамга тенг (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Рус тили нашриёти, II том. 1981. – Б. 567.).
7. Тўлаганова М. А. Ўрта Осиё ва Россия савдо алоқаларида Фарғона областининг мавқеи: Тарих фан. номз. дисс. – Т., 1972. – Б. 30.
8. Пуд – 16,3 кг. га тенг оғирлик ўлчов бирлиги (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 7-том. 2004. – Б. 196.).

9. Коканъ // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 137.
10. Петровский Н. О. О шелководстве и шёлкомотании в Средней Азии. – Т., 1873. – С. 97.
11. От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – №36.
12. Ўз РМДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 25 – 26-варақ.
13. Ўз РМДА, И. 23- фонд, 1-рўйхат, 1398-иш, 1-варақ.
14. Абдуллаев Т. XIX – XX асрларда ўзбек кандакорлиги. – Т., 1974. – Б. 103.
15. Мусаев Д., Ҳошимов Ҳ. Андижоннинг XIX аср охири – XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир // Марғилон шахрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шахрининг 2000 йиллик юбелейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон, 2007. – Б. 123.
16. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 108.
17. Сухарева О. А. Из истории городских и сельских поселений Средней Азии (второй половины XIX – начала XX в.) // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1982. – С. 21.
18. Показание сибирскаго казака Максимова о Кокандском владении // Вестник ИРГО. Книжка III. – СПб., 1860. – С. 71.
19. Федченко А. Оби джуазъ – писчебумажная фабрика в Коканде // Туркестанский сборник. Том 57. 1878. – С.414.
20. Развадовский В. К. Кустарные промыслы в Туркестанском крае. – Т., 1916. – С. 16.
21. Ўз РМДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 24-варақ.
22. Пашино П. И. О Фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области // Известия ИРГО. Том II. – СПб., 1867. – С. 64.
23. Захарова, А. Е. Ош: этнологические аспекты формирования полиэтнического состава населения / А. Е. Захарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 20-26. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_20. – EDN RFRRDI.

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 169-173

УДК: 93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_21](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_21)

**СТРОИТЕЛЬСТВО ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ В ПЕРИОД КОКАНДСКОЕ
ХАНСТВО**

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН МЕЗГИЛИНДЕ ИРРИГАЦИЯЛЫК СИСТЕМАНЫН КУРУЛУШУ

IRRIGATION SYSTEM CONSTRUCTION IN THE PERIOD OF KOKAN KHAN

Мамажонов Алишер

Мамажонов Алишер

Mamazhonov Alisher

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Андижан мамлекеттик университети

Кандидат исторических наук, доцент, Андижанский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Andijan State University

Mamazhonov@mail.ru

Ахмедова (Охунова) Гулида

Ахмедова (Охунова) Гулида

Akhmedova (Okhunova) Gulida

Улук окутуучу, Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети

Старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский международный университет имени Б.Сыдыкова

Senior Lecturer, Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykov

Akhmedova@mail.ru

Алишеров Абдувохид

Алишеров Абдувохид

Alisherov Abduvohid

Окутуучу, Андижан мамлекеттик университети

Преподаватель, Андижанский государственный университет

Lecturer, Andijan State University

Alisherov@mail.com

СТРОИТЕЛЬСТВО ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ В ПЕРИОД КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО

Аннотация

В статье рассказывается о строительстве ирригационной системы во времена Коканского ханства, о том, что во времена ханства сила трудового народа использовалась для рытья рвов и каналов, а также о том, что рвы и каналы строились с использованием традиционной «народной грязи».

Ключевые слова: Оросительная система, сооружение, «мусульманский ров», ров, канал, «народное насекомое».

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН МЕЗГИЛИНДЕ ИРРИГАЦИЯЛЫК СИСТЕМАНЫН КУРУЛУШУ

IRRIGATION SYSTEM CONSTRUCTION IN THE PERIOD OF KOKAN KHAN

Аннотация

Макалада Кокон хандыгынын мезгилиндеги ирригациялык системанын курулушу, хандыктын убагында эмгек элдин күчү арык жана канал казууга жумшалгандыгы, ошондой эле арыктар менен каналдар салттуу "элдик ылай" ыкмасы менен курулгандыгы жөнүндө баяндалат.

Abstract

The article describes the construction of the irrigation system during the Kokan khanate, the fact that during the khanate, the power of the working people was used to dig ditches and canals, and that ditches and canals were built with traditional "people's mud".

Ачык сөздөр: Сугат системасы, курулуш, "мусулман арыгы", арык, канал, "элдик курт-кумурскалар".

Keywords: Irrigation system, construction, "Muslim ditch", ditch, canal, "people's insect".

После обретения независимости в Республике Узбекистан произошли значительные перемены во всей сферах жизни страны, включая историческую науку, прежние идеологические принципы были отброшены. Начинается новометодный научный подход к историческому процессу. Историческая наука изучает и освещает прошлое человеческого общества, которое восходит к глубокой древности, общественную деятельность представителей различных периодов. Будь то в экономическом или духовном развитии, достижения и успехи в истории - это, прежде всего, результат неумолимой работы, интеллекта и творческой активности людей.

Слова Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева: «... в обмен на расширение пахотных земель за счет освоения новых земель ... мы должны резко увеличить объем производства продовольствия» [1,26] - это исторический источник, передающий исторический факт, что наши предки освоили и построили ирригационные сооружения и использовали их эффективно.

В этой статье мы остановимся на ирригационных сооружениях Кокандского ханства в период Худаярхана, освоении новых земель. Из истории известно, что Кокандское ханство было одним из трех независимых ханств в Центральной Азии. Кокандское ханство образовалось как самостоятельное государство и просуществовало до 1876 года, включая в себя территории современных Ферганской, Наманганской, Андижонской, Ташкентской, Ходжендской областей, Кыргыстана и Южного Казахстана .

Самым стабильным и процветающим периодом за всю историю Кокандского государства считаются годы правления Умар-хана. Как отмечают исторические хроника, с приходом к власти Умар-хана открылась новая эра в истории государства, началась стабилизация жизни общества. Умар-хан частично реформировал систему управления государством Кокандское ханство [2,169].

Исторически социально-экономическое развитие того периода поставило на повестку дня задачу извлечения крупных каналов из водных источников. С учетом этого все ханства, в том числе Кокандское ханстве. В годы правления Умар-хана кроме военных крепостей, также были построены мечети и медресе в крупных городах, таких как Коканд, Худжанд, Тошкент, Туркестан, Чимкент, Сайрам, Аулие-Ата. В Тошкенте был построен канал Хон-арык. На Сирдарье был сооружен магистральный канал «Шахрихансай», который обеспечивал водой город Шахрихан и его окрестности [2,179]. В 40-х годах XIX века Кокандское ханство находилось в сложной ситуации: в разгар войн между Кокандским и Бухарским ханствами, а в 1845 году на трон Кокандского ханства взошел султан Мухаммед Худаярхан, 13-летний сын Шералихана. Однако на практике власть перешла к свекру Худаярхана, Мусулманкулу. Эта ситуация продолжалась до конца 1850-х годов. Он был первым чиновником, который имел неограниченную власть во дворце, и использовал ее умело для своей личной выгоды [4,220-221].

Мусулманкул вырыл новый канал от Карадарьи до Баликчи, чтобы открыть новые земли для своих соратников кипчаков. Люди называли его «арык Мусулманкула». Ранее по его инициативе (1849-1850) был открыт «Сиза арык», начинавшийся в современном кишлаке Куйганёр. Были вырыты ряд каналов, освоены новые территории и построены кипчакские деревни. После Мусулманкула Худаярхан взял на себя работу по открытию новых земель и

рытью каналов и рвов путем народного хашара. С реки Файзабад был проложен канал, 300 хозяйств с округи Маргилана переселены на новые освоенные земли.

За период правления ханством Худаярхана, в течении своей жизни трижды садившегося на ханский трон (1845-1858, 1862-1863, 1865-1875), территория страны была значительно сокращена, были введены новые налоги, социально-экономическая ситуация ухудшилась. Но, несмотря на это, в годы его правления внимание было уделено сельскому хозяйству, были вырыты новые реки и каналы.

Когда Худаярхан взошел на престол во второй раз в 1862 году, он вырыл новый канал из кишлака Тешикташ до современного кишлака Куйганёр (27 км), и его назвали «Хан арик». Знаменитый Улугнар, известный как «Крупный канал», также ассоциируется с именем Худаярхана. Название канала («Улуг нахр» - в смысле великой реки) доказывает какой он. В арифметической сумме букв слова «Великий нахр» в старом исчислении «абджад» скрыт год раскопок канала (т. е. 1869).

По плану Худаярхана, канал Улугнар должен был начинаться из Кара-Дарьи и доходить до Коканда. Однако, когда он был прорыт до сегодняшней глубоководной «Сари Жоги», они не смогли перевести через него, и присоединили его в данный канал. Кроме того, канал Улугнар был смыт из-за прохождения засоленных почв и после Худаярхана был заброшен. Но независимо от того, насколько это важно, его название до сих пор запоминается (до 1960-х годов следы канала сохранялись на территории современного Бостонского района).

Худаярхан основал летний лагерь в современной Асаке (в документе говорится, что он назывался «Сад Эрама»), для обеспечения его водой вырыли канал с Шахрихансая (до этого правитель Асаки Иса Авлиё тоже проложил арык с Шахрихансая, в народе известный как «арык Иса Авлиё»). Арык пролегал вдоль холма, из-за продолжительных дождей часть этого канала, в результате чего погибли 180 человек, которые рыли канал, работа была остановлена (след канала на склоне холма также виден с современной дороги Асака-Мархамат). Это стала поводом для общественного недовольства. Управляющий Худаярхана ударил Ису Авлию и отстранил его от власти (по этой причине он стал врагом Худаярхана, затем присоединился к народному восстанию и был сослан в Сибирь. Двадцать лет спустя Иса Авлиё вернулся из Сибири и умер в Асаке).

Худаярхан для обеспечения водой строившегося летнего лагеря продолжил воду из арика Ёв, который тек снизу, установил огромный чигир (чархпалак) и накачал воду на возвышенность (современный сад Асака). А.Л.Кун, русский путешественник, увидевший чигирб, писал, что радиус колеса был равен 5 сарджинам (один сарджин был 72 см). Кроме того, были вырыты несколько больших и малых каналов, и во время правления Худаярхана освоены много новых земель, разделенных между кипчакскими племенами, построены много новых кишлаков. Русский ученый В. Наливкин пишет, что «рытье канала было полезной работой для хана». Другой ученый, П. Иванов, пишет: «Хан получал много прибыли, продавая новые орошаемые земли». С этим выводом П.Иванова нельзя согласиться, так как хан получал большую прибыль с земель не продавая, а сдавая в аренду как свое личное имущество [3, 24-25].

Ханы пытались поддерживать и расширять ирригационные сети в определенной степени, так как они были большим источником дохода. Но все это лежало на плечах простых

дехан. Они были вынуждены следить за чистотой ирригационных сооружений, рыть новые каналы и ремонтировать старые бесплатно [6, 211]. В период ханства для рытья оросительных каналов использовались силы трудовых масс. Все каналы были построены через традиционный «народный хашар». В целом, на Востоке ирригационные работы считались «совершением благодеяния», вследствие чего мобилизовать людей на работу было легко [7, 8, 9].

Во время правления Худаярхана, кочевые племена стали оседать, увеличился спрос на земли, из-за чего ирригационные работы стали расширяться. Эти работы продолжались и в период царской власти. Например, ряд работ были проделаны в процессе освоения Мирзачуля. Для обеспечения водой таких каналов в Ферганской долине, как Андижансай, Шахрихансай и Савай, начинавшихся в Карадарье, выполнено много работ в истоке плотины ущелья Кампирравот» [3,25]. В 1874 году Худаярхан также уделил особое внимание освоению новых земель и садов, проложению каналов, рвов на территориях Маргилана, Оша, Мингтепы, селении Багдад [5,118].

Кратко говоря, Худаярхан, трехкратный глава государства, использовал свою должность главы государства для проведения важных реформ в экономике страны, таких как освоение новых земель, строительство садов, ирригационных сооружений и так далее. Политический кризис начала 70-х годов XIX века стал причиной приостановки его деятельности в этой области.

Список использованной литературы

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. - Тошкент: «Ўзбекистон». - 2019.
2. Турсунов Б.Р. История Кокандского ханства (образование и расцвет). Книга I. – Хужанд. «Нури маърифат». 2021.
3. Жалилов С. Художон. -Тошкент: «Mumtoz so'z». 2014.
4. Сагдуллаев А. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққийоти. -Тошкент: «Академия». 2000.
5. Тарих тилга кирганда (Илмий мақолалар). -Тошкент: «Наврўз». 2017.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11-жилд. -Тошкент: 2005.
7. Мирзаев, А. Отражение вопросов распространения американского сорта хлопка в архивных документах / А. Мирзаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 2, № 3. – С. 198-203. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_3_198. – EDN XNOSOP.
8. Экономические аспекты международного опыта по улучшению использования водных ресурсов для орошения сельскохозяйственных земель Кыргызстана / Б. Ж. Усенова, С. С. Бердибеков, Ж. Ж. Осмонов, А. М. Токтосунова // Вестник Ошского государственного университета. Экономика. – 2024. – № 1(4). – С. 64-72. – DOI 10.52754/16948734_2024_1(4)_10. – EDN DMAATV.
9. Мамажонов, А. Строительство ирригационной системы во время Кокандского ханства / А. Мамажонов, А. А. Алишеров, С. А. у. Собиров // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 56-60. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_7. – EDN NYFCVG.

УДК: 303.446.4:94 (575.2) (04)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_22](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_22)

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА В
ПЕРИОД КОКАНДСКОГО ХАНСТВА: ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И АКЦЕНТ**

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАДАНИЯТЫНЫН
ЭТНОГРАФИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ: ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ЖАНА АКЦЕНТТЕРИЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

ETHNOGRAPHIC STUDIES OF THE CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE DURING THE
PERIOD OF THE KOKAND KHANATE: THE MAIN FEATURES AND ACCENTS OF
RESEARCH

Мамытова Алтынай Билаловна

Мамытова Алтынай Билаловна

Мамытова Алтынай Билаловна

т.и.к., улук окутуучу, Ж. Баласагын атындагы КУУ
к.и.н., старший преподаватель, КНУ им. Ж.Баласагына
PhD in History, Senior Lecturer, KNU named after J.Balasagyn
mamytova-altynai@yandex.com

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.и.н., доцент, Ошский государственный университет
PhD in History, Associate Professor, Osh State University
h.satybaldieva73@gmail.com

Исраилова Азиза Базарбаевна

Исраилова Азиза Базарбаевна

Исраилова Азиза Базарбаевна

т.и.к., улук окутуучу, Ж. Баласагын атындагы КУУ
к.и.н., старший преподаватель, КНУ им. Ж.Баласагына
Senior Lecturer, KNU named after J.Balasagyn
azizaisrailova079@gmail.com

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА В ПЕРИОД КОКАНДСКОГО ХАНСТВА: ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И АКЦЕНТ

Аннотация

Этнографические исследования культуры кыргызского народа в период Кокандского ханства являются важным аспектом изучения этнической и исторической идентичности этой группы. В исследованиях акцентируется внимание на особенностях кыргызской культуры, включая жилища, быт, ремесла, социальные структуры и религиозные практики. Основные черты этнографических исследований в данном контексте связаны с описанием традиций, обычаев и материальной культуры кыргызского народа в период Кокандского ханства. Исследователи обращают внимание на особенности устройства юрт, способы скотоводческого хозяйства, а также на роль женщин в кыргызском обществе того времени. Акценты исследований сосредоточены на понимании социокультурных аспектов жизни кыргызского народа, его традиций и изменений в период Кокандского ханства, что позволяет лучше понять историческую динамику и эволюцию культуры этноса.

Ключевые слова: кыргызы, Кокандское ханство, этнографические исследования, традиции, жилища, юрта, материальная культура.

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАДАНИЯТЫНЫН ЭТНОГРАФИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ: ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АКЦЕНТТЕРИ ИССЛЕДОВАНИЙ

ETHNOGRAPHIC STUDIES OF THE CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE DURING THE PERIOD OF THE KOKAND KHANATE: THE MAIN FEATURES AND ACCENTS OF RESEARCH

Аннотация

Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыз элинин маданиятын этнографиялык изилдөө бул топтун этникалык жана тарыхый идентүүлүгүн изилдөөнүн маанилүү аспектиси болуп саналат. Изилдөөлөрдө кыргыз маданиятынын өзгөчөлүктөрүнө, анын ичинде турак-жайга, турмуш-тиричиликке, кол өнөрчүлүккө, социалдык структураларга жана диний практикага басым жасалат. Этнографиялык изилдөөлөрдүн негизги өзгөчөлүктөрү Бул контекстте Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыз элинин каада-салттарын, үрп-адаттарын жана материалдык маданиятын сүрөттөө менен байланышкан. Изилдөөчүлөр боз үйлөрдүн жасалышынын өзгөчөлүгүнө, мал чарбачылыгынын ыкмаларына, ошондой эле ошол кездеги кыргыз коомундагы аялдардын ролуна көңүл бурушат. Изилдөөлөрдүн акценттери кыргыз элинин турмушунун социалдык-маданий аспектилерин, Кокон хандыгынын мезгилиндеги каада-салттарын жана өзгөрүүлөрүн түшүнүүгө багытталган, бул этнос маданиятынын тарыхый динамикасын жана эволюциясын жакшы түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, Кокон хандыгы, этнографиялык изилдөөлөр, каада-салттар, турак жайлар, боз үй, материалдык маданият..

Abstract

Ethnographic studies of the culture of the Kyrgyz people during the period of the Kokand Khanate are an important aspect of the study of the ethnic and historical identity of this group. The research focuses on the peculiarities of Kyrgyz culture, including housing, life, crafts, social structures and religious practices. The main features of ethnographic research in this context are related to the description of the traditions, customs and material culture of the Kyrgyz people during the period of the Kokand Khanate. The researchers pay attention to the features of the yurt structure, methods of cattle breeding, as well as the role of women in Kyrgyz society at that time. The research focuses on understanding the socio-cultural aspects of the life of the Kyrgyz people, their traditions and changes during the period of the Kokand Khanate, which allows for a better understanding of the historical dynamics and evolution of the culture of the ethnic group.

Keywords: Kyrgyz, Kokand Khanate, ethnographic studies, traditions, dwellings, yurt, material culture

Исследование материальной культуры кыргызов в период Кокандского ханства представляет собой значимую, но все еще малоизученную область в этнографических исследованиях. Ранние описания жизни кыргызов в этот период прослеживаются у различных авторов, как западноевропейских, так и русских, включая путешественников и исследователей. В их работах содержатся ценные этнографические данные, собранные как на основе собственных наблюдений, так и из архивных и летописных источников [34-37].

Прежде всего, следует отметить, что первоначальные исследования обычно содержали небольшие этнографические описания, основанные на собственных наблюдениях и архивных данных. Так, работы таких ученых, как И. Унковский[1, с. 187], Ф. Ефремов[2, с. 143] и И. Г. Андреев[3, с.51] описывают быт и обычаи кыргызов, отмечая их особенности и основываясь на разнообразных источниках.

Изучение материальной культуры кыргызов конца XVIII – середины XIX веков дает интересные сведения. В работе И.Г. Андреева «Описание Средней Орды киргизов-кайсаков» освещаются летние территории киргизских кочевников и упоминаются юрты племени адыгине.

Начало XIX века ознаменовалось дальнейшим накоплением и систематизацией фактического материала о жилище и культуре быта населения региона. Описания жилищ в этих работах минимальны, но содержат ценные этнографические данные о юртах (кибитках), используемых кыргызами, и их кочевом образе жизни.

Этнографические сведения о кочевых кыргызах дополняются путевыми отчетами горских чиновников М. Поспелова и Т. С. Бурнашева с 1800 г., путешествовавших из Западной Сибири в Бухару и Ташкент[4, с. 39].

В начале XIX века «Сибирский вестник» стал публиковать краткие статьи, в которых упоминались кыргызы, граничащие с владениями Ташкента с запада. В начале 1820-х годов Ф. Назаров и Е. Ф. Тимковский кратко сообщили о быте кыргызов. Однако это были эпизодические, фрагментарные рассказы. О юрте упоминает Ф. Назаров при описании киргизов, рассказывая о встречах черными закаменными кыргызами, имеющих каменные укрепления и «подвижные юрты» [5, с. 32].

Грузинский путешественник Рафаэль Данибегов, возвращаясь из Индии на родину, пересек горы Тянь-Шаня. Он описывает природу, образ жизни, жилища, костюмы, еду, язык, занятия, обычаи, религию, экономическую и политическую жизнь стран и народов, которые он посетил, в том числе калмыков, кыргызов и казахов, которые все вообще кочуют по полям и живут в палатках, не упражняются совсем земледелием, питаются молоком коровьим и лошадиным, у которых главное богатство состоит в скоте. Р.Данибегов отмечает отсутствие

у этих народов постоянных жилищ, поскольку они переселяются со своими стадами туда, где лучше пастбища[6, с. 52-53].

Ф.К. Зибберштейн, посетивший территорию Кыргызстана, описал кочевых чёрных кыргызов, проживающих при подошвах гор Кунгай-Алатау и Тескей-Алатау. В его записках упоминаются волости, территория кыргызов, быт, традиции, а также количество юрт[7, с. 242].

Важные отрывочные этнографические сведения содержатся в сочинении Е.Ф. Тимковского о его путешествии в Китай в 1820-1821 гг. [8, с. 255]. Во второй части трёхтомника об историко-географических сведениях о Кокандском ханстве и Восточном Туркестане встречаются данные о кыргызах городов Уш, Аксу, Паи и Сайрам и о превосходных горных долинах, обширных тростниковых займищах, служивших кочевьем горным кыргызам [8, с. 92].

Большинство ранних работ носят обзорно-описательный характер, лишены глубоких этнографических исследований. Их основным недостатком является отсутствие конкретных сведений об исследуемых объектах и т. д.

Изучение материальной культуры кыргызов в период Кокандского ханства обладает значительной научной ценностью. Труд А.И. Левшина, особенно во втором томе, представляет собой обширный анализ политической истории кыргызов, включая этнографические аспекты. Левшин отмечает, что кыргызы являются кочевым народом, живущим в войлочных юртах и поддерживающим скотоводство. Мясо служит им основным видом пищи, а кумыс заменяет им вино, как у Олутов или Зюнгаров[9, с. 16].

В 1848-1849 годах П.А. Чихачев издал статью, где упоминает о южных и памирских кыргызах, находившихся под властью кокандского хана. Он исследовал не только географию и природу региона, но и историю и этнографию искомого населения. В статье он также описывал суровый климат Памира и упоминал о кочующих там кыргызах [10, с. 37].

Астроном и действительный член РГО А.Н. Савич также внес свой вклад, представив информацию о малоизвестных среднеазиатских народах, включая кыргызов, их ареал расселения и занятия[11, с. 8].

Важный вклад в изучение кыргызов внесли также русские ученые Е.П. Воронин и Т.Ф. Нифантьев, которые особое внимание уделили хозяйству и быту иссык-кульских кыргызов первой половины XIX века, упоминая при этом их юрты[12, с. 141].

Первый этап изучения этнографии Кыргызстана до вхождения его в состав Российской империи характеризовался как период накопления отдельных исторических сведений о кыргызах.

В известиях Русского географического общества 1851 года содержатся «Сведения о Дикокаменных Киргизах, доставленные от Генерал-Губернатора Западной-Сибири», их территории и способах скотоводческого хозяйства, акцентируя внимание на традиционных занятиях кыргызского народа, включая описание их быта и ремесел, таких как изготовление войлоков, попон, седел и необходимых домашних принадлежностей, а также упоминается юрта[13, с. 141].

Русское географическое общество, основанное в 1845 году, сыграло ключевую роль в сборе и распространении различных сведений о кыргызах. Заслуживает внимания статья об обзоре Кокандского ханства, опубликованная в 1849 году, содержащая этнографические данные о кыргызах, важные для понимания их традиционной культуры и хозяйства.

Во второй половине XIX века произошел важный перелом в этнографическом изучении территории Кыргызстана, что отразилось в систематизации и опубликовании богатого материала по истории кыргызского народа, собранного исследователями в Российской империи.

Исследование материальной культуры кыргызов в период Кокандского ханства стало предметом интереса Российского географического общества, которое направило свыше 70 экспедиций и отдельных исследователей на Тянь-Шань и Памиро-Алай.

Русские исследователи-путешественники XIX века не ставили перед собой задачу изучения материальной культуры кыргызов, однако их ученые и путевые записки содержат важные сведения об этнографии кыргызов. Например, П.П. Семенов изучал историю, быт, обычаи и население кыргызов в середине XIX века, дополнив свои наблюдения о виденных им историко-археологических памятниках и жизни кочевых кыргызов с помощью зарисовок художника П. М. Кошарова. Он отмечал мобильность скотоводства и описывал юрту, характеризующуюся белыми войлочными полусферическими юртами с плоским куполом, а также приводил песни китайской принцессы, упоминая юрту в их тексте[14, с. 184-185].

Труд В.П. Семенова Тянь-Шанского "Россия Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга" содержит ценные сведения о материальной культуре кыргызов. В нем описывается войлочная юрта, процесс изготовления циновки из чий стеблей, предметы обихода и посуда кочевников, а также рассматривается внутреннее убранство юрты, решетчатый остов, форма и убранства войлочных частей, сборка и разборка юрты, а также сравнение с туркменской юртой[15, с. 107; 16, с. 314; 17, с.160].

В исследованиях материальной культуры кыргызов в период Кокандского ханства обращено внимание на ремесло кочевого населения Туркестана, где шерсть использовалась

для производства войлоков (кошем), полос для укрепления войлока на юртах, ковров и других изделий, а также на разнообразие сортов шерсти.

П.П. Семенов в своих работах, таких как "Туркестан и Закаспийский край в 1888 году", представляет этнографические данные, отражающие прикладное искусство, традиционное жилище кыргызов как часть их культуры.

В труде "Окраины России: Сибирь, Туркестан, Кавказ и полярная часть Европейской России", редактируемом В.П. Семеновым-Тянь-Шанским, анализируется образ жизни кыргызов, способы ведения скотоводческого хозяйства, а также упоминается юрта.

Ч.Ч. Валиханов в своих трудах также представляет важные сведения о кыргызской культуре, включая сведения о кыргызской юрте. Он описывает особенности внутреннего и внешнего убранства юрты, ее семантику, расположение предметов, а также различия между кыргызской юртой и юртами других народов [18, с. 36].

В 1859 г. в Кыргызстан был направлен А.Ф. Голубев, в отчете которого содержатся ряд этнографических сведений о кыргызах, проживающих на берегу озера Иссык-Куль. Он сообщает об аиле бугинцев, материальную культуру, об их многочисленных белых юртах и их многочисленных стадах [19, с. 23], а также о том, что составляет внутреннее убранство кыргызских юрт [19, с. 25].

Известный ученый М.И. Венюков руководил экспедицией в западной части озера Иссык-Куль вместе с отрядом А.Ф. Голубева. В 1859-1860 гг. он исследовал долину реки Чу и западное побережье озера Иссык-Куль. Ему удалось собрать важные данные о культурных особенностях кыргызской жизни, включая информацию о конструкции юрты, процессе производства циновки, изготовлении различных предметов быта включая войлоков, головных уборов, нагайки и седел [20, с.110].

Изучение материальной культуры кыргызов в конце XVIII - середине XIX века находит отражение в работах известных путешественников и ученых, которые описывали этот период и собирали материалы по этнографии и истории кыргызского народа. Г. Н. Потанин в своих путешествиях по внутренней Азии, Алтаю и Казахстану собрал ценные материалы по кыргызской этнографии и истории средневекового Кыргызстана. Он отмечал, что кыргызы и кыпчаки кочевали ближе к Ошу, а за городом уже не было кочевьев, половина кыргызов платила зекет, другая половина была независима, а с юрты брали по тилле [21, с. 73].

Т.Э. Гордон описывает юрты алайских кыргызов и отмечает, что их жилища с отверстием наверху позволяют разводить огонь внутри, что делает их удобнее для жизни, чем палатки.

В.В. Радлов уделяет внимание кочевому образу жизни кыргызов, отмечая, что они зимуют не аилами, а целыми родами, и ставят свои юрты по берегам рек в непрерывной цепи[22, с. 348].

А. П. Федченко, исследователь Средней Азии, проводил экспедиции в Туркестане в 1868 году и за три года посетил множество мест, собрав ценные материалы об этнографических особенностях материальной культуры края и населения. Его работы, такие как "В Кокандском ханстве", содержат описание жилища кыргызов и другие этнографические детали[23, с. 261].

А.П. Чайковский, будучи губернатором Ферганской области, предоставил важные этнографические сведения о кыргызах Прииссыккуля 1869-1871 гг. Он описал образ жизни и роль женщины в семье, подчеркивая ее функции как матери и хозяйки, которая заботится не только о семейном счастье, но и домашнем очаге в пространстве юрты [24, с. 1-3].

Русский этнограф Г. С. Загряжский, работавший в Токмакском, Иссык-Кульском и Перовском уездах, собрал много статистико-экономических данных, этнографических сведений и юридических материалов о кыргызско-казахском населении. Его работы, такие как "Очерки Токмакского уезда (1869)", содержат интересные этнографические очерки о кыргызах[25, с. 1-3].

Г. С. Загряжский отмечает, что токмакские сарты раньше жили в домах, но после конфликтов с коканцами, многие из них переехали жить в юрты, не переходя при этом в кочевой образ жизни. Он здесь же отмечает, что кыргызы выбирают место для своей юрты так, чтобы быть ближе к пастбищам для своего скота, что является показателем их благосостояния. Загряжский также описывает вечерний досуг кыргызов, отмечая, что молодежь развлекается различными играми и песнями, а старики играют в традиционные игры.

И.В. Мушкетов в своих путешествиях по Туркестану в 1875 году посетил районы Сусамыра, Сон-Куля, Кочкорки и Иссык-Куля. Он описывает, что продольные долины Тянь-Шаня идеально подходят для кочевья кыргызов, и что эти районы пестрят айылами. Мушкетов также описывает, как они встретили первые юрты кыргызов и какие традиции соблюдают кыргызы в своей культуре[26, с. 198].

Л. Ф. Костенко, посетивший Алай в 1876 году, описывает родоплеменной состав, расселение и занятия алайских кыргызов, подтверждая сведения о скотоводстве и жизни в юртах. Он также упоминает о материальной культуре, такой как циновки из чия, которые используются для защиты кибиток от ветра и снега, и других традиционных кыргызских изделиях[27, с. 370-371].

Л. Ф. Костенко в труде «Туркестанский край...» специально посвятил главу характеристике юрте традиционному кыргызскому жилище и что русские использовали юрты в военных походах, и что образ жизни двух главных представителей народностей Туркестанского края: кочевого и оседлого, определяет и характер их жилищ [28, с. 391].

В 4-й главе «Шерстяное производство» 3-го тома «Туркестанский край...» автор описывает войлочное производство кочевников. Шерстяные изделия использовались в оформлении юрты, одежде и бытовых предметах. Ученые отмечали особенности образа жизни кыргызов, включая способы согревания в холодные периоды, когда для согревания использовались домашние животные [28, с. 69].

Эти исследования и описания материальной культуры кыргызов в конце XVIII - середине XIX века позволяют лучше понять историю и этнографию этого периода.

Исследование материальной культуры кыргызов в период Кокандского ханства позволяет глубже понять их образ жизни и социокультурное развитие. Особое внимание уделяется использованию юрты как традиционного жилища кыргызов. Нижние районы Таласа считались удобными для зимовок, что определяло места стойбищ кыргызов.

В сочинении русского востоковеда И.П. Минаева имеются сведения по этнографии кыргызов Памиро-Алая. Так, он сообщает о высоте пашни кыргызов (до 8,500 футов), о территории кочующих кыргызов [29, с. 8], описывает природу, климат Алая, зимовки кыргызов и приводит источники китайского путешественника Сюань-Цзяня о возможности его обратного пути из Индии через территорию Алайской долины [29, с. 11-12]. В публикациях И.П. Минаева об алайских кочевых кыргызах встречаются отдельные упоминания о хозяйстве кыргызов, но, как правило, они ничем не дополняют уже ранее известные сведения. К числу таких публикаций можно отнести, например, заметки В.Г. Котельникова о кыргызских пашнях и кочевках на Алае и об алайских кыргызах и использовании ими чия [30, с. 203]. В частности, он упоминает о том, что стебли чия служат кыргызам не только кормом для скота, но и употребляются ими для выделки циновок, которые в домашнем обиходе кочевника исполняют различные назначения: для подстилки в юрте, для защиты кибитки от ветра и от снега и т. п. [30, с. 214-215].

Н. В. Сорокин, проводя научные исследования в Семиречье в 1884 году, описывает наблюдения над кыргызскими народными традициями, обычаями и играми. Он также отмечает, что кыргызы предпочитают переносить свои юрты в зимовки ближе к пастбищам, что свидетельствует о сохранении старых традиций и образе жизни [31, с. 630].

Одним из первых исследователей этноса кыргызов был Н. Л. Зеланд, который в своем эссе о казахах и кыргызах затрагивал широкий спектр вопросов, включая экономику, образ

жизни, нравственность и медицину. Он особо выделял трудолюбие кыргызских женщин, описывая их многозадачность в домашнем хозяйстве[32, с. 28].

Н. Л. Зеланд также обращал внимание на сходство кыргызского и казахского образа жизни, характеризуя их как в основном кочевых людей, хотя экономические потребности вынуждали их иногда заниматься земледелием. Он подчеркивал, что кыргызские поселения состоят из юрт, которые переносятся несколько раз в год в зависимости от потребностей в скотоводстве и земледелии[32, с. 16-17].

Н. Л. Зеланд также описывал конструкцию юрты, которая была основным жилищем кыргызов. Юрта имела коническую форму и состояла из складывающихся деревянных жердей, покрытых снаружи кошмами. Верхнюю часть юрты можно было открывать в теплую погоду, что обеспечивало естественное освещение и вентиляцию[33, с. 16].

В период с конца XVIII до середины XIX века, исследователи обращали внимание на материальную культуру кыргызов. Например, Н. А. Северцов отмечал, что кыргызы зимовали на Чаткале и в западной части Заилийского Алатау в своих летних войлочных кибитках, ограды для скота делали из натасканного валежника. Он также описывал кыргызские зимовья, где отсутствовали жилые помещения, но были построены ограды для скота.

Н. А. Северцов отмечал, что юрта кыргызов приспособлена к передвижению, и весь домашний обиход киргиза помещается в ней. Юрта легкая и устойчивая, требующая всего одного-двух верблюдов для перемещения, быстро разбирается и выставляется[23, с. 30].

Исследователи также обращали внимание на оседлый образ жизни кыргызов, отмечая, что в некоторых районах большинство уже было оседлым населением, хотя кочевые традиции сохранялись. Они описывали юрты как основное жилище кыргызов и выделяли различные типы юрт в зависимости от времени года и потребностей народа.

Исследования также включали описания природы и местности, где жили кыргызы, а также их хозяйственную деятельность и традиции. Все это позволяло ученым формировать общее представление о жизни и культуре кыргызского народа в историческом контексте.

Исследование материальной культуры кыргызов в конце XVIII - середине XIX века представляет собой важный источник для понимания их образа жизни, традиций и хозяйственной деятельности в этот период. Ученые и исследователи, такие как Г. Н. Потанин, Н. М. Пржевальский, А. П. Федченко, Б. Л. Тагеев, и другие, сделали ценный вклад, описывая жилище, образ жизни, религиозные и культурные практики кыргызов.

Таким образом, исследование материальной культуры кыргызов в указанный период позволяет углубить наше понимание их жизни, традиций и адаптации к условиям природной

среды, а также представляет интерес для современных исследователей и культурологов, изучающих историю и этнографию Центральной Азии.

Список литературы

1. Унковский, И. С. Посольство к Зюнгарскому хун-тайчжи Цэван-Рабтану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722—1724 гг. [Текст] / И. С. Унковский. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1887. – [4], XLVI, 277 с., 4 л. ил., карт. – (Зап. Рус. Геогр. о-ва по отд. этнографии; Т. 10, вып. 2).
2. Ефремов, Ф. С. Российского унтер-офицера Ефремова, ныне коллежского ассесора десятилетнее странствование и приключение в Бухарии, Хиве, Персии и Индии, и возвращение оттуда чрез Англию в Россию [Текст]: писанное им самим в Санкт-Петербурге 1784 г. / Ф. С. Ефремов. – СПб.: Печ. у Гека, 1786. – 224, [2] с.
3. Андреев, М. С. Киргизский орнамент [Текст] / М. С. Андреев // Андреев М. С. Орнамент горных таджиков верховьев Аму-Дарьи и киргизов Памира. – Ташкент, 1928.
4. Ханыков, Я. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент, в 1800 году [Текст] / Я. Ханыков // Вестник Императорского русского географического общества. Ч.1. – СПб., 1851.
5. Назаров, Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного Сибирского Корпуса переводчика, посланного в Кокант в 1813 и 1814 годах [Текст] / Ф. Назаров. – СПб., 1821. – 4, 98 с.
6. Данибегашвили, Р. И. Путешествие в Индию грузинского дворянина Рафаила Данибегова [Текст] / Р. И. Данибегашвили. – М.: Тип. С. Селивановского, 1815. – [8], 56 с.
7. Путевые замечания лекаря Омского гарнизонного полка Ф. К. Зибберштейна (17 июля – 12 октября 1825 г.) [Текст] // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Алматы, 2007. – Т. 6: Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века.
8. Тимковский Е.Ф. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах: С картою, чертежами и рисунками [Текст] / Е. Тимковский. – СПб., 1824. – Ч. 2: Пребывание в Пекине. – 1824. – 409, [1] с., [4] л. ил.
9. Левшин, А. И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей [Текст] / А. И. Левшин. – СПб., 1832. – Ч. 2: Исторические известия. – IX, 333 с.
10. Чихачев П. А. О исследовании вершины Сыр и Аму-Дарьи и нагорной площади Памир [Текст] / П. А. Чихачев. – СПб., 1848. – 32 с., 1 л. карт.
11. Савич, А. И. Извлечение из рассказа Кайсака Кентая Бедешева, бывшего в плену у Кара-Киргизов [Текст] / А. И. Савич // Геогр. изв. Рус. Геогр. о-ва. – СПб., 1848.
12. Воронин, [Е. П.] Сведения о дикокаменных киргизах [Текст] / [Е. П.] Воронин, [Т. Ф.] Нифантьев // Зап. Императ. Рус. Геогр. о-ва. – 1851. – Кн. 5.
13. Сведения о дикокаменных киргизах, доставленные от Генерал-Губернатора Западной-Сибири [Текст] // Изв. Императ. Рус. Геогр. о-ва. – 1851. – Кн. 5..
14. Семенов, П. П. Мемуары [Текст] / П. П. Семенов. – М.: Географгиз, 1946. – Т. 2: Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. – 256 с.
15. Россия: Полное географическое описание нашего отечества [Текст]: настол. и дорож. кн. для рус. людей / под ред. В. П. Семенова; под общ. рук. П. П. Семенова и В. И. Ламанского. – СПб.: А. Ф. Девриен, 1899-1914. – Т. 19: Туркестанский край. Отдел II: Население / сост. В. И. Масальский. – 1913. – X, 861 с., [6] л. ил., карт.

16. Семенов, П. П. Туркестан и Закаспийский край в 1888 году: По путевым впечатлениям вице-пред. Рус. геогр. о-ва П. П. Семенова [Текст] / П. П. Семенов // Изв. Императ. Рус. Геогр. о-ва. – 1888. – Т. 24. – С. 289–326.
17. Семенов, П. П. Окраины России: Сибирь, Туркестан, Кавказ и полярная часть Европейской России [Текст] / П. П. Семенов. – СПб.: Тип. «Брокгауз-Ефрон», 1900. – [8], 287 с., [1] л. карт.
18. Валиханов, Ч. Ч. Собрание сочинений [Текст]: в 5-ти т. / Ч. Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1985. – Т. 2. – 416 с.
19. Александр Федорович Голубев [Текст]: биогр. очерк [Отрывок из путешествия в Среднюю Азию. Заилийский край. – Ала-куль]. – Омск: тип. Штаба С.-Петербур. воен. округа, 1900. – 79 с. – (Зап. Сиб. отд. Императ. Рус. Геогр. о-ва).
20. Венюков, М. И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны [Текст] / М. И. Венюков // Зап. Императ. Рус. Геогр. о-ва. – 1861. – Кн. 4. – С. 79–125.
21. Потанин, Г. Показание Сибирского казака Максимова о Кокандском ханстве [Текст] / Г. Потанин // Вестн. Императ. Рус. Геогр. о-ва. – 1860. – Ч. 28, кн. 3, отд. 2.
22. Радлов, В. В. Из Сибири: Страницы дневника [Текст] / В. В. Радлов. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
23. Лялина, М. А. Путешествия по Туркестану Н. А. Северцева и А. П. Федченко [Текст] / М. А. Лялина. – СПб., 1894. – XV, 267 с.
24. Чайковский, А. П. Иссык-Кульский уезд в 1869-1871 годах [Текст] / А. П. Чайковский // Туркест. ведомости. – 1872. – № 42, 44, 45.
25. Загряжский, Г. С. Очерки Токмакского уезда [Текст] / Г. С. Загряжский // Туркест. ведомости. – 1873. – № 9, 10.
26. Мушкетов, И. В. Туркестан: Геологическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 г. по 1880 г. [Текст] / И. В. Мушкетов. – СПб., 1906. – Т. 2. – XVI, 348 с.
27. Костенко, Л. Ф. Очерки Семиреченского края [Текст] / Л. Ф. Костенко // Военный сборник. – СПб., 1872. – Т. 88. – Гл. 1/5. – С. 157–197; Гл. 6/11. – С. 375–412.
28. Костенко Л. Ф. Туркестанский край: Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа [Текст] / Л. Ф. Костенко // Материалы для географии и статистики России. – СПб., 1880. – Т. 1. – V, XIX, 452, IV с.
29. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи (по 1878 год) [Текст] / сост. И. Минаев. – СПб., 1879. – VIII, 270 с., 1 л. карт.
30. Котельников, В. Г. Ферганская область [Текст] / В. Г. Котельников // Живописная Россия. – СПб., 1885. – Т. 10. – С. 203–234.
31. Сорокин, Н. В. В горах и долинах русского Тянь-Шаня [Текст] / Н. В. Сорокин // Ист. вестн. – 1886. – Т. 24, № 5. – С. 360–386; № 6.
32. Зеланд, Н. Д. Киргизы [Текст]: этнол. очерк [Текст] / Н. Д. Зеланд. – СПб., 1885. – 78 с.
33. Зеланд, Н. Л. Кашгария и перевалы Тянь-Шаня [Текст]: путевые зап. / Н. Л. Зеланд. – Омск: Тип. Окр. штаба, 1888. – [4], 212 с. – (Зап. Зап.-Сиб. отд. Императ. Рус. Геогр. о-ва; Кн. 9).
34. Султанова, М. Ш. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы акындардын чыгармаларындагы тарыхый окуялардын чагылдырылышы / М. Ш. Султанова, Г. Абсамат Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1107-1113. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1107. – EDN EFTLDV.
35. Джумабаев, Б. С. Кыргыз музыкалык фольклорунун башаты / Б. С. Джумабаев, А. Ф. Баякова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2023. – No. 2(2). – P. 62-68. – DOI 10.52754/16948823_2023_2(2)_10. – EDN FDKLKP.

36. Мусаева, Н. К. Кыргыз элинин руханий маданиятында психологиялык көз караштардын өнүгүүсү / Н. К. Мусаева // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 71-79. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_10. – EDN VOSSBG.
37. Орозалиев, Э. С. Элдик эпостор кыргыздардын көркөм мурасы катары / Э. С. Орозалиев, Д. А. Ыразаков // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 3, No. 3. – P. 229-237. – EDN DNBHWA.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ
ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ
JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X
№1(4)/2024, 186-191

УДК: 82-94 (575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_23](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_23)

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН АГАРТУУЧУЛУККА КОШКОН САЛЫМЫ

ВКЛАД АЛЫМБЕКА ДАТХИ НА ПРОСВЕЩЕНИЕ

ALYMBEK DATKA'S CONTRIBUTION TO EDUCATION

Султанова Махпуратхон Шакировна

Султанова Махпуратхон Шакировна

Sultanova Mahpurathon Shakirovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., профессор, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, associate professor, Osh State University

mahachapcha@gmail.com

Тилекова Уулкан Кушбаковна

Тилекова Уулкан Кушбаковна

Tilekova Uulkan Kushbakovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН АГАРТУУЧУЛУККА КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Макалада Кокон хандыгынын тушунда Алымбек датканын Ош шаарына курдурган медресеси жөнүндө айтылат. Кокон хандыгынын мезгилинде кыргыздар да башка мусулман элдери сыяктуу эле балдарын диний мектеп, медреселерде окутушкандыктан, жаш муундардын келечегине кам көргөн Алымбек датка өзүнүн каражатына 1860-жылы Ош шаарында медресе курдурган. Алымбек датканын салган ак медресеси Кокондогу хан медресесине окшош курулган. Алымбек датканын медресеси бышкан кыштан тургузулуп, дарсканадан, 28 өжүрөдөн турган. Анда эки мударис жана жүзгө чейин окуучулар жашап, билим алышкан. Медреседе мударисттер Ажы Мукамбет менен Сулайманкулдар сабак өтүшкөн. Медреселер жогорку окуу жай болгондуктан, алар консервативдүү боюнча калган эмес, тескерисинче өсүп-өнүгүп турган. Бул окуу жайлар кыргыз окумуштууларынын, агартуучуларынын, улуу ойчулдарынын эң сонун традициясын так ушул медреселерде сактап келишкен.

Ачкыч сөздөр: Кокон хандыгы, Ош шаары, Алымбек датка, Полот хан, ислам дини, дин, медресе

ВКЛАД АЛЫМБЕКА ДАТХИ НА ПРОСВЕЩЕНИЕ

ALYMBEK DATKA'S CONTRIBUTION TO EDUCATION

Аннотация

В статье рассказывается о медресе, построенном Алымбеком Даткой в городе Оше во времена правления Коконского ханства. В период Коконского ханства кыргызы, как и другие мусульманские народы, обучали своих детей в религиозных школах и медресе, поэтому Алымбек Датка, заботившийся о будущем молодого поколения, в 1860 году на свои средства построил в городе Оше медресе. Белое медресе Алымбек Датки построено по образцу ханского медресе в Коконе. Медресе Алымбек датки было построено с наступлением зимы, состояло из мастерской и 28 ларьков. Здесь жили и учились два преподавателя и до ста учеников. В медресе преподавали Аджи Мукамбет и Сулайманкулдар. Медресе, будучи высшими учебными заведениями, не оставались консервативными, а росли и развивались. Именно в этих медресе образовательные учреждения сохранили лучшие традиции кыргызских ученых, педагогов, великих мыслителей.

Ключевые слова: Коканское ханство, город Ош, Алымбек датка, Полот хан, исламская религия, религия, медресе

Abstract

The article tells about the madrasa built by Alymbek Datka in the city of Osh during the reign of the Kokon Khanate. During the Kokon Khanate period, the Kyrgyz, like other Muslim nations, educated their children in religious schools and madrasahs, so Alymbek Datka, who cared about the future of the young generation, built a madrasa in Osh city in 1860 with his own funds. Alymbek Datka's white madrasah was built similar to the Khan madrasa in Kokon. The madrasah of Alymbek Datka was built from ripe winter, consisted of a workshop and 28 ojurars. Two teachers and up to a hundred students lived and studied there. Aji Mukambet and Sulaimankuldar taught at the madrasah. Madrasahs, being institutions of higher education, did not remain conservative, but rather grew and developed. These educational institutions have preserved the best traditions of Kyrgyz scientists, educators, and great thinkers precisely in these madrasahs.

Keywords: Kokon Khanate, Osh city, Alymbek Datka, Polot Khan, Islam religion, religion, madrasa

Киришүү

XVI-XVII кылымдардагы тарыхый булактарда кыргыздарды “каапыр да эмес, мусулман да эмес”, [1] - деп келише, ал эми XVIII кылымдан баштап, Түштүк Кыргызстандын Кокон хандыгынын басып алышы менен ислам дининин таасири күчөгөн. Мусулман дүйнөсүндө “мектеп” деген сөз жазганды үйрөнүүчү жай, ал эми “медресе” мусулмандардын диний укуктары, милдеттери, шариат, ислам дини жөнүндөгү маселелер боюнча лекция угуучу жай дегенди түшүндүрөт. Мектеп, медреселер VII кылымда арабдарда пайда болуп, адегенде мечиттердин алдында ачылган. Кийинчерээк мечиттердин алдында дин факультеттери түзүлгөн. Мисалы, X кылымда Каирдеги Аль Азхар мечитинин алдында, Меккедеги мусулмандар сыйынуучу жерде –Каабада, андан кийин атайын молдолор жашай турган өжүрөлөрү, лекция өтүлүүчү дарс канасы бар атайын курулган имараттар – “медресе” деп аталган. Медресе Чыгыш өлкөлөрүндө диний жогорку окуу жайга айланган. В.В.Бартольд мектептин эки түрүн көрсөткөн: 1. Мектеп- башталгыч билим берүүчү диний окуу жай; 2. Медресе- жогорку билим берүүчү диний окуу жай. [2, 21, 22, 23]

Мектеп медреселер жалпысынан беш тепкичке бөлүнгөн:1. Башталгыч билим берүүчү мектеп – бул жерден балдар арабча жазганды жана шар окуганды үйрөнүшкөн; 2. Андан жогорку баскычта “кары хандар” мектеби турган. Алар 30 парадан турган Курандын текстин жатка жаттап, мазмунун толук түшүнгөндөр; 3. “дала-иль-хайраттар мектеби- пайгамбарлар жөнүндө баяндалган диний китептерди окуп чыккандар; 4.Орто медреседен билим алгандар. Бул жерде Куран менен шариатты толук өздөштүрүп чыккандар; 5. Жогорку медреселерден билим алгандар- бул окуу жайда ислам дининин философиялык негизин, география, математика, риторика, логика, физика, астрономия, медицина, аскер иштери жана башка илимдерди үйрөтүшкөн [3] Ислам дининин Чыгышка жана Батышка таралышы менен мектеп, медреселердин саны өскөн. Медреселердин окуу курсунун программасы Орто Азияда XI-XII кылымдарда караханийлер доорунда калыптанып, Кокон хандыгынын доорунда өзгөчө күч алган. Алсак, Нарбото бий Кокон шаарындагы “Мир” медресесин ачкан. Омар хан Кокон шаарында “Джами” медресесин курган. Мадали хан болсо эки медресе курдурган: бири Кокон шаарынын өзүндөгү чоң медресе, экинчиси Маргалан уездиндеги Кува айылында. Ал эми Кудаярхан Кокон шаарында, Маргалан уездинин Ассакке айылында, Наманган уездине караштуу Чусть шаарында бышкан кирпичтен үч медресе салдырган. Кудаярдын уулу Насреддин Анжиян шаарына бир медресе, ал эми Мадали ханга тууганчылыгы бар Махмуд Кокон, Анжиян, Чусть, Ташкент шаарларына төрт медресе тургузган. Кокон хандыгынын тушунда көптөгөн диний мектептер, медреселер иштеген.

Кыргыздардын арасында ислам динин кенири таралышында өзбек, тажик молдолору, эшен-кожолору, дервиштер, жергиликтүү кыргыз феодалдары чоң роль ойногон. Алар мечит, медреселерди курушкан жана мазарларды калыбына келтиришкен. Кыргыздын балдарын Ташкенден келген куранды окууга үйрөткөн молдолор окуткан. Ташкенден жана башка жактан келген молдолордун максаты исламды жайылтуу болгондугуна карабастан, алардын эркине жана каалоосуна карабастан сабаттуулукту жайылтуу кыргыз элинин маданиятынын өнүгүшүндөгү оң көрүнүш болгон. [4]Кыргыз мамлекетинин тарыхын коңшу мамлекеттердин тарыхынан ажыратып кароо кыйын. Анткени Фергана областынын уездеринде калктын этнографиялык өзгөчөлүктөрүнө карата бөлүнүүсү жана жайгашуусу Түркстан чөлкөмүндөгү башка областарга салыштырмалуу бир топ татаал болгон. Фергана аянты, калкынын саны, алардын жайгашуусу, байлыгы жагынан эң чоң област болчу. 1876-жылы Кокон хандыгы жоюлуп, анын ордуна Фергана областы түзүлүп, Түркстан генерал-губернаторлугуна бириктирилген мезгилде аянты 86.130 чарчы чакырымды түзүп, калкы 951.682 адам болуп, анда 199 медреседе 10.810 окуучу, 156 кары хандар мектебинде 1778 окуучу, 1193 башталгыч мектепте 19.268 окуучу, 5 еврей мектебинде 122 окуучу окуп, област боюнча 1553 мектепте 31.978 окуучу билим алып турган.[5]

Атактуу медреселер кыргыздар жашаган Фергана областынын Ош, Анжиян, Наманган уездеринде да кеңири кездешкен. Мисалы, Ош шаарынын өзүндө Алымбек датканын, Акжолбайдын,

Иса датканын, Эшмуханбет байдын, Калмырза бектин, Ош уездине караштуу Булак-Башы айылында Пирматбайдын, Кожо-Абаддагы Казакбайдын, Турсун Мухаммеддин, Ноокат волосундагы Бөрү айылындагы Рахимкул кожонун, ушул эле жердеги Имам-Ата, ал эми Анжиян уездинин Анжиян шаарындагы Азиз Эшендин, Кулназар датканын, Зулумбектин, Хаир –Абад айылынан Тагай кожонун, Сузактан Атамкул баатырдын, Өзгөндөн Байчик байдын, Жаныбек казынын, Кокон кыштагындагы Мухаммед Рахим байдын [6] жана Кара-Сууда 1862-жылы салдырган Атамкулдун ж.б. [7] медреселерин атоого болот. Алар элге жогорку диний билим берүүдө чоң роль ойногон.

Ислам дининин кеңири таралышы менен кыргыздар мечит, медреселерде араб арибин үйрөнүшүп, сабаттуу, билимдүү адамдар көбөйгөн. Кыргыздардын арасынан медресе курган, анда сабак берген, окуп билим алган инсандар тарыхта белгилүү. Алардын ысымдары жазма булактарда сакталып калгандыгы буга күбө. Мисалы, Алымбек датка Ошто медресе салдырып, анда кыргыз балдарын окутса, [8] Полот хандын (Молдо Ысык) атасы Асан Молдо Кокондогу “Түнкатар”, Маргалаңдагы Ак медресенин мудариси болгон. Молдо Ысак да ушул медреседен билим алып, кийин Ошно, Анжияндагы мечиттерде имамдык кылган.[9] 1865-жылы Ташкентти орус падышачылыгынын аскерлеринин чабуулунан коргоп, киши колдуу болгон Алымкул жөнүндө архивдик документтерде “Алымкул аталык”, “Молдо Алымкул” деп жазылып жүрөт. Бул инсан өзү медреседен окуп бүткөн.[10] Кокон хандыгынын тушунда Кыргызстандын аймагында ислам дини кеңири тараган. Алардын бири Алымбек парваначинин медресеси болот. Алымбек датка (1800-1863-жж) айтылуу Алайда оокаттуу үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Атасы Асан бий Шамырза уулу эртелеп эл бийлеген, сабаттуу, калктын кадыр-барктуу адамы болгон. Алымбек датка алгачкы дин исламдын “Алиппесин” айылдык кыргыз молдо Ажибектен үйрөнгөн. Диний кат сабаты жоюлган Алымбек, кийин дин исламдын жогорку дарстарын Бухара, Самарканддан келишкен атайын даражалуу аалымдардан алган. Бухаралык тажик молдо Ибрахим, өзбек молдо Иноят, Жусуп ажылар таалим-тарбия берген. Алардын берген билиминин арты кайырлуу болду. Алымбек дин исламдын жолуна түшүп, анын көп жакшы жактарын алып өзүнүн жеке инсандык кызыкчылыгына арнады. Дин ислам диний билим бергени менен, Алымбек андан ак ниеттикти, адамгерчиликти, абройду жогору баалап, аны элдин турмушуна арнап, өз учурунун билимдүү, ар бир иштин көзүн билген жетик уюштургуч болуп чыга келди. [11] Кокон хандыгынын мезгилинде кыргыздар да башка мусулман элдери сыяктуу эле балдарын диний мектеп, медреселерде окутушкандыктан, жаш муундардын келечегине кам көргөн Алымбек датка өзүнүн каражатына 1860-жылы Ош шаарындагы азыркы базарга жакын жерге медресе курдурган. Алымбек датканын салган ак медресеси Кокондогу хан медресесине окшош курулган. Алымбек датканын медресеси бышкан кыштан тургузулуп, дарсканадан, 28 өжүрөдөн турган. Анда эки мударис жана жүзгө чейин окуучулар жашашкан[12] Медреседе мударисттер Ажы Мукамбет менен Сулайманкулдар сабак өтүшкөн. [13]

Орто Азияда медреселердин архитектурасы негизинен окшош болгон. Алар: дарсканадан (аудитория), өжүрөдөн, мечиттен, дааратканадан, мончодон турат. Медреселердин сырткы көрүнүшү мунаралуу болуп, жергиликтүү архитектуралык чеберчилик менен кооздолгон. Медреселер шаарлардын борборлоруна, чоң көчөлөрдүн боюна, айыл жерлеринде райондордун борборлорунда базарлардын жанына салынган.[14] Хандыктагы бардык медреселердин окууга кабыл алуунун шарты, андагы окуу программалары, окуу китептери, окутуу усулу негизинен окшош болгон.Орто Азиянын булуң-бурчтарындагы бардык медреселеринде, мейли хандыктын борборунда, шаарларында, райондорунда болсун окуунун программасы окшош болгон. Медреседеги окутулуучу илимдер дин менен өтө тыгыз байланышкан[15]

Бул окуу жайлар жергиликтүү сот органынын кызматкерлерин казы (мусулман өлкөлөрүндө шариат жолу менен тергөөгө алып, тийиштүү чечим чыгаруучу сот), аглам (казынын кеңешчиси, орун басары), муфтий, имамдарды ошондой эле медреселердин муддаристтерин, карыларды даярдап чыгарган. [16] Медресени ийгиликтүү бүтүргөндөр мамлекеттик жана коомдук кызматтарга ээ болушкан. Хандыктын мезгилинде мамлекеттик кызматкерлер дин өкүлдөрүнөн шайланып, дин

өкүлдөрү хандар менен эмирлердин жакын кеңешчилери болушуп, алар мамлекеттик, саясий, чарбалык жана башка маселелерди чечүүдө чоң роль ойношкон.

Жогоруда белгиленгендей, медреселер жогорку жана орто болуп бөлүнүшкөн. Алардын жогорку жана орто медресе экендигин анын талапкерлеринин жана андагы иштеген мударистеринин санынан жана медресенин жылдык кирешесинен билинген. Адымбек датканын медресесинин вакфтык мүлкүнүн жылдык кирешеси 1600 сомду түзгөн. 80ден-100 гө чейин окуучулар окуп, эки мударис иштеген.[17]

Медреселер кыргыздардын арасынан да колунда бар, калың журтка кеңири таанылган адамдардын демилгеси менен алардын өз каражаттарына курулган. Жеке адамдар тарабынан негизделип, хандар, бектер, ири соодагердер, өз каражаттарын жумшашып, өздөрүнүн ысмын коюшкан, ал муундан муунга мураска калып келген.

Алымбек датканын курдурган медресеси жана анын имараты XIX кылымдын орто ченинде курулган мезгилинен бери тарта, XX кылымдын 20-жылдарынын акыркы мезгилдерине чейин – 70 жыл бойлоп иштеп, миңдеген жаштарды окутуп, тарбиялап чыгарып турган. Медресенин адегендеги Мутавалийи (ректору) Алымбек датка өзү болгон. Ал дүйнөдөн кайткандан кийин, анын чоң уулу (чоң аялынан көргөн баласы) Жаркынбай мурасчы мутавалий болуп дайындалган. Ошол мезгилде ал Ош шаарынын акими болчу. 1865-жылкы согушта-Ташкент алдында Кокон хандыгынын армиясы менен орус армиясы (генерал Черняев) ортосунда болгон согушта ага ок жаңылып өлгөн. Ал өлгөндөн соң медресенин мутавалийлиги Алымбектин Курманжандан төрөлгөн чоң уулу Абдылдабекке өткөн. Абдылдабек 1876-жылы Алайда орус армиясына каршы жүргүзгөн согуштарында жеңилип, Ооганстандын чегине өтүп кеткен соң, медресенин мутавалийлиги анын иниси Асанбекке өткөн.[18]Андан кийин Баатырбек [19] инисине өткөн. Алымбек датканын тике өз уулдары калбаган соң, неберелерине, туугандарына бул ээлик өтүп турган. Кыскасы 20-жылдардын акыркы мезгилине чейин медресе иштеп, балдарды окутуп, вакфка өткөн мүлктөрдүн эсебинен байлыгы толуп-ташый берген. [20]

Медреселер жогорку окуу жай болгондуктан, алар консервативдүү боюнча калган эмес, тескерисинче өсүп-өнүгүп турган. Бул окуу жайлар орто кылымдардагы Борбордук Азия элдеринин, анын ичинде кыргыз окумуштууларынын, агартуучуларынын, улуу ойчулдарынын эң сонун традициясын так ушул медреселерде сактап келишкен.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.Ф.,1990, 19-б.
2. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк.- соч.т.2.,часть-1, М.,1963,517-б.
3. Кочаров В.Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. Т.,1959,19-б.
4. Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XXвека.- Фрунзе 1959, -21-22бб
5. Статистический обзор Ферганской оюласти за 1893год. Г.Новый Маргалан.-1895.2-б.
6. ЦГА РУз. Ф.И-19, оп.1, д.34968, л.19
7. ЦГА РУз. Ф.И-47, оп.1, д.328, л.47
8. ЦГА РУ Ф.И-47, оп.1.,ед.хр.328,л.44
9. Корытов Н. Самозванец Пулат хан. Ежегодник Ферганской области. Том 1, Выпуск 1902,Новый Маргалан, 1902г., 19-20-бб
10. Заман Кыргызстан 2000-ж.,1-сентябрь.
11. Кыргыз руху газетасы, 1993-ж., март ОшМУнун доценти,Маматемин Эркебаев Т:Алымбек датка жана анын социалдык-саясий ишмердүүлүгү
12. ЦГА РУз. Ф.И-47, оп.1, д.328, л.48
13. ЦГА РУз. Ф.И-47, оп.1, д.328, л.55-об.

14. Керенский Ф.М. Медресе Туркестанского края. С.Пб.-1882,3-4-б
15. ЦГА РУ Ф.И.-47, оп.1, ед.хр.328, л.18
16. Наливкин В.П. Очерки быта женщин туземно оседлого населения Ферганы.- Казань, 1886г., 56-б.
17. ЦГА РУ Ф.И.-47, оп.1.,ед.хр.328,л.48
18. ЦГА РУ Ф.И.-1, оп.12.,ед.хр.647,л.1
19. ЦГА РУ Ф.И.-19, оп.1., дело 34947,л.1-4
20. Ош жаңырыгы газетасы,1996-жыл, 3-октябрь (Жетинин айы), Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Шабданбай Абдыраманов Т: Алымбек датканын бийлиги, байлыгы жана авлади.
21. Исакова, Ф. Р. Формирование национальной интеллигенции в Туркестане в начале XX века / Ф. Р. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 65-70. – EDN KSTWVB.
22. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабиров, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.
23. Алымбеков, К. А. Октябрь революциясына чейинки Ысык-көлдөгү жаны усулдук мектептер жана гимназиялар / К. А. Алымбеков, Р. Б. Муканбетова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 1-3. – P. 26-30. – EDN LJVMZJ.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 192-202

УДК: 947:93/398.5

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_24](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_24)

**ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАН, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ, АБДЫЛДЫБЕК,
МОЛДО АШЫРДЫН ИШМЕРДИГИ ТАРЫХТА ЖАНА ЭЛДИК ООЗЕКИ
ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТА**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНА, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ,
АБДЫЛДЫБЕК, МОЛДО АШЫРА В ИСТОРИИ И УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

THE ACTIVITIES OF ISHAK ASAN UULU POLOT KHAN, MAMYR MERGEN UULU,
ABDYLDYBEK, MOLDO ASHYR IN HISTORY AND ORAL FOLK ART

Сулайманов Эртабылды Жолдошевич

Сулайманов Эртабылды Жолдошевич

Sulaymanov Ertabyldy Zholdoshevich

т.и.к., профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети

к.и.н., профессор, Джалал-Абадский государственный университет

Candidate of historical sciences, Professor, Jalal-Abad State University

sulertab@mail.ru

Анарбекова Венера Эркинбековна

Анарбекова Венера Эркинбековна

Anarbekova Venera Erkinbekovna

т.и.к., Борбор Азия эл аралык медициналык университети

к.и.н., Международный медицинский университет Центральной Азии

Candidate of historical sciences, Central Asian International Medical University

venera.erkimbek.anarbek@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6993-4986

ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАН, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ, АБДЫЛДЫБЕК, МОЛДО АШЫРДЫН ИШМЕРДИГИ ТАРИХТА ЖАНА ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТА

Аннотация

Илимий изилдөөлөр Кокон хандыгы мезгилинде Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы багытталган улуттук боштондук күрөштүн активдүү жетекчилеринин бири Исхак Асан уулу Полотхандын саясий ишмердүүлүгү тууралуу баяндалат. Анда илимий адабияттардагы изилдөөлөргө салыштырмалуу эл арасынан топтолгон этнографиялык материалдардын негизинде информаторлордун өз оозунан жаздырылып алынган кошок ырлары дагы мисал келтирилди. Ошону менен катар көтөрүлүшкө катышкан Мамыр Мерген уулу, Исхактын жан жөкөрү Абдылдабектин жана Баткен аймагында болгон дагы бир активдүү кол башчыларынын бири Молдо Ашырдын эрдиктери дагы айтылат. Изилдөөнүн өзгөчөлүгү жалпы эле көтөрүлүштүн келип чыгуу себептери, жүрүшү, жыйынтыгы тууралуу фольклордук материалдар тарыхый-этнографиялык өңүттө анализденди.

Ачкыч сөздөр: улуттук көтөрүлүш, Исхак Асан уулу Полот хан, кошок ырлары, фольклордук материалдар, Кокон хандыгы, Аксы өрөөнү.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНА, МАМЫР МЕРГЕН УУЛУ, АБДЫЛДЫБЕК, МОЛДО АШЫРА В ИСТОРИИ И УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

THE ACTIVITIES OF ISHAK ASAN UULU POLOT KHAN, MAMYR MERGEN UULU, ABDYLDYBEK, MOLDO ASHYR IN HISTORY AND ORAL FOLK ART

Аннотация

В научных исследованиях рассказывается о политической деятельности одного из активных руководителей национально-освободительной борьбы направленной против угнетения Кокандского ханства Исхака Асан уулу Полотхана. В статье также приводятся примеры траурных песен информаторов, записанных из уст самих информаторов на основе этнографических материалов, собранных среди населения к сравнению с исследованиями в научной литературе. Также рассказывается о подвигах Мамыра Мергена, храброго воина Абдылдабека и одного из активных военачальников Молдо Ашыра которое принявший участие в восстании в Баткенской долине. Особенность исследования состоит в том, что на основе фольклорного материала проанализирована в историко-этнографическом аспекте о причинах, ходе и результаты восстания.

Abstract

In this scientific research is told about the political activities of Ishaq Asan uulu Polotkhan, one of the active leaders of the national liberation struggle against the oppression of the Kokand Khanate during the Kokand Khanate. It also provides examples of mourning songs of informants, recorded from the mouth of the informants themselves on the basis of ethnographic materials collected among the population compared with research in the scientific literature. It also tells about the heroism of Mamyr Mergen, about the heroism of the brave warrior Abdyldabek and one of the active military leaders who took part in the uprising of the Batken valley of Moldo Ashyr. The peculiarity of the researches is that folklore materials about the causes, course and results of the uprising were generally analyzed from a historical and ethnographic point of view.

Ключевые слова: национальное восстание, Исхак Асан уулу Полот хан, песни причитания, фольклорные материалы, Кокандское ханство, Аксы́йская долина.

Keywords: national uprising, Ishaq Asan uulu Polot Khan, Songs of lamentation, folklore materials, Kokand Khanate, Aksy valley.

Киришүү

XIX к. II жарымында Кыргызстанда, өзгөчө Түштүк аймактарында тарыхый олуттуу окуялар болгону белгилүү. Кыргызстандын Россияга каратылыш процесси ал мезгилдеги окуялардын чордону болучу. Кокон хандыгынын күнү түгөнүп бара жаткан. Аны менен кошо түштүк кыргыз урууларынын мамлекеттүүлүгү жоголуу коркунучуна кабылып, кыргыз элинин азаттык күрөштөрү ошол кездеги коомдук-тарыхый турмуштун негизи максатына айланган. Тарыхтын логикасы мындай кырдаалда эркиндик үчүн күрөшкөн кайсы бир чыгаан инсанды жаратат эмеспи. Так ошол тарыхый инсан *Исхак Асан уулу Полот хан (1844-1876)* болчу.

Окумуштуу Т.Кененсариев Исхак Асан уулу Полот хандын негизги изилдөөчүлөрүнүн бири. Ал өзүнүн акыркы эмгектеринин биринде бул инсанды *“кыргыз элинин баатыры, тарыхый улуу инсан жана мамлекеттик ишмер”* деп атап, азаттыктын ири күрөшкери катары баалаган (Кененсариев, 2015, 66-б.).

Эл-жердин боштондугу үчүн күрөштү чаг

ылдырып берүүдө тарыхый ырлар өтө жогору деңгээлге жеткен. Бул ырлардын мазмунунда Кокон хандыгынын кысымына, андан кийин Орусия падышасынын басып алуучулук саясатына каршы элдин башын бириктирип көтөрүлүшкө чыккан эр-азаматтардын күрөштөрү даңкталган.

1873-жылы жаз алды менен башталган алгач Кокон ханы Кудаярдын аксым саясатына каршы, кийин Россиянын оторчул басып алуусуна каршы күрөшкө чыккан ферганалыктардын 1873-76-жылдардагы элдик кыймылынын жетекчилигинин өзөгү Исхак Асан уулу Полот хан болгондугу тарыхый изилдөөлөрдөн кенен маалым. Ошол кезде 29 жашка чыккан Исхак Асан уулунун «Полот-хан» деген ат менен Аксынын Сафед-Булан кыштагында миндеген кутлук - сейит, найман, саруу, кытай урууларынын катышуусу менен ак кийизге салынып хан көтөрүлүшү улуу кыймылдын башталышы болгон (Набиев, 1973, 282-бб.; Кененсариев, 1997, 12-б.).

Көтөрүлүштүн Аксы очогу менен байланышкан окуялары элдин эсинде бүгүнкү мезгилге чейин сакталып калган. Эл арасынан материал жыйнап жүргөн учурубозда бул көрүнүштүн күбөсү болдук. Чаткал өрөөнүндө *“Кызыл Токой”* деп аталган айылда көтөрүлүшкө байланыштуу элдик кошокто:

“Кызыл жаян кан агып,

Кыргын согуш, болгон дешет.

Кызыл Токой ошондон-

Аталып калган дешет... ”

- деп айтылат экен элдик арман, кошок ырларында (Мырзабаев, 2003.).

1874-жылдын 1-августуна чейин Сафид-Булан, Чартак, Жаңы-Коргон чептери алынып, Касан шаарынын коменданты Төрө-Коргонго качып кетип, шаар согушсуз ээленген. Шаардыктар көтөрүлүшкө кошулуп, Полот хандын кошууну Төрө-Коргон чебин талкалап, Наманганды камаган (Кененсариев, 1997, 14-б.). Төрө-Коргондун беги Саранчы бий 500 сарбазы менен көтөрүлүшкө кошулуп, кийин анын активдүү жетекчисине айланган. Мындай көрүнүш Чаткал районунун Курулуш айылынын тургуну Малика Тажиматованын айтуусунда төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

“Кудаяр хандын тушунда,

Калкы менен кас болуп.

Катуу согуш болгон дешет мурункулар,

Ал согушта, ар бир дарак бутагына.

Илинген баатырлар да,

Жай казылып көмүлбөстөн,

Дагы деле ач кыйкырык,

Онтогон үндөр угулат, эч бир

өзгөрбөстөн” (Тажиматова, 2004.).

Аксы көтөрүлүшүнөн чочулаган Кудаяр хан, аларга каршы Абдырахман аптабачы, Иса Олуя, Науман паңсат баштаган 7000 сыпайдан жана 1000 сарбаздан туруп, жакшы куралданган жазалоочу отряд жиберген. Көтөрүлүшчүлөр беттешүүдө жеңилип, мерт болгондор арбын болуп, алардын ичинде жетекчилердин бири Мусулманкул көз жумган. Момун Чаткалга, ал эми Исхак бир аз жигиттери менен Ала-Буканын Чанач

капчыгайына чегинген. Саранчы бий баштаган топ хандын жазалоочу аскерин Кызыл-Токой капчыгайында кармап турууга аракеттенген, бирок, талкаланып калган.

Аптабачынын жазалоочу аскери караламан эл, коргоосуз калган айылдарды катуу бүлүндүргөн. Айыл-кыштактар аёсуз өрттөлүп, Ала-Бука өрөөнүндө эле даргага асылгандардын саны 1000ден ашты деп булактар билдирет. Айрыкча, Ала-Бука, Өрүктү, Касан-Сай өрөөнүндө жашаган тургундар Жолдош паңсаттын жазалоочуларынын куралынын мизине тушуккан (Үсөнбаев, 1993.). Бул окуя элдик арман, жоктоолордо мындайча айтылат:

<i>“Кырчылдашып кармашып, Кыйкырышып дем берип</i>	<i>Тал-дарактын бутактарын бургакташып, Тике турган экен ар бир жоокер.</i>
<i>Кайраттанып бири-бирин, Кайра тур,- деп ар кимисин.</i>	<i>Калдайган кара топ болуп, Кара тоого тең болуп.</i>
<i>Качыратып таш чайнап, Кыжырданып кыл чайнап, Толгон күчүн жыйнашып.</i>	<i>Турган экен бирге болуп ар бир жоокер, Адамдан да, талдан да жылжып кандар агып.</i>
<i>Чымырканып чыдашып, Жыгылып кетпес үчүн, адам эй! Тизе бүгүп калбас үчүн, оо жан ээй!</i>	<i>Баардыгы кошулуп чоң суу менен бирге агып, Аттиңай, кең дүйнө турган экен тарып- тарып...” (Тажиматова, 2004.).</i>
<i>Колун сермеп, урунганды туткакташып.</i>	

Жазалоочулар бет келген адамдарды өлтүрүп, аялдарды, балдарды жана карыларды да аяшкан эмес. А түгүл «дарга орун жок болгондуктан дарактын бутактарына да» асылышкандыгы илимий изилдөөлөрдө берилген (Үсөнбаев, 1993.). «Кызыл-Токой баяны» аттуу элдик кошокто:

<i>“Сүйөнгөн талын аяп.</i>	<i>Суу болуп, алсыз болуп,</i>
<i>Сынбаса экен, чыдаса экен,</i>	<i>Сууга тамган аккан канды карап.</i>
<i>Сурданып, душманына тике карап.</i>	<i>Найза учуна, жаа огуна көкүрөгүн тосуп турду” (Тажиматова, 2004.).</i>

- деген кейиштүү саптар да бул окуяны ырастайт.

Фергана чөлкөмүндө элдик кыймылдар бир эле мезгилде кеминде төрт жерде башталган. Алар: Аксы, Эки-Суу арасы, Алай жана Түштүк-Батыш очоктору. Түштүк кыргыз уруу башчылары 1873-жылдын ноябрында Кожент уездинин башчысы барон Нольдеге көтөрүлүштүн чыгыш себебин билдирген кат беришкен (Кененсариев, 1997, 9-б.). Ал каттагы маалыматтарына караганда, көтөрүлүшкө 42 уруу же 132500 түтүн кыргыз, кыпчактар катышкан. Эгер ар бир түтүндү кары-картаң, жаш балдарды кошкондо орточо 4-5 кишиден турат деп эсептесек, анда көтөрүлүшкө тиешеси бар калктын саны 530-650 миң адамды түзмөк (Плоских, 1977, 312-б.; Үсөнбаев, 1990.). Албетте, ал кезде Фергана өрөөнүндө мынча кыргыз жашаган эмес, чамасы тизмеге кыпчактар, көчмөн өзбектер, түрктөр жана каракалпактар да кошулган болсо керек. Ошентсе да аталган сан көтөрүлүштүн масштабын айкын белгилеп турат. К.Үсөнбаевдин изилдөөлөрүндө аталган 42 уруунун кай бирлеринин аттары берилет: Мисалы, басыз, мундуз, найман, кесек, тейит, кыдырша, бостон, каратейит, кутлук-сейит, кызыл-аяк, жору, бөрү, тооке, монгуш, кыпчак, кыргыз-кыпчак, кытай, абагат, каман, тамга, саяк, катаган нойгут, кушчу, карабагыш жана башкалар (Усенбаев, 1960, 72-б.).

1874-жылы июль айында Чаткал тоо этектеринде кыймыл кайрадан башталган. Исхак эми Полот хан деген ат менен көтөрүлүштө чыныгы жетекчиликти колго алган да, кабары Аксы чөлкөмүнө гана эмес, Фергананын башка тоо этектерине, шаарларга, ал турсун Ташкенттеги орус бийликтерине да дайын болгон.

Апкаарып калган Кудаяр хан көтөрүлүштү басууга чамасы келбегендиктен 1868-жылдагы кокон-орус вассалдык келишимге ылайык Ташкентте турган отор бийликтерин “жардам бергиле” деп улам суранып жатып,

жардам келбегендиктен, 1875-жылдын июль айында Кожент аркылуу Түркстан крайынын чектерине карай качып кеткен.

Натыйжада, элдик кыймыл улам алоолонуп олтуруп, бул кырдаалда Түркстан генерал-губернатору, “жарым-падыша” К.П.фон-Кауфманды элеттиктердин бул күрөшүн тыптыйпыл басып гана койбостон, Кокон хандыгын биротоло империяга каратуу чечимине келген да, чоң аскер менен 1875-жылдын август айында хандыктын Кожент тарабынан басып кирген.

Падышалык бийлик Полот хандын өсүп бара жаткан таасиринен чоочулап, ага каршы 1875-жылы эле үч согуштук экспедиция уюштурган. 1875-жылдын август-сентябрь айларындагы I аскердик жүрүшкө генерал-губернатор К.П.Кауфман өзү жетекчилик кылса, октябрь-ноябрдагы II жүрүштү генерал В.Н.Троцкий, ал эми 1875-жылдын декабрынан 1876-жылдын жай мезгилине чейинки III согуштук жүрүштү генерал М.Д.Скобелев жетектеген (Молдокасымов, 2015, 76-б.).

Молдо Исхак кышында Алайда, из жашырып жүргөн жеринен, 1876-жылдын 18-февралдан 19-февралга караган түнү, Скобелев жиберген адамдар тарабынан туткунга алынган. Ал акыркы күчү калганча кармашып жатып колго түшкөн. Архивдик материалдарынын сурак кагаздарында Молдо Исхак Орусия басып алган аймактарда элдин боштондук үчүн күрөшкө тартылышынын жана колдоого алынышынын башкы себеби катары, падышачылыктын жер маселесин туура чече албаганы болду деп түшүндүргөн. Молдо Исхак эркиндик үчүн күрөштө өзүн кандай кайраттуу алып жүрсө, өлүм алдында өзүнүн тайманбастыгын, эр жүрөктүүлүгүн көрсөтө алган (Молдокасымов, 1994.).

1876-жылы 1-мартта Маргалаң шаарында ордонун бет маңдайындагы аянтта Молдо Исхак дарга асылган. Исхак ошол кезде болгону 32 жашка келген болчу. Анын өлүм алдындагы кайраттуулугу элди дагы бир жолу таң калтырып, кыска жана даңазалуу өмүрү, өз элин эркиндикке ээрчиткен эрендин жаркын элеси элинин эсинде түбөлүк сакталып калды (Молдокасымов, 1994, 79-80-бб.) жана “азаттыктын” идеясын түбөлүк таштап кетти (Кененсариев, 2009, 320-б.).

Көтөрүлүштүн 1873-жылдын жазында башталган дагы бир орчундуу очогу Эки-Суу-Арасында мундуз уруусунан чыккан 35 жаштагы *Мамыр Мерген уулунун* жетекчилиги астындагы кушчу, мундуз, багыш, басыз, карабагыш уруулары катышкан кыймыл болчу. Көтөрүлүш Жалал-Абад, Сузак, Ханабад кыштактарын каптаган. Ал бир топ өз деңгээлинде кубаттуу жана ордо бийлигине зор коркунуч келтирген (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 88-б.). Тарыхчы Б.Жумабаев да “Мамыр баатырдын 1873-76-жж. Түштүк кыргыз көтөрүлүшүндөгү ролу аябай зор болгондугун” белгилеп кетет (Жумабаев, 1990, 82-б.).

Бирок, Кудаярхандын Мамырга каршы жиберген чоң армиясынын күчү менен көтөрүлүш 1873-жылы күзгө маал талкаланып, көтөрүлүшчүлөр Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө өрөөндөрүнө качып кетишкен. Хандын качкындарды кайтарып берүү жөнүндөгү өтүнүчү Токмок уездинин башчысы тарабынан аткарылып, козголоңчулардын бир бөлүгү Анжыян вилаетине кайтарылган. Бирок Мамыр баштаган жүздөй жигит 1873-жылдын 1874-жылга караган кышында кийинки жылкы күрөшкө даярдануу үчүн Алай тараптагы адигинелерге өтүп кеткен. Кай бир маалыматтарда Мамыр андан ары Кашкарга барып, кыргыздарды Кудаярга каршы үндөгөнү айтылат (Хасанов, 1961, 90-б.). Бирок анын аракеттери ийгиликке жетпеген соң кайрадан Кара-Кулжага кайтып, кышында Алайдагы кыргыздарды көтөрүлүшкө чакырып, эрте жазда Тогуз-Торого өткөн. 1874-жылы жазында орус бийликтеринен колдоо издеп, аларга букара болууга макулдугун билгизип, кат жазып да көргөн (История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX века, 1996, 220-б.). Бирок анын 1868-жылкы орус-кокон келишими жөнүндө кабары жок эле. Албетте, орус бийлигинен кабар келген жок. Үмүтүн үзгөн Мамыр Фергана чөлкөмүнө кайткан (Кененсариев, 1997, 195-б.).

Мамыр 1874-жылдын майына карата олуттуу күч топтой алган. Кара-Кулжа чөлкөмүндө 5-6 миң кишиден турган көтөрүлүшчүлөр анын жетекчилиги астында жаңы күч менен күрөшкө чыгып, Коргон-Бардан сепилин алышкан жана Анжыян шаарына чабуул коюшкан. Бирок, жеңилип калышты. Мамыр Мерген уулу Капка өрөөнүнө (Нарын чөлкөмү) качып кеткен, бирок Кудаяр хандын орус бийлигине жеке өтүнүчү менен Токмок уездинин башчысынын буйругуна ылайык Мамырды Осмон деген досунун жардамы менен алдап 1874-жылы 15-июлда колго түшүрүшкөн (Кененсариев, 2009, 122-б.).

Элдик санжыраларга таянган изилдөөлөрдө Мамыр баатырдын сүрүнөн корккон Кудаяр хан: «Мамырды кармап берсең, бүт хандыгым менен сен жакка өтөм» - деп, падыша өкмөтүнүн элчилигине убада берген имиш. Кара башы бир хандыкка татыган Мамыр баатыр Токмок уездинин начальниги тарабынан 1874-жылы

кармалып, бир кабарда 1876-жылы, бир кабарда Анжиян шаарында 1881-жылы асып өлтүрүлгөн делет (Молдокасымов, 2015.).

Андан кийин Мамырды көтөрүлүштүн чордонунан алыстатуу жана орус ээликтериндеги кыргыздарды Кокон тополоңуна тартууга мүмкүнчүлүгүн жоготуу” максаты менен Лепси уездине (Казакстан) камакка алышкан (Абдрахманов, 2009.). Мамыр Токмокко айдалып келгенде комуз сурап, арман күү чертип, эл менен коштошкон. Ошол күү эл арасында “Мамырдын күүсү” деген ат менен азыркы учурга чейин чертилип келет (Болсуналиев, 1991.). Күүнүн мазмунунда элдин башынан өткөргөн кыйын турмушу, Кокон хандыгынын алык-салыгы жана тоолук кыргыздардын кыздарын ордонун кызжатноого (гаремге) алып кеткендиги да баяндалган. Мындай окуя кылымдар бою калктын эсинен чыкпай жүргөнүнө диссертациянын автору да күбө болгон. Мисалы, 2003-жылы материал жыйноо иши жүрүп жаткан кезде Жалал-Абад областындагы Чаткал районунун Курулуш айылынын жашоочусу 82 жаштагы Тажиматова Малика эне Кокон хандыгына деп кыргыз үйлөрдү тигишип, жасалгалап, жада калса ордого сулуу кыздарды үйгө кошуп алып кетип турганын чоң энесинен укканын айтып берген (Тажиматова, 2004).

1877-жылы гана энесинин суранычына байланыштуу Мамыр Мерген уулу Анжиян уездине тымызын көзөмөлдөнүп туруу укугу менен кайтып келген (Авазов, 2014, 33-б.). “Абдылдабектин арман кошогу” аттуу жоктоо ырында Мамыр Мерген тууралуу:

“...Тилла калкан кийинип,

Экөөдү катмар тең сайып,

Жоо дегенде сүйүнүп,

Баатыр Мамыр баш болуп.

Эңкейиште эр сайып.

Айтса көңүл каш болуп...”(Жумабаев, 1990, 85-б.).

– деген саптар менен баатырды сүрөттөгөн.

Ошондой А.Х.Хасанов дагы эле эл арасында:

“Алтын кылыч болоттон,

Мамыр чыккан Колоттон”

- деген ыр саптары да сакталып калгандыгын белгилейт (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 89-б.).

Мамыр азаттык идеясынан өмүрүнүн акырына чейин кайткан эмес. 1877-78-жылдары ал “Жетим хандын козголоңуна” катышып, бир топ окуялардан кийин 18-сентябрда Булат Тартамышев жана Наркул Алакул деген эки жолдошу менен кармалган. Мамырдан Кокон шаарынын кадыр барктуу аксакалдарынын жана туугандарынын атынан Мухаммад Алибек мөөр баскан газаватка катышуу макулдугун билдирген документтер алынган. Мамыр баатырдын өзүнүн туусу болгон. Ошол туунун бир аз белгиси сакталып калган жана мундуз уруусунун калпагында тартылган (Ажыматов, 2015).

1878-жылдын 22-декабрында аскердик талаа соту кыргыз Мамыр Миргиниевди (Мамыр Мергеновдун орус тилдүү булактардагы аталышы) алгач 15 жылга рудникке каторгалык ишке айдоо өкүмүн чыгарганы менен кийин ал өлүм жазасына өзгөртүлүп, Анжиян шаарында 1879-жылдын 25-январында орус бийликтери тарабынан асылып өлтүрүлгөн (Авазов, 2014, 35-36-бб; Абытов, 2011.).

Калган козголоңчулар Сибирге сүргүнгө айдалган. Алардын арасында кыргыз жазгыч акын Молдо Калбек Муса уулу да болуп, 10 жыл бою Сибирде көргөн кордугун ырга кошуп, жазып калтырган. Молдо Калбек Муса уулунун жазганына караганда, ал Кокон хандыгы учурунда көптөгөн окуяларга күбө болуптур (Мусабеков, 2012, 12-б.). Калбек Муса уулунун ырларында:

“Түрмөгө отургузду орус шаасы, Ашык-кеми жок он жыл кайтпастан эч. Сүргүнгө айдашты жалаа менен Шылтоосу – Мамурга кошулду деген Кайгы менен өткөрдүм тиричилик, Карап көр ал жазылган көк дептерден...».

- деп, Сибирге сүргүнгө айдалганынын себебин жана мезгилин өзү ачык жазып калтырган (Молдокасымов, 2003).

Абдылдабек (1843-1876) Исхактын жан жөкөрү 1875-жылдын октябрынан январына чейин Кокон шаарынын коменданты болуп туруп, Кудаяр хандын мураскери Насирдин бектин кошуундарын, орус жазалоочуларын шаарга киргизбей коргоп турган. Инилери Баатырбек, Мамытбек жана Асанбектер орустарга каршы куралдуу көтөрүлүшкө агтанышкан.

Абдылдабек Көкчө, Олжоке, Сарттар ж.б. уруктардан чоң кол курап, Гүлчөдөн 25 чакырым жогору Жаңырык тар капчыгайында кармашка камынат. 24-апрелде генерал М.Д.Скобелевдин кошууну Гүлчөдөн чыгып Терек-Даван жолу менен Абдылдабектин турагы Жаңырык капчыгайына жөнөгөн. 25-апрелде 3 саатка созулган согушта Абдылдабектин 1500 жигити жоонун бир нече жолку чабуулунун мизин майтарып, катуу каршылык көрсөтүшкөн. Бирок, чегинүүгө мажбур болгон (Кененсариев, 2009, 326-б.).

Генерал М.Д.Скобелев алайлык кыргыздарды Россиянын карамагына биротоло өткөрүү максаты менен 1876-жылдын июль-август айларында “Алай аскерий-илимий экспедициясын” уюштурган. Отряддын курамында Кыргызстандын түндүгүнөн атайын чакырылган Шабдан Жантаев жигиттери менен болгон.

Июль-август айларында болуп өткөн бир топ окуялардан соң, көтөрүлүш жеңилип, Абдылдабек баштаган азганакай топ Шугнан аркылуу Ооганстанга өтүп, ал жакта Меккеге бара жатканда Абдылдабек каза болгон. Анын үстүнө майор М.Е.Ионов Кашкардан кайтып, Ооганстанга өтүп бара жаткан Курманжан датканы колго түшүрүп, 29-июлда Чоң Алайдагы Арчалуу деген жердеги М.Д.Скобелевдин лагерине алып келишкен (Кененсариев, 1997, 299-б.).

Бул окуя Абдылдабектин атынан берилген арман ырда:

<i>“Алты канат ак үйдү,</i>	<i>Жети жашар уулумду,</i>
<i>Алты айлана капшырдым,</i>	<i>Жаркынбайга тапшырдым</i>
<i>Алты жашар уулумду,</i>	<i>Жетим ашын ичирбей,</i>
<i>Жаркынбайга тапшырдым.</i>	<i>Жетим тонун кийгизбей.</i>
<i>Жети канат ак үйдү,</i>	<i>Буюга бычып тон кылсын,</i>
<i>Жети айлана капшырдым.</i>	<i>Асырап-сактап чоң кылсын”</i> (Жумабаев, 1990. 85-б.).

Ал эми Абдылдабектин зайыбынын кошогунда:

“Суранчы датка Алыбек,
Бостонкул, Бото бек.
Дубана датка, Тойчубек,
Ичкиликке баш болуп,
Кайтып калган эмести...” (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 250-б.).

Ата-бабасынын туулган жеринен алыста жүрүп, куса болуп, санаа тартып ооруп, өмүрүнүн акыркы ирмемдеринде өзү менен кан кечкен жолдош-жоролоруна Абдылдабектин айткан керээзи Т.Касымбековдун романында чагылдырылган (Касымбеков, 1998, 648-б.). Ошондой эле Мургабдык карыя Мыйманбай Мамытовдун айткан кошогунда:

<i>“Уай, Омарбек датка аке,</i>	<i>Кызыл-Артты ашыргын.</i>
<i>Чыгып ла кетсе жанымды.</i>	<i>Гүлүшөгө жашыргын,</i>
<i>Алып кет жүктөп теңимди</i>	<i>Эгиз көтөр кабырды .</i>
<i>[сөөгүмдү],</i>	<i>Ыйлабай кылгын сабырды,</i>
<i>Арканды беш кат бүктөй көр.</i>	<i>Асанбек, Маамыт жигарым”</i> (Жумабаев, 1990, 86-б.)
<i>Гүлүшө карап жүктөй көр,</i>	

-деп керээз айткан.

Жигити Акбалбан, жатындашы Баатырбек бир айдан ашык жол жүрүп, Абдылдабектин жүрөгүн түбөлүккө жашырып, акыркы өтүнүчүн аткарышкан.

Отуз жаштан жаңы өткөн Абдылдабекке арналган казалдагы бул саптарда анын өмүрүнүн эрте кыйылгандыгы төмөндөгүчө берилет:

<i>“... Жан сапарың келген жок,</i>	<i>Кыргызда сендей үлкөн жок.</i>
<i>Бул каафырды берген жок.</i>	<i>Минген атың чарчады,</i>
<i>Кыз чыгарып, уул үйлөп.</i>	<i>Миң куралдуу кошунуң.</i>
<i>Кызматыңы көргөн жок,</i>	<i>Асты – астынан таркады...”</i> (Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар, 2002, 544-б.).

Мүнөзүндө бийликти, зордук-зомбулукту сүйгөн Абдылдабек хандыктын жергиликтүү таяныч-тиреги болуп кызмат кылат. Ал Газаваттын (ыйык согуштун) жактоочусу болгондугуна карабастан, көз карашындагы инсандык ички-тышкы карама-каршылыктары менен бирге эле өз элинин азаттыгынын курманы болгон. Курманжан датканын Абдылдабекти жоктоосунда:

*“Атаң сымал арстан жүрөк жан элең,
А бирок да өжөрлүктө чалаң ай...
Айыптабайм: күрөшүң ак, ишиң ак,
Эл жер үчүн, ислам үчүн турдуң так...
Жагдай шартка, бирок, маани бербедиң,
Дал ошондо, сенин катаң билсең нак...”* (Абдыраманов, 2007, 238-б.).

Абдылдабектин ийгиликсиз болсо да кыргыз элинин кызыкчылыгы үчүн кылган иш аракетин, нечен кылымдардан бери ата-бабабыз мекендеп келген касиеттүү жергебизди коргоодо сырттан келген күч-кубаттуу баскынчылар менен болгон тендешсиз күрөшү келечек муундардын ар-намысын козгоп, аларды патриоттук духта тарбиялоодо зор салым кошмокчу.

Исхак Асан уулу Полот хандын жетекчилиги астында башталган элдик көтөрүлүштүн Баткен аймагында болгон дагы бир активдүү кол башчыларынын бири *Молдо Ашыр* жөнүндө сөз кылууну чечтик. Анткени, бул инсан тууралуу эл арасында азыркыга дейре кошок ыры сакталып калган. Өз мезгилинде Зардалы, Суу-Башы, Кара-Булак өрөөндөрүн мекендеген тоолук кыргыздардын Кокон хандыгы жана орус бийлигине каршы көтөрүлүшкө активдүү катышкан Молдо Ашырдын кызы Дилпигардын кошогунда:

*“Баш үстүнө от жаккан,
Ташкенттин элин топ чапкан.
Муз үстүнө от жаккан,
Бухардын элин топ чапкан”* (Курбанбеков, 2015, 155-б.).

1876-жылы 18-июнда ичкиликтердин нойгут уруусунун бийи Молдо (Молло) Ашырдын жетекчилигинде Зардалы айылы орус колонизаторлоруна каршы көтөрүлүшкөн. Аны басуу үчүн Чимион уездинин башчысы Ляцевский менен Сполатбогдун орус-казактардан турган отряды Зардалыны ала албай артка чегинген.

Кайрадан 21-июндан 23-июнга чейин орус отрядынын аскер башчысы Сполатбог 100дөй аскери менен Кан кыштагынан Зардалы өрөөнүнүн Ноожайлак жайлоосуна жөнөгөн. Молдо Ашыр 600дөй жигити менен душманды күтүп жаткан. Чалгынчылар Топхана деген айылда колго түшүп, Талаа айылында Мырзашты өлтүрүшөт, ал эми Каримкул качып кутулган. Молдо Ашырдын колун жеңе албай, Зардалы, Дөгмөн айылдарын өрттөшкөн (Серебренникова, 1897, 27-28-бб.; Кененсариев, 1997, 291-б.). Орус бийлигинен кооптонгон Молдо Ашыр баш баанек издеп, Каратегин өрөөнүнө качып кеткен. М.Д.Скобелев Алай жана Баткен чөлкөмүнөн качып өткөн көтөрүлүшчүлөрдү кайтарып берүү жөнүндө Каратегин беги Райым Шаага кат жөнөткөн. Райым Шаа Ашыр Молдону орустарга туткундап берген.

*Коконго барып корктуң беле бек атам?
Коңшу журтум деп барсаң,
Кармап берди Каратегиндин Улугу.
Коконго карап айдады,
Орок мурун сарбаздар,
Ойноп колуң байлады.*

*Коконго барып корктуң беле бек атам?
Шаарга барып шаштың беле бек атам?
Караңгы тамга камалып,
Кишендегенде канттиң экен бек атам
(Курбанбеков, 2015).*

Орус бийлиги Кокон шаарында Молдо Ашырды соттоп, Иркутскийге сүргүнгө айдаган (Курбанбеков, 2015, 156-б.).

1873-76-жж. Улуттук-боштондук кыймыл жеңилген. Бирок орус баскынчылары кыргыз элинин “Эркиндик!” деген рухун жеңе алган жок. Муну кийинки тарыхый окуялар – 1898-жыл, 1916-жыл далилдеди.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов, С. Улуттук баатыр унутулабы? [Текст] / С. Абдрахманов // Кыргыз Туусу. – 2009. – 31 март.
2. Абдыраманов, Ш. Тарыхтаргы ак тактар [Текст]: тарыхый изилдоо / Ш. Абдыраманов. – Бишкек: Аянт, 2007. – 256 б.
3. Авазов, Э. А. Анжиян көтөрүлүшү [Текст]: Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхынан / Э.А. Авазов. – Ош: [Б-сыз], 2014. – 191 б.
4. Бейсембиев, Т. К. Кокандская историография. Исследования по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков [Текст] / Т.К.Бейсембиев. – Алматы: Print-S, 2009. – 1263 с.
5. Болсуналиев, Ч. “Мамырдын күүсү” [Текст] / Ч. Болсуналиев // Бишкек шамы. – 1991. – 15 март.
6. Жолдошова, К. Ж. кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырга ат коюуга байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши / К. Ж. Жолдошова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 49-56. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_6. – EDN INMDHX.
7. Жумабаев, Б. Абдылдабек жана анын мезгили [Текст]: Кокон хандыгынын тушундагы 1873-1876 ж. кырг. көтөрүлүшү ж-дө / Б.Жумабаев // Ала-Тоо. – 1990. – № 10. – 82-84 б.
8. История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX века [Текст]: программа трансформации гуманитарного образования в Кырг. Респ. – Бишкек: Фонд “Сорос-Кыргызстан”, 1996. – 220 с.
9. Серебренников, А.Г. К истории Кокандского похода [Текст] / А.Г.Серебренников // Военный сб. – 1897. – № 9. – С. 5-28.
10. Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст]: тарыхый рома / Т.Касымбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1998. – 712 б.
11. Кененсариев, Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек: Бийиктик, 2009. – 392 б.
12. Кененсариев, Т. Искак Полот хан (1842-1876) - Азаттыктын ири күрөшкери [Текст] / Т.Кененсариев // Искак Асан уулу Полот хан (азаттык жана мамлекеттүүлүк). – Бишкек, 2015. – 8 – 67 - б. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү).
13. Кененсариев, Т. Исхак Асан уулу Полот хан [Текст] / Т.Кененсариев. – Бишкек: [Б-сыз], 1997. – 80 б.
14. Кененсариев, Т.К. Кыргызстандын Орусияга каратылышы (1855, 1863, 1868, 1976) [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 360 б.
15. Койчуманова, Г. К. Устное народное творчество как начало философской поэзии / Г. К. Койчуманова, Т. Т. Эралиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – Т. 2, № 1-4. – С. 119-124. – EDN EVHOSI.

16. Курбанбеков, Т. Молдо Ашыр – өз доорунун азаттыгы үчүн күрөшкөн инсан [Текст] / Т.Курбанбеков // Искак Асан уулу Полот хан (азаттык жана мамлекеттүүлүк). – Бишкек, 2015. – 153 – 156 - б. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү).
17. Курманжан датка. К. Рыскуловдун жыйнаган материалдарынан (келининин кошогу) Ысмайыл Эшмамбет уулунун дептеринен 1963-жылы жазып алган К.Рыскулов [Текст] // Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. – Бишкек, 2002. – С. (Эл адабияты. сер. 19-т.). 222 – 223 – б.
18. Кыдырова, Б. А. Элдик оозеки чыгармалар-элдик тарбиянын мектеби / Б. А. Кыдырова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 269-275. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_269. – EDN KIGHWP.
19. Мамыт уулу, М. Абдылдабектин арманы [Текст] / Мамыт уулу М. // Ала-Тоо. – 1990. – № 10. – 82 – 88 – б.
20. Молдокасымов, К. Исхак Молдо – Кокондун акыркы ханы [Текст] / К.Молдокасымов // Заман Кыргызстан. – 1994. – 18, 25-нояб.; 2 – дек.
21. Молдокасымов, К.С. Исхак Молдо (Полот хан) – Кокондун акыркы ханы [Текст] / К.С.Молдокасымов // Искак Асан уулу Полот хан (азаттык жана мамлекеттүүлүк). – Бишкек, 2015. –67 – 80-б. – (“Тарых жана мурас” түрмөгү).
22. Мусабеков, А. Мамырбек баатыр [Текст] / А. Мусабеков. – Ош, 2012
23. Набиев, Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр-хана) [Текст] / Р.Н.Набиев. – Ташкент: Фан, 1973. – 119 с.
24. Наливкин, В. Краткая история Кокандского ханства [Текст] / В.Наливкин. – Казань: Тип. Императ. ун-та, 1886. – 215 с.
25. Плоских, В.М. Киргизы и Кокандское ханство [Текст] / В.М.Плоских. – Фрунзе: Илим,1977. – 368 с.
26. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар [Текст] / түз. ж-а баш сөздөрүн жаз. С.Егембердиева, А. Акматалиев; А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2002. – 544 б. – (“Эл адабияты” сер. 19-т.).
27. Усенбаев, К.У. Присоединение Южной Киргизии к России [Текст] / К.Усенбаев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1960. – 190 с.
28. Үсөнбаев, К. Өткөндүн кайрыктары. 1873-1876. Кокон көтөрүлүшү [Текст] / К.Үсөнбаев // Кыргыз маданияты. – 1990. – № 14/15.
29. Үсөнбаев, К. Тарыхтын катаал жылдары. Кокон көтөрүлүшү [Текст] / К.Үсөнбаев // Эркин Тоо. – 1993. – 30 июнь; 7 июль.
30. Хасанов А.Х. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70-е гг. XIX в. [Текст] / А.Хасанов. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1961. – 183 с.

Интернет материалдары

31. Абытов, Б. Нузуп бий и Алымбек-датка: выдающиеся кыргызские государственные деятели XIX в. [Электронный ресурс] / Б. Абытов. – Режим доступа: // <http://www.akipress.org/kghistory/news:14103/22-23> октября 2014. – Загл. с экрана.
32. Молдокасымов, К. Молдо Калбек Муса уулу анжыяндык [Электронный ресурс] / К. Молдокасымов. – Режим доступа: //http: www. azattyk. org/a/1203679.html. январь 02, 2003. – Загл. с экрана.

Талаа материалдары (информаторлор)

33. Ажыматов, Мамырбек (Мамыр Мергендин кыбырасы). Кошок [Текст]. – Базар-Коргон району, Колот айылы. – 2015.
34. Мырзабаев, Сасалим. Кошок [Текст]. – Чаткал району, Ак Таш айылы. – 2003.

35. Мырзабаева, Санаш . Кошок [Текст]. – Чаткал району, Ак-Таш айылы. – 2003.
36. Тажиматова, Жумаш, Тажиматова Малика. Кошок [Текст]. – Чаткал району, Кызыл Токой айылы. – 2004.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 203-207

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_25](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_25)

ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНДЫН ДООРУ

ЭПОХА ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНА

THE ERA OF ISHAK ASAN UULU POLOT KHAN

Алтымышова Венера

Алтымышова Венера

Altymyshova Venera

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

Апышова Чынаргул Кабыловна

Апышова Чынаргул Кабыловна

Apyshova Chynargul Kabylovna

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

Тагайбекова Айнура

Тагайбекова Айнура

Tagaibekova Ainura

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНДЫН ДООРУ

Аннотация

Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин постсоветтик Борбор Азия өлкөлөрү менен мамилеси саясий, экономикалык жана маданий тармактарда байкаларлык жылыштарга ээ болду. Алардын ортосундагы конструктивдуу мамилелерди жаңы шарттарда куруу, бул өлкөлөрдүн мурдагы мамилелерин үйрөнүү кечиктирилгис милдет болуп саналат. Макалада Кокон хандыгы, андагы өзөктүү айрым экономикалык, саясий учурлар боюнча сөз болот.

Ачкыч сөздөр: Отурукташуу, туруксуздук, көчмөн жашоо образы, Россия империясы

ЭПОХА ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАНА

THE ERA OF ISHAK ASAN UULU POLOT KHAN

Аннотация

После приобретения независимости постсоветскими среднеазиатскими странами произошли заметные сдвиги в политических, экономических и культурных областях. Для выстраивания конструктивных отношений между ними в новых условиях, изучение отношений этих стран в прошлом является актуальной задачей. В статье рассматриваются некоторые ключевые экономические и политические события Кокандского ханства.

Abstract

After gaining independence, the post-Soviet Central Asian countries experienced noticeable changes in political, economic and cultural fields. To build constructive relations between them in new conditions, studying the relations of these countries in the past is an urgent task. The article examines some of the key economic and political events of the Kokand Khanate.

Ключевые слова: поселение, дестабилизация, кочевой образ жизни, Российская империя

Keywords: settlement, destabilization, nomadic lifestyle, Russian Empire

Введение

После приобретения независимости постсоветскими среднеазиатскими странами произошли заметные сдвиги в политических, экономических и культурных областях. Для выстраивания конструктивных отношений между ними в новых условиях, изучение отношений этих стран в прошлом является актуальной задачей.

Политическая власть в среднеазиатских ханствах принадлежала тюрко-монгольским династиям и они управляли по своим традициям, в хозяйственной и культурной жизни населения.

Период существования среднеазиатских ханств знаменуется постоянным противоборством оседлого населения с кочевниками, противостоянием земледельческой культуры и кочевого образа жизни. Эти трения можно наблюдать и в период существования Кокандского ханства. От междоусобных войн и постоянной борьбы за власть, набегов и походов правителей всегда страдали народные массы, как земледельцы, так и кочевники. Мирное население испытывало огромные потери от войн, которые происходили между ханствами и русское завоевание стало как результат этой разобщенности и отсутствия союза между ханствами Средней Азии, недалёковидности их правителей, превращения края в зависимые территории от Российской империи [7, 8, 9].

Образованное в начале XVIII века Кокандское ханство стало пре-вращаться в могущественное государство в Средней Азии. В результате в стране развивалась внутренняя и внешняя торговля, нормализовалась социально-экономическая жизнь. Купля-продажа была упорядочена. В начале второй половины XVIII века Кокандское ханство имело свою денежную систему и контролировало товарно-денежные отношения. Торговля считалась неотъемлемой частью ханства, и была значительным источником дохода для государства. В начале образования ханства в XVIII веке города Андижан, Маргилан, Ош, Ходженд являлись крупными городами Ферганской долины. В результате усиления политической мощи государства, постепенно стало повышаться значение этих городов в качестве экономических центров. Наряду с ними появлялись новые города. Прежде не игравшие значительной роли мелкие города превратились в крупные экономические центры. В частности, столица город Коканд образовался в начале XVIII века и постепенно превратился в крупный экономический центр Средней Азии. Восточные Туркестанцы, переселившиеся в Ферганскую долину старались расселяться поплотнее. Поэтому они занимали мало ~~оewaиваемые~~ земли. В основном они строили свои жилища, предварительно очистив от тугаев, колючек и каменистых поверхностей [5]. Первоначально на таких территориях обосновывались 10-12 семей, затем им со стороны ханства давалось право на владение данной землей. На сегодняшний день такие права имеются у граждан Кадырова Хакима, Ниязова Адыла [6] проживающих в Язъяванском районе Ферганской области.

Большинство из них, обосновавшись в верхней части реки Акбура, в долине Куршаб, в окрестностях Узген, в районах Сузак и Жалалабад, долины Кугартсай, а также в окрестностях Шахрихана, Язъявана и Андижана, образовали собственные поселения [6]. В том числе они раз-мещались на правой стороне Сырдарьи и на побережьях Нарына и Карадарьи. Приход и поселение этих племен играли важную роль в освоении земель Ферганы. Этот процесс привёл к сокращению необходимых пастбищ для скотоводов-киргизов [6]. Некоторые богатые киргизы продавали свои пастбища и уходили в широкие

предгорные зоны. Например, земли в окрестностях села Зоварик, расположенного на юге Андижана, были проданы киргизом по имени Бойбичизаур местному населению и кашкарцам. Как пишет русский историк В.П. Наливкин: «такие небольшие земли продавались киргизами очень дешево, за одного коня или даже за кусок хлопчатобумажной ткани». Некоторые киргизы-бедняки под влиянием уйгурцев и кокандцев, переходили к оседлому образу жизни и начали заниматься земледелием. Позднее формировались новые поселения. Поселки под названиями «Кашкар», «Ила-тан», «Уйгур», «Китай» и «Язъяван» появились в результате этих переселений. Коканд превратился в культурно-экономический центр.

Смуты и народные восстания против деспотизма кокандских ханов помогли бухарскому эмиру Насрулле в 1839 и 1841-1842гг нанести Кокандскому ханству значительный удар и отнять ряд областей, в частности Ташкент и Ходжент; в Коканд был назначен бухарский наместник. Призванный ферганцами двоюродный брат Алим-хана - Шир-Али-хан (1842-1845гг) изгнал бухарских чиновников и, отразив новый натиск Насруллы, утвердился в Коканде, отвоевал Ходжент и Ташкент. В середине 19 в. началось завоевание царизмом Средней Азии. 17 мая 1865 русские войска заняли Ташкент, 24 мая 1866г-Ходжент. Потеря огромных земель заставила правителя Кокандского ханства Худояр-хана повысить налоги, что привело к усилению недовольства народа и ряда феодалов, вылившегося в Кокандское восстание 1873-1876гг. Оно окончательно подорвало изнутри Кокандскую ханству. В течение 2 месяцев русские войска разбили повстанцев. 19 февраля 1876 Кокандское ханство было упразднено и вместо него образована Ферганская область, вошедшая в состав Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи.

Развитие кокандской армии в XIX веке можно разделить на два этапа. На первом этапе (до конца 50-х гг. XI X в.) основой вооруженных сил ханства являлась конница, которая делилась на две части: одна получала за службу земли и жалованье и была идентична дворянскому ополчению в России в XV-XVI I вв.; вторая - ничего не получала и являлась ополчением, которое должен был выставлять каждый крупный феодал. Артиллерия появилась в кокандской армии только во второй четверти XIX в. и состояла полностью из мелкокалиберных пушек. Пехотных частей до середины XIX в. практически не существовало, за исключением гарнизонов крепостей.

На втором этапе (до 1876 г.) происходят существенные изменения в организации и вооружении кокандских войск. Ведя активные боевые действия с русской армией, состоящей в основном из пехоты, кокандцы также стали создавать пехотные части (сарбазы). Артиллерия в этот период становится довольно многочисленной (около 200 пушек и несколько сотен фальконетов), появляются крупнокалиберные орудия, способные стрелять на более дальние расстояния, чем русские пушки. Таким образом, в 60-70-х гг. XI X в., т.е. в последний период существования ханства, кокандская армия представляла собой конно - феодальное ополчение с небольшим количеством пехотных частей и довольно многочисленной артиллерией. Боевой опыт, полученный в войнах Кокандского ханства с Бухарой и Россией, а также помощь русских беглых солдат и иностранных инструкторов позволяли считать кокандскую армию достаточно серьезным противником для русских войск в Туркестане, тем более что последних здесь находилось сравнительно мало. Во многом обесценивало боеспособность кокандских войск отсутствие подготовленного высшего и среднего командного состава. Большим минусом, ограничивающим тактические

возможности кокандской армии, являлось полное отсутствие интендантских частей, снабжавших в походе войска провиантом и фуражом.

1875-1876 гг. - в этот период ситуация в Кокандском ханстве настолько обострилась, что оно стало источником дестабилизации в регионе. Отразив внезапное нападение кокандских войск и взяв под контроль все крупные города, российские власти были вынуждены пойти на ликвидацию ханства, исходя из сложившейся обстановки и принимая во внимание интересы местных жителей, которые, устав от хаоса и разрухи, распространившихся по всей территории государства, стремились к стабильности в регионе.

Литературы

1. Иванов П. П., Очерки по истории Средней Азии (XVI — середина XIX), М., 1958;
2. Наливкин В., Краткая история Кокандского ханства, Каз., 1886.
3. История Узбекской ССР, т. 1, Таш., 1967
4. Халфин Н. А., Политика России в Средней Азии (1857—68.), М., 1960;
5. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари). Т., 2005. Б. 28. // Қўлдош Ж. Мустакиллик нури билан. (Пахтаобод тумани тарихидан). Андижон, 1996.
6. Алишер Бек. Мозий ул-Ёзиёбон. Т., 2002 30-31.
7. Кадыров, А. А. Фергана чөлкөмүндөгү азаттык үчүн күрөштөр: 1916-жылдагы Баткен аймагындагы саясий абал / А. А. Кадыров, К. А. Таиров // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 3. – P. 164-171. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_3_164. – EDN XBХIEV.
8. Мамажонов, А. Строительство ирригационной системы во время Кокандского ханства / А. Мамажонов, А. А. Алишеров, С. А. у. Собиров // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 56-60. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_7. – EDN NYFCVG.
9. Тайиров, М. М. Кыргызстандын Түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын агартуучулук иштери (XIX-кылымдын экинчи жарымы - XX-кылым) / М. М. Тайиров, Н. М. Тайирова, О. М. Мусаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 2-4. – P. 86-99. – EDN ROOQNA.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 208-217

УДК: 93/94

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_26](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_26)

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ДООРУ ЖАНА АНЫН ЗАМАНДАШЫ ПОЛОТ ХАН

ЭПОХА КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И ЕЕ СОВРЕМЕННОК ПУЛАТ-ХАН

THE ERA OF THE KOKAND KHANATE AND ITS CONTEMPORARY PULAT KHAN

Каана Айдаркул

Каана Айдаркул

Каана Aydarkul

т.и.д., профессор, И.Арабаев ат. КМУ

д.и.н., профессор, КГУ им. И. Арабаева

Dr. Professor, KSU named after I. Arabaeva

akaana@yandex.ru

Г.К. Алыкулова

Г.К. Алыкулова

G.K. Alykulova

т.и.д., доцент, И.Арабаев ат. КМУ

д.и.н., доцент, КГУ им. И. Арабаева

Associate Professor, KSU named after I. Arabaeva

alykulova1973@mail.ru

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ДООРУ ЖАНА АНЫН ЗАМАНДАШЫ ПОЛОТ ХАН

Аннотация

Кыргыз элинин тарыхын чет элдик баскынчыларга каршы дайыма күрөшүп келген күрөштүн тарыхы десек болот. Кокон хандыгынын доору Кыргызстандын тарыхындагы эң оор жана трагедиялуу учур болгон. Негизги калк байлар менен манаптардын жана кокондук чиновниктерден кош эзүүнү башынан өткөргөн. Бул мезгил көптөгөн стихиялуу куралдуу көтөрүлүштөр менен мүнөздөлөт. Эл бир эмес, бир нече жолу боштондук үчүн күрөшкө көтөрүлүп, биринин артынан бири чыккан элдик көтөрүлүштөр менен коштолгон: 1845-жылдагы кыргыздардын Оштогу көтөрүлүш, 1862-жылы Алайда Алымбек баштаган элдик толкундоолор, Пулат хан баштаган көтөрүлүштөр. Макалада сөз кылынгандай, көтөрүлүш кыргыз элинин эркиндикке болгон эркин, эгемендүүлүккө умтулуусун көрсөттү. Ал эми Пулат хан атанган Исхак Хасан уулу эр жүрөк ар кырдуу инсан болгон. Анын ишмердиги кыргыз тарыхынын бир бөлүгү жана улуттук эс-тутумга татыктуу жана адилеттүүлүк үчүн жана зулумга каршы күрөштүн символу болуп калды.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстандын тарыхы, Кокон хандыгы, Полот хан баштаган элдик көтөрүлүш, Полот хандын өмүр баяны

ЭПОХА КОКАНДСКОГО ХАНСТВА И ЕЕ СОВРЕМЕННОМУ ПУЛАТ-ХАНУ

THE ERA OF THE KOKAND KHANATE AND ITS CONTEMPORARY PULAT KHAN

Аннотация

Историю кыргызского народа можно назвать историей борьбы против иноземных угнетателей. Время Кокандского ханства было в истории Кыргызстана самым тяжелым и трагичным. Народ испытывал двойной гнет со стороны своих баев и манапов и со стороны кокандских чиновников. Этот период характеризуется многочисленными стихийными вооруженными выступлениями. Не раз народ поднимался на борьбу за свое освобождение, народные восстания вспыхивали одно за другим: Ошское восстание кыргызов 1845 г., народное волнение 1862 г. под предводительством Алая Алымбека, восстание под предводительством Пулат-хана.

Abstract

The history of the Kyrgyz people can be called the history of the struggle against foreign oppressors. The time of the Kokand Khanate was the most difficult and tragic in the history of Kyrgyzstan. The people experienced double oppression from their baes and manaps and from Kokand officials. This period is characterized by numerous spontaneous armed uprisings. More than once the people rose up to fight for their liberation, popular uprisings broke out one after another: the Osh uprising of the Kyrgyz in 1845, the popular unrest in 1862 led by Alay Alymbek, the uprising led by Pulat Khan. As stated in the article, the uprising demonstrated the desire for freedom and independence of the Kyrgyz people. And the son of Ishak Hasan, whose name was Pulat Khan, was a brave and versatile man. His activities are part of the history of Kyrgyzstan, worthy of national memory and have become a symbol of the struggle for justice and against oppression.

Ключевые слова: История Кыргызстана, Кокандское ханство, народное восстание под предводительством Пулат-хана, биография Пулат-хана.

Keywords: History of Kyrgyzstan, Kokand Khanate, popular uprising led by Pulat Khan, biography of Pulat Khan.

Кыргыздардын аймагы чет элдик басып алуучулар тарабынан бир нече жолу басып алынган. Кыргыздар бир нече жолу баскынчыларга көз каранды болуп калган. Бирок кыргыз эли ар дайым баскынчыларга туруштук берип келген. Кыргыз элинин баатырдык өткөн жолун, анын эркиндикти сүйгөн каада-салттарын изилдөө азыркы күндөгү Кыргызстандын тарыхынын маанилүү маселеси.

Албетте, Кыргыз тарыхындагы орчундуу барактарды ээлеп турган, кыргыз өзбек тарыхчылары тарабынан орток мамлекет атанган Кокон хандыгынын түзүлүшү, калыптанышы көптөгөн тарыхый маалыматтардагы жана ошол мезгилдеги окуялардын иликтениши менен кыргыздын белгилүү тарыхый инсандары Кокон хандыгын башкарууга түздөн-түз аралашканын, негизги күч катары Фергана өрөөнүндө Кокон хандыгын түптөлүшүнө түздөн-түз өзүнүн салымын кошуп келгендигин изилдөөлөрдө чагылдырылып жатат. Бул пикирди жана ушул иликтөөгө түзмө-түз байланышы бар тарых илимдеринин доктору, профессор Ташманбет Кененсариев, Кыяз Молдокасымов, Дөөлөтбек Сапаралиев жана башка көптөгөн тарыхчылар өздөрүнүн эмгектеринде Кокон хандыгы кыргыз, өзбек, кыпчак, тажик элдеринин орток мамлекети экендигин тастыктап жазып келишкен [17-19].

Ооба, бирок, XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыз жерлери Кокон хандыгынын калыптанышы менен Кокон феодалдык мамлекетинин карамагына өткөн [1].

Кокон хандыгы кулчулуктун элементтери бар чыгыш деспотизминин типтүү үлгүсү бар экендигин айгинелеген хандык жана мында мамлекеттик бийлик абсолюттук, чексиз монархиянын айкын белгилери менен мүнөздөлгөн. Кокон хандарынын Кыргызстанга үстөмдүк кылган мезгили кыргыз элинин тарыхындагы эң караңгы мезгилдердин бири.

Бул тууралуу кыргыз элинин тарыхында Кокон доорун изилдеген белгилүү тарыхчылар В.Плоских менен Ж.Жолдошова минтип жазышкан: «Бул мезгил элдин эсинде ырайымсыз эзүүнүн жана ээнбаштыктын жана мыйзамсыздыктын, үмүтсүз муктаждыктын кара сызыгы катары чагылдырылган. Бирок элдин эсинде кыргыздардын Кокон моюнтуругуна каршы баатырдык күрөшүнүн үлгүлөрү кылдаттык менен сакталып калган, алар намыскөй, эркиндикти сүйгөн эл эч качан бөтөн эзүүгө чыдабаганын, эзүүчүлөргө каршы көтөрүлүштөрдү биринин артынан бири көтөрүп чыкканын күбөлөндүргөн» [2, б. 52].

Ошол мезгилдин күбөлөрү, ошол замандын жарандары Кокон хандыгын мүнөздөп, «анын тарыхы кыпчактардын жана кыргыздардын тынымсыз көтөрүлүштөрүнүн сериясы» деп белгилешкен [3].

Мисалга алсак, кокондук автордун “Тухфат ат-таварих-и хани” деп аталган эмгегинин бөлүмдөрүнүн бир бапында “Кокон мамлекетиндеги баш аламандыктар жана толкундоолор жөнүндө бөлүм” («Глава о смуте и волнении в государстве Коканд») деп аталат. Бул мезгил көптөгөн стихиялуу куралдуу көтөрүлүштөр менен мүнөздөлөт. Кыргыздын көчмөн уруулары эң тынчыбаган жана коркунучтуу элемент катары эсептелип, алардан коркуп, аларды аёосуз басууга аракеттерди кылышкан.

Ошентип, Кетмен-Төбөнүн тарыхын сурөттөп баяндаган П.Ф. Резник, жергиликтүү тургундар «хан бийлигине каршы бардык кыргыз уруулары биригип жатканда алардын арасында дайыма баш аламандык болуп, ханга өзгөчө баш ийгиси келбей толкундоолор болуп турган» деп жазган [4, б. 65].

Ал эми, Генерал М.Д. Скобелев согушчандыгы менен өзгөчөлөнүп, көчмөндөргө тиешелүү жашоосунун кол жеткизсиздигинен пайдаланган кыргыздар «мезгил-мезгили менен... ханга каршы көтөрүлүп турган» деп жазган [5].

Түркстан генерал-губернатору П.Кауфман 1975-жылы декабрда согуш министри Милютинге мындай деп жазган: «Кокон хандыгынын тарыхы кыпчактардын жана кыргыздардын тынымсыз көтөрүлүштөрүнүн бүтүндөй бир сериясын жана Кокон хандыгынын мамлекеттик бийлигинин бул тынчы жок анын калкынын элементи менен күрөшүн жана күрөшкөндүгүн билдирет.» [6].

Француз саякатчысы жана түркологу Реми Дор белгилегендей, «Кокон ханынын жана Кашкар эмиринин номиналдык бийлиги кыргыздар тарабынан салыштырмалуу түрдө таанылган. Алар ээн-эркин кыдырып, көчүп - конуп жүрүшкөн, тигил же бул аймакка ким ээлик кылаарын такыр ойлобой, эч иштери да болбостон, өздөрүн чыныгы кожоюн деп эсептегеп жүрүштү. Алар эч кимге сый-урмат көрсөтүүгө жана кандайдыр бир салыктарды төлөөгө шашылышкан жок, ошондой эле, эгерде аларга кимдир бирөө кандайдыр бир пайданы убада кылганда эч тартынбастан күрөшкө чыгууга дайым даяр болушкан. Демек, алардын репутациясы жортуулдарды сүйүүчү катары аброю бекемделген» деп жазат [7].

Ушуга байланыштуу кыргыз эли бир эмес, бир нече жолу боштондук үчүн күрөшкө көтөрүлүп, биринин артынан бири чыгып турган элдик көтөрүлүштөр: 1845-жылдагы кыргыздардын Оштогу көтөрүлүшү, 1862-жылы Алайдагы Алымбек баштаган элдик толкундоолор, Пулат хан баштаган көтөрүлүш ж.б. атасак болот [8, 9].

Кыргызстандын тарыхы өз элинин эркиндиги жана көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн көптөгөн баатыр инсандарды билет. Андай баатырлардын бири Исхак Хасан уулу (Полот хан) (1844-1876-жж).

Исхак 1844-жылы болжол менен Маргеландык мударринин (дин кызматчысынын) үй-бүлөсүндө туулган. Айылдык мектепти аяктагандан кийин бир канча убакыт медреседе окуган.

1867-жылы атасынын эркине каршы чыгып, окуп жаткан окуусун таштап, бостон урусунун арасына кошулуп отурукташкан. Кыргыздар менен көп кыдырып, көчүп конуп бирге жүрүп, алардын кубанычын, кайгысын жакшы билген. Кыргыз жана өзбек кедейлеринин алсыз, кулчулук позициясы, алардын жакырчылык жана аянычтуу жашоосу, ошондой эле эл массасынын нааразылыгы жана кыжырдануусу, өзгөчө кыйналган элдин Кокон ханынын жана анын жан - жөөкөрлөрүнүн зомбулугуна жана ээнбаштыгына каршы күрөшкө чечкиндүүлүгү молдо Исхактын психологиясына олуттуу таасирин тийгизген.

Ошентип, акыры 1873-жылы кыргыз элинин кокондук басмачыларга каршы көтөрүлүшү чыккан. Кыргыз элинин Кокон хандыгына каршы боштондук кыймылы бүткүл калктын массалык катышуусунун урааны астында өткөн. Көтөрүлүштүн элдик мүнөзүн Түркстан генерал-губернатору Кауфман да моюнга алып, 1875-жылдын 15-сентябрында Аскер министрине жазган катында Кокон көтөрүлүшү бүткүл элдик кыймыл болуп саналат жана падышалык аскер бийликтери күрөшүп жатканын жана бул «Бүткүл Кокон калкынын бизге каршы ачык жалпы көтөрүлүшү» деп түздөн-түз ачык көрсөткөн. [10].

1875-1876-жылдардагы көтөрүлүштү элдик мүнөздө деп орус басмасы да баса белгилеген. Ошол мезгилдеги либералдык «Голос» газетасы 1876-жылдын 16-апрелиндеги (№ 105) санында ушул окуяларга арналган редакциялык макаласында «Күрөш хан же эмир менен эмес, өз эгемендигин коргогон саясий типтерден эмес, элдин кумарлануусу менен жүрүп

жатат жана “калк менен күрөшүү жергиликтүү хандыктардын деспоттору менен күрөшүүгө караганда бир кыйла кыйындыкты туудуруп жатат” деп белгилеген.” [11].

Кээ бир маалыматтарга караганда, Пулат хандын кол алдында 100 миңден кем эмес козголоңчу болгон.

Нааразы болгондордун арасында бир эле кедей дыйкандар гана эмес, көптөгөн кокондук феодалдар да болгон. Алар 1875-жылдын 28-июлунда Түркстан генерал-губернаторуна кат жазып, Кудайяр ханга жасаган аракеттерин, каршы чыгууларын мындайча түшүндүрүшөт: «Кокан калкынан мусулмандар, алардын чоң аталары жана андан аркы да бабалары тарабынан хараж жана танап, ошондой эле шарият белгилеген башка салыктар сыяктуу эле, белгилүү бир тартип менен чогултулган... Улуу Урматтуу Худояр Хан тактыга отургандан баштап эле шарият жолун таштап, белгиленген чектен чыгып кеткен... Эл жаңыланган кыйынчылыкка араң чыдады. Киргизилген жаңычылдыкка калк акыры чыдай албай ар тараптан көтөрүлдү, бирок хан ошондо да буга көңүл бургусу келбей, эзүүнү андан ары күчөтүп жиберди. Хандын мындай аракетин бир нече жолу жумшартууну суранышкан, бирок ал тап такыр макул болгон эмес. Анан акыры эл андан баш тартууга мажбур болду» [12].

Ошол мезгилдин көрүнүктүү адамы Шер-датка баш болуп кыргыз бийлеринин тобу хандын тукумунан бирөөнү таап, кандай болсо да Худаярдын ордуна хан кылып коюуну максат кылышкан.

Салт боюнча хандын тактысына хандын тукумунан чыккан адам гана талапкер боло алмак. Кыргыздын ак сөөктөрү Хан Алимдин (1800-1809) небереси Пулат-бекти тандап, токтолушат. Ал ошол кезде Самарканддагы медреселердин биринде имам болуп турган. Бирок, өз өмүрүнөн коркуп, бул сунуштан баш тарткан.

Эл оозундагы айтылган уламалар боюнча, Ташкентке кайтып келе жаткан делегация, түнөп кетүү үчүн бир йг токтолушкан. Алар токтогон үйдөн сырткы келбети Пулат бекке окшош жигитти жолуктуруп калышат. Бул түштүк кыргыздын ичкилик уруусунун бостон уруусунан чыккан молдо Исхак Хасан уулу болгон.

Исхакты көрөөрү менен, так эле суунун эки тамчысындай Полот Бекке окшош экен деп чечишет. Исхакка Полоттун ордуна полот хан болуп берүү сунушун айтышат. Ал өзүн Алим хандын небереси Пулат хан деп атап, көтөрүлүштү жетектөөгө макул болот.

Айылдардын жашоочулары Пулатты хан деп таанып, өздөрүнө ээнбаштык, зордук-зомбулук көрсөткөн Худоярдын жана анын жан жөөкөрлөрүнүн адилетсиздигине каршы чыгууну каалашкандыгын билдиришет. Өзүн өзү Пулат хан атаган, Исхак Хасан уулу көп узабай ак кийизге көтөрүлүп, ошону менен хандык башкаруучусунун мыйзамдуу укуктарына ээ болгон [13, б. 213].

Кыска убакыттын ичинде ал салтанаттуу түрдө мамлекеттин борбору – Кокон шаарына кирген. Ал өзүнүн санаалаштарынын жана колдоочуларынын жардамы менен мамлекетти расмий түрдө башкара баштаган. Бирок анын жеңиши жана бийликтин туу чокусунда турган күндөрү көпкө созулган жок.

Элдик көтөрүлүш стихиялуу болгон. Ал Кудайяр хандын деспоттук бийлигин кулатууну өзүнүн жакынкы милдети катары койгон, ошол эле учурда кыргыздар хан

тактысына Пулат хандын (Мулла Исхак) талапкерлигин койгон. Бул Кудайяр хандын зулумдугуна каршы күрөшкөн эл массасынын жөнөкөй монархизмин ачык көрсөтүп турат.

Элдин Пулат ханды колдоосу, калктын «жакшы» ханга ишенгендигинен кабар берген.

Ошол кездеги булактардан алынган маалыматтарга караганда, ал кыйла жетишээрлик билимдүү, адамдар менен тил табышууда тажрыйба топтогон, кубаттуу жана жандуу акылы менен өзгөчөлөнүп турган, ал эми ички мүнөзүнүн тайманбастыктыгы, эр жүрөктүүлүгү менен чоң аракеттерди ишке ашырууга жакын болгон.

Исхак Хасан уулу адамдарды мыкты таанып биле алган жана алардын психологиясын жакшы билген. Анын мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүнө бийликке болгон умтулуу, кайраттуулук жана коркпогондук, харизма, адилеттүүлүк, чечкиндүүлүк жана башка көптөгөн оң сапаттар кирет. Анан дагы бир нерсе – максатына карай басып баратканда ар кандай тобокелдүү кадамдарга даяр болгон.

Скобелевдин «Намангам департаментинин ишинин абалы жөнүндө» («О положении дел в Намангамском отделе») (1875-ж. 4-ноябрь) жазууларында Пулат хан абдан катаал, өжөр жана баш ийбеген адам катары сүрөттөлөт. Ал таасирдүү бир адамдын өмүрүн сактап калуу өтүнүчү үчүн атасын өлтүргөнү да айтылат – деп жазылган.

Дагы бир окуя дагы белгилүү. Мурат бекти Пулат хандын тарапкерлери талкалагандан кийин, Полот хандын жигиттеринин коштоосунда Мурат бекти Пулат хандын алдына алып келишет. Пулат хан аны урматтуу конок катары кабыл алып, кийим-кечек тартуулап, эң жакшы жайларды берүүнү буйруган жана ошол эле учурда түндө өлтүрүүгө тымызын буйрук берген. Түн жарымында бир нече атчан байланган Султан Мурат-бекти акырын тоо этектерине алып барып, ошол жерде бычактап өлтүрүшкөн.

Маргеланда Пулат хан өзүнүн көптөгөн каршылаштарын, атап айтканда, Худояр хан менен Насреддин бектин жактоочулары болгон маргеландыктарды өлтүргөн.

Пулат хан Кудайяр хандын 2 уулун, Насриддин хандын бир уулун, ошондой эле Султан Мурад бекти жана анын 8 уулун жана дагы 8300 ферганалыкты өлтүрүүнү буйруган.

Пулат хан өзүнүн Кокон тыйындарын чыгарган. Күмүш монетанын үстүндө араб арибинде: *دالوف دمحم ديس ىزاغ ناخ* 2222 – “Сейид Мухаммад Фулад хан гази” деп жазылган.

Албетте мындай жазуулар дагы да көп. Бирок, Исхак Хасан уулунун өмүр баянынын көптөгөн деталдары белгисиз бойдон калууда, айрымдары апокрифтик мүнөзгө ээ болуп, өзгөчө ал элдик баатыр жана эл коргоочусу катары сүрөттөлгөндөй көрүнүүдө.

Пулатхандын шериктеринин бири жана эң жакын адамы Ошту көп жылдар бою башкарган Алымбек менен Курманжан датканын уулу Абдылдабек болгон эле. Абдылдабектин эл арасындагы кадыр-баркы абдан жогору болгон. Ал эми Полот хан да өзү кыска убакыттын ичинде абдан популярдуу болуп элдин кадыр-баркына ээ болуп кеткен.

Пулат хан кыргыздардын көтөрүлүшүн Курманжан-Датканын макулдугусуз көтөрүп, жетектеген эмес. Анын үстүнө Курманжан датканын батасы болбосо, Абдылдабек да мындай тобокелге бармак эмес. Белгилей кетсек, Курманжан-Датка расмий түрдө өз позициясын билдирген эмес, бирок Пулатхан менен Абдылдабек баштаган көтөрүлүшкө кошулууну

чечкен алайлык жана оштук кыргыздардын аракеттери мунун баары анын батасы менен болгонун көрсөтүп турат деп айтсак жаңылышпайбыз.

Ошол эле учурда 1875-1876-жылдардагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн жеңилгенинен кийин анын көптөгөн катышуучуларынын өмүрүн сактап калууда Курманжан-Датканын сиңирген эмгеги талашсыз. Анын акылмандыгы орус куралынын күчүн түшүнгөндүгүндө, бул көптөгөн эркиндик үчүн күрөшкөндөрдүн сөзсүз өлүмүнө алып келиши мүмкүн. Ошол эле учурда Курманжан-Датка өзүнө жана оштук кыргыздардын башкаруучуларына жок дегенде номиналдык бийликти сактап калууга аракет кылган.

1875-жылы кыргыздардын Кокон бийлигине каршы көтөрүлүшү элдик кыймылдын масштабына ээ болгон. Бирок ага айрым этаптарда светтик жана руханий дворяндардын өкүлдөрүнүн катышуусу көтөрүлүштүн жалпы элдик мүнөзүн өзгөрткөн жок, анткени анын негизги кыймылдаткыч күчү хандын эзүүсүнө да, аскердик экспансияга да каршы турган кеңири эл массасы болгон. Кыргыздар өзбек дыйкандарынын колдоосу менен Фергананын кыштактарын жана шаарларын ээлеп алышкан. Пулат хандын жетекчилиги астындагы 1875-76-жж. көтөрүлүш Ош, Алай, Кара-Кулжа, Өзгөн, Анжиян жана андан ары хандыктын борборуна чейинки калктын калың катмарларынын кеңири колдоосуна алынган. Худояр хан козголоңчуларга каршы Абдурахман Афтобачи башында турган жазалоочу отрядын жиберген, бирок ал көтөрүлүштү баса алган эмес. 1874-жылы жана 1875-жылдын орто ченинде көтөрүлүшчүлөр менен хандын аскерлеринин ортосунда кагылышуулар болгон. Көтөрүлүштүн бурулуш учуру Кудайяр хандын уулу Насреддин бек (Анжиян башкаруучусу) жана анын бир тууганы Мурат бек (Маргелан башкаруучусу) тарабын колдогон аскер башчыларынын Кудайяр ханга каршы кутум уюштуруусу болгон. Кутум уюштуруучулар аскерлери менен бирге Пулат-бекке кошулушкан. Худояр хан жардам сурап Түркстан генерал-губернаторуна кайрылып, 1875-жылы жайында орус аскерлеринин коргоосу менен Ташкенге качкан. Мурунтадан түзүлгөн келишимге ылайык (Насреддин бей 1875-жылдын 22-сентябрында козголоңчулардан тымызын түрдө Түркстан генерал-губернатору К.П.Кауфман менен келишим түзүп, өзүн Россиянын вассалы деп тааныган) орус аскерлери кокондук аскерлерге жардамга келген. Бул күрөштө Пулат хан жана анын аскерлери падышалык аскерлердин алдыга жылуусуна каршы турууга аракет кылышкан, бирок жеңилип, көтөрүлүшчүлөрдүн калдыктары менен тоону көздөй качышкан.

Биз сөз кылып жаткан Полот хан жетектеген көтөрүлүш эки этапта өткөн. Алардын биринчиси 1873-жылдын эрте жазынан берки убакытты камтыган, б.а. көтөрүлүштүн башталышынан 1875-жылдын июлунун ортосуна чейинки мезгил. Бул этапта көтөрүлүштүн негизги катышуучулары хандыктын түштүк жана түштүк-чыгыш аймактарын мекендеген көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздар болгон. Аларды мурунтадан эл ар кандай толкундоолордо бирге болуп келген өзбек жана тажик дыйкандары да колдошкон. Өзбек жана тажик кыштактары менен шаарчалары көтөрүлүшчүлөр тарабынан басылып алынганда, жергиликтүү тургундар, көтөрүлүшчүлөргө кошулуп, алар менен бирге Кокон ханына жана аны курчап турган феодалдарга каршы активдүү күрөш жүргүзүшкөн.

Бул этапта көтөрүлүшчүлөр, атап айтканда, кыргыздар хан башында турган кокондук басмачыларга каршы күрөшүп, Россиядан жардам жана колдоо сурашкан. Алар орус бийлигинин камкордугун алууга аракет кылып, аларга бир нече жолу кат менен кайрылып, өз өкүлдөрүн жиберешкен. Жогруда макалада келтирилген формадагы каттарды да

жазышкан. Ал тургай, алар Орусиянын курамына кабыл алуу каалоолорун билдиришкен. Бирок падышачылыктын өкүлдөрү Кокон ханынын бийлигин жана аны курчап турган феодалдарды колдоп, көтөрүлүшчүлөрдүн бул өтүнүчтөрүнө оң жооп беришкен эмес. Бул этапта көтөрүлүш массалык мүнөзгө ээ болсо да, али кулачын кеңири жайылта элек болчу. Болгону Кыргызстандын түштүк бөлүгүн жана Кокон хандыгынын өзүнүн айрым аймактарын камтуу менен чектелип турган. Бул мезгилде козголоңчул аракеттерге негизинен элден чыккан адамдар жетекчилик кылышкан. Көтөрүлүштүн биринчи этабында жалаң Кокон ханына жана анын айланасындагы феодалдык дворяндарга каршы багытталган учуру болчу.

Ал эми көтөрүлүштүн экинчи этабы 1875-жылдын июлунун экинчи жарымын 1876-жылдын февраль айынын ортосуна чейин, б.а. көтөрүлүш аяктаганга чейинки мезгиди камтыган.

Көтөрүлүштүн экинчи этабы өзгөчө кеңири масштабга ээ болуп жана мурун болуп көрбөгөндөй массалык көтөрүлүүгө алып келген. Көтөрүлүш Кыргызстандын түштүк аймагын, Кокон хандыгынын бүт аймагын, ошондой эле, Россиянын курамына жакында эле кирген айрым облустар менен шаарларды да өз кучагына камтыган. Ага Кокон хандыгынын жана ага баш ийген элдердин жергиликтүү калкынын кеңири катмарлары активдүү катышкан. Бул этапта көтөрүлүш феодалдык хандын эзүүсүнө жана анын колдоочусу жана коргоочусу – падышалыкка каршы өзбек, кыргыз жана тажик эмгекчилеринин биргелешкен аракетине айланган.

Көтөрүлүш өзүнүн антифеодалдык маңызын жоготпой туруп, антиколониялык мүнөзгө ээ болгон. Анын найзасынын учу акырындык менен падышалык өкмөткө каршы багытталган, ал өзүнүн колониялык кызыкчылыктарын жетекчиликке алып, кулатылган Кокон хандарын ачык коргоого алып, көтөрүлүштү басууга аскерлерин жиберген. Экинчи этапта, атап айтканда, август айынан баштап көтөрүлүш белгилүү бир деңгээлде диний өң-түскө ээ болгон, бирок ал көтөрүлүштүн мүнөзүнө таасир этип, аны антироссиялык багытка багыттай алган эмес.

Бул этапта феодалдык ээликтердин бир катар өкүлдөрү өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарын көздөп, көтөрүлүшкө кошулушкан. Алардын айрымдары көтөрүлүшкө жетекчилик кылууга жетишкен. Бирок алар көтөрүлгөн элдин нааразылыгын өздөрүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн пайдаланууну каалашканы менен иш жүзүндө ал мүдөөсүнө жетишкен жок. Анткени, 1873 – 1876 - жылдагы Пулат хан баштаган көтөрүлүш антифеодалдык көтөрүлүш болуп башталып ал элдик боштондук көтөрүлүш катары уланган.

1876-жылы 18-февралдан 19-февралга караган түнү жарадар болгон Пулат ханды өзүнүн феодалдык жолдоштору кармап алып, падыша бийлигине өткөрүп беришкен.

Пулат хандын образында падыша бийлиги улуттук-боштондук көтөрүлүштүн жетекчисин гана эмес, элдешкис душманды да көргөн. Ошондуктан Түркстан генерал-губернатору Кауфман Полот хандын дароо дарга асууга жана аны падыша бийлигине өткөрүп бергендерге айкөлдүк менен сыйлык берүүгө буйрук берген.

Полот хан жана анын айрым жолдоштору аскердик сот тарабынан Маргелан базарынын аянтында дарга асууга өкүм кылынган.

Падышалык өкмөттүн өкүлдөрү Пулат ханды эл алдында өлүм жазасына тартууну чечишкен жана ошону менен чогулгандарды коркутуп, мындан аркы аракеттерге бөгөт коюшкан. Бул

үчүн 1-март күнү эртең менен Маргеландын жана анын тегерегиндеги кыштактардын жашоочуларынан бир нече миң кишини чогултуп аянтка кууп келишкен.

1876-жылы 1-мартта Маргелан шаарынын аянтында ал алдамчы деп табылып, дарга асылган. Пулат хан элдин татыктуу улуттук баатыры уулу катары курман болгон. Козголоңчулардын лидери ошол кезде болгону 32 жашта болчу. Аянтка элге жык толгон. Көптөр ыйлап, аза күтүү менен акыркы сапарга Полот ханды узатышкан. Исхак колго түшүп, эл алдында дарга асылгандан кийин гана элдик көтөрүлүш басаңдай баштаган.

«Кыргыздын Пугачеву» - Пулат хан элдин эсинде эзүүчүлөргө каршы коргоочу, өз элинин эркиндиги үчүн күрөшүүчү катары сакталып калган [14, 15]. Исхак Хасан уулу жаркын, ар кырдуу инсан болгон. Анын иш-аракеттери кыргыз тарыхынын бир бөлүгү болуп эсептелет жана улуттук эс-тутумга татыктуу.

Көтөрүлүштүн жетекчиси катары Пулат хандын ишмердүүлүгү жөнүндө кыргыз фольклорунда да чагылдырылган жана анын эрдиктери эске алынган. Анда ал коркпогон, эр жүрөк, чечкиндүү эл башчысы катары сүрөттөлөт [16]. Пулат хандын образы көркөм адабиятта да чагылдырылган.

Кыргыз ССРинин эл жазуучусу, Кыргыз Республикасынын баатыры, биринчи даражадагы “Манас” ордени жана “Даңк” медалынын ээси, легендарлуу парламенттин депутаты Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романында Пулат хан даана чагылдырылган. Анткени жазуучунун бул ысымды тарыхый романда келтириши анын Аксы району менен байланышынын аркасында десек жаңылышпайм.

Ооба, Пулат хан баштаган көтөрүлүш өз максатына жетпей жеңилүү менен аяктаганы менен тарыхый мааниси өтө чоң. Себеби көтөрүлүш элдин коомдук ан-сезимдүүлүгүнүн өсүшүндө белгилүү бир ролду ойной алды. Бул көтөрүлүш эзилген эл менен эзүүчү тараптын ортосундагы социалдык карама-каршылыктарды дагы даана жана терең ачып берди, карапайым массанын таптык таламдарын жакшыраак түшүнүүсүнө, жергиликтүү феодалдардын, ошондой эле падышалык чиновниктердин чыныгы жүзүн даана көрүүгө мүмкүндүк берди. Ал падышалык баскынчыларга олуттуу сокку урган жана акыры объективдүү түрдө Кокон хандыгынын жоюлушуна жана анын аймагынын, анын ичинде Кыргызстандын түштүк бөлүгүнүн Россияга күч менен кошулушуна алып келген. Бул көтөрүлүш бул жерде падышалык Россиянын эң катаал колониялык режими орногонуна карабастан түштүк кыргыздарын Кокон үстөмдүгүнөн бошоткон. Акыр аягы объективдүү түрдө Кокон хандыгынын жоюлушуна жана анын Россияга кошулушуна алып келген.

Жыйынтыктап айтканда, Пулат хан жетектеген көтөрүлүш кыргыз элинин эркиндикке болгон эркин, эгемендүүлүккө умтулуусун көрсөттү.

Көтөрүлүштүн түпкү максаты Россияга кошулуу болбосо да, кыргыз элинин өз тагдырын өзү чечкен жолундагы маанилүү кадам болду.

Ал эми Пулат хандын ишмердүүлүгү адилеттүүлүк үчүн жана зулумчулдукка каршы күрөштүн символу болуп калды.

Колдонулган адабияттар

1. Плоских В. М. Кыргызы и Кокандское ханство: Собр. науч. трудов: В 2х т. / В.М. Плоских. — Б.: КРСУ, 2014.
2. Плоских В., Джолдошова Ж. Курманджан – Алайская царица. Эпоха глазами современников и потомков: Исслед. Эссе. Материалы, Документы / В.М. Плоских, Ж. Джолдошова. – Б., 2011. – 416 с.
3. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6886, л.2.
4. Резник П.Ф. Кетмень-Тюбе в 1899 году, с. 65.
5. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6884, л. 137.
6. ЦГА КР, ф.77, оп. 1, д. 1, л.9.
7. Dor R. Contribution a l'etude des Kirgiz ... Гл. III.
8. Хасанов А. X Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства / А.Х. Хасанов. — М.: Наука, 1977. —95с.
9. Усенбаев К У. Народные движения Средней Азии в XIX веке: (По материалам Южного Кыргызстана) / К.У. Усенбаев. — Бишкек-Ош: Фонд гражд. развития, 1998. — 153 с.
10. ЦГИА УзССР, ф. 715, д. 63, 1875, док. 344.
11. Туркестанский сборник. –Т.154, с. 76-83.
12. ЦГВИА.ВУА, д. 6877, лл. 88-89. Перевод коллежского советника А. Вейнберга, ЦГА УзССР, ф. 715, д. 63, 1875, док. 161.
13. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства / В. Наливкин. – Казань, 1886. – С. 213.
14. Газиев А. Пулат-хан: Ист. повесть / А. Газиев. – Б.: Илим, 1995. – 212с.
15. Пулат хан (Исхак Хасан-уулу) //Наш Кыргызстан: Попул. ист. энцикл.— Б., 2004. —С. 191-192.
16. Ноокаттын тарыхый матераилдары. Собрал Мифтяков К. Фонды НАН Кыргызской Республики, инв. № 380 (209), л. 52.
17. Мамажонов, А. Строительство ирригационной системы во время Кокандского ханства / А. Мамажонов, А. А. Алишеров, С. А. у. Собиров // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 56-60. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_7. – EDN NYFCVVG.
18. Кадыров, А. А. Фергана чөлкөмүндөгү азаттык үчүн күрөштөр: 1916-жылдагы Баткен аймагындагы саясий абал / А. А. Кадыров, К. А. Таиров // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 3. – P. 164-171. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_3_164. – EDN XBХIEV.
19. Тайиров, М. М. Кыргызстандын Түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын агартуучулук иштери (XIX-кылымдын экинчи жарымы - XX-кылым) / М. М. Тайиров, Н. М. Тайирова, О. М. Мусаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 2-4. – P. 86-99. – EDN ROOQNA.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 218-225

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_27](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_27)

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЗНИ КОЧЕВЫХ И ОСЕДЛЫХ СООБЩЕСТВ В
КОКАНДСКОМ ХАНСТВЕ**

КОКОН КАГАНДЫГЫНДАГЫ КӨЧМӨНДӨР ЖАНА ОТУРУКТАШКАН
КООМЧУЛУКТУН ТУРМУШУН ИЗИЛДӨӨ.

STUDIES OF THE LIFE OF NOMADIC AND SETTLED COMMUNITIES IN THE KOKANI
KHANATE

Ташалиева Мукарам Мурзакуловна

Ташалиева Мукарам Мурзакуловна

Tashalieva Mukaram Murzakulovna

к.и.н., доцент, КУМУ имени Б.Сыдыкова

т.и.к., доцент, Б.Сыдыков атындагы КӨЭУ

Candidate of historical sciences, Associate Professor, KUIU named after B. Sydykov

mukaramtasalieva5@gmail.com

Айтбаев Тажибай Акматович

Айтбаев Тажибай Акматович

Aitbaev Tazhibai Akmatovich

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

ajtbaevtazibaj@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЗНИ КОЧЕВЫХ И ОСЕДЛЫХ СООБЩЕСТВ В КОКАНСКОМ ХАНСТВЕ

Аннотация

Кокандское ханство (1709-1876) было много этническим государством, в котором проживали как кочевые, так и оседлые народы. Изучение жизни этих двух групп людей представляет собой увлекательную и многогранную область исследований, которая может помочь нам лучше понять историю, культуру и общество Центральной Азии. Жизнь кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве это важная и актуальная область исследований, которая может иметь большое значение для нашего понимания прошлого, настоящего и будущего Центральной Азии.

Ключевые слова: кочевые, оседлые, кыргызы, таджики, узбеки, тюрский, персидский, обычаи.

**КОКОН КАГАНДЫГЫНДАГЫ КӨЧМӨНДӨР
ЖАНА ОТУРУКТАШКАН КООМЧУЛУКТУН
ТУРМУШУН ИЗИЛДӨӨ**

**STUDIES OF THE LIFE OF NOMADIC AND
SETTLED COMMUNITIES IN THE KOKANI
KHANATE**

Аннотация

Кокон хандыгы (1709-1876) – көчмөн да, отурукташкан да элдер жашаган көп улуттуу мамлекет. Бул эки топтун жашоосун изилдөө - бул Борбордук Азиянын тарыхын, маданиятын жана коомун жакшыраак түшүнүүгө жардам бере турган кызыктуу жана көп кырдуу изилдөө чөйрөсү. Кокон хандыгындагы көчмөн жана отурукташкан жамааттардын жашоосу изилдөөнүн маанилүү жана актуалдуу багыты болуп саналат, ал Борбордук Азиянын өткөнү, азыркысы жана келечегин түшүнүүбүзгө чоң таасирин тийгизет.

Abstract

The Khanate of Kokand (1709-1876) was a multi-ethnic state in which both nomadic and sedentary peoples lived. Studying the lives of these two groups of people is a fascinating and diverse area of study that can help us better understand the history, culture and society of Central Asia. The life of nomadic and sedentary communities in the Khanate of Kokand is an important and relevant area of research that can be of great importance for our understanding of the past, present and future of Central Asia

Ачык сөздөр: көчмөн, отурукташкан, кыргыздар, тажиктер, өзбектер, түрк, перс, үрп-адат

Keywords: Nomadic, sedentary, Kyrgyz, Tajiks, Uzbeks, Turkic, Persian, customs

Кокандское ханство (1709-1876) являлось одним из крупнейших и мощнейших государств Центральной Азии в 18-19 веках. Его территория охватывала Ферганскую долину, части современных Узбекистана, Таджикистана, Кыргызстана и Казахстана [1]. На этой территории сосуществовали различные этнические группы, ведущие кочевой и оседлый образ жизни. Изучение жизни кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве имеет большое значение для понимания истории и культуры этого региона. Эти две группы населения: кочевые и оседлые сообщества играли важную роль в экономике, политике и социальной жизни [2, 12, 13]. У них было своеобразная традиции и обычаи в Кокандском ханства. Эти две группа позволяет провести сравнительный анализ их образа жизни, хозяйственной деятельности, социальной структуры и культурных традиций. Кочевые и оседлые сообщества вели совершенно разные образы жизни, имели различные традиции, обычаи и религиозные верования. Изучение их взаимодействия и взаимовлияния позволяет нам лучше понять поликультурный характер Кокандского ханства. Кокандское ханство, раскинувшееся на территории современной Ферганской долины, а также части Таджикистана и Киргизии, славилось своим богатым культурным наследием, обусловленным его географическим положением на пересечении торговых путей и многонациональным составом населения. Кокандское ханство было много этническим государством, в котором проживали как кочевые, так и оседлые народы. Политическая жизнь ханства была сложной и многогранной, и она отражала различия в образе жизни, ценностях и интересах этих двух групп.

1. **Кочевые народы:** кочевые народы, такие как кыргызы, казахи и узбеки-кочевники, играли важную роль в политической жизни ханства. Они составляли значительную часть армии ханства и участвовали в военных походах. Кочевые вожди также играли важную роль в политической жизни ханства и часто соперничали с ханом за власть. Кочевые народы внесли значительный вклад в формирование государственных образований в регионе. Их миграции, постоянное движение и адаптация к различным условиям среды способствовали формированию кочевых империй и ханств, таких как Великое Хорезмшахское ханство, Золотая Орда, Джучидское ханство и др. Они были известны своим военным мастерством и мобильностью. Их конные отряды были великой силой на поле боя, что позволяло им устанавливать контроль над территориями, расширять свои владения и влияние.

Они играли важную роль в торговле и культурном обмене между Востоком и Западом. Их постоянные перемещения способствовали распространению товаров, идей и культурных практик по шелковому пути и другим торговым маршрутам. Для многих кочевых народов сохранение своего образа жизни было важным аспектом их культуры и идентичности. Они предпочитали свободу перед централизованной властью и часто сопротивлялись попыткам ассимиляции или установления контроля над ними. Эти факторы подчеркивают значимость кочевых народов, таких как кыргызы, казахи и узбеки, в политической жизни исторической Центральной Азии, а также их влияние на формирование региональных и мировых событий

Оседлые народы: оседлые народы, такие как узбеки, таджики и городские киргизы, составляли большинство населения ханства. Они занимались земледелием, ремеслами и торговлей и платили налоги в казну ханства. Оседлые народы также были представлены в государственных органах управления ханства. Взаимодействие между кочевыми и оседлыми сообществами: Взаимодействие между кочевыми и оседлыми сообществами в Кокандском ханстве было сложным и противоречивым [7]. С одной стороны, эти сообщества были

взаимозависимы друг от друга. Кочевые народы снабжали оседлых народов скотом и мясом, а оседлые народы снабжали кочевых народов зерном и ремесленными изделиями. С другой стороны, между этими сообществами часто возникали конфликты из-за земли, воды и других ресурсов.

Оседлые народы, такие как узбеки, таджики и городские киргизы, играли важную роль в экономике и культуре ханств Центральной Азии. Оседлые народы занимались земледелием и сельским хозяйством, что обеспечивало ханство продовольствием и другими сельскохозяйственными продуктами. Они выращивали зерновые культуры, фрукты, овощи и скот, что было важным источником пищи как для самих себя, так и для кочевых народов и военных отрядов ханства. Они также активно занимались ремесленным производством. Их мастерство в ремеслах, таких как гончарство, текстильное производство, кузнечное дело и деревообработка, способствовало развитию экономики и культуры ханства. Их товары были востребованы как внутри ханства, так и за его пределами. Оседлые народы активно участвовали в торговле как внутри ханства, так и за его пределами. Города и поселения оседлых народов служили важными торговыми центрами на шелковом пути и других торговых маршрутах, обеспечивая обмен товарами, идеями и культурой между различными регионами. Платили налоги в казну ханства. Эти налоги могли включать в себя деньги, продукты сельского хозяйства, ремесленные товары или другие материальные ценности. Налоги, собранные с оседлых народов, составляли значительную часть доходов ханства и использовались для поддержания его армии, аппарата управления и развития экономики. Таким образом, оседлые народы играли важную роль в экономической жизни ханств Центральной Азии, обеспечивая продовольствие, ремесленные товары и доходы от налогов, что способствовало стабильности и процветанию этих государств [12].

Политическая система: кокандское ханство было монархией, во главе которой стоял хан. Хан обладал абсолютной властью и назначал всех государственных чиновников. Существовал также Совет хана, в который входили крупные феодалы и мусульманские духовные лидеры. В целом, политическая жизнь в Кокандском ханстве была динамичной и постоянно меняющейся [7]. Ханство сталкивалось с множеством внутренних и внешних вызовов, и его политическая система постоянно развивалась в ответ на эти вызовы. Изучение политической жизни Кокандского ханства помогает нам лучше понять историю и культуру этого региона. Важно отметить, что политическая система ханства могла меняться в зависимости от конкретного исторического периода и личности хана.

Кочевые и оседлые сообщества играли важную роль в экономике Кокандского ханства. Каждая из этих групп вносила свой вклад в экономику ханства, и их взаимозависимость была жизненно важной для процветания государства.

Кочевые сообщества: Кочевые народы, такие как кыргызы, казахи и узбеки-кочевники, занимались скотоводством. Они разводили овец, коз, лошадей и верблюдов и снабжали оседлых народов мясом, молоком, шерстью и кожей. Кочевые народы также играли важную роль в торговле ханства с соседними странами. Они экспортировали скот, шерсть и кожу и импортировали зерно, ремесленные изделия и другие товары [10].

Оседлые сообщества: Оседлые народы, такие как узбеки, таджики и городские киргизы, занимались земледелием, ремеслами и торговлей. Они выращивали зерновые культуры, фрукты и овощи и снабжали кочевые народы зерном. Оседлые народы также производили ремесленные изделия, такие как ткани, керамика, металлоизделия и ювелирные изделия. Они торговали ремесленными изделиями на внутреннем и внешнем рынках.

Взаимозависимость: Взаимозависимость между кочевыми и оседлыми сообществами была жизненно важной для процветания Кокандского ханства. Кочевые народы не могли выращивать зерно в своих засушливых регионах, а оседлые народы не могли получить мясо, молоко и другие товары от кочевников. Торговля между этими сообществами стимулировала экономический рост ханства и повышала уровень жизни его населения. Важно отметить, что вклад кочевых и оседлых сообществ в экономику ханства мог меняться в зависимости от региона, исторического периода и других факторов.

Этнический состав: Узбеки доминирующая этническая группа, составлявшая около 70% населения. Таджики вторая по численности группа, проживавшая преимущественно в горных районах. Кыргызы кочевые племена, населявшие степные и горные регионы. Другие этнические группы на территории ханства также проживали русские, казахи, пуштуны, уйгуры, евреи и другие народы.

Религия: Ислам доминирующая религия, исповедуемая большинством населения. Другие религии в ханстве также существовали буддийские, христианские и иудейские общины.

Язык: Персидский: Официальный язык ханства, используемый в администрации, образовании и литературе.

Тюркские языки: широко распространены узбекский, таджикский и кыргызский языки.

Другие языки: в ханстве также использовались русский, пуштунский, уйгурский и другие языки.

Традиции и обычаи кочевых народов в Кокандском ханстве: кочевые народы, такие как кыргызы, казахи и узбеки-кочевники, играли важную роль в жизни Кокандского ханства. Их традиции и обычаи охватывали все сферы жизни, от хозяйственной деятельности до религиозных верований и социальной структуры. Кочевые народы передвигались с одного пастбища на другое в поисках корма для своих животных. Это определяло их хозяйственную деятельность, жилище и социальную структуру [8]. Скотоводство было основой экономики кочевых народов. Они разводили овец, коз, лошадей, верблюдов и других животных, которые обеспечивали их пищей, одеждой и транспортом. Юрта представляла собой переносное жилище из войлока и деревянных реек, которое легко собирать и разбирать. Это позволяло кочевым народам передвигаться с места на место. Кочевые народы были организованы в роды и племена, которые объединялись по кровнородственному принципу. Каждый род или племя имело своего вождя или старейшину. Гостеприимство было одной из важнейших традиций кочевых народов. Гостей встречали с большим уважением и щедро угощали едой и питьем. Кочевые народы имели богатый фольклор, который включал в себя легенды, сказки, песни и танцы. Фольклор был важным способом передачи традиций и истории из поколения в поколение [3].

Свадебные традиции кочевых народов Кокандского ханства: (кыргызов, казахов, узбеков-кочевников) были тесно связаны с их образом жизни и отражали их ценности и представления о семье. Свадебная церемония у кочевников была менее формальной, чем у оседлых народов, но она все же была важной частью их жизни [3].

Основные этапы свадебной церемонии:

- **Сватание:** Жених или его родственники сватались к невесте, принося ей подарки и договариваясь с ее отцом о выкупе.

- **Выкуп невесты:** выкуп невесты был важной частью свадебной церемонии. Жених должен был заплатить отцу невесты выкуп скотом, деньгами или другими товарами.

- **Умыкание невесты:** в некоторых случаях жених мог умыкнуть невесту, если не мог договориться с ее отцом о выкупе.

- **Никах:** Никах это религиозная церемония бракосочетания, которая проводилась муллой в присутствии свидетелей.

- **Той:** Той это свадебное пиршество, которое могло длиться несколько дней. На той приглашались все родственники и друзья жениха и невесты.

Некоторые из наиболее интересных свадебных традиций кочевых народов Кокандского ханства:

- **Кочевание:** Свадебный кортеж мог перемещаться с одного места на другое в течение нескольких дней.

- **Соревнования:** на свадьбе часто проводились соревнования по конным играм, борьбе и стрельбе из лука.

- **Айтыш:** Айтыш — это состязание в импровизации песен, которое проводилось между акынами (поэтами-певцами).

- **Юрта для молодоженов:** для молодоженов ставилась новая юрта, которая украшалась лентами и коврами. Свадебные традиции кочевых народов Кокандского ханства сохранились до наших дней, хотя с течением времени они несколько изменились. Знание этих традиций помогает нам лучше понять культуру и историю этого региона. Важно отметить, что свадебные традиции могли различаться в зависимости от племени, социальной группы и этнической принадлежности.

- **Изучение кочевых традиций:** изучение кочевых традиций и обычаев в Кокандском ханстве осуществляется с помощью различных методов, таких как:

Традиции и обычаи оседлых народов в Кокандском ханстве (1709-1876). Оседлые народы, такие как узбеки, таджики и городские киргизы, составляли значительную часть населения Кокандского ханства.

Семья играла центральную роль в жизни оседлых народов. Общество было разделено на классы и сословия. Основными занятиями оседлых народов были земледелие, ремесла и торговля. Оседлые народы имели богатую культуру, которая включала в себя музыку, танцы, литературу и искусство. Оседлые народы отмечали все важные исламские праздники, такие как Курбан-айт и Рамадан. Мужчины регулярно посещали мечети для молитвы, а женщины - реже. С рождением, браком и смертью были связаны определенные религиозные обряды. В семьях оседлых народов царил атмосфера уважения к старшим [3].

Свадебные традиции: Свадьба у оседлых народов Кокандского ханства (узбеков, таджиков, городских киргизов) была сложным и продолжительным событием, состоящим из множества обрядов и ритуалов. Эти традиции отражали социальный статус семьи жениха и невесты и символизировали переход невесты из семьи отца в семью мужа.

Основные этапы свадебной церемонии:

Сватание: жених или его родственники сватались к невесте, принося ей подарки и договариваясь с ее отцом о выкупе.

Никах: Никах это религиозная церемония бракосочетания, которая проводилась муллой в присутствии свидетелей.

Той: Той это свадебное пиршество, которое могло длиться несколько дней. На той приглашались все родственники и друзья жениха и невесты.

Вход невесты в дом жениха: после тоя невеста в сопровождении своих подружек входила в дом жениха. Перед входом ей бросали под ноги фрукты и сладости, что символизировало изобилие в браке

Некоторые из наиболее интересных свадебных традиций оседлых народов Кокандского ханства:

Выкуп невесты: Выкуп невесты был важной частью свадебной церемонии. Жених должен был заплатить отцу невесты выкуп деньгами, скотом или другими товарами.

Келин-салмок: Келин-салмок это особое блюдо, которое готовила мать жениха для невесты. Келин-салмок символизировал принятие невесты в новую семью. **Осыпание монетами и конфетами:** после никах гостей осыпали невесту монетами и конфетами, что символизировало пожелание ей богатства и счастья. **Бросание яблок:** Невеста бросала яблоки своим подружкам, и та, которая поймала яблоко, следующей должна была выйти замуж. На свадебном пиршестве гости танцевали под народную музыку. Танцы были важной частью свадебного веселья [1]. Свадебные традиции оседлых народов Кокандского ханства сохранились до наших дней, хотя с течением времени они несколько изменились.

Знание этих традиций помогает нам лучше понять культуру и историю этого региона.

Заключение. Изучение жизни кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве дает нам возможность: заглянуть в прошлое и узнать о жизни людей, населявших Центральную Азию в 18-19 веках. Понять, как эти люди взаимодействовали друг с другом, с окружающей средой и с центральным правительством. Оценить вклад этих групп людей в развитие региона. Сравнить и противопоставить образ жизни кочевых и оседлых народов. Изучить влияние социальных, экономических и политических факторов на жизнь людей. Исследования в этой области имеют большое значение для нашего понимания истории, культуры и общества Центральной Азии. Они также могут помочь нам лучше понять проблемы, с которыми сталкиваются современные кочевые и оседлые сообщества, и найти пути решения этих проблем. Важно отметить, что исследования жизни кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве все еще находятся на начальном этапе. Существует множество тем, которые еще не были изучены, и множество вопросов, которые еще не были решены. Дальнейшие исследования в этой области могут привести к новым открытиям и новым знаниям о прошлом, настоящем и будущем Центральной Азии. В целом, изучение

жизни кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве это увлекательная и важная область исследований, которая может иметь большое значение для нашего понимания мира.

Использованная литература

1. Халфин Н.А. Кокандское ханство: история политического устройства, быта, культуры и международных отношений. М., 1936.
2. Массон О.В. История Коканда. Ташкент, 1956.
3. Пищулина Н.Г. Кочевники Средней Азии: традиции, обычаи, быт. М., 1978.
4. Султанов А.Х. Кокандская городская община в конце XIX – начале XX века. Ташкент, 1981.
5. Абдурахманов М.Х. Оседлое и кочевое население Коканда в XIX веке. Ташкент, 1987.
6. Ходжиев Б.Х. Кочевые племена Коканда в XIX веке. // Труды Института истории и археологии АН УзССР. Вып. 10. Ташкент, 1954.
7. Пугачева Е.В. Оседлое население Коканда в XIX веке. // Известия АН Таджикской ССР. Отделение общественных наук. Вып. 12 (24). Душанбе, 1962.
8. Абдурахманов М.Х. К вопросу о социальной структуре кочевого населения Коканда в XIX веке. // Советская этнография. № 6. М., 1972.
9. Султанов А.Х. К изучению ремесла и торговли в Коканде в конце XIX – начале XX века. // Общественные науки в Узбекистане. № 3. Ташкент, 1980.
10. Абдурахманов М.Х. Особенности скотоводческого хозяйства кочевых племен Коканда в XIX веке. // Известия АН Таджикской ССР. Отделение общественных наук. № 4 (162). Душанбе, 1985.
11. Материалы по истории Коканда. Вып. 1-2. Ташкент, 1950-1953.
12. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабиров, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.
13. Кубанычбек Кызы, А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү / А. Кубанычбек Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – №. 2(2). – Р. 41-48. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_5. – EDN UIVPTC.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 226-233

УДК: 93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_28](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_28)

ИСТОРИЯ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В ТРУДАХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИСТОРИКОВ

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТАРЫХЫ УЛУТТУК ТАРЫХЧЫЛАРДЫН ЭМГЕКТЕРИНДЕ

**THE HISTORY OF THE KOKAND KHANATE IN THE WORKS OF NATIONAL
HISTORIANS**

Хошимов С.А.

Хошимов С.А.

Khoshimov S.A.

Тарых илимдеринин доктору, профессор, Андижан мамлекеттик университети

Доктор исторических наук, профессор, Андижанский государственный университет

Doctor of Historical Sciences, Professor, Andijan State University

Khoshimov@gmail.com

ИСТОРИЯ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В ТРУДАХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИСТОРИКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются труды национальных историков, проживавших на территории Кокандского ханства и освещавших социально-экономические и политические процессы, происходившие в нем.

Ключевые слова: историки, исторические труды, источники, историография, культурная жизнь, политические процессы, колониализм.

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТАРЫХЫ УЛУТТУК ТАРЫХЧЫЛАРДЫН ЭМГЕКТЕРИНДЕ

THE HISTORY OF THE KOKAND KHANATE IN THE WORKS OF NATIONAL HISTORIANS

Аннотация

Макалада Кокон хандыгынын аймагында жашаган жана анда болуп өткөн социалдык-экономикалык жана саясий процесстерди чагылдырган улуттук тарыхчылардын эмгектери каралат.

Abstract

The article examines the works of local historians who lived on the territory of the Kokand Khanate and covered the socio-economic and political processes that took place in it.

Ачык сөздөр: тарыхчылар, тарыхый эмгектер, булактар, Тарыхнаама, маданий турмуш, саясий процесстер, колониализм.

Keywords: historians, historical works, sources, historiography, cultural life, political processes, colonialism.

История Кокандского ханства подробно описана в трудах краеведов. В этих работах содержатся много сведений о создании Кокандского ханства, вопросы государственного управления, социально-экономические и политические процессы в ханстве, вопросы культурной жизни, быт народа, история взаимоотношений с соседними странами. Также в своих работах краеведы подробно пишут об истории борьбы против вторжения царской России и жизненном пути известных полководцев, в том числе Исы Авлия, Мускулманкула, Алимкула – главнокомандующего кокандскими войсками, о его государственном управлении, реформах в военной области. Затронута также история героической борьбы [11, 12]. Историки в своих трудах также затрагивают интересы городского, дехканского, животноводческого и ремесленного секторов ханства. Например, в таких произведениях как «Тарихи Джадидай Ташкент» («Новая история Ташкента») Мухаммада Салихходжи Ташканди, «Фаргона тарихи» («История Ферганы») Ибрата, «История Туркестана» Муллы Олима Махмудхаджи, «Генеалогия султанов и история хаканов» Мирзоолима Мушриффа, «История Аликули Амирлашкара» Мухаммад Юнус Таиба, «Тарих-и Азизи» («История Азизи») Мухаммада Азиза Маргелани, «История Алимкула амирлашкара» Мулла Юнуса Мунши, «Тарихи жахоннамои» («История, раскрывающая мир») Аваз Мухаммада Аттара в той или иной степени освещена история Кокандского ханства.

Мухаммад Салихходжа Ташканди (Мухаммадсалих ходжа ибн Рахматходжа — прозвище Караходжа Эшан) ибн Рахимходжа Карий — один из ташкентских интеллектуалов XIX века. Он родился в 1830 или 1831 году в квартале Корёгду Шайхонтахурского района города Ташкент. Первым его наставником и учителем был его дед Мухаммадрахимходжа. Затем он учился в медресе Эшонкули додхох, Лашкар бекларбеги и Ходжа Ахрор Вали в Ташкенте. В 1850 году он отправился в Бухару и совершенствовал свое образование в медресе Кукельдаш. В 1863 году он вернулся в Ташкент и стал имамом мечети Бекмухаммадби в районе Кият, одновременно работая учителем. Мухаммад Салих писал свой труд «Тарихи Джадидай Ташкент» 25 лет [1.68]. В его «Новой истории Ташкента» много сведений о создании Кокандского ханства, вопросов государственного управления, общественно-политических процессов в стране, вопросов культурной жизни и жизнедеятельности народа, истории взаимоотношений с соседними странами и военных конфликтов. Также в этих произведениях рассказывается история завоевания территории ханства войсками царской России, борьбы с захватчиками, во главе с одним из выдающихся полководцев Алимкула, главнокомандующего Амира Кокандского ханства, который описывает историю мужественной борьбы против русского вторжения. В произведении также подробно описывается история правления ханов Маллахана, Султана Саид-хана и Худояр-хана. В своей работе автор подробно раскрывает историю кокандско-бухарских отношений [2.21]. В эту работу описываются города на территории ханства; подробно представлена история таких городов, как Коканд, Андижан, Наманган, Маргилан, Узген, земледелие и ремёсла в городах, состояние торговли и коммерции.

Из труда «История Ферганы» историка Ибрата мы получили уникальные сведения об истории, географических объектах, входящих в территорию ханства, истории городов и сёл.

В «Истории Ферганы» Ибрат описывает возникновение Кокандского ханства, зарождение династии Минг, правившей в нем и роль, которую сыграли религиозные деятели близ Чодака в истории ханства, Шахрухби, Абдурахимбий, Абдукаримбий, Эрдона, Норботабий, Олимхан, Умархан, Мухаммадали, Маллахан, правившие ханством. Он подробно

описал политические события в Худёрхандавари. Историк включает также города, находившиеся на территории ханства; представлена история таких городов, как Коканд, Андижан, Наманган, Маргилан, Узген, Ош, Новкот, Ташкент, их топонимия, земледелие и ремёсла в ханских городах, состояние торговли и коммерции [3.12-13]. В своей работе Ибрат подробно описал общественно-политические процессы, заговоры и перевороты во дворце, имевшие место в истории кокандских ханов Малахана, Султана Саидхана, Худоярхана и Насридинбека. Еще одним ценным моментом работы является то, что подробно раскрыт жизненный путь Алимкула, одного из лиц, сыгравших важную роль в политической жизни Кокандского ханства.

Мухаммад Юнус Таиб, несомненно, является одним из тех, кто писал труды по истории ханства и истории периода, в котором он жил, помимо того, что он был историком и искусным военачальником, жившим в Кокандском ханстве. Историк Мухаммад Юнус Таиб (1830-1905) родился в селении Кунджак Себзорского района Ташкента. Он один из тех людей, кто оставил большой след в истории и культуре Кокандского ханства и Восточного Туркестана. В 1860 году он поступил на службу к Алимкулу и был назначен сначала на должность мирзы, затем мирзабоши додхоха и шиговула. «Тарихи Алимкули Амираккар»(История Алимкула амирлашкара), посвященная истории Алимкула, по просьбе сына Алимкула Шермухаммеда. В своем произведении он писал о месте рождения Алимкула: «...судьба Амирлашкари была предначертана... Он был из кипчакской общины, он был сыном муллы Алимкули Хасанбая, мать его звали Шахрибану биби Эрур. Они были прожив в Буюнбитханском селе Новкатского района Коканда»[4.321]. В своем произведении он описывает жизненный путь Амира Лашкара Алимкули, одного из деятелей, сыгравших важную роль в политической жизни Кокандского ханства, его родословную, политические реформы, проведенные им в ханстве, его участие в дворцовых переворотах, вопросы формирования и вооружения ханской армии, историю борьбы с ним во время нашествия Царской Россией, обо всём увиденном и услышанном, он сообщает как непосредственный участник большинства событий. По его словам, Амиракар Алимкули (как отмечает большинство краеведов) родился в 1831 году в селе Буюнбитхан Ногатской волости Кокандского уезда (в некоторых источниках место и год его рождения записаны также как 1831 или 1832 год в Кургантепе). район Андижанского уезда).

Информацию об истории Кокандского ханства мы также можем узнать из труда Муллы Юнусжона. Он один из историков, живших в середине XIX – начале XX века. Он был в должности шиговула у Алимкула. Он написал труд «История Аликули Амира Лашкара». Поскольку произведение он писал как непосредственный участник увиденных и известных ему событий, его произведение является одним из достоверных источников освещения истории того времени.

Мулла Юнушжон Мунши в своем труде пишет, что Алимкул родился в кыргызско-кипчакской семье в селе Таслок (Таштак) Кургантепинского района Андижанской губернии. Он пишет, что его отец Гасанби был кыргызом-кипчаком и занимал должность судьи Кургантепинского района[5.12-13].

Когда Алимкулу было два года, умер его отец Хасанбой, и он остался на попечении матери Шахрибану и дяди муллы Дост Охуна. При помощи дяди он учился в Коконде до 6-7 лет. После этого он вместе с семьей переехал в Кургантепинский район Андижанского уезда, затем поселился в городе Андижане и два года учился в медресе Белой мечети. Алимкул Коке

Махдум Ходжи Домулла продолжает обучение у Айоза Махдума. Когда ему было восемнадцать лет, его дядя Тогайкул научил его плотничеству. В 20-летнем возрасте Алимкул был назначен хакимом Кургантепинского района, где когда-то хакимом был его отец. Он быстро завоевывает славу и престиж благодаря своему уму и манерам. Через некоторое время, видимо, когда препятствия в работе суда усилились, он поступает на службу к Андижанским хакимам Софибеку и Маллабеку[6.112-113]. Своими добрыми услугами Алимкул завоевал доверие Софибека и Маллабека. Позднее он поступил на службу к Кокандскому хану Маллахану (1858-1862), сыну Шералихана. С 1853 года Алимкул привлек внимание Маллахана своей храбростью, отвагой, а также своими мудрыми советами. Маллахан вознаграждает его за заслуги и назначает правителем в Чимган.

Когда Маллахан сел на трон Кокандского ханства в 1858 году, положение Алимкула еще больше возросло. Мухаммад Юнус Тайб писал, что в 1858 году во время прибытия Маллахана в городе Ташкент Алимкул был женат на дочери дворцового превратника Мирзо Давлата. Вернувшись в Коканд, он дал ему титул понсадбаши и назначил хакимом Чуста[5.12-13].

Маллахон был убит в марте 1862 года, и его заменой был объявлен 17-летний Шахмурадхан. Но на престоле он просидел недолго, с помощью бухарского эмира Музаффара (1860-1885) власть во второй раз перешла к Худоярхану. Однако 9 июля 1863 г. в ханстве произошел очередной дворцовый переворот, и на трон ханства был возведен 11-летний сын Маллахона султан Саид Кохан. Мирза Алим Мушриф, несомненно, является еще одним историком, жившим и творившим во времена Кокандского ханства[7.322]. Он историк, живший в Коканском ханстве в середине XIX – начале XX века. Он служил во дворце Маллахана и Худоярхана. Сначала он работал секретарем, а позже занимает должность “мушриф”. Вероятно, поэтому он творил под псевдонимом «Мушриф». В своих работах он дает много информации о создании Кокандского ханства, вопросах государственного управления, общественно-политических процессах в стране, вопросах культурной жизни, вопросах жизнедеятельности народа, истории взаимоотношений с соседними странами, и военные конфликты. Также в этих произведениях раскрыта история завоевания территории ханства войсками Царской России и борьбы с захватчиками.

Мирза Олим Мушрифдир в своей работе раскрыл перевороты, произошедшие во дворце в 1863 году во времена Кокандского ханства. Информацию об этом он дает в своей работе следующим образом. «Учёный вождь, несколько хакандских улемов приехали в Маргилан, собрали улемов, составили договор, поставили в договоре несколько слов с ударением и поставили печати всех владельцев. Олимкули также поставил свою печать. На этой встрече султан Сайидбек, сын Маллахана, несмотря на свою молодость, был воспитан ханом. История берет свое начало в 1280 (1863 году нашей эры) Панджуми Мохи Сафаре, году Собаки. После этого они переехали в Коканд”, - пишет он. Несомненно, велика была заслуга Алимкула при восшествии на престол нового хана. Историк доказывает это убедительными фактами в своем труде.

Чтобы получить глубокие сведения об истории Кокандского ханства в XVIII-XIX веках, следует обратиться к работам историка Мухаммада Азиза Маргилани. Мухаммадмирза Маргилани проработал мирзой при дворе главы Маргиланского уезда 27 лет. Его отец, Мухаммадреза, был из местной знати, родом из села Чимганн, и был одним из приближенных

к дворцу чиновников. Книга Мухаммада Азиза Маргилани «Тарихи Азизи» состоит из 5 глав и 166 глав[8.3-4]. Работа охватывает историю событий периода от истории завоевательных походов Чингисхана до истории основания Кокандского ханства и последующего развития ханства.

«История Азизи» Мухаммада Азиза ибн Мухаммада Резы Маргилани дает более важные сведения об истории XIX века. В силу особенностей эпохи эта важная работа до недавнего времени оставалась за пределами научных исследований. С точки зрения обеспечения достоверной информации нашей истории, проведение исследования произведения «История Азизи» и его автора актуально в настоящее время. До сих пор Р.Н. Набиев назвал его «Таснифи Гариб», используя сведения «Тарихи Азизи» об эпохе Худоярхана в своем труде «Из истории Кокандского ханства». Дальнейшие исследования доказали, что настоящее название произведения – «История Азизи», как мы уже упоминали выше. В годы независимости работа была подготовлена к печати Шодмоном Вахидовым и Дилором Сангировой и опубликована с предисловием и примечаниями[9.15].

Единственный экземпляр «Истории Азизи» имеет подпись автора и хранится в рукописном фонде Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Республики Узбекистан. В своей работе Мухаммад Азиз Маргилани наряду с историческими фактами дал много информации о своей биографии. Поэтому выше мы коснулись его происхождения.

Произведение «История Азизи» богата фактами содержит и достоверные сведения. Тот факт, что автор подчеркнул на страницах своего произведения, что где бы он не видел исторические произведения или сведения, во что он верит, когда слышит информацию, что происходило при его жизни, что он видел или слышал от очевидцев, повышает доверие к книге.

В работе приводятся ценные сведения о том, что, поскольку султан Саидхан (1863-1865) был молод, главнокомандующий Алимкул практически взял на себя управление ханством, Алимкул осуществил ряд реформ в своем государственном управлении, приступили к реформированию армии и начали оснащать ее современным вооружением. Благодаря проводимой разумной политике создается сплочение между разрозненными народами. По этой причине в борьбе с царскими русскими войсками Кокандская армия под командованием Алимкула побеждает в сражениях за Шымкент, Икан и Ташкент. Алимкул, объединивший узбекское, кипчакское, кыргызское и казахское население и мобилизовавший его на борьбу с врагом, действовал и мыслил как несравненный патриот. Фактически в этот период царская Россия оккупировала северо-восточные территории Кокандского ханства.

Известие о том, что принадлежащие Кокандскому ханству города Авлиёта и Туркестан были заняты войсками царской России, потрясло не только Кокандское ханство, но и все народы Туркестана. Теперь войска царской России стали стремиться занять Шымкент. В такой ситуации кокандский хан Султан Седхан и главнокомандующий кокандской армией Алимкул собрали все свои силы, заняли Мингорикский мавзейдамар Ташкента и приготовились к войне. Хан и его сардары находятся с войском и пытаются подбодрить навкаров. Из «Истории Азизи» мы получаем ценную информацию о том, как Султан Саед Хан и командующий армией Алимкул останавливались перед каждым кварталом и мечетью и получали молитвы и благословения от людей и религиозных лидеров, когда они начинали марш в сторону Шымкента.

В своем труде Мухаммад Азиз подробно останавливается на периоде ханства Худаярхана. В своей работе автор упоминает, что в 1870-х годах Худаярхан увеличил свою армию (число кавалеристов из которой достигло 25 тысяч), ввел трудовой налог с жителей деревень и городов, вырыл канал «Улугнахр», увидел притеснение вождя по имени Отагул, т. е. если он услышит это, то немедленно покалечит его» и даже закопает мойсафида под землю, а по словам Ясовула, он закопал людей по имени «Тохтасин» под насыпью, потому что не смог остановить воду с восходящего берега реки «Улугнахр»[8.8].

В дополнение к этому он рассказал, что в 1873 году Худаярхан издал указ «Махрум мерос» («лишенный наследства»), в результате чего хан стал претендентом на наследство, оставленное теми, кто скончался во время его правления. На основе данных будут раскрыты внутренние конфликты в ханстве, а также восстание Полатхана, русское нашествие и процессы прекращения ханства.

Другой краевед этого периода - Мухаммад Салихходжа Ташканди (Мухаммадсалихходжа ибн Рахматходжа (по прозвищу Караходжа Эшан) ибн Рахимходжа Карий. Один из интеллектуалов Ташкента XIX века. Родился в 1830 или 1831 году в квартале Корёгду Шайхонтахурского района. Сначала он учился у своего деда Мухаммадрахимходжи. Затем он учился в медресе Эшонкули додх, Лашкар Беглар и Ходжа Ахрор Вали в 1850 году. Он вернулся в Ташкент в 1863 году и стал имамом в мечети Бекмухаммедби в районе Кият, для которого он написал свои работы. В своем произведении он освещает период между основанием Кокандского ханства и вторжением в царскую Россию. Особенно ценны для нас, историков, сведения, данные Мурричем об истории борьбы с царскими колонистами. Он описал детали событий, основываясь на том, что видел и знал[10.13].

Таким образом, история периода Кокандского ханства подробно описана в трудах историков того времени. Эти работы содержат много информации о создании Кокандского ханства, вопросах государственного управления, общественно-политических процессах в стране, вопросах культурной жизни, вопросах жизнедеятельности народа, истории взаимоотношений с соседними странами, военных конфликтах. Также в этих произведениях рассмотрена история борьбы с нашествием царской России, жизненный путь известных полководцев, в том числе Исы Авлия, Муслимкула, а также описывают путь восхождения Алимкула к управлению Кокандским ханством управление и военные реформы в Кокандском ханстве, его храбрость против вторжения Царской России. Все это историки описывают на страницах доблестной борьбы с захватчиками.

Список использованной литературы

1. Новая история Узбекистана. Туркестан в колониальный период царской России. - Ташкент: Шарк, 2000.
2. Зиеев Х. Борьба против русской агрессии и господство в Туркестане. -Ташкент: Шарк, 1998.
3. Ибрат. История Ферганы. Наследство. -Ташкент: Камалак, 1991.

4. Мухаммад Юнус Тайб. История Алигули Амиракара...-Б.4.; Бобоев Х., Хидиров З., Шодиев Ж., Ахмедова М. История узбекской государственности (Вторая книга). - Т., 2009.
5. Мухаммад Юнус бин Мухаммад Амин. История Аликули (Алимкули) Амира Лашкара // Звезда Востока 1996 № 1-2.
6. Примечание к произведению. Шамсутдинов Р.Т., Исаков А.А. Таблички из истории Андижана Т.: Шарк, 2013. -Б.112-113.; История Амира Лашкара Алимкуля. Составители истории битвы при Алимкуле (отрывок): Рустамбек Шамсутдинов, Пойон Равшанов. - Т., 1997.; Хабибулло, Рустамбек Шамсутдинов. Яркий. Исторический роман. -Ташкент: Шарк, 2001.
7. Бобоев Х., Хидиров З., Шодиев Ж., Ахмедова М. История узбекской государственности (Вторая книга). - Ташкент, 2009.
8. Мохаммад Азиз Маргилани. История Азизи. - Ташкент: Духовность, 1999.
9. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана) - Ташкент: Фан, 1973.
10. Мухаммад Салихходжа Тошканди. История Ташкента. (Перевод Бориева О., Султанова У.). // История хрестоматии Узбекистана. - Ташкент, 2014 г.
11. Мирзаев, А. Отражение истории хлопководства в архивах торговых учреждений Туркестанского края (на примере колониального периода) / А. Мирзаев, Г. Э. Чыныкеева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2023. – № 1(2). – С. 41-49. – DOI 10.52754/1694867X_2023_1(2)_5. – EDN NBNWVU.
12. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабиров, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 234-241

УДК: 93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_29](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_29)

УСТАНОВЛЕНИЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В АНДИЖАНЕ В 1876 – 1917 ГГ.

1876-1917 ЖЫЛДАРЫ АНЖИЯНДА КОЛОНИЯЛЫК СИСТЕМАНЫН ОРНОШУ

THE ESTABLISHMENT OF THE COLONIAL SYSTEM IN ANDIJAN IN 1876-1917

Худояров М.

Худояров М.

Khudoyarov M.

Илимий кызматкер, Андижан мамлекеттик университети

Научный сотрудник, Андижанский государственный университет

Researcher, Andijan State University

Khudoyarov@gmail.com

Иминов Ж.

Иминов Ж.

Iminov J.

Илимий кызматкер, Андижан мамлекеттик университети

Научный сотрудник, Андижанский государственный университет

Researcher, Andijan State University

Iminov@gmail.com

УСТАНОВЛЕНИЕ КОЛОНИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В АНДИЖАНЕ В 1876 – 1917 ГГ.

Аннотация

В статье освещаются вопросы образования Андижанского уезда в составе Ферганской области Туркестанского генерал-губернаторства, формирования колониальной системы власти в уезде. Рассматриваются особенности т.н. «военно-народного управления» Туркестанским краем на примере данного уезда, представляющие хитрую комбинацию военно-полицейских органов с традиционной восточной феодальной формой управления ханского времени. А также в материале изложены функции колониальных органов, игравших значительную роль в управлении уездом и раскрыта подлинная суть их деятельности.

Ключевые слова: колониализм, «военно-народное управление», уезд, «туземный» Андижан, волость, кишлак, махалля.

1876-1917 ЖЫЛДАРЫ АНЖИЯНДА КОЛОНИЯЛЫК СИСТЕМАНЫН ОРНОШУ

THE ESTABLISHMENT OF THE COLONIAL SYSTEM IN ANDIJAN IN 1876-1917

Аннотация

Макалада Түркстан генерал-губернаторлугунун Фергана облусунун курамында Анжиян уездинин түзүлүшү, уезде колониалык бийлик системасын түзүү маселелери чагылдырылган. Бул уезддин мисалында Түркстан крайынын "аскердик-элдик башкаруусунун" Кокон хандыгынын убагындагы башкаруунун салттуу чыгыш феодалдык формасы менен аскердик-полиция органдарынын амалкөй айкалышын чагылдырган өзгөчөлүктөрү каралат. Ошондой эле материалда уездди башкарууда маанилүү роль ойногон колониалык органдардын функциялары баяндалган жана алардын ишинин чыныгы маңызы ачылган.

Abstract

The article covers the issues of the formation of the Andijan district as part of the Fergana region of the Turkestan Governor-General, the formation of the colonial system of power in the district. The features of the so-called "military-people's government" of the Turkestan region using the example of this district, representing a cunning combination of military-police bodies with the traditional eastern feudal form of government of the khan's time. The material also outlines the functions of the colonial bodies that played a significant role in the management of the county and reveals the true essence of their activities.

Ачкыч сөздөр: колониализм, "аскердик-элдик башкаруу", уезд, "жергиликтүү" Анжиян, волост, кыштак, маале.

Keywords: colonialism, "military-people's government", uyezd, "native" Andijan, volost, village, mahalla.

Как известно из нашей общей истории, после создания Туркестанского генерал-губернаторства в 1867 г. был утвержден новый проект Временного положения об управлении Туркестаном. Его основным положением являлся принцип единства административной (гражданской) и военных власти и объединение её в одних руках. Поэтому система организации власти стала именоваться “военно-народным управлением”, в рамках которой военная русская администрация сочеталась с выборной низовой администрацией из числа представителей коренного населения [1; 138; 13; 14].

Андижан был завоеван царскими войсками 8 января 1876 года. В феврале того же года сдался и г. Коканд – столица ханства. Указом императора Александра II вновь занятая русскими войсками территория, составляющая до 1875 года Кокандское ханство, включена в состав империи и 19 февраля 1876 из неё образована Ферганская область в составе Туркестанского генерал-губернаторства [2; 32].

Приказом Туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана от 6 марта 1876 г. Ферганская область в административном и хозяйственном отношении была поделена на семь уездов: Кокандский, Маргиланский, Андижанский, Ошский, Наманганский, Чимионский и Чустский [3]. (Два последних уезда позже были упразднены). Пределы каждого уезда были определены до окончания организацию области границами бывших бекств и серкерств. В частности, в Андижанский уезд входили Андижанский и Узгенские бекства, Балыкчинское серкерство.

Как пишет А.Ф.Ардаширов, царская администрация ввела своё управление Андижаном, представляющее хитрую комбинацию своих военно-полицейских органов с традиционной восточной феодальной формой управления ханского времени. Она сохранила прежнюю феодально-байскую опору для новой власти: сохранила полицию, богатых, преданных им аксакалов и благонадежных казиев (судей), назвав все это туземной администрацией. В то же время для упрочения своей власти она установила выборность казиев, аксакалов, которых утверждал областной военный губернатор и имел право снимать в любое время. Причем, городской старший аксакал не выбирался, а назначался военным губернатором [4; 177-178].

По Положению об управлении Туркестанским краем (принятого в 1886 г.) начальник уезда был основным звеном в системе колониального управления. Нити управления от дахинских аксакалов и городского старшего аксакала через полицейских приставов тянулись в руки Андижанского уездного начальника. Вся власть, военно-полицейская и гражданская, была сосредоточена в его руках. Он был начальником гарнизона и полиции, руководил за работой 3 городских и 5 кишлачных приставов участков. В лице уездного начальника было сосредоточено всё административно-полицейское управление уездом. Он же являлся председателем уездно-поземельной комиссии, заведовал хозяйством и благоустройством города, а также государственным имуществом в уезде. В его же ведомство входило школьное дело.

Как отмечено в произведении Мухаммада Азиза Маргилони “Тарихи Азизи (Фергана в период царского колониализма)”, в 1876 году был образован Андижанский уезд, его первым начальником был назначен Смирнов [5; 43] (в других источниках - Семёнов). В 1881 – 1884 гг. на этой должности служил П.В.Ястржембский, в 1884 – 1886 гг. – А.И.Бряннов. Во время Андижанского восстания 1898 года эту должность занимал подполковник Коишевский. А в 1912 – 1916 гг. уездом управлял полковник Ю.А.Бржезицкий [12].

Территория Андижанского уезда занимала 13314 кв. верст. По карте, составленной уездным землемером В.Колодовкиным в 1890 г. («Карта Андижанского уезда Ферганской области»), в состав Андижанского уезда входили Балыкчинский, Избаскентский, Алтынкульский, Хаканский, Ярбашинский, Магирский (Майгирский), Коканкишлакский, Аимский, Кургантепинский, Карасуйский, Джалакудукский и Масийский волости. А также состоящие ныне в составе Наманганского вилоята город Хаккулабад, городок Навкент и Наринский туман; находящиеся в настоящее время на территории Джалалабадской области Кыргызской Республики города и селения – Базаркурбан, Майлисай, Каракуль-Сарисуй, Кенкол-Карагир, Джалалабад, Чанкент, Кугарт; города и селения Ошской области Кыргызстана – Узган и Ясси были в составе Андижанского уезда [6; 153-154].

Начальник Андижанского уезда в рапорте от 25 апреля 1877 г. доносил военному губернатору Ферганской области, что деление города Андижана осталось таким же, каким был при ханском владычестве [7; 8]. Город был разделен на 4 части: Сайдан-Тюменскую, Уйлуцкую, Алайликскую и Кырлыкскую. Эти части объединяли 43 махаллей: в Сайдан-Тюменской части – 11 (2481 домов), в Уйлуцкой – 11 (2636), в Алайликской – 11 (2815), Кырлыкской – 10 (2635). В каждой махалле было от 40 до 268 домов [2; 34]. Вышеназванными частями города заведовали волостные управители, махаллями – аксакалы.

Старая часть города Андижана делилась на сельские общества, которыми заведовали сельские старшины, т.е. там был применен порядок, установленный для волостей статьями 73 и 80 вышеупомянутого «Положения...» [9; 1].

Военный губернатор Ферганской области в письме от 8 августа 1908 г. предложил начальнику Андижанского уезда в ближайшее время войти с мотивированным представлением о разделении «туземного» Андижана на большее против ныне существующего число частей с точным указанием, на какое именно [9; 4]. В ответ на это предложение уездный начальник 25 октября т.г. представил ходатайство о разделении г. Андижана на четыре части [9; 13].

Общее присутствие Ферганского областного правления, обсудив этот вопрос, 22 января 1909 г. определило разделить старую часть г. Андижана на 4 части: Алайлыкскую, Уйлуцкую, Бабатава-Кальскую и Кырлыкскую. Данное определение было утверждено приказом военного губернатора Ферганской области, генерал-майора В.Н.Сусанина от 24 января т.г. [9; 28].

Заведование данными частями возлагалось на аксакалов. Однако 7 сентября 1896 г. Ферганской областное правление просило дать заключение об упразднении должности старшего аксакала г. Андижана [10; 2].

Между тем, городской пристав заведовал непосредственно полицейской частью только в русской части Андижана, а по отношению же к «туземному» городу он осуществлял только общий надзор. Поэтому весь непосредственный надзор за «туземным» населением осуществляли старший и два младших аксакала. Учитывая все это, начальник Андижанского уезда в донесении военному губернатору Ферганской области 29 октября 1896 г. писал: «Ввиду того, поневоле в интересах порядка и безопасности приходится вверять непосредственный надзор и охрану туземного города туземной же администрации» [10; 8 - 9]. В заключении он просил об оставлении в г. Андижане по применению должности старшего

аксакала и утверждал, что расходы, вызываемые им, вполне оплачиваются приносимой им пользой делу.

В должности старшего аксакала г. Андижана в разные годы работали Шамсиддин хаджи Саид Махмудхан, Зуннунбай Кутлуков, Салохидин мингбаши Ашуралиев, Шермухаммад Алимкулов, Рустам Ташматов, Камалиддин Мамарасулов, Абдугаффарбек Арзикулов и др. [6; 157]. Надо сказать, что требования со стороны колониальных властей на лиц, назначаемых на этот должность, были очень высокие. Царские администраторы назначали на данную должность только авторитетных людей из среди туземцев, преданных им самим и готовых служить в интересах Российской империи.

Депутаты городского хозяйственного управления избирались из зажиточных людей города в количестве трех человек (двое русских и один из местного населения). Это были имущие люди, предприниматели и землевладельцы, преданные колониальной администрации лица. Депутатов по представлению уездного начальника утверждал военный губернатор, который имел право снять из них и заменить другим. Избранники следили за уплатой населением многочисленных сборов, исполнением повинностей. В Андижане городской думы не было [4; 178].

Областные и городские власти неоднократно ходатайствовали о предоставлении городам права самоуправления, о выработке общего городского положения во всех городах области. Однако городом положение так и не было введено в городах Ферганской области, и все они, в частности, г. Андижан, до 1917 г. находились в системе уездного управления [2; 37-38].

Волостные управители и сельские старшины (аксакалы) переизбирались в каждые три года. Выборы проходили с участием двух или более претендентов на одну должность. Поэтому они производились путем подкупа, обмана, угроз, причем с помощью колониальных властей «избирались» только крупные землевладельцы: кулаки, ростовщики, баи. Если избранные лица не удовлетворяли требования властей, то они отменяли итоги выборов и назначали того, кто был им угоден [2; 38].

Вся дахинская администрация подчинялась приставу полицейского участка. Алайлыкскую и Кырлыкскую дахи обслуживал II полицейский участок. Бабатава-Кальская и Уйлюкская дахи обслуживались III полицейским участком. I участок находился в русской части города [8; 38].

Колониальные власти стремились управлять уездом с помощью местных эксплуататоров. Поэтому старшим аксакалом города назначались курбаши, которые непосредственно подчинялись полицейскому приставу, т.е. курбаши являлся помощником городского пристава по «туземной» части Андижана.

3 октября 1908 г. 47 представителей, избранных из Бабатава-Кальской части города, собравшись в Итбазаре, находящейся в махалле Сай, обсуждают вопрос о организации аксакалств в Бабатава-Кальской части. На этом собрании принимается решение об утверждении Кырлыкскую часть из Кырлыкского, Чувалачинского, Халимликского, Чинарского и Арзикульского аксакалств, а Бабатава-Кальскую часть – из Сайского, Аушкинского, Бабатава-Кальского, Карабурунского и Чорданского аксакалств [6; 156-157].

В управлении Туркестанским краем весьма значительную роль играли судебные учреждения. Такие учреждения были организованы и в городах и кишлаках Андижанского уезда. Суд казиев, мингбаши по шариату создавались для оседлого населения, суд биев – для кочевников. По «Положению...» от 1867 г. эти суды назывались «народными» и являлись «выборными». Выборы судей проводились раз в три года на съездах волостных выборных. Избранные судьи утверждались областным военным губернатором, находились под наблюдением начальников уезда и полицейских приставов. На должность судьи в большинстве случаев «избирались» местные богатеи и манапы [6; 158].

В народные судьи, благодаря широко практиковавшийся тогда при избирательном процесс подкупу, нередко попадали люди или недобросовестные, или совершенно невежественные. Такие судьи принимали решения, иногда совершенно неправильные с точки зрения шариата [2; 40].

Но права «народных» судов были весьма ограничены. Большинство уголовных и противоправных дел, совершенные представителями местного населения в нарушение общественного порядка, управления, имущества, христианской веры, конфликты между местным населением и представителями некоренных национальностей рассматривались в судах, созданных для русского населения.

Царским правительством не было назначено определенное жалование народным судьям, из-за чего они были вправе брать вознаграждение за ведение дела. Размеры таких вознаграждений никем не были официально установлены. Поэтому судьи зачастую этим правом злоупотребляли.

На должность уездного судьи приказом по военно-народному управлению от 2 июня 1877 г. был назначен титулярный советник Рахманов и 11 июля он приступил к выполнению своих функциональных обязанностей [2; 41].

Согласно Положению 1886 – 1889 гг. в Туркестане были учреждены следующие судебные органы: мировой судья, окружной суд и Ташкентская судебная палата. Их назначали на должность с согласия министра юстиции.

Проводником колониальной политики в Туркестанском крае, в том числе, в Андижанском уезде, была также полиция. Здесь нужно обратить внимание на то, что в Андижанском уезде, как и во всем крае, не было самостоятельных полицейских организаций. Местная администрация выполняла основные функции полиции. Поэтому уездный начальник и участковый пристав имели большие полицейские полномочия. Постепенно в городах области были созданы полицейские команды, которых возглавляли полицейские приставы [2; 42].

Генерал-губернатор края А.Б.Розенбах своими представлениями от 3 июня 1889 г. и от 22 июня 1893 г. ходатайствовал через Военного министра об учреждении проекта штатов полицейских команд в городах Туркестана. В результате 25 января 1895 г. Военный министр издал приказ, в котором говорилось, в частности, об учреждении в городах Андижане и Намангане Ферганской области по одной должности полицейского пристава.

В общем, до 1902 года в Андижане был один полицейский пристав. Но в последующие годы быстрыми темпами росла численность населения. А также наблюдалось значительное скопление пришлого населения в городе из центральных губерний России, Кавказа и из-за

границы в связи с открытием железной дороги между Самаркандом и Андижаном. Учитывая все эти обстоятельства, колониальные власти из года в год увеличивали штаты полицейских. В частности, в 1906 г. численный состав нижних чинов полиции в городе увеличился на пять человек, в 1908 г. состав полиции в Андижане дошло до 15 человек, из них 5 конных, 10 пеших. Тем самым усиливался полицейский надзор за жителями города.

Количество органов управления в Андижанском уезде росло из года в год. Если к августу 1877 г. штат уездного управления состоял из 8 человек, то к 1901 году количество чинов административно-полицейского управления дошло до 16 штатных единиц [2; 42-46].

Управление уездом осуществляли в основном царские чиновники и военнотружущие, олицетворяющие военно-чиновничью систему правления. Их мало интересовало состояние уездного хозяйства, насущные нужды местного населения. В аппарате уезда царили махровый бюрократизм, волокита и коррупция. Участвовавшие в системе «военно-народного управления» старшие и младшие аксакалы, переводчик и другие лица низовой туземной администрации грабили простой народ, чинили над ним произвол и насилия. Об этом свидетельствует прошение на имя Генерал-губернатора края, отправленное 7 сентября 1916 г. группой жителей Андижана, в котором было указана, что «В последние годы, при теперешнем уездном начальнике Г.Бржезицким в г. Андижане и в Андижанском уезде особенно укрепилась существовавшая и раньше, но не в таких широких размерах, система поборов, взяточничества и вымогательства. Характерные особенности этой системы являются: 1) присоединение к участию поборов и взяток туземной администрации, начиная с пятидесятников, продолжая волостными управителями и кончая теперешним старшим аксакалом Шермат Мирза Алимкуловым; 2) наложение поборов, взимание и вымогательство взяток не лично чинами администрации, а так называемых, «посредников», обычно – через устного переводчика уездного начальника Юсуфжон ходжи Чарышева; 3) устранение во всех случаях, где возможно извлечение незаконной денежной выгоды, общественного контроля и приближение к себе уездным начальником пособников из административных лиц...» [11; 52].

Подобные примеры наглядно свидетельствуют о том, что местные жители Андижанского уезда, как и все население колониального Туркестана, находились под двойным гнетом аппарата царской администрации и местной, феодальной, торговоростовщической верхушки.

В заключении можно сказать, что установление колониальной системы власти в Туркестане, в том числе, и в Андижанском уезде, осуществлялось в процессе захватнических походов царских войск в 60-ые – середине 80-ых годов XIX столетия. Основные принципы управления основывались на политические, экономические и социальные интересы царской России. Осуществление основных задач царизма возлагалось на военизированную бюрократию, в руках которой сконцентрировалась военная, гражданская и судебная власть. Только в волостях и кишлаках организация власти якобы была дана в распоряжении местного общества.

Все бразды управления находились в руках колониальных властей. Местное население не подпускалось к управленческому аппарату. Только в самих низовых органах управления, в махаллях, кишлаках и аулах представители местных национальностей назначались аксакалами кишлаков и пятидесятниками махаллей. Одним словом, Андижанский уезд, как и весь Туркестан, был превращен в полную колонию царской России.

Список использованной литературы

1. Туркестан в имперской политике России. Монография в документах (Авт. и ред. коллектив: Б.М. Бабаджанов, Т.В.Котюкова и др.) – Москва, “Кучково поле”, 2016. 880 стр.
2. А.Шарафиддинов. Социально-экономическая и культурная жизнь г.Андижана в конце XIX и начале XX в. // Диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук. // Ташкент, 1980. 182 стр.
3. Туркестанские ведомости. 30 марта 1876 г.
4. А.Ф.Ардаширов. Андижан до великой Октябрьской социалистической революции // “Андижанский государственный педагогический институт. Ученые записки. том V. Андижан, 1957. 216 стр.
5. Мухаммад Азиз Маргилоний. “Тарихи Азизий (Фаргона чор мустамлакаси даврида)” – Ташкент, “Маънавият”, 1999. 112 стр.
6. Р.Т.Шамсутдинов, А.А.Исхоков. Андижон тарихидан лавхалар – Ташкент, ИПАК “Шарқ”. 2013. 592 стр.
7. ЦГА Респ.Уз. ф. И-276, оп. 1, ед.хр. 117, л. 8.
8. ЦГА Респ.Уз. ф. 47, д. 451, лл. 13, 14.
9. ЦГА Респ.Уз. ф. И-25, оп. 1, ед.хр. 47, л. 1.
10. ЦГА Респ.Уз. ф. И -1, оп. 31. ед.хр. 1144, л. 52.
11. ЦГА Респ.Уз. ф. И-19, оп. 1, ед.хр. 5136, л. 2.
12. <https://centrasia.org/cnt2>.
13. Авазов, Э. А. Улуттук- азаттык кыймылдардын тарыхнаамасынын айрым методологиялык маселелери (Анжиян кетерүлүшүнүн мисалында) / Э. А. Авазов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 7-13. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_2. – EDN UXLPWR.
14. Мирзаев, А. Отражение вопросов распространения американского сорта хлопка в архивных документах / А. Мирзаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 2, № 3. – С. 198-203. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_3_198. – EDN XNOSOP.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 242-255

УДК: УДК 930+94(47)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_30](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_30)

**ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ ХАН) – ФЕРГАНАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК
ЭГЕМЕНДИК КҮРӨШҮНҮН СИМВОЛУ**

**ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ-ХАН) – СИМВОЛ БОРЬБЫ ЗА ГОСУДАРСТВЕННУЮ
НЕЗАВИСИМОСТЬ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ**

**ISKAK ASAN-UULU (POLOT KHAN) IS A SYMBOL OF THE STRUGGLE FOR THE STATE
INDEPENDENCE IN FERGHANA VALLEY**

Тынчтыкбек К.Чоротегин

Тынчтыкбек К.Чоротегин

Tynchtykbek K. Chorotegin

т.и.д, профессор, Жусуп Баласагын атындагы КУУ

д.и.н, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына

Dr. Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn

chorotegint@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2833-3160

ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ ХАН) – ФЕРГАНАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ЭГЕМЕНДИК КҮРӨШҮНҮН СИМВОЛУ

Аннотация

Бул илимий макала XIX кылымдагы ферганалык кыргыздардын чыгаан лидери, жалпы Түркстандын чыгыш чөлкөмүнүн эгемендиги үчүн болгон ири элдик көтөрүлүштүн жетекчиси жана Кокон хандыгынын акыркы эгемен ханы Искак Асан уулунун, б.а. Полот хандын (1842–1876) өмүрүнүн жана ишмердигинин урунттуу учурларын чагылдырууга арналат

Ачкыч сөздөр: элдик көтөрүлүш, Полот хан, эгемендик, Кыргызстан, Түркстан, Фергана, Кокон хандыгы, падышалык Орусия, баскынчылык, оторчулук

**ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ-ХАН) – СИМВОЛ
БОРЬБЫ ЗА ГОСУДАРСТВЕННУЮ
НЕЗАВИСИМОСТЬ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ**

**ISKAK ASAN-UULU (POLOT KHAN) IS A SYMBOL
OF THE STRUGGLE FOR THE STATE
INDEPENDENCE IN FERGHANA VALLEY**

Аннотация

Данная научная статья посвящена отражению ярких моментов жизни и деятельности Исхака Асан-уулу, т.е. Пулат-хана (1842–1876), выдающегося вождя ферганских кыргызов XIX века, лидера великого народного восстания за независимость восточной части региона Туркестана, и последнего независимого хана Кокандского ханства.

Abstract

This scientific article is devoted to the reflection of the highlights of the life and activities of Iskak Asan-uulu, i.e. Polot Khan (1842–1876), the outstanding leader of the Kyrgyz in Ferghana in the 19th century, the leader of the great popular uprising for the state independence of the eastern region of Turkestan, and the last sovereign khan of the Kokand (Khoqand) Khanate.

Ключевые слова: народное восстание, Полот-хан, независимость, Кыргызстан, Туркестан, Фергана, Кокандское ханство, царская Россия, вторжение, колониализм.

Keywords: popular uprising, Polot Khan, state independence, Kyrgyzstan, Turkestan, Ferghana, Kokand (Khoqand) Khanate, Tsarist Russia, invasion, colonization

Алгы сөз

Кыргызстандын ири университеттеринин бири – Ош мамлекеттик университетинде (ОшМУда) 2024-жылдын 17-майында өткөрүлүп жаткан маанилүү илимий жыйын кыргыздын эки чыгаан уулуна – Түркстандын чыгышында падышалык оторчуларга каршы эгемендик үчүн элдик көтөрүлүштү жетектеп, каармандык менен ажалга тике карап өлгөн Искак Асан уулу (Полот хан) бабабыздын жана XIX – XX кылымдын башындагы кыргыз тарыхын, анын ичинде Полот ханга байланыштуу доорду терең иликтеген тарыхчы, профессор Ташманбет Кененсариевдин элесине арналып жаткандыгы терең ыраазычылык жаратчу илимий окуя.

Кыргыз улутунун жана жалпы Фергана жана Теңир-Тоо, Алай, Памир тоолуу аймактарынын ар кыл этностордон куралган калктарынын падышалык Орусиянын оторчул эзүүсүнөн эркин болушу үчүн, полиэтностук эгемен мамлекетти – Кокон хандыгын оторчул баскынчылардан боштондукка чыгаруу үчүн 1873–76-жылдарда көтөрүлгөн калайыкка лидер болгон чыгаан инсан – теги кыргыз Искак Асан уулу (1842–1876). Ал бар болгону 34 гана жашка чыгып, падышалык орусиялык баскынчылардын жазалоо чараларынын айынан өмүрүнөн эрте айрылган. Бирок ал өтө аз жашаса да, жетекчилик таланты жана жекече эрдиги менен жалпы Кокон хандыгынын, анын ичинде Фергана аймагынын тарыхында өзгөчө өрнөктүү инсан катары айырмаланып, тарыхта калды.

Тарыхнаама. Булак таануу

Чакан макалабызда Кокон хандыгынын күүгүм доорунун жалпы тарыхы жана анын ичинде Полот хандын ишмердиги тууралуу жазма жана тарыхнаамалык маалыматтарга толук кайрыла албайбыз. Тереңирээк маалыматты Полот ханга арналган 2015-жылдагы илимий жыйындын материалдарынан, ошондой эле Т.Кененсариевдин 2015-жылдагы макаласынан жана падышалык оторчулук доорун чагылдырган 2019-жылдагы монографиясынан табабыз.

Айрым изилдөөчү эмгектерди эскере кетсек, падышалык оторчулардын жалпы Түркстанга карай баскынчыл жортуулдарын изилдеп, XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында эмгектер жараткан орусиялык тарыхчылардын өздөрү бул аймакты каратып алуу жүрүмүн таамай эле “Орто Азияны каратып алуунун тарыхы” деп аташкан. (Маселен, караңыз: Терентьев М.А. – Т.2. – С. 333.). Бирок совет доорунда, өзгөчө Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийинки мезгилде, совет тарых илиминде падышалык Орусиянын баскынчыл саясатын жаап-жашыруу далаалаттары расмий түрдө колдоого алынган.

Скотт К.Леви сыяктуу заманбап Батыш окумуштуулары Борбордук Азиядагы бул падышалык оторчул каратып алуулардын тарыхына Евразиядагы орусиялык баскынчыл саясаттын улантылышы катары калыс баа берип келишет (Караңыз: Levi, Scott C. 2017.).

XVIII – XIX кк. Кокон хандыгы жана кыргыздардын ар кыл топтору менен байланыштуу Б.Жамгырчинов, А.Хасанов, К.Үсөнбаев, В.Плоских, Д.Сапаралиев, Т.Өмүрбеков, К.Молдокасымов, Ж.Жакыпбеков, Б.М.Жумабаев, Т.Өмүрзакова, Ж.Алымбаев, А.К.Койчиев, Ж.Турдалиева, Р.Жолдошев, Т.Асанов, Э.А.Авазов ж.б. кыргызстандык тарыхчылардын изилдөөлөрү жарык көргөн.

Кыргыз тарыхчылары постсоветтик эгемендик доорунан бери бул хандыктын тарыхы жаатында көз карандысыз, ар тараптуу иликтөө жүргүзүшүүдө жана мурдагыдай Кремлге кылчактабастан калыс баа беришүүдө.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Тарых илимдерин өнүктүрүү боюнча комиссиянын 2014-жылдын 6-февралындагы чечиминин негизинде 2015-жылдын 17-апрелинде Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунда “Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк” аттуу жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын өткөрүлгөн. Бул илимий шерине Полот ханга арналган иликтөөлөрдү кайсы бир деңгээлде жалпылоого жана өксүк жактарды таразалоого огожо болгон.

Полот хандын өзү жөнүндө учкай гана айтылса же айтылбаса да, анын доору тууралуу кеңири маалыматтар чагылдырылган айрым мусулман жазма эстеликтери биздин күндөрүбүзгө сакталып жетти. Макалабызда ташкендик Мырза Алим жана маргалаңдык Азиз Маргинанинин эмгектерин айрыкча эскере кеттик. Албетте, Полот хан тууралуу айтылбагандыгы менен, анын улуу же кичүү замандаштары, маселен, Алымбек датка, Алымкул лашкер башы, Кудаяр хан, ж.б. инсандар тууралуу маалыматтары арбын болгон чагатай түрк жазма эстеликтери бар. Алар дагы өтмүш доорду андоо үчүн олуттуу мааниге ээ.

Кокон тарыхын чагылдырган кыргыз тарыхчысы Зиябидин Максым (Зияуддин Магзуни) жазган “Фергана тарыхы” китеби дагы Кокон хандыгынын доорун андоо үчүн баалуу булак болуп саналат. Анын кол жазмасын 1992-жылы тарыхчы жана чыгыш таануучу Анварбек Мокеев Стамбул университетинин кол жазмалар фондунан таап, илим чөйрөсүнө дайын кылган. Баткендик тарыхчынын Зиябидин Максымдын өзүнүн санжыралык маалыматын К.С.Молдокасымов ж.б. тактаган.

Казакстандык булак таануучу, маркум Тимур Касым уулу Бейсембиев (1955–2016) агайыбыз Кокон тарыхынын оригиналдуу жазма булактарына жана тарыхнаамасына байланыштуу олуттуу эмгектер калтыргандыгын баса айтуу кажет.

Арийне, Кокон хандыгынын соңку доору жөнүндө ар кыл маалыматтар бар, чагатай орток түрк жазмасында жана тажикче жазылган жазма эстеликтердеги маалыматтарды, ошондой эле өзбекстандык, казакстандык, түркиялык, орусиялык, тажикстандык, Батыштык ж.б. тарыхчылардын ар кыл тилдерде жарык көргөн мурдагы жана соңку изилдөөлөрүн салыштырып иликтөө парызы дагы эле ойдогудай аткарыла элек.

Негизги бөлүм

Искак Асан уулу – өз доорунун сабаттуу өкүлү, агартуучусу, кыргызча ызаат менен айтылганда, “молдокеси” болгон. Ичкилик кыргыздарынын бостон уруусунан чыккан бул тың жигит “хан” жарыяланганда, албетте, теги көчмөн өзбектердин Миң сулалесинен чыккан Алим хандын небереси болгон Пулат аттуу канзааданын ысымын жалган жерден өзүнө алып, батылдык кылган чагында, өзбектер, кыпчактар ж.б. кокондук калайык аны орток чагатай адабий тилинин салтына ылайык “Пулат хан” деп аташкан.

Бул саптардын ээси маркум Б.Урстанбеков менен калемдешип 1990-жылы жарыялаган энциклопедиялык китепте, маркум Токторбек Өмүрбеков менен биргелешип 1996-жылдан тартып жарыялаган окуу китептеринде, үзөңгүлөшү Кыяс Молдокасымов менен бирге жазган окуу куралында (2000) жана ар кыл илимий-жамааттык макалаларында “Пулат хан” терминин колдонуп жүрдү.

Бул сөздү азыркы кыргыздардын адабий тилинде “Болот кан” же “Болот хан” деп берүүгө болот.

Арийне, Ташманбет Кененсариев сыяктуу дасыккан тарыхчылар менен өз ара талкуулашып, бул терминди Ферганадагы ичкилик кыргыздардын диалектине ылайык “Полот хан” деп жазуу керек, деп 2015-жылы чечип алганбыз.

Маркум профессор Т.Кененсариев жана анын шакирттери “Полот хан” ысымын ырааттуу колдонуп келди. Бул жагдайды да өз учурунда айрыкча эскере кетелик.

Молдо Искак Асан уулу – кыргыз элинин бостон уруусунан чыккан өз доорундагы агартуучу, молдо болгон Асандын урпагы. Молдо Асан Маргалаң шаарындагы “Ак медреседе” сабак берген (мударистик кылган), демек, төбөсү көрүнгөн агартуучу болгон.

Искак оболу мечиттеги баштапкы мектепти аяктап, арап арибинде кат таанып, “Куранды” жаттап, анан Кокон менен Маргалаңдагы медреселерде таалим алган.

Ал өзү байырлаган азыркы Кыргызстандын Баткен дубанына караштуу Кадамжай районунун Охна кыштагынын калайыгынын гана эмес, жалпы Кокон хандыгынын Ташкен, Анжыян сыяктуу ар кыл дубандарындагы көп этностуу калкынын турмушун да жакындан билген. Ал кыргыздар жана башка элдердин өкүлдөрү байырлаган азыркы Ала-Бука аймагына да каттап турган.

Ташкен аймагында жүргөн чагында молдо Искак Асан уулу айтылуу кыргыз-кыпчак колбашчысы, Кокон хандыгын аскер башчы катары бийлгене лашкер Алымкулдун пикирлеши болгон жана кыргыздын курама уругунан чыккан чаткалдык Абдымомун аталык менен таанышкан. К.Үсөнбаев менен Т.Кененсариевдин пикиринде, кийинчерээк көтөрүлүштүн айрым очокторун жетектеген Абдымомун менен Момун Шамурзак уулу – бир эле тарыхый инсан. Тоолуу Чаткал, Ала-Бука кыргыздарында таасири күч болгон бул кыргыз төбөлдүн Ташкенде өз үйү да бар болчу. (Караңыз: Кененсариев Т. 2015. – Б. 15–17).

Эгерде молдо Искак Асан уулу оболу тек гана терең билимдүү жаш молдо болгон болсо, ал эми тарыхый кыйчалыш заманда эл башына оор сыноо түшкөндө, тайманбастан коомдук жүктү көтөргөн эр жүрөк мамлекеттик ишмер деңгээлине чыга келген.

(Өзүнүн жаш чагында, 20ларында эле, мамлекеттик ишмер катары суурулуп чыга келген Жусуп Абдыракманов сыяктуу бабаларыбыздын бири, демек, Искак Асан уулу болгон).

XIX кылымдын 70-жылдарынын биринчи жарымында күнү бүтүп бараткан Кокон хандыгынын өкүлү – Кудаяр хан Шералы хан уулу (1835 – 1888) эле. Ал 1844–1858-жылдары, 1862–1863-жылдары, андан соң 1865–1875-жылдары Кокон хандыгында тактыда отурган. 1868-жылдан ал иш жүзүндө падышалык Орусияга кыңк этпестен багынып, сөз жүзүндө гана эгемен мамлекеттин башчысы, иш жүзүндө оторчулардын “тактекеси” болуп калган.

Өзбектин миң уруусунан чыккан Кудаяр хан деле кыргыздарга жээн болуп кетет. Анжыяндык, аксылык жана таластык кыргыз бийлери Кудаярдын атасы Шералы ханды (Шер Мухаммед Али-хан; 1790–1844) 1842-жылы Кокондогу тактыга отургузууда орчун роль ойношкон.

Кудаярдын энеси – кыргыздын саруу уруусунан чыккан Жаркынайым Токтоназар кызы (1802–1868) болчу.

Оболу Орусиянын падышасы Александр Экинчи Кокон хандыгын толугу менен жоюп, аймакты Орусиянын курамына киргизип салууга каршы пикирин 1871-жылы таасын билдиргенине карабастан, хандык иш жүзүндө 1868-жылдан тартып орус оторчуларына багыныңкы турумда болгон.

Өз ханы Орусияга күнкор болуп калганда, Кокон хандыгындагы көп этностуу эл (анын ичинде көчмөн өзбектер, кыргыздар, ферганалык кыпчактар, сарттар, тажиктер,

кашкарлыктар, каракалпактар жана башка этностор) Кудаяр ханга жана анын “жаңы кожоюну” падышалык Орусияга каршы 1873-жылдан тартып көтөрүлгөн.

Жаш жана тирикарак молдо Искак Асан уулу 1873–1876-жылдардагы бул элди көтөрүлүштүн алгачкы баскычына катардагы күрөшчү катары жигердүү кошулган.

Жогоруда учкай айтылгандай, Коконду бийлеген салттык сулаленин – көчмөн өзбектерге таандык миң уруусунун хан тукумунан чыккан жүүнү бош Пулат бул жаңы элдик кыймылга жетекчи болуудан жалтайлап, суу жүрөктүгүн көрсөткөндө, өңү-түсү ага окшошуп кеткен жаш кыргыз молдосу Искак Асан уулу “Полот хан” (Болот хан, Пулат хан) ысымы менен элдик көтөрүлүшкө туу болуп берүүгө макул болгон.

Көтөрүлүштүн ар кыл очокторунун бири – Кожент жана Лейлек кыргыздарынын аймагы болгон. Маселен, лейлектик кыргыздар жана аларга шериктеш башка этностордун өкүлдөрү кокон хандарынын сулалесинин Кожент шаарында байырлап жаткан урпактарынын бири – Садыкбектин уулу Абдыкеримбекти хан көтөрүшкөн, бирок бул көтөрүлүш очогу Кудаяр хандын кошууну тарабынан аёосуз жазаланган.

Тарыхчы Мырза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди (Ташкенттик) өзүнүн “Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин” (“Султандардын санжырасы жана хандардын тарыхы”) деген чыгармасынын 123-а барагында өзгөчө сөзгө алып, Абдыкерим бек орус оторчу аскерлери тарабынан Кожент шаарында туткунга алынгандыгын жана Кокон ордосуна өткөрүлгөндүгүн белгилеген. (Караңыз: Набиев Р.Н. С. 83, прим. 367-368; С. 293).

Искак Асан уулунун элдик көтөрүлүшкө жетекчилик кылышы – бул көтөрүлүштүн 1875–1876-жж. экинчи (акыркы) баскычына туура келет.

1875-жылдын эрте жазынан тартып башталган бул баскычтын катышуучулары ар кыл этностордон куралган. Бул жөнүндө Кокон хандыгынын тарыхын жазгандардын бири Мырза Алим өзүнүн “Ансаб ас-салатин...” деген чыгармасынын 129-барагында “түрк, тажик, кыргыз, кыпчак өз ара ынтымак курду” деп белгилеп жазган (Караңыз: Набиев Р.Н. С. 84, прим. 370).

Мырза Алим Кудаяр хандын күнкөр саясатын төбөлдөр гана эмес, карапайым айдыңдар (билимдүү катмар) да жектеп чыккандыгын жана Полот ханды колдоого алышкандыгын баса белгилеген.

Мырза Алимдин бул чагатай түркчө эмгеги 1319-хижра жылы (1901—1902) жазылып бүткөнүн кошумчалай кетели.

Полот-хан баштаган көтөрүлүшкө ферганалык кыпчак төбөлү Абдыракман Аптабачы Мусулманкул уулу (Абдурахмон Афтобачи; 1844–1884) да убактылуу кошулган. Анын атасы Мусулманкул 1852-жылы Кудаяр хан тарабынан өлүм жазасына тартылганда, дээрлик 20 миңдей ферганалык кыпчак кыргынгга учураган окуя бул көчмөн жана дыйкан элдин эсинде сакталган болчу.

Ошондон тартып, Фергана өрөөнү, Чаткал, Аксы, Алай, Түндүк Памир жана башка аймактардагы кыргыз, кыпчак, өзбек, тажик жана башка калктардын козголгон топтору Полот хандын жолбашчылыгы астында Кокон хандыгынын мамлекеттик эгемендиги үчүн куралдуу көтөрүлүштү уланткан. Албетте, ар кыл саясий кыймылдардагыдай эле, ар чөлкөмдүн көтөрүлүшчү төбөлдөрү бийлик үчүн өз ара саясий соода жүргүзгөн учурлар да катталган.

Маселен, Т.Кененсариев таасын белгилегендей, Кудаярдын саясатына нааразы болуп жүргөн анын уулу Насирдин бек (1850–1877) 1875-жылдын июль айында Абдыракман

Аптабачынын тобу менен антикудаярчыл сүйлөшүүлөр жүргүзгөн. Бул бек Кудаяр хандын тун уулу эле.

Сүйлөшүүлөр маалында Насирдин өзүн хан тактысына олтургузууну сунуштап, ал кызматы үчүн Аптабачыга 50 миң дилде пара берүүгө убада кылгандыгы жазма булактарда айтылат (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. – Б. 25).

Полот хан да ийкемдүүлүк кылып, Насирдиндин хан болушуна макулдук билдирген соң, көтөрүлүшчүлөрдүн катары калыңдай түшкөн. Натыйжада 4000 жоокерден турган кошуун менен Абдыракман Аптабачы, Иса Олуя, Калназар парваначы, Сарымсак эшик агасы 17-июлда Полот хандын кыймылына кошулуп кетишти... Маргалаңдын беги, Кудаярдын иниси Султан Мурат, Кудаярдын тун уулу, Анжыян вилайетинин акими Насирдин бек 5000 сарбазы менен 19-июль күнү көтөрүлүшкө кошулушту. 17–20-июлдарда көтөрүлүшчүлөр хандыктын бүтүндөй чыгыш тарабын колго алышты. Ош, Наманган, Анжыян, Өзгөн, Асаке, Маргалаң шаарлары ээленди, дейт Т.Кененсариев. (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. – Б. 26).

22-июлга карата Кудаярдын Кокон шаарындагы ордосундагы бир катар жоокерлер чилдей таркап, ар кыл жактарга качышкан. Айрымдары көтөрүлүшчүлөргө кошулушкан. Кудаяр ханды, анын гаремин жана казынасын азганакай кокондук аскерлер кайтарып, ошол күнү ал орустар көзөмөлдөгөн тарапка качып чыкты. Анын аргасыз көчүн падышалык орусиялык чакан аскер кошууну коштоп жөнөдү. Ара-чолодо казынасынын бир бөлүгүнөн жана айрым жоокерлеринен ажырап калган Кудаярды бскынчы орус жоокерлеринин улам чыңдалган кошууну орусиялык көзөмөлдөгү Кожент шаарына 24-июлда кечкурун жеткирген.

24-июлда Насирдин бек Кокон ханы деп жарыяланып, хан көтөрүлгөн. Ошентип, көтөрүлүшчүлөрдүн аскерин эки башка мүдөөнү көздөгөн Полот хан менен Абдыракман Аптабачы жетектеп калышты. Полот хан толук эгемендикти жактаса, Абдыракман Аптабачы – орусиялык баскынчылар менен “мышык-чычкан оюнунун” устаты эле.

Абдыракман Аптабачы менен Насирдин хан Орусия менен алакаларды жакшыртуу үчүн тымызын сүйлөшүү жүргүзө башташкан. Насирдин дагы орус оторчуларынын купулуна ылайык саясий төбөл болчу.

Кокон ханынын ордосуна Абдыракман Аптабачы менен кезектеги сүйлөшүүгө августтун башында келген Полот ханды Кокондогулар убактылуу Махрам чебиндеги абакка камап да коюшкан.

Коконду бийлеп калган Насирдин хандын элчилери 1875-жылы августтун башында Ташкенде оторчулардын өкүлдөрү менен “ийгиликтүү” сүйлөшүү жүргүзүштү да, эми Кудаярдын ордуна Насирдин хан Кокондогу орус падышасынын “тактеке ханы” болуп калды.

Эми “пайдасы болбой калган” мурдагы хан Кудаярдын шагы бирооло сынды. Орус падышачылыгынын чөлкөмдөгү оторчул бийликтери 8-августта Ташкенге жеткен Кудаярды айрым жакындары жана анча-мынча мүлкү менен 12-августта Оренбург (Орунбор) шаарына жөнөтүп салышты.

Эгеменчил элдик кыймыл ооздукталбай жатканын аңдаган Абдыракман Аптабачы жаңы кырдаалда эл назарынан ажырабоо үчүн “ыйык казат” (“газават”) ураанын чакырган. Чаткал жана башка аймактарда көтөрүлүштүн башка да кубаттуу очоктору түзүлгөн.

Көтөрүлүшчүлөрдү жазалоо үчүн орусиялык оторчулардын жетекчилиги шашылыш жазалоочу кошуундарды түзүшкөн.

Орусиялык жазалоочулар менен Абдыракман Аптабачынын кошуундары Кокон хандыгынын аймагында салгылаша башташкан. Кагылышуу 22-августта Кокондогу Махрам чебине чейин жеткен чакта, абактагы Полот хан качып кетүүгө үлгүргөн.

Абдыракман Аптабачы өзү 3 миңдей жоокердин коштоосунда Маргалаңга качып барган. Андан кийин, 26-августта, Насирдин хан К.П.Кауфмандын алдынан тосуп чыгып, ага кайрадан орус падышачылыгына күнкор хан катары кала берүү ниетин билдирген жана бул жолу дагы Насирдин хан орустардын расмий колдоосуна ээ болгон.

Ал эми Абдыракман Аптабачы оторчу орус бийликтери менен элдешүүнүн жан далбасасын жасаган, бирок анысы майнапсыз болгон.

1875-жылдын 23-сентябрындагы экинчи кокон-орусия келишими Кокон хандыгын ого бетер орусиялык күнкор (вассал) өлкө кылып салды. Кокон хандыгынын эл аралык дипломатиялык демилге укуктары биротоло жок кылынды.

Насирдин хан эми атасынын жолоюна толук түштү, б.а. Орусияга көз каранды болсо да, “хан” даражасын сөз жүзүндө сактоого ыраазы болду. Сыр-Дарыянын оң жээгиндеги Наманган бектиги жана Наманган, Чуст шаарлары падышалык Орусиянын тикелей карамагына өткөнүнө деле ал кайыл эле. Бул алааматтуу келишимге ылайык негизинен көчмөн кыргыздар байырлаган Ала-Бука, Кызыл-Жар, Ак-Суу, Авлетим (Афлатун), Кара-Суу, Падша-Ата (Патча-Ата), Тегене жергелери дагы падышалык Орусиянын чегинде деп эсептелип калган. Хандык башка да чарбалык чектөөлөргө жана каржылык оор жазаларга, жылдык салыктарга кириштер болду.

Эгеменчилер жаңы күч жыйып, Кокондогу жаңы күнкор ханга каршы чабуулду күчөтүшкөн. К.П.Кауфмандын 15-сентябрда Орусиянын Аскер министрине (анын кызматын “Согуш министри” деп да которуп жүрүшөт) жолдогон баяндамасында Анжыяндын жанындагы Миң-Дөбө жергесинен тоо таяна качкн Абдыракман Аптабачыны тоолук кыргыздар куралсыздандырып, анын кошуунунун курал-жарактарын Полот ханга өткөрүп беришкендиги кабардалган.

Эгеменчил кыргыз ж.б. бийлер ич ара кеңешип, 1875-жылдын 27-сентябрында Анжыяндын чыгыш тарабында жайгашкан Ботокара кыштагында Искак Асан уулун Полот хан деген ат менен экинчи жолу хан көтөрүшкөн. Абдыракман Аптабачы да Полот хан жетектеген көтөрүлүшчүлөрдү колдой баштаган.

1–3-октябрда Полот хандын аскери менен баскынчы оторчулардын Анжыян шары үчүн кырчылдашкан салгылашуусу орун алган. Акыры орусиялык аскерлер шаар ортосунан артка,

Наманган тарапка чегинүүгө мажбур болушкан.

5-октябрга караган түнү оторчулар Полот хандын Хан-Абадга жакын өргүү жайына капысынан кол салышып, Хан-Абад көпүрөсүндө минген аты жыгылып, Полот хан бутун кокустатып алган.

Хан тукумунан болгон Мурат бек “Полот хан хан тукуму эмес, Искак аттуу жөнөкөй эле кыргыз”, – деген сөздөрдү жайылтуу менен Маргалаң шаарынын жана анын айланасынын калкын эгеменчил көтөрүлүштөн четтетүүгө далаалат кылса да, калайыктын көпчүлүгү Полот ханды колдой берген. Мурат бектин кошууну талкаланган.

Полот хандын аскерлери 1875-жылы 9-октябрда Кокон шаарын каратып алышкан. Насирдин хан Кокондон качып чыгып, андан ары орус оторчуларынын көзөмөлүндөгү Кожент шаарын көздөй качууга мажбур болгон. (Караңыз: Бабабеков Х.Н., 1990. С. 95).

Наманган жана Ош шаарларынын жана алардын атырабынын калайыгынын улам жаңы топтору ыктыярдуу түрдө Полот ханга кошулган.

Жашы улуу бийлерден жана бектерден тышкары Полот ханды Абдылдабек Алымбек уулу сыяктуу жашыраак саясий жетекчилер да колдошкон. Абдылдабек болсо маркум Алымбек датка менен анын жубайы Курманжан датканын урпагы болгон.

Полот хан өз ысымы менен тыйын акча чектирүүгө да үлгүргөндүгү маалым. Анын сакталып калган тыйынында “Сайид Мухаммад Фулад хан Гази, 1292” (“Сейит Мухаммед Полот хан Ыйык Казатчы, 1292”) деп 1875-жылдын бир катар айлары жана 1876-жылдын баштапкы айлары хижра жылына байланган тарыхый учур да чагылдырылып калган. (Караңыз: <https://hcr.ashmus.ox.ac.uk/coin/hcr16155>)

Полот хандын айрым үзөңгүлөштөрү оторчул аскерлердин кысымынан улам эгемендик кыймылынан четтешсе, башкалары акыр аягына чейин таймашып согуш жүргүзүшкөн. Маселен, Абдылдабек Алымбек уулу кийин Ооган Паамири аркылуу Түндүк Ооганстан тарапка чегинип, эч качан падышалык оторчуларга багынып берген эмес.

Орусиялык оторчулардын адабиятында эгеменчил Полот ханды “козголоңдун күнөөкөрү”, “шайканын башчысы” сыяктуу жаманатты кылчу жарлык сөздөр менен терс баалашкан. Албетте, көтөрүлүшкө чыккынчылык кылган, оторчуларга сатылып кеткен бир катар төбөлдөр Полот хандын бийлиги трабынан катаал жазага кабылган. “Ошол кездеги падыша өкмөтүнүн аскерлеринин өкүлдөрү жазып калтырган маалыматтарда айтылгандай, күнүгө 20–30 киши өлүм жазасына тартылып, Полот хан көптөгөн күнөөсүз адамдарды өлтүрүү менен “элди коркутуп, өз бийлигин күчөтүүнү” ойлогон, ал эми анын жан-жөкөрү Момун (Абдымомун) “өз баш кесерлерин орустарга же алардын букараларына каршы аракеттери үчүн акча, буюм, ат, курал-жарак менен сыйлап турган” – деген пикирлер Кокон мамлекетине каршы оторчул (колониялык) баскынчылыгынын жүрүшүндөгү орус аскерлеринин жергиликтүү тургундарга карата колдонгон кыргын, зордук-зомбулук жана аёосуз талап-тоноолорду жаап-жашырууга болгон аракет эле”, – деп тарыхчы Т.Кененсариев бул окуяларга калыс баасын берет. (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. – Б. 43–44).

Кудаяр ханды, кийин Насирдин ханды жана оторчуларды колдогон үгүтчүлөр “Полот хан – жалган хан” деп канчалык жар салышса дагы калайык Полот хандын эгеменчил күрөшүн колдоосун уланта берген, анткени чөлкөмдөгү эл үчүн өз лидеринин саясатынын чыныгы эгеменчил багыты башкы мааниге ээ болгон.

Түркстан аскер чөлкөмүнүн башкы аскер жетекчиси, инженер-генерал Константин фон Кауфман Санкт-Петербургдагы согушчул тараптардын колдоосуна ээ болот да, Кокон хандыгын биротоло жоюуга уруксат, аскердик жана каржылык колдоо алат. Эми оторчуларга тактеке хандын да кереги жок болуп калды.

Кубаттуу замбиректерге тыянаган баскынчы орус аскерлери 1875-жылдын октябрынын соңунан тартып эгеменчил көтөрүлүшчүлөрдү мурдагыдан да ырайымсыз жазалоого өтүштү. Маселен, Наманган шаарынын түштүк чыгышындагы айрым тоолуу кыштактар толук өрттөлүп, багынбаган элеттиктер аёосуз кыргынга учураган.

Полот хан ноябрда Маргалаң шаарын өзүнүн убактылуу ордо шаары катары колдонгон. Ал жаракат алган бутунун оорусуна байланыштуу арабада гана жүрүүгө аргасыз болгондугу белгилүү. Бул шаарда ал туткунга алынган төрт орус жоокеринин экөөн өлүм жазасына тартып, калган экөөнү өз жоокерлерине аскердик камылгаларын жакшыртуу ишине адис катары тартканы айтылат. (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. Б. 47, 238-шилт.).

14-декабрда Полот хан Кокон шаарына келип, зор салтанат менен тосуп алынган. Эми эгеменчилер баскынчы орус аскерлеринин көзөмөлүндөгү Кожент менен Наманганга сес көрсөтө башташкан.

Орус оторчулары 1875-жылдын декабрынын соңунан тартып жазалоочу өнөктүктү жаңы күч менен жүзөгө ашырып киришти. Чөжө, Балыкчы, Кожо-Абад, Шор-Арык сыяктуу кыштактар оторчулар тарабынан эч себепсиз өрттөөгө алынды.

1876-жылы 2-январда Масы кыштагы өрттөлүп, талоонго алынды. Көчмөн кыргыздар партизандык ыкма колдонуу менен күрөшүп, Арстанбап, Көк-Арт, Өзгөн сыяктуу улам башка коопсуз аймактарга көчө качып кутулуп жатышты. Кача албай калгандар кыргынга учураган. 8–10-январда Анжыян шаары оторчулар тарабынан камалоого жана чабуулга алынды. Шаар аймагы аёосуз түрдө кубаттуу замбиректер менен аткыланды. Бери дегенде 20 миңдей киши кырылган. Акыры бул шаар оторчулардын карамагына толук өттү.

1876-жылы январда Полот хан калайыкты бөөдө кыргындан сактоо үчүн орус оторчулары менен тынчтык сүйлөшүүлөрүн жүргүзүү боюнча майнапсыз далаалат жасаган. Бирок Санкт-Петербургдагы жогорку бийлик Кокон мамлекетин биротоло жоюу тууралуу чечимге 1876-жылдын январынын ортосунда эле келгендигин ал, албетте, билген эмес.

Ал түгүл Түркстан чөлкөмүнүн генерал-губернаторлугунун милдетин убактылуу өтөп жаткан Г.А.Колпаковский да бул жашыруун чечим жөнүндө 2-февралга чейин кабардар эмес болгон. (Караңыз: Бабабеков Х.Н., 1990. С. 98; Кененсариев Т., 2015, Б. 59, 294-шилт.).

Асаке шаарынын сыртында көтөрүлүшчүлөр ири жеңилишке учураган соң, оторчулар эки күн бою бул шаарды талап-тоноого алган.

Асакеде кошууну кыйла сокку жеген Абдыракман Аптабачы мурдагы өнөкөт адатын карматып, оторчулар менен тымызын келишүү аракетин баштаган. 24-январда ал баскынчыларга келип, бир ууч кишиси менен колго түшүп берген. (Кийин ал Уралга – Екатеринбург шаарына сүргүнгө айдалган).

Эми оторчулар Полот хан баштаган кыргыз көтөрүлүшчүлөрүн биротоло талкалоо үчүн чечкиндүү аракет башташкан. Алар Исфандияр датка сыяктуу чыккынчыларды эби менен пайдаланышты да, 28-январга караган түнү Үч-Коргон жергесинде Полот хандын чакан кошуунуна капысынан кол салышты. Полот хан Алай тарапка качууга мажбур болду.

8-февралда Насирдин хан Кокон шаарында орусиялык баскынчылар тарабынан өз тактысынан биротоло кулатылды. Александр Экинчи бул хандыкты жоюу тууралуу жарлыкка 19-февралда кол койгон (бул күнү анын тактыга отургандыгынын 22-жылдыгы салтанаттуу белгиленген). Кокон хандыгынын ээлиги Фергана облусу деп жарыяланды.

Полот хан Алайдын Шат капчыгайында баш калкалап жаткан үңкүр жөнүндө чыккынчылар аркылуу билип калган орус оторчулары айрым мусулман бийлеринин жардамы менен Полот ханды 19-февралда туткунга алышкан.

Ал эми 1-мартта Маргалаң шаарындагы чоң базардын аянтында Полот хан дарга асуу жолу менен өлүм жазасына кабылды.

Маргалаңдык молдо жана тарыхчы Азиз ибн Мулла Мухаммад Риза Маргинани болсо Фергана чөлкөмү орусиялык оторчуларга биротоло каратылган соң негизделген Маргалаң үйөзүндөгү Жаңы Маргалаң (Фергана) шаарындагы орусиялык оторчулардын кеңсесинде 1876–1900-жылдары жазгыч (“мирза”, “катчы”) болуп иштеген.

Ал өзүнүн 1908-жылга карата аяктаган "Тасниф-и Гариб" (“[Үй-жайсыз] карыптын жазганы”) же "Тарих-и Азизи" (“Азиздин тарыхы”) деп да аталган кол жазма эмгегинде Алымкул лашкер башы, Полот хан жана Мамыр Мерген сыяктуу тарыхый инсандар жөнүндө замандаш катары кызыктуу маалыматтарды калтырган. Чыгарманын "Тасниф-и Гариб" деген аталышындагы “Гариб” (“Карып”) сөзү – автор Азиз Маргинанинин кошумча адабий ысымы болгон.

Маргинани тарыхый факттарга таянгандыгын өз эмгегинде өзгөчө белгилейт.

Демек, Азиз Маргинанинин жана башка авторлордун Полот хандын падышалык оторчулар тарабынан дарга асылаардагы күндөрү, соңку көз ирмемдери, анын кайраты, өлүмгө тике карагандыгы жөнүндөгү ж.б. баалуу маалыматы Полот хандын жаркын бейнесин калыбына келтирүү үчүн баалуу маалымат болуп саналат.

Жыйынтык сөз

Полот хандын бейнесине жана тарыхый салымдарына арналган илимий жыйындар XXI кылымдын биринчи чейрегинде өткөрүлө баштады.

Жогорда учкай белгиленгендей, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Тарых илимдерин өнүктүрүү боюнча комиссиянын 2014-жылдын 6-февралындагы чечиминин негизинде Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу “Мурас” фондунун, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя шаарында жайгашкан колу болгон Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун, “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмесинин, Кызыл-Кыя шаардык акимиятынын, агартуу жана медиа тармактарынын өкүлдөрүнүн жана башка уюштуруучулар менен демөөрчүлөрдүн көмөгү менен 2015-жылдын 17-мартында Кызыл-Кыя шаарында “Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк” аттуу жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын ийгиликтүү өткөрүлгөн.

Ал жыйындын материалдары атайын жыйнак болуп жарык көргөн. Ошол жыйнакта лейлектик акын жана журналист Абдилаат Дооров агабыздын тарыхый булакка негизденген төмөнкү саптары башкы бөлүмдүн эпиграфы катары колдонулган:

“Оторчул орус аскерлери Искак Асан уулун - Полот ханды дарга асаарда...

– Бас, – деди желдет, кундак менен далыга нукуп,

Каадасын бузбай Полот хан кайрылды күлүп:

– Мени го... күтөт өлүм. Сен кайда шашасың жигит?”

Ал эми Кыргыз Республикасынын Президентинин жардыгына ылайык, 2024-жылы бүткүл өлкөбүздө Кара-Кыргыз автоном облусунун 100 жылдык мааракесине жана улуттук мамлекеттүүлүгүбүздүн тарыхый баскычтарына арналган ар тараптуу иш-чаралар өткөрүлүп жатат.

ОшМУда 2024-жылдын 17-майында өткөрүлүп жаткан эл аралык илимий шерине Полот хандын 180 жылдыгына жана көрүнүктүү тарыхчы, маркум профессор Ташманбет Кененсариевдин 75 жылдыгына арналууда.

Бул жыйын жана ага байланыштуу маданий иш-чаралар ферганалык кыргыздардын чыгаан лидери, урпактарды шыктандырган жана эгемендик байрагын желбиреткен улуу көтөрүлүштүн жетекчиси, Кокон мамлекетинин акыркы эгемен ханы Искак Асан уулунун – айтылуу Полот хандын жаркын элеси жана көөнөргүс тарыхый салымы урпактар тарабынан эч качан унутулбай тургандыгын дагы бир жолу тастыктайт.

Албетте, болочокто да Полот хан тууралуу тарыхый-даректик маалыматтарды, булак таануу, архив таануу менен байланыштуу жаңы иликтөөлөрдү жарыялоон улантуу абзел.

Айтмакчы, Полот хандын көркөм элесин чагылдырууга Кыргызстандын эгемендик доорунда жергиликтүү сүрөтчүлөр да салым кошуп келишет. Бирок алардын айрым чыгармаларын байкасак, 34 жашында дарга асылган мамлекет башчы жана баатыр инсанды өз жашынан

алда канча улуураак жана негедир кабагын чытып турган каардуураак инсан кылып көрсөткөн учурлар бар. Биз дагы өз окуу китептерибизде аргасыз колдонгон Полот хандын шарттуу сүрөтүнө көңүлүбүз толбогондугун 2015-жылы Кызыл-Кыя шаарындагы илимий жыйында ачык моюнга алган элек.

Баткендик сүрөтчү, учурда чет өлкөдө байырлап жаткан Асатилла Тешебаев (1957-ж. туулган) агайыбыз 2024-жылы тарткан жаңы боёк сүрөттө Полот хан – билимдүү, зээндүү жана кыйла жаш инсан катары элестетилет. Менимче, көркөм өнөр чеберлеринин дал ушундай туруму жаш муундардын Полот хандын бейнесин аныгыраак көркөм элестетүүсү үчүн өтө алгылыктуу.

Жазуучуларыбыз, акындарыбыз Полот хандын бейнесин чагылдырууда буг чейин азыноолак иш аткарышканына карабастан, чыгаан кыргыз баатырынын жана чөлкөмдөгү ири элдик көтөрүлүштүн жолбашчысынын көркөм элесин ачып берүүдө аткарыла турган иштердин чети да оюла электигин баса белгилөө зарыл.

Полот хан жетектеген элдик көтөрүлүштү советтик тарыхнаамада “реакциячыл”, “эл кызыкчылыгына каршы” деп мүнөздөө аракеттери болгону эсте. Ошол эле учурда профессор Анварбек Хасанов, Кушбек Үсөнбаев, жана алардын руханий шакирттери болгон Т.Кененсариев, Т.Өмүрбеков, К.Молдокасымов сыяктуу заманбап тарыхчылар Полот хандын көтөрүлүшү 1855–68-жылдардагы Түндүк Кыргызстандагы эгемендик кыймылдары, 1898-жылкы Анжыян көтөрүлүшү жана 1916-жылкы Борбордук Азиядагы улуттук боштондук кыймылы сыяктуу эле Кыргызстандын жана жалпы чөлкөмдүн азаттыгы үчүн күрөш тарыхында алтын сыя менен жазылчу зор окуя болуп эсептелээрин тастыктап келишкен.

Эрендер кетсе да, эл алардын эрдигин унутпайт. Полот хандын – молдо Искак Асан уулунун баатыр жана эгеменчил жолбашчы катары тарыхый салымын Борбордук Азиянын түпкү элдери, – анын ичинде кыргыздар, – өз улуттук эстутумунда ырааттуу сактап кала беришмекчи.

Колдонулган адабияттар

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии / Отв.ред. В.М.Плоских. В подготовке книги к изданию принимали участие В. Воропаева и В. Галицкий. – Б.: Илим, 2001. – 582 с. – URL: <https://new.bizdin.kg/kniga/usuni-i-kyrgyzy-ili-kara-kyrgyzy>
2. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв.). – Ташкент, 1990.
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түз. кошумча түшүндүрмөлөр ж-а алгы сөз жазган Ө.Караев; Кырг. котор. котормочулар жамааты; Кыргызча чыгарылышынын илимий редактору С.Кайыпов. – Бишкек: «Айбек», 1997. – 456 б. – ISBN 9967-12-002-9.
4. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков. Алматы, 2009. – 633 с. – URL: https://www.academia.edu/106350841/Бейсембиев_Т_К_Кокандская_историография_Исследование_по_источниковедению_Средней_Азии_XVIII_XIX_веков_Алматы_2009

5. Бейсембиев Т.К. `Тарих-и Шахрухи` как исторический источник. – Алма-Ата. 1987. – 200 с. – URL: <https://abashin.org/2024/03/27/bejsembiev-t-k-tarihi-i-shahruhi-kak-istoricheskij-istochnik/>
6. Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 435 с.
7. Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк: 2015-жылдын 17-апрелинде Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунда өтө турган жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалары жана башка макалалар / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), ж.б.; илимий ред. Т.Кененсариев, К.С.Молдокасымов. – Бишкек: “Махprint” басмасы, 2015. – 296 + ii б., сүрөт. – ISBN - 978-9967-12-477-6.
8. Кененсариев Т. Искак Асан уулу Полот хан. – Бишкек, 1997.
9. Кененсариев Т. Искак Полот хан (1842–1876) – азаттыктын ири күрөшкери // Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк... – Бишкек, 2015. – Б. 8–67.
10. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855–1917). – Бишкек: MaxPrint, 2019. – 760 б., сүрөт., карта. – ISBN 978-9967-9169-7-5.
11. Корытов Н.П. Самозванец Пулат хан // Ежегодник Ферганской области за 1902 г. – Новый Маргелан, 1903. – № 1. – С.19–40.
12. Магзуни, Зияуддин (Зиябидин Максым). Фаргана хандарынын тарыхы / арап арибиндеги эски чагатай тилинен кыргызчалаткан Молдо Сабыр Досбол уулу; даярдаган Омор Сооронов. – Бишкек: Турар, 2007. – 274 б.
13. Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин (Генеалогия султанов и история хаканов) / пер., прим., указ. Салиджан Юлдашев, введ., ред. Шодмон Вохидов; Кокандский литературный музей им. Гафура Гуляма.. – Ташкент: [б. в.], 2007. – 255 с., илл. (Ўзбекистон тарихи араб ёзувидаги манбаларда. 1-т.).
14. Молдокасымов К.С. Полот хан // Мурас. – 1991. – № 1. – Б. 28–33.
15. Молдокасымов К.С. Искак Молдо – Кокондун акыркы ханы // Заман-Кыргызстан. – 1994. – 18-, 25-ноябрлар, 2-декабрь.
16. Молдокасымов К.С. Исхак Молдо (Полот хан) – Кокондун акыркы ханы // Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк... – Бишкек, 2015. – Б. 67–80.
17. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр-хана) / Отв. ред. М.Ю.Юлдашев. – Ташкент; Фан, 1973. – 388 с. – URL: https://www.academia.edu/36292223/Набиев_Р_Н_Из_истории_Кокандского_ханства_ф_еодалное_хозяйство_Худояр_хана_Ташкент_1973
18. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1886. – [2], IV, 215 с. – URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003547456/; жана дагы бир санариптик жарыяланышы: URL: https://www.academia.edu/36899743/Наливкин_В_Краткая_история_Кокандского_ханства_Казань_1886
19. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы: (XVII – XX кк. башы): Орто мектептердин окуучулары үчүн кошумча сынак окуу куралы / Жооптуу ред. К.Үсөнбаев, А.Асанканов. — Бишкек: «Кыргызстан», 1995. – 187 б. – ISBN 5-655-01032-1.
20. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1970.

21. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – Спб.: Тип. Комарова, 1906. – Т. 1–3. (Т.2. – 547 с.; здесь: С.333).
22. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы Ред., 1990.
23. Усенбаев К.У. Народные движения в Средней Азии в XIX веке: По материалам Кыргызстана. – Бишкек: Фонд гражданского развития, 1998. – 152 с.
24. Усенбаев К.У. Присоединение Южной Киргизии / Под ред. М.П.Вяткина. – Фрунзе: Кир. гос. изд., 1960. – 190 с. – URL: https://st-0.akipress.org/st_bilimlib/9/ff10a2a207cbbf084fcb03fa08c8b75741a67689.pdf
25. Хасанов А.Х. Избранные труды. – Бишкек-Москва, 2004. – 256 с.
26. Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М.: Наука, 1977. – 94 с.
27. Чоротегин Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы: (Байыркы замандан тартып бүгүнкү күнгө чейин). – Бишкек, 2000. – 160 б. – ISBN 9967-00-001-5.
28. Levi, Scott C. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2017. 288 p., ill., map. ISBN 9780822965060 – URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctt21c4t0x>
29. Omurzakova T.O. Ethnic Map of the Kokand Khanate (History and Trends) // Вестник науки и образования. № 5 (59). Часть 1. 2019. – Р. 18–21. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ethnic-map-of-the-kokand-khanate-history-and-trends/pdf>
30. Tchoroev (Chorotegin) Tyntchtykbek. Historiography of Post-Soviet Kyrgyzstan // International Journal for Middle East Studies, 2002, Vol. 34, pp. 351–374 (USA); (2002 Cambridge Un-ty Press 0020-7438/02).

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 256-263

УДК: 93

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_31](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_31)

**ИЗ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ДЖАДИДИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В
СРЕДНЕЙ АЗИИ**

ОРТО АЗИЯДАГЫ ЖАДИД КЫЙМЫЛЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИНЕН
FROM THE PROBLEM OF STUDYING THE HISTORY OF THE JADIDIST MOVEMENT IN
CENTRAL ASIA

Шамсутдинов Рустам

Шамсутдинов Рустам

Shamsutdinov Rustam

т.и.д., профессор, Андижан мамлекеттик университети
д.и.н., профессор, Андижанский государственный университет
Doctor of Historical Sciences, Professor, Andijan State University

Shamsutdinov@gmail.com

Акбарова Н.К.

Акбарова Н.К.

Akbarova N.K.

Илимий кызматкер, Андижан мамлекеттик университети
Научный сотрудник, Андижанский государственный университет
Researcher, Andijan State University

Akbarova@gmail.com

ИЗ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ДЖАДИДИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

Макалада XIX кылымдын 90-жылдарында Орто Азиянын тарыхында пайда болгон жадидизм кыймылы кийин Түркстан элдеринин турмушунда маанилүү мааниге ээ болгон коомдук-саясий, агартуучулук багытка айланганы, "жадидизм" кыймылынын активисттеринин жашоосу, алардын трагедиялуу өткөнү, аларды Өзбекстандагы үйрөнүү маселелери жана Өзбекстан Республикасынын Президенти Ш.М.Мирзиёевдин бул кыймылга болгон мамилеси чагылдырылган.

Ачык сөздөр: Жадид, жадидизм, Түркстан, агартуу, "Улуу террор", Чулпан, "Союз жана прогресс", "Улуттук союз", "Улуттук көз карандысыздык"

ОРТО АЗИЯДАГЫ ЖАДИД КЫЙМЫЛЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИНЕН

FROM THE PROBLEM OF STUDYING THE HISTORY OF THE JADIDIST MOVEMENT IN CENTRAL ASIA

Аннотация

В статье освещена движение джадидизма, возникшее в истории Средней Азии в 90-е годы XIX века, в дальнейшем стало общественно-политическим, просветительским направлением движения, получившим в конце концов важное значение в жизни народов Туркестана в конце XIX - начала XX века, жизнь активистов движения «Джадидизм», их трагическое прошлое, а также вопросы обучения в Узбекистане и отношении Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева к этому движению

Abstract

The article highlights the Jadidism movement, which arose in the history of Central Asia in the 90s of the 19th century, which later became a socio-political, educational direction of the movement, which ultimately became important in the life of the peoples of Turkestan in the late 19th - early 20th centuries, the life of activists of the Jadidism movement, their tragic past, as well as issues of education in Uzbekistan and the attitude of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev to this movement.

Ключевые слова: джадид, джадидизм, Туркестан, просветительство, «Большой террор», Чулпан, «Союз и прогресс», «Национальный союз», «Национальная независимость».

Keywords: jadid, Jadidism, Turkestan, enlightenment, "Great Terror", Chulpan, "Union and Progress", "National Union", "National Independence".

Ўзбекистан Республикасынын Президенти Шавкат Мирзиёевдин 2024-жылдын 20-январында Парламентке (Олий Мажилис) жасаган кайрылуусунда: "Биз жадиддер кыймылын, агартуучу бабаларыбыздын мурасын терең изилдешибиз керек. Бул руханий кенчти канчалык көп изилдесек, бүгүнкү күндө дагы бизди кызыктырган көптөгөн суроолорго туура жоопторду таба алабыз. Бул баа жеткис байлыкты канчалык жигердүү жайылтсак, элибиз, айрыкча жаштар бүгүнкү тынч жана эркин жашоонун баалуулугун ошончолук көбүрөөк түшүнүшөт", деп айткан.

2023-жылдын 7-мартында Президент жадиддердин мурасын изилдөөгө арналган эл аралык конференциянын катышуучуларына сөз сүйлөп, анда 19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башында бир катар чыгыш жана мусулман өлкөлөрүндө пайда болгон жадидизм кыймылынын Түркстан аймагында, биздин өлкөдө терең тарыхый тамыры бар экендиги белгиленген. Ал эми 2023-жылдын 22-декабрында Руханият жана Агартуу боюнча республикалык кеңештин кеңейтилген жыйынында сүйлөгөн сөзүндө Президент: "Азыркы учурда, биздин өлкө өнүгүүнүн жаңы, бийик этабына кирип жаткандыктан, бизге улуттук баалуулуктар менен тарбияланган жетилген кадрлар керек. Албетте, тарых сабактарынан жана мезгилдин талабынан өзүбүздү тарбиялашыбыз керек", деп белгилеген [1]. "Тилекке каршы, - дейт Ш.М. Мирзиёев, - позитивдүү система алардын асыл идеясын жана практикалык аракеттерин толук ишке ашырууга мүмкүндүк берген жок. Бүгүн биз өлкөбүздө эркин жарандык коомду, укуктук демократиялык мамлекетти куруп жатканыбызда, руханий күчүбүздү алардын мурасынан алып, Жадид чоң аталарыбыздын гуманисттик көз караштарына таянабыз". [2]

Жадидизм (араб. жадид - жаңы) XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Крым, Татарстан, Түркстан, Кавказдын жашоосунда маанилүү мааниге ээ болгон коомдук-саясий, агартуучулук кыймыл катары кеңири жайылды. Жадидизм алгач Крымда 1880-жылдары крым татарларынын арасында, Исмаилбек Гаспиринскийдин жетекчилиги астында пайда болгон. Кыймылдын бул ишмерлери көбүнчө өздөрүн прогрессивдүү, кийинчерээк жадиддер деп аташса, совет доорунда интеллектуалдар деп аташкан. Бул кыймыл азыркы Борбор Азия республикаларынын аймагында 1890-жылдарда пайда болгон [10].

Ошол кездеги прогрессивдүү күчтөр, баарынан мурда, интеллигенция жергиликтүү элдин жалпы прогресстерден артта калып жатканын сезип, коомду реформалоо зарылдыгын түшүнүшкөн. Жадидизм баарынан мурда билимге басым жасаган саясий кыймыл болгон. Ташкентте, Ферганада, Бухарада, Самаркандда жана Хивада маданий-агартуу багытындагы коомдордун жана уюмдардын кыймылы түзүлүп, аны прогрессивдүү адамдардын айрым топтору ачышкан. Бул мезгилде Түркстандагы жалпы улуттук боштондук кыймылынын идеясынын негизин улуттук көз карандысыздык идеологиясы түзгөн [9].

Жадидизм өз тарыхында эки этаптан өткөн. Биринчиси - агартуу этабы, экинчиси - саясий этап. Бирок жадиддердин мамлекеттүүлүк маселесине болгон көз караштары биринчи этапта эле калыптанган. Бул макалада биз Борбордук Азиядагы жадиддердин айрым негизги идеялары жана максаттары, аларды ишке ашыруу үчүн күрөштүн оор, алсыратуучу, бирок даңазалуу жолу тууралуу айтып берүүгө аракет кылабыз. Падышалык Россия жана Совет бийлигинин жылдарында мындай даңазалуу кыймылдын тарыхын объективдүү изилдөө, жадидизмди бардык даңкы менен изилдөө жана жайылтуу, татаал, оор иш болгон.

1917-жылдан 1925-жылга чейинки Совет мезгилиндеги Орто Азия, Түркстан тарыхына арналган кандидаттык жана докторлук диссертациялык иштерди даярдоо процессинде Москванын, Өзбекстан, Казакстан, Кыргызстан, Украина, Түндүк Кавказ архивдериндеги документтер, ошондой эле мезгилдүү басма сөз материалдарын терең изилдөөнүн натыйжасында биз бул Жадиддердин аракетинин жана күрөшүнүн аркасында биринчи жолу 1917-жылдагы Февраль революциясынан кийин түзүлгөн мусулман депутаттар кеңештеринин ишмердүүлүгүн жарым-жартылай чагылдырылганбыз. Бул кеңештер жергиликтүү мусулман калкынын өкүлдөрүнөн турган. Жадиддер советтик мусулман ишмердүүлүгүнүн пионерлери болгон.

*Усмонхўжа Пулатхўжа ўгли –
Бухоро Халқ Совет Республикаси
Марказий Ижроия Комитети раиси*

Бизге чейин мусулман депутаттарынын кеңештери Борбор Азиянын тарыхнаамасында изилдене элек болчу жана Өзбекстанда бул маселени көтөрүү бир топ татаал болчу. Ушул жана башка себептерден улам мусулман-эмгекчи депутаттардын кеңештеринин тарыхы жөнүндөгү макалаларыбыз Москвадагы "Советтик архив" (1986. №6), «Вопросы истории» (1986. №6); «История СССР» (1987. №1) журналдарына жарыяланган. Ушул эле макалалардын кыскача баяндамасы Сирия, Ооганстан, Шри-Ланкада англис, бенгал, хинди, тамил, маратхи, урду, француз, португал тилдеринде жарыяланган. Түркстандагы жадидизмдин жаңы, позитивдүү чечмеленишине арналган бир катар макалаларыбыз «Шарк юлдузи» («Дукчи Эшен окуясынан кийин», 1991. 6-саны; «Эрка чорлаган эркисизлик», 1992. 3-саны), «Мулоқот» («Жадидчилик: акыйкат жана калп», 1991. 11 – 12-сандарында; «Басмачылык тууралуу ойлор» 1993. 5 – 8-сандарында) ж.б. басылмаларда жарык көргөн. 1993-жылы Бахтияр Расулов менен биргеликте "Көз карандысыздук үчүн күрөштөгү каармандар (Жадидчилик жана басмачылык тарыхына карай)" деген китепчебиз басылып чыккан. Андан кийин "Жадидизм: чындык жана фантастика", "Жадидизмдин пайда болушу", "Жадид усулу мектептери", "Түркстандагы жадиддердин коомдук-саясий ишмердүүлүгү", "Анжияндагы Жадид кыймылы", "Жадид кыймылынын негизги фигуралары", "Басмачылык жөнүндө ойлор" деген макалалар жазылган [3,135].

Анжиянда 1994-жылы жарык көргөн "Жертвы репрессии" аттуу китебибизде Усманхан Эшонходжаев, Акбар Оразалиев, Махмудбек Мусин, дипломат Абдурахим Юсуфзаденин ишмердүүлүгү чагылдырылган.

Облустук "Анжиян" гезитинин 1999-жылдын июль-август айларындагы 6 санында эгемендүүлүгүбүздүн 8 жылдыгын утурлай "Анжиян прогрессчилери" рубрикасында жадиддердин өмүрү жана ишмердүүлүгү тууралуу макалаларыбыздын сериясы жарыяланган. Жадид маселесине жаңыча көз караш менен караган макалаларыбыздын сериясы республикалык жана облустук гезиттерде да жарык көрдү. Алардын бири "Усманхожа Мекенге чыккынчы

*Абдурахим Юсуфзода – Бухоронинг
Москвадаги мухтор вакили*

болгон эмес" ("Халқ сўзи". 15.10.91). Профессор Сулайман Иноятов менен биргеликте "Юсуфзаде эл душманы беле?" аттуу макалабыз жарыяланган[4].

1937-1938-жылдардагы "чоң террор" учурунда жадиализмдин ишмердүүлүгүн тергөөдө жадиализм жана анын коомдук-саясий уюмдары жөнүндө маалыматтар кездешет. Мисалы, 1937-жылы 23-июлда тергөөчүдөн: "сиз качан Совет бийлигине каршы контрреволюциячыл күрөштүн жолуна түштүңүз?" деген суроого Чулпан Сулаймон уулу мындай деп жооп берген: "Өзбекстанда Совет бийлиги орногондон бери мен совет бийлигине каршы контрреволюциячыл күрөштүн жолуна түштүм, совет бийлигине каршы активдүү күрөштү баштадым. 1918-жылы мен ошол кезде Өзбекстанда пайда болгон "Улуттук иттихад" улуттук контрреволюциячыл уюмга иш жүзүндө (расмий териштирүүсүз) жумушка орноштум. Ошондон бери мен контрреволюциячыл Улуттук иш-аракеттерди токтоткон жокмун" [5,84].

Чулпандын өкүмү СССР Жогорку Сотунун Аскердик коллегиясынын көчмө сессиясында чыгарылган, мында: "Сулейманов Советтер Союзуна каршы буржуазиялык-улутчул, козголоңчу, террордук уюмдун мүчөсү болгон, ал 1918-жылы совет бийлигине каршы күрөшүү жолуна түшкөн, андан кийин антисоветтик "Иттихад жана прогресс", "Улуттук иттихад" жана "Улуттук көз карандысыздык" улутчул уюмдарына катышып, УзССР аймагында иш алып барган" деп белгиленген [6,21].

Тергөөчү контрреволюциячыл уюмдун жеке курамы тууралуу суроо бергенде, Чулпан "Иттихад жана прогрессчилер", "Улуттук иттихад" жана "Улуттук истиклол" уюмдарына кирген 18 жадиализмдин атын номиналдуу атаган. Алар: Абдурауф Фитрат, Гази Олим Юнусов, Булат Солиев, Шахид Эсон Мусаев, Мийон Бузрук Солихов, Ашурали Захирий, Зие Саидов, Санжар Сыдыков, Гулам Зафарий, Муталиб Кахаров, Убайдулла Сулейманходжаев, Абдулла Рахматов, Юсубжон Огаликов, Хажы Муин Шукралиев, Тоджи Рахманов, Аюбов, Отажан хошимов, Каюм Рамазонов.

Андижонлик жадиидлардан бир гуруҳи: Ўртада В.А.Чайкин, гармон ушлаб турган Акбар Ўразалиев, учинчи қатор ўнгдан биринчи Саъдуллахўжа Турсунхўжаев

1930-жылы июнда ОГПУнин компетенттүү органы тарабынан козголгон Орто Азиядагы контрреволюциячыл, улутчул уюм боюнча тергөө материалдарына сереп салууда "Улуттук иттихад" уюмунун ордуна "Улуттук көз карандысыздык" уюму пайда болгону белгиленген. Акын жана журналист Боту (Махмуд Ходиев, 1904 – 1938) "Улуттук иттихаддан" чыгып, "Улуттук истиклал" уюмуна активдүү катышканы маалымдалган.

Абактагы Назарет Саидовдун көрсөтмөсүндө Мирхалил Каримов 1926-жылы Самаркандда "Истиклол" улуттук үчилтигинин мүчөсү катары камалганы жазылган. "Улуттук истиклол" уюму Ташкентте негизделип, аны Салимхан Тиллаханов, Лазиз Азиззаде жана башкалар жетектегени белгиленет.

Архивдик булактарда Хорезмде "Эркин Түркстан" деп аталган Жадид уюмунун бар экендиги тууралуу айрым маалыматтар камтылган.

Белгилей кетсек, 1930-1931-жылдары Ташкентте "Улуттук Иттихад" уюмунун катышуучуларынын үстүнөн болгон сотто Шокрджан Рахими, Зие Саид жана башкалар абакка кесилди.

Жадидизм жана анын биздин тарыхтагы ролу 1997-жылдан бери жарык көргөн "Ата Мекен тарыхы", "Өзбекстан тарыхы" окуу китептеринде да кандайдыр бир деңгээлде чагылдырылган. Ошондой эле тигил же бул түрдөгү документтер жана материалдар, жадидизм темасындагы илимий макалалар 2016-жылдын августунан бүгүнкү күнгө чейин жарык көрүп келе жаткан "Водийнаама" (Тарыхый мурас) журналынын 33 санына жарыяланган.

Шокиржон Раҳимий

Өзбекстан Республикасынын Президенти Ш.М. Мирзиеевдин 2017-жылдын 31-августундагы "Ар бир облуста репрессиянын курмандыктарын эскерүү музейинин филиалдарын уюштуруу" тапшырмасына жана Өзбекстан Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2017-жылдын 22-ноябрындагы № 936 токтомуна ылайык, З.М.Бабур атындагы Анжиян мамлекеттик университетинин түзүмүндө 2018-жылдын 15-августунда Репрессиянын курмандыктарын эскерүү музейи чоң салтанат менен ачылган. Учурда бул музейде 8 бөлүм иштейт.

Падышалык Россия жана Советтердин учурунда Анжиян облусунда репрессияга кабылгандардын жалпы саны 10 миңден ашуун адамды түзөт. 2021-жылы 2 бөлүктөн турган "Репрессиянын курмандыктарын эскерүү китеби. Анжиян облусу (1865-1991)" жарык көрүп, мында репрессияланган 4048 Анжияндыктардын тагдырлары чагылдырылган. Анжиян облусунун губернатору Ш.Х.Абдурахмоновдун демилгеси жана көмөгү менен жарыяланган бул ири изилдөө кеңири коомчулук тарабынан чоң канааттануу менен кабыл алынды. Учурда ал кайрадан басылып чыгуу алдында турат.

Өзбекстан Республикасынын Президенти Ш.М. Мирзиеевдин демилгеси жана көмөгү менен республикада армияда кызмат өтөгөн аскер кызматчылары үчүн Өзбекстандын тарыхын окутуу жолго коюлган. 2019, 2020, 2023-жылдары жарык көргөн "Өзбекстан тарыхы" аттуу китеп аскер кызматкерлерин патриоттук духта тарбиялоонун, мекен тарыхын ар тараптуу жана терең изилдөөнүн, алардын күжүрмөн даярдыгын дайыма өркүндөтүп туруусунун ролу жана маанилүүлүгү жөнүндө ой-пикирлерге жана көрсөтмөлөргө ылайык түзүлгөн.

Жакынкы убакка чейин калктын олуттуу бөлүгү 1917-жылдагы Октябрь төңкөрүшүнүн өзү терроризмдин, зордук-зомбулуктун жана мыйзамсыздыктын натыйжасы деп ишенишкен эмес. Орус жазуучусу Максим Горький советтик террорго каршы биринчилерден болуп пикирин билдирген. Максим Горький бул пикирин 1917-жылы 17-ноябрда Ташкенттеги "Түркстан ведомости" гезитинин санында жарыялаган: "Азыркы шартта биз темирден

социалисттик мамлекет кура алабызбы? Мындай мамлекетти куруу мүмкүн эместей сезилет. Ленин мындай мамлекетти куруу мүмкүн экенин айтып, адамдарга эксперимент жасайт. Тажрыйба оң натыйжа бербесе эмне болот? Ленин лабораториядагы химиктей болуп иш алып барууда. Бирок химиктен анын бир айырмасы бар. Химик лабораторияда өлгөн зат менен тажрыйба жүргүзөт жана анын тажрыйбасы пайдалуу. Ленин тирүү зат – адам менен тажрыйба жүргүзүп жатат, натыйжада адамдар деградацияга учурайт. Ленинди ээрчиген аң-сезимдүү жумушчулар Орус жумушчуларынын классына ырайымсыз эксперимент жасалып жатканын билишет бекен? Бул тажрыйбанын натыйжасында алардын өкүлдөрү жоголууда жана орус революциясынын прогресси токтотулат” [8]. Улуу жазуучу өз катында Ленин менен Троцкий Орусияда жана анын алыскы райондорунда кандуу жаңжалдарды чыгарганы, бул эки инсандын артынан баргандардын аларга баш ийүүсү мектеп окуучуларынын мугалимдерине баш ийүүсү сыяктуу экенин, натыйжада, алар катуу ишенимдердин кулу болушканы, ленинчилдер өздөрүн Наполеон Бонапарттай сезип, Россия талкаланып жатат деп ачык айткан.

مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ
فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا
قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا
فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا
سورة المائدة آية ٣٢

19-кылымдын аягы жана 20-кылымдын башында "Иттихад жана прогресс", "Улуттук иттихад", "Улуттук истиклол" деп аталган саясий, идеологиялык, улуттук уюмдар Түркстан, Бухара жана Хорезм аймактарындагы жадиддердин ишмердүүлүгүндө маанилүү роль ойногон. Алар жадидизмдин саясий, уюштуруучулук жана идеологиялык иш-аракеттеринде чоң роль ойношкон.

Бул уюмдар большевиктик режимге каршы күрөштө советтик мекемелерде кызмат кылган улуттук жетекчи кадрларга таянып, Түркстанда улуттук көз карандысыз мамлекетти түзүүнү башкы максат кылып коюшкан.

Мисалы, "Улуттук көзкарандысыздыктын" негизин өлкөнүн прогрессивдүү интеллигенциясы түптөп, көзкарандысыз, улуттук мамлекетти куруу милдетин аткарууну көздөгөн. Бул уюмдун ишмердүүлүгүндө Мунавваркори Абдурашидханов, Турар Жонузаков, Ашурали Захири, Убайдулла Асадуллаходжаев, Саид Ахрори, Садриддинхан Шарифходжаев, Салимхан Тиллаханов жана башкалар маанилүү роль ойношту.

Пайдаланылган адабияттар

1. Президент Шавкат Мирзиёевдин төрагалыгында 2023-жылдын 22-декабрында өткөрүлгөн Республикалык Руханият жана агартуу кеңешинин кеңейтилген жыйынынын материалдары. Шилтеме: https://uza.uz/uz/posts/ol_bayrogingni-qalbing uygonsin_554468
2. Jadid: Adabiy, ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy haftalik gazeta. 2024-yil 1-yanvar, №1 (1).

3. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Истиклол учун кураш фидойилари (Жадидчилик ва «босмачилар» тарихига доир). – Андижон: Мерос, 1993. – Б.135.
4. Иноятов С., Шамсутдинов Р. Юсуфзода халқ душмани эдимиз? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 21 декабрь.
5. Шамсутдинов Р. Буюк Чўлпон ҳаётининг сўнгги йиллари // Водийнома. 2017. №1. – Б.84.
6. Шамсутдинов Р. Буюк Чўлпонни тергов қилиш ҳақидаги ҳужжатлар // Водийнома. 2021. №3. – Б.2 – 21.
7. Кўрсатилган манба. – Б.20 – 21.
8. Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1917 г. 17 ноября.
9. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабиров, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.
10. Исакова, Ф. Р. Формирование национальной интеллигенции в Туркестане в начале XX века / Ф. Р. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 65-70. – EDN KSTWVB.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 264-270

УДК: 94(479.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_32](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_32)

**ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАН – КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТАРЫХЫНДАГЫ
НЕГИЗГИ ИНСАН**

**ИШАК АСАН, СЫН ПОЛОТ-ХАНА – КЛЮЧЕВАЯ ЛИЦА В ИСТОРИИ КОКАНДСКОГО
ХАНСТВА**

**ISHAK ASAN, SON OF POLOT KHAN – A KEY PERSON IN THE HISTORY OF KOKAND
KHANATE**

Адышева Назгул Кабылбековна

Адышева Назгул Кабылбековна

Adysheva Nazgul Kabylbekovna

улук окутуучу, Б. Сыдыков атындагы КӨЭАУ

ст. Преп., КУМУ им. Б.Сыдыкова

Lecturer, KUIU named after B. Sydykov

ИСХАК АСАН УУЛУ ПОЛОТ ХАН – КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ТАРИХЫНДАГЫ НЕГИЗГИ ИНСАН

Аннотация

Исхак Асан уулу Полот хан кыргыз тарыхынын маанилүү бөлүгү болгон Кокон хандыгынын тарыхында көрүнүктүү инсан. Ал башкарган мезгилде аскердик чеберчилик менен дипломатиялык мамиленин өзгөчө айкалышын көрсөткөн. Анын ишмердүүлүгү хандыктын түптөлүшүнө жана чыңдалышына, кошуна мамлекеттер жана уруулар менен тышкы байланыштарына чоң таасирин тийгизген. Ийгиликтүү аскердик жортуулдардын жана билгич саясаттын натыйжасында Полот хан Кокон хандыгынын аймагын бир топ кеңейтип, аймактык саясат аренасында өз ордун бекемдей алган. Анын мурасы Кыргызстандын жана бүтүндөй Борбордук Азиянын бул доордун тарыхын түшүнүү үчүн негизги элемент бойдон калууда.

Ачык сөздөр: Кокон хандыгы, аскердик чеберчилик, дипломатиялык искусство, аймактын кеңейиши, тышкы байланыштар, регионалдык саясат, Борбордук Азия

ИШАК АСАН, СЫН ПОЛОТ-ХАНА – КЛЮЧЕВАЯ ЛИЦА В ИСТОРИИ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

ISHAK ASAN, SON OF POLOT KHAN – A KEY PERSON IN THE HISTORY OF KOKAND KHANATE

Аннотация

В Полот-хан, Исхак Асан уулу, занимает выдающееся место в истории Коконского ханства, важной части кыргызской истории. В период своего правления он продемонстрировал уникальное сочетание военного мастерства, дипломатического искусства. Его деятельность оказала значительное влияние на формирование и укрепление ханства, а также на внешние отношения с соседними государствами и племенами. В результате успешных военных походов и умелой политики Полот-хан смог значительно расширить территорию Коконского ханства, укрепив его позиции на арене региональной политики. Его наследие остается ключевым элементом для понимания истории этого периода в Кыргызстане и Центральной Азии в целом.

Abstract

Polot Khan, Ishak Asan uulu, occupies a prominent place in the history of the Kokon Khanate, an important part of Kyrgyz history. During his reign, he demonstrated a unique combination of military skill and diplomatic skill. His activities had a significant impact on the formation and strengthening of the Khanate, as well as on external relations with neighboring states and tribes. As a result of successful military campaigns and skillful policies, Polot Khan was able to significantly expand the territory of the Kokon Khanate, strengthening its position in the arena of regional politics. His legacy remains a key element for understanding the history of this period in Kyrgyzstan and Central Asia as a whole.

Ключевые слова: Кокандское ханство, военное мастерство, дипломатическое искусство, расширение территории, внешние отношения, региональная политика, Центральная Азия

Keywords: Kokand Khanate, military skill, diplomatic art, expansion of territory, foreign relations, regional politics, Central Asia

Киришүү

Кыргызстандын тарыхында мамлекеттин калыптанышына жана өнүгүшүнө жасаган иштери менен өчпөс из калтырган инсандар аз эмес. Эң көрүнүктүү тарыхый инсандардын бири – Кокон хандыгынын тарыхындагы негизги инсан Исхак Асан уулу Полот хан. Аскердик лидерлиги, саясий кыраакылыгы жана дипломатиялык чеберчилиги аны башкаруучу гана эмес, өз доорунун тагдырын чечүүчү стратегиялык лидерге да айландырган [9-11].

Полот хан Кокон хандыгы Борбордук Азиядагы эң маанилүү оюнчулардын бирине айланган мезгилде бийликке келген. Анын башкаруусу хандыктын аймактарын кеңейтүү жана анын аймактагы таасирин күчөтүү максатында бир катар аскердик жортуулдар менен коштолгон. Ал өзүнүн аскердик жөндөмүн жана дипломатиялык мүмкүнчүлүктөрүн билгичтик менен пайдаланып, негизги соода жолдоруна көзөмөлдү орнотуп, мамлекетинин коопсуздугун камсыз кылган.

Полот хандын эң көрүнүктүү жетишкендиктеринин бири – Кокон хандыгынын аймагын жаңы жерлерди басып алуу менен кеңейтүү жана башка уруулар, элдер менен байланышын чыңдоо. Бул ага хандыкты андан ары өнүктүрүү үчүн бекем негиз түзүүгө мүмкүндүк берген.

Полот хандын башкаруусунун маанилүү өзгөчөлүгү анын саясий оор шарттарда маневр жасоо жөндөмдүүлүгү болгон. Ал кошуна мамлекеттер менен шериктештикти билгичтик менен түзүп, достук мамиледе болуп, өзүн чебер дипломат катары көрсөтө алган. Бул ага көптөгөн чыр-чатактардан качууга жана аймактагы стабилдүүлүктү сактоого мүмкүндүк берген.

Полот хандын мурасы Кокон хандыгынын тарыхын жана анын кыргыз улутунун түзүлүшүндөгү ролун түшүнүүдө негизги элемент бойдон калууда. Анын аскердик жеңиштери, саясий акылмандыгы жана дипломатиялык аракеттери аны өз доорунун эң көрүнүктүү башкаруучуларынын бири кылып, Борбордук Азиянын тарыхында унутулгус из калтырган.

Полот хан анын жетекчилиги астында Кокон хандыгынын бийлигинин туу чокусуна жеткен кыргыз тарыхынын мезгилин терең талдоо менен изилдөөчүлөрдү жана тарыхчыларды шыктандырып келет.

Бул теманын актуалдуу бойдон калуусунун бир нече себептери:

Тарыхый мурас: Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын тарыхы бай маданий жана тарыхый мурастарга ээ. Полот хан сыяктуу бул доордун негизги инсандарын түшүнүү бул аймактагы этникалык жана саясий түзүлүштөрдүн калыптанышын жакшыраак түшүнүүгө жардам берет.

Полот хандын жана Кокон хандыгынын тарыхый мурасы Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын маданий, саясий жана улуттук өзгөчөлүгүн калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Бул жерде алардын тарыхый мурасынын кээ бир негизги аспектилери болуп саналат:

Мамлекеттүүлүктүн түптөлүшү: Полот хан жана анын Кокон хандыгындагы мурункулары азыркы Кыргызстандын аймагында мамлекеттик түзүлүштөрдү

калыптандырууга жана бийликти орнотууга зор салым кошкон. Алардын башкаруусу Кыргыз мамлекетинин түзүлүшүндөгү маанилүү этап болгон.

Аскердик жана саясий байланыштары: Полот хан аймактын башка башкаруучулары менен активдүү карым-катнашта болуп, союздарды жана келишимдерди түзүп, аскердик жортуулдарды жүргүзүп, хандыгынын таасирин кеңейткен. Бул мамилелер жана байланыштар ошол кездеги аймактын саясий картасына олуттуу таасирин тийгизген.

Маданий мурас: Кокон хандыгынын жана анын башкаруучуларынын таасири менен кыргыз элинин маданий-социалдык салттары өнүккөн. Бул мезгилдин маданиятынын, дининин, архитектурасынын жана искусствосунун көптөгөн аспектилери кыргыз өзгөчөлүгүнүн калыптанышында маанилүү болгон.

Экономикалык өнүгүүсү: Полот хандын жана Кокон хандыгынын башка башкаруучуларынын жетекчилиги астында соода, кол өнөрчүлүк, дыйканчылык өнүккөн. Хандыктын экономикалык өнүгүүсү анын позициясын чыңдоого жана соода өнөктөштөрүн тартууга шарт түзгөн.

Тарыхый эс-тутум: Полот хандын жана Кокон хандыгынын эскерүүлөрү кыргыз элинин тарыхый өзүн таануусунун маанилүү бөлүгү болуп саналат. Алардын эрдиктери жана жетишкендиктери тарыхый хроникалар, аңгемелер жана легендалар аркылуу муундан муунга өтүп, азыркы кыргыз коому үчүн алардын маанисин сактап келет.

Полот хандын жана Кокон хандыгынын тарыхый мурасы азыркы Кыргызстан жана Борбордук Азия үчүн маанилүү жана шыктандыруучу бойдон калууда, бул өткөн тарыхтын билим булагы гана эмес, ошондой эле аймактын маданий жана улуттук өзгөчөлүгүнүн маанилүү компоненти болуп саналат.

Улуттук өзгөчөлүк: Кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүнүн калыптанышында Полот хан сыяктуу инсандар чоң роль ойногон. Алардын ишмердүүлүгүн жана таасирин изилдөө кыргыз улутунун маданий жана тарыхый тамыры жөнүндө түшүнүктү калыптандырууга болот[1].

Саясий стабилдүүлүк: Полот хандын саясий жана дипломатиялык стратегияларын талдоо мамлекеттин стабилдүүлүгүн жана өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн заманбап лидерлерге сабак жана мисал боло алат.

Геосаясий контекст: Борбордук Азиядагы азыркы геосаясий өзгөрүүлөрдү, анын ичинде экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрдү эске алуу менен, Кокон хандыгынын айланасындагы тарыхый окуяларды талдоо аймактагы заманбап чакырыктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү түшүнүү үчүн контекстти сунуштай алат.

Илимий изилдөөлөр: Борбордук Азиянын тарыхына жана маданиятына болгон кызыгуу бул багыттагы жигердүү изилдөөлөр менен тастыкталат. Полот хан сыяктуу инсандарды изилдөө изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп, аймактын өткөн тарыхын илимий түшүнүүгө салым кошууда.

Ошентип, Полот хан жана Кокон хандыгы темасы академиялык изилдөө үчүн да, Борбордук Азиядагы заманбап процесстерди түшүнүү үчүн да актуалдуу жана маанилүү бойдон калууда.

Тарыхчылар Полот хан менен Кокон хандыгын аймактын жалпы тарыхынын бир бөлүгү катары изилдеп, алардын башкаруусунун саясий, социалдык, экономикалык жана маданий аспектилерин изилдешет. Алар хроникалар, документтер жана археологиялык табылгалар сыяктуу булактарды талдап, алардын иш-аракеттеринин контекстти жана маанисин түшүнүшөт[2].

Антропологдор Полот хан менен Кокон хандыгын социалдык-маданий жана этникалык процесстердин көз карашынан изилдей алышат. Алар Полот хандын тушундагы жашоо образындагы, диний каада-салттардагы, башкаруу системасындагы жана маданияттын жана коомдун башка аспектилериндеги өзгөрүүлөрдү талдай алышат.

Археологдор Полот хан жана Кокон хандыгы менен байланышкан материалдык калдыктарды жана экспонаттарды алардын башкаруусунун тарыхын калыбына келтирүү үчүн изилдешет. Алар байыркы конуштардын жана чептердин жерлерин казып, курал-жарактарды, зергер буюмдарды, архитектуралык курулуштарды жана башка экспонаттарды изилдеп, ошол мезгилдеги жашоону жана коомду түшүнө алышат.

Тилчилер Полот Ханга жана анын дооруна байланыштуу лингвистикалык жана тексттик булактарды изилдей алышат. Алар аймактагы казак, түрк жана башка тилдердеги байыркы тексттерди талдап, ошол мезгилдеги тарыхый окуяларды, маданий өзгөчөлүктөрдү жана тилдик өзгөрүүлөрдү ачып көрсөтө алышат.

Социологдор жана саясат таануучулар Полот хан менен Кокон хандыгын саясий уюм, бийлик жана коомдук мамилелердин көз карашынан изилдей алышат. Алар бийликтин динамикасын, башкаруучулар менен элдин өз ара аракеттенүүсүн, Кокон хандыгынын аймактык саясаттагы ордун талдай алышат[3].

Бул изилдөөлөр академиялык мекемелердин, университеттердин, илимий борборлордун жана музейлердин чегинде, ошондой эле эл аралык илимий долбоорлордун жана экспедициялардын катышуусу менен жүргүзүлүшү мүмкүн.

Кыргызстандын тарыхында жасаган иштери менен мамлекеттин калыптанышына жана өнүгүшүнө өчпөс из калтырган инсандар аз эмес. Эң көрүнүктүү тарыхый инсандардын бири – Кокон хандыгынын тарыхындагы негизги инсан Исхак Асан уулу Полот хан болуп эсептелет. Аскердик жетекчиликтеги чеберчилиги, саясий тилбилгилиги жана дипломатиялык чеберчилиги аны башкаруучу гана эмес, өз доорунун тагдырын чечкен стратегиялык лидерге айландырган десек адашпайбыз [4].

Полот хандын жана Кокон хандыгынын тарыхый мурасы Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын маданий, саясий жана улуттук өзгөчөлүгүн калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Бул жерде алардын тарыхый мурасынын кээ бир негизги аспектилери болуп саналат:

Мамлекеттүүлүктүн түптөлүшү: Полот хан жана анын Кокон хандыгындагы мурункулары азыркы Кыргызстандын аймагында мамлекеттик түзүлүштөрдү калыптандырууга жана бийликти орнотууга зор салым кошкон. Алардын башкаруусу Кыргыз мамлекетинин түзүлүшүндөгү маанилүү этап болуп калды [5].

Аскердик жана саясий байланыштары: Полот хан аймактын башка башкаруучулары менен активдүү карым-катнашта болуп, союздарды жана келишимдерди түзүп, аскердик

жортуулдарды жүргүзүп, хандыгынын таасирин кеңейткен. Бул мамилелер жана байланыштар ошол кездеги аймактын саясий картасына олуттуу таасирин тийгизген.

Маданий мурас: Кокон хандыгынын жана анын башкаруучуларынын таасири менен кыргыз элинин маданий-социалдык салттары өнүккөн. Бул мезгилдин маданиятынын, дининин, архитектурасынын жана искусствосунун көптөгөн аспектилерин кыргыз өзгөчөлүгүнүн калыптанышында маанилүү болгон.

Экономикалык өнүгүүсү: Полот хандын жана Кокон хандыгынын башка башкаруучуларынын жетекчилиги астында соода, кол өнөрчүлүк, дыйканчылык өнүккөн. Хандыктын экономикалык өнүгүүсү анын позициясын чыңдоого жана соода өнөктөштөрүн тартууга шарт түзгөн.

Полот хандын жана Кокон хандыгынын эскерүүлөрү кыргыз элинин тарыхый өзүн таануусунун маанилүү бөлүгү бойдон калууда. Алардын эрдиктери жана жетишкендиктери тарыхый хроникалар, аңгемелер жана легендалар аркылуу муундан муунга өтүп, азыркы казак коому үчүн алардын маанисин жана маанисин сактап келет.

Полот хандын жана Кокон хандыгынын тарыхый мурасы азыркы Кыргызстан жана Борбордук Азия үчүн маанилүү жана шыктандыруучу бойдон калууда, бул өткөн тарыхтын билим булагы гана эмес, аймактын маданий жана улуттук өзгөчөлүгүнүн маанилүү компоненти болуп саналат [6].

Корутунду

Полот хан жана Кокон хандыгы Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын тарыхында талашсыз негизги инсан болуп эсептелет, анын иш-аракеттери аймактын маданиятынын, саясатынын жана коомчулугунун калыптанышына терең из калтырган. Полот хандын бийлиги улуу аскердик эрдиктери, дипломатиялык чеберчилиги жана стратегиялык ой жүгүртүүсү менен өзгөчөлөнүп, Кокон хандыгынын ээликтерин чыңдоого жана кеңейтүүгө мүмкүндүк берген.

Аймактын кеңейиши жана негизги соода жолдоруна көзөмөлдүн орношу Кокон хандыгын аймактагы алдыңкы борборлордун бирине айландырган. Мындан тышкары, анын татаал саясий шарттарда маневр жасоо жөндөмдүүлүгү туруктуулукту жана коңшу мамлекеттер менен бекем мамилени сактоого шарт түздү.

Полот хандын мурасы маанилүү тарыхый экспонат гана эмес, азыркы коом үчүн шыктандыруучу жана таалим-тарбия булагы боло алат. Анын мисалы стратегиялык ой жүгүртүүнүн күчүн, иш-аракеттеги ийкемдүүлүктү жана татаал саясий реалдуулукту башкаруу жөндөмүн көрсөтөт.

Ошентип, Полот хандын жана Кокон хандыгынын тарыхы Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын тарыхын түшүнүү үчүн, ошондой эле келечек муундарды тарыхый тажрыйбаны изилдөөгө жана улантууга шыктандыруучу маанилүү булак болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Абдулин, Ж. "Коконское ханство и его взаимоотношения с Казахским ханством в XVI - первой половине XVII в." Алматы: Наука, 1983.
2. Сейдуа, А. "История казахов: от древности до наших дней." Астана: Эксмо, 2009.
3. Ибрагимов, Б. "Политическая история Кыргызстана." Бишкек: Дайк-Пресс, 2012.
4. Жуматаев, М. "Дипломатические отношения Коконского ханства с Ойратами в XVII в." Алматы: Наука, 1978.
5. Иманалиев, Т. "Экономическое развитие Коконского ханства в XVI - XVII вв." Бишкек: 2010.
6. Аскарлов, У. "Внешняя политика Коконского ханства в период правления Полот-хана." Алматы: КазУ, 1999.
7. Сабыргалиев, Е. "Культурные традиции Коконского ханства." Москва: Наука, 2005.
8. Горбунов, В. "История Центральной Азии." Москва: Издательство МГУ, 2018.
9. Кадыров, А. А. Фергана чөлкөмүндөгү азаттык үчүн күрөштөр: 1916-жылдагы Баткен аймагындагы саясий абал / А. А. Кадыров, К. А. Тайров // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 3. – P. 164-171. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_3_164. – EDN XBХIEV.
10. Мамажонов, А. Строительство ирригационной системы во время Кокандского ханства / А. Мамажонов, А. А. Алишеров, С. А. у. Собиров // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 56-60. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_7. – EDN NYFCVVG.
11. Тайиров, М. М. Кыргызстандын Түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын агартуучулук иштери (XIX-кылымдын экинчи жарымы - XX-кылым) / М. М. Тайиров, Н. М. Тайирова, О. М. Мусаев // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 2-4. – P. 86-99. – EDN ROOQNA.

e-ISSN: 1694-867X
№1(4)/2024, 271-277

УДК: 947.083 (575.25)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_33](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_33)

УСТАТЫМ ИЛИМДИН НАКТА ДЫЙКАНЫ ЭЛЕ
МОЙ НАСТАВНИК БЫЛ НАСТОЯЩИМ ПАШЕННИКОМ НАУКИ
MY MENTOR WAS A TRUE PLOWMAN OF SCIENCE

Жаркынбаев Талайбек Жумабаевич
Жаркынбаев Талайбек Жумабаевич
Zharkynbaev Talaybek Zhumabaevich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.и.н., доцент, Ошский государственный университет
Candidate of historical sciences, Associate Professor Osh State University

УСТАТЫМ ИЛИМДИН НАКТА ДЫЙКАНЫ ЭЛЕ

Аннотация

Профессор Ташманбет Кененсариевди насаатчы, чыныгы илимпоз, тажрыйбалуу педагог, энергиялуу жетекчи, инновациялык ыкмалар менен иштеген идеяга бай реформатор, илимдин корифейси жана өмүрлүк жары, улуу ата, чоң ата катары эсибизде. Устатыбыз кыргыз элинин Россиянын составына ыктыярдуу кошулушу жөнүндөгү өзгөрүлгүс илимий-теориялык корутундуну четке кагып, Кыргызстандын туштүгүнүн территориясы аскердик күч менен басып алынган деген тыянакка келген. Ошондой эле советтик тарыхнаамада Кокон хандыгынын тарыхы кыргыздардын тарыхынан өзүнчө каралып, Өзбекстандын тарыхы катары белгиленген. Профессор Т.Кененсариев Кокон хандыгынын тарыхы Кыргызстандын тарыхынын ажырагыс бөлүгү деген концепцияны сунуштады. Жеке билим маселесин тарыхнааманын ажырагыс багыттарынын бири катары карап, Кыргызстандын тарыхында зор роль ойногон Исхак Асан уулу Полот хан, Алымкул Аталык жана Курманжан датка жана башка тарыхый жана мамлекеттик ишмерлер чыныгы эркиндикке негиз салышкан. кыргыз элинин күрөшү. Эл баатырларынын тарыхын, ишмердүүлүгүн, тарыхый ролун ачып бере алган, кыргыз тарыхнаамасындагы тарыхый инсандарды изилдөөгө зор салым кошкон. Мындан тышкары Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө байланыштуу саясат таануу жана конфликтология жаатында фундаменталдык изилдөөлөрдү жүргүзүп, өкмөткө конкреттүү сунуштарды берген.

Айкын сөздөр: инновация, реформатор, историография, хандыктар, концепция, интеллектуалдык, монография, диссертация

МОЙ НАСТАВНИК БЫЛ НАСТОЯЩИМ ПАШЕННИКОМ НАУКИ

MY MENTOR WAS A TRUE PLOWMAN OF SCIENCE

Аннотация

Профессора Ташманбета Кененсариева помним как наставника, настоящего ученого, опытного педагога, энергичного руководителя, реформатора богатого идеями работающего инновационными методами, светила науки и преданного мужа своей жене, великого отца и дедушки. Наш наставник отверг непреложный научно-теоретический вывод о добровольном присоединении кыргызского народа к России и пришел к выводу, что территория южного Кыргызстана завоеван военной силой. Также в советской историографии история Коконского ханства считалась отдельной от истории кыргызов и отмечалась как история Узбекистана. Профессор Т. Кененсариев предложил концепцию, согласно которой история Коконского ханства является неотъемлемой частью истории Кыргызстана. Рассматривая вопрос личного познания как одно из неотъемлемых направлений историографии, Исхак Асан уулу Полот Хан, Алымкул Аталык и Курманжан Датка и другие исторические, государственные деятели, сыгравшие значительную роль в истории Кыргызстана, положили начало настоящей освободительной борьбе кыргызского народа. Он сумел раскрыть историю, деятельность и историческую роль героев народа, внес значительный вклад в вопрос изучения исторических личности в кыргызской историографии. Кроме того, провел фундаментальные исследования в области политологии и конфликтологии, связанные с политическим, социально-экономическим развитием Кыргызстана, и дал конкретные рекомендации правительству.

Ключевые слова: инновация, реформатор, историография, ханства, концепция, интеллектуал, монография, диссертация

Abstract

We remember Professor Tashmanbet Kenensariiev as a mentor, a real scientist, an experienced teacher, an energetic leader, a reformer rich in ideas working with innovative methods, a luminary of science and a devoted husband to his wife, a great father and grandfather. Our mentor rejected the immutable scientific-theoretical conclusion about the voluntary annexation of the Kyrgyz people to Russia and came to the conclusion that the territory of southern Kyrgyzstan was conquered by military force. Also in Soviet historiography, the history of the Kokon Khanate was considered separate from the history of the Kyrgyz and was celebrated as the history of Uzbekistan. Prof. T. Kenensariiev proposed the concept that the history of the Kokon Khanate is an integral part of the history of Kyrgyzstan. Considering the issue of personal cognition as one of the integral directions of historiography, Iskhak Asan uulu Polot Khan, Alymkul Atalyk and Kurmanjan Datka and other historical, statesmen who played a significant role in the history of Kyrgyzstan, laid the foundation for the real liberation struggle of the Kyrgyz people. He was able to reveal the history, activities and historical role of the heroes of the people, made a significant contribution to the issue of studying historical personalities in Kyrgyz historiography. In addition, he conducted fundamental research in the field of political science and conflictology related to the political, socio-economic development of Kyrgyzstan, and made specific recommendations to the government.

Keywords: innovation, reformer, historiography, khanates, concept, intellectual, monograph, dissertation

Киришүү

Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек синирген кызматкер, Даңк орденинин ээси, тарых илимдеринин доктору, профессор Ташманбет Кененсариев устат агайыбыздан айрылганыбызга бир топ жылдардын жүзү болуп калыптыр. Тирүүлүктүн жашоосу зымыраган куш сымал билинбей өтө берет экен. Ош мамлекеттик университетинин «Тарых жана социалдык иштер» факультетинин демилгесинин алкагында «Фергана өрөөнүндөгү 1873-1876 жж. элдик кыймылды жетектеген Исхак асан уулу Полот хандын 180 жылдыгына жана тарых илимдеринин доктору, профессор Ташманбет Кененсариевдин 75 жылдыгына» арналган эл аралык илимий конференцияга эскеруу таризинде бир аз азыноолак эскерүү жазууну туура көрдүм. 2019-жылы агайдын 70 жылдык юбилейине карата «Ош жаңырыгы» гезитине устатымдын бейнесине бир чон эргүү менен жазылган макала жарык көрдү эле, ошол макаланын айрым бир эпизоддорун түзөтүү менен окурмандарга сунуш кылсам ашыктык кылбас.

Агайымды тээ 90-жылдын башынан тарых факультетинин деканы болуп турган учурдан тарта тааныдым. Башка агайлардын окуган дарсына тийип качып анчейин деле көңүл бурбасак да, Ташманбет Кененсариевдин сабагына астейдил катышып, окуган лекцияларына арбалып, ушундай илимпоз болууну кыялданчу элек.

Жакшы тилек жарым ырыс дегендей агайдын илимий изденүүчүсү болдум, Устатымдын демилге багыты менен анын биринчи аспиранты Жээнбек Алымбаевди (азыр тарых илиминин доктору, профессор) Эрнист Авазов (азыр докторант) экөөбүз ээрчип барып Ташкенттеги мамлекеттик архивди эки жылдай казымыш эттик. Агайдын жетекчилиги алдында кандидаттык диссертациямды ийгиликтүү коргодум. Устатыбыздан алдына приоритеттүү максат милдеттерди коюп, ошолорго жетишүү үчүн акыл-эсин, эрк кайратын, интеллектуалдык билим дараметин жана бүткүл энергиясын муштумдай бекем түйүп, чалыкпай чымырканып иштеген жан үрөп эмгекчил сапаттарын үйрөндүк.

Устатыбыздын илимге болгон жөндөмүнүн зор көрөңгөсүнүн керемети менен илим билим жаатында зоболосу көтөрүлдү. Илимий мектеби түптөлдү. Т.Кененсариевдин илимий мектеби жөнүндө сөз болуп калса, аты аталса куту сүйүнөт дегендей, биз шакирттери бир өзгөчө сыймыктана калчубуз. Илимий изилдөөдөрдү менен эриш аркак, убакыттын өтүшү менен кызматтык ыкыбалы да жогорулап отурду. Адегенде факультеттин деканы, Ош мамлекеттик университетинин 1-проректору, ректордун милдетин аткаруучу, андан соң КРдин президентине караштуу эл аралык стратегиялык изилдөөлөр институтунун директорунун орун басары, Кыргыз-Россия Славян университетинин тышкы байланыштар боюнча проректору, Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору, КРдин тышкы иштер министрлигине караштуу Дипломатиялык Академиянын 1-проректору, профессор. Андан соң И. Арабаев атындагы мамлекеттик университетинин Манастаануу институтунун профессору, «Манас таануу жана Айтматов таануу улуттук академиясы» мамлекеттик мекемесинин вице-президент макамындагы бөлүм башчы кызматтарын аркалап, кызматтык тепкичтер боюнча ак эмгеги менен көтөрүлдү. Кызмат учурунда устатыбыз эмгегин баалаган жетекчилерге, алардын берген сыйлыгына, сый-урматына ыраазы болуп кубанса, кошо кубанып, айрым көрө албас, ичи тар интригандардын бут тосконуна, кошоматчылардын ушак-айыңына муңайып калса ичибизден зээнибиз кейип, айтор моралдык колдоо көрсөтүп дайыма жанында болдук, санаалаш болдук.

Устатыбыздан тууганга, дос жарга, илимдеги татыктуу өнөктөштөрүнө, устатына, оппоненттерине жасаган мамилесин көрүп, таалим тарбия алдык.

Эсимде, айылдаш туугандарына барганда устатымды ээрчип айылын кыдырдым. Айылда устатымдын кадыр-баркы өтө жогору экендигин байкадым. Барган жеринде жогорку сый-урматын көрсөтүшүп, төрүнө отургузушту. Андан да кызыгы, айылдын карапайым эле аксакалдары Кокон хандыгынын тарыхынын бизге белгисиз оош-кыйыштарын агай менен чогуу талкуулашып, атактуу жазуучу жердеши Т.Касымбековдун «Сынган кылычындагы» айрым эпизоддоруна сын пикирлерин айтып олтурушту. Санжырага, тарыхка дилгир аксы аксакалдарынын куйма кулактык зээндүүлүгүнө жогору баа бергемин. Керек болсо, ал аксакалдар тарыхты, санжыраны тарыхчы окумуштуудан да, жазуучудан кем калышпай биле турганына күбө болгомун. Кийин Аксы окуясында Ошко чейин бийликке баш ийбей жөө жүрүш жасап, ызага ууккан жердештеринин алдын тосуп чыгып, кадырын салып токтотуп, тынч, аман-эсен кайра айылдарына кайтышына устатыбыздын эмгеги зор болгон. Мындай элчилик вазийпа, айыл мекенине кадыры сиёген, бир сөзүн эки кылбаган, кадыр-баркы абройу жогору болгон инсандардын гана колунан келе тургандыгына көзүбүз жеткен. Көрүп жүрбөйбүзбү айрым атактуу инсандардын, айылдаш тууган туушкандардын жамандык жакшылыгына катышпай, өз айылынан кол үзүп калгандарын. Аксы эли көзү өтөө алдында устатыбызга сый-ызатын көрсөтүп «Аксынын ардактуу атуулу» деген коомдук сыйлыгын ыйгарган.

Устатыбыздын устаты, 1916-жылдагы көтөрүлүштү, СССР учурунда партиянын күчөп турган тап идеологиясы «үркүн» дегенине карабастан, чочулабастан, улуттук-боштондук көтөрүлүш катары тайманбай баа берген КРдин УИАнын мүчө-кабарчысы, белгилүү профессор Кушбек Усөнбаев эле. Устатына болгон сый-урматтын жогорку үлгүсүн көрсөткүч. Устатынын көзү өтөөрдө, агайыбыз өз каражатынын эсебинен устатынын чыгара албай жүргөнүн көрүп монографиясын чыгарып, колуна карматканда, аябай ыраазы болгонун айтып калар эле.

Идеяга бай, жаёы инновациялык ыкма менен иштеген реформатор устатыбыз жетекчи болуп барган жерди гүлдөтүп, өнүктүрүп аркасынан из калтырган ишмердүүлүгү боюнча замандаштары дайыма жылуу пикир айтып келишет. ОшМУнун тарых-укук таануу факультетинин деканы болуп турган учурда, кийин 1-проректордук кызматты аркалап турган мезгилдерде «укук таануу», «социалдык иштер», «чыгыш таануу», «мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу» адистиктери, так ушул устатыбыздын жеке демилгеси менен ачылгандыгын баса белгилеп кетүү зарыл. Билим берүүдөгү барандуу ийгиликтери үчүн 1999-жылы Кыргыз Республикасынын билим берүү, илим жана маданият министрлигинин **Грамотасы** менен, ошол эле жылы «**Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн мыктысы**» төш белгиси менен сыйланган. Устатыбыздын илимий изилдөө эмгектери 2000-жылы эл аралык уюмдардын назарына түшүп, «**Борбордук Азия Элдик Академиясынын академиги**» деген коомдук наам ыйгарылган. 2005-жылы кып жылдык педагогдук, илимий изилдөөчүлүк эмгектери, педагог жана илимий кадрларды даярдоодогу үзүрлүү ишмердүүлүгү үчүн Англияда (Кембридж) жайгашкан Эл аралык биографиялык Борбор ыйгаруучу «**2005-жылдын Эң мыкты педагогу**» деген наамга татыктуу болуп, тиешелүү сертификат менен медалы тапшырылган. КРдин президентине караштуу эл аралык стратегиялык изилдөөлөр институтунун директорунун орун басары болуп турган учурунда эксперт-аналитик катары Кыргызстандын коомдук турмушунун өзөктүү проблемаларын

изилдеп, Алматыда, Түркияда, КЭРдин Шанхай, Үрүмчү шаарларында Кыргызстандын саясий-экономикалык, социалдык маселелери боюнча кызыктуу баяндамаларды жасаган. 2008-жылы Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө, илим изилдөөсүнө кошкон салымы үчүн **«Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер»** деген наамга татыктуу болгон. 2009-жылы Кыргыз Республикасынын **«Профсоюздар уюмунун отличниги»** төш белгисин тагынган. 2010-жылы **ЖАМУнун Ардактуу профессору**, 2014-жылы ОшМУнун **Эмгек сиңирген кызматкери** сыйлыктарына татыган. КР Архив агенттиги, Маданият министрлиги жана Казакстан тарыхчылар жамааты тарабынан, жалпы жонунан 5 медалы менен сыйланган. 2016-жылы Кыргыз Республикасынын Президенти **«Даңк» медалы** менен сыйлаган.

Бир жолу ОшМУнун базасында Орто Азия элдеринин достугу тууралуу эл аралык илимий конференция өтүп, баяндамага чыккан окумуштуулар, чек араны ачып, рынокту кеңейтип, маданий күндөрдү такай өткөрүп ырдап чоорлошсок, президенттердин мамилеси жакшы болсо эле, достугубуз укмуштуудай болуп кетет эле деген, суу кечпеген сунуштары менен чыгып жатышты. Устатыбыз чыгып, Орто Азияда суунун кору жетишсиз. Малекеттер аралык чыр-чатактар суунун айынан чыгышы мүмкүн. Суу маселеси чечилмейинче, достукту чындоо мүмкүн эмес деген, оригиналдуу фактылардын алкагындагы аргументтери менен конференциянын катышуучуларын ынандырган жайы бар. ОшМУну академик Б.Мурзубраимов башкарып турган учурда устатыбыз 1-проректор кызматын аркалап, окуу жайдын билим берүү системалардын алкагында бир топ ички реформаларды жүргүзүлгөндүгүнө күбө болгонбуз. Окуу жайыбыздын өнүгүшүнө жан дили менен ак кызмат кылды. Тартипти туу тутуп, башаламандыкка жол бербеди. Талапты өзүнө да, башкаларга да катуу койду. Ар кандай маселелерди чечүүдө объективүү, калыс болууга далалаттанып, коллегаларынын жасаган ишине жана анын сапатына жараша баа берип, ар кандай кырдаалда аларга жакшылык кылуу аракеттери менен бедели көтөрүлдү. Устатыбызда окумуштуулук да, адамдык сапаттар да бекем айкалышкан. Анын адамгерчилигин, меймандосчулугун жана сзгъ, жолдошчулукка бектигин өзгөчө белгилесе болот. Агайыбыздын мээнеткечтигин, эмгекчилдигин баштаган ишин ара жолдо калтырбаган көктүгүн байкаар элек. Бут тоскон оппоненттерине «Алардан өч алам деп эч качан жамандык издебе, колуңан келип турса жакшылык деле кылбай кой, аларга эч качан алагды болуп көңүл бурба» деген кең пейилдүүлүк, айкөлдүк, кек сактабагандык, кечиримдүүлүк принциптери менен жашап өттү. Профессор Ташманбет Кененсарив азыркы кыргыз тарыхнаамасына, саясат таануусуна жана инсан таануусуна бир катар салымдарды киргизип, төмөнкү концептуалдуу илимий жыйынтыктарды сунуштаган:

- Коммунисттик идеология көчүп турган учурда кыргыз тарых тарых наамасынын эн ири өкүлү Б.Жамгырчинов 50-60 жылдары кыргыз эли Орусияга ыктыярдуу кошулган деген илимий тыянакты жактап келген. Бул теория комунисттик партиянын 1- катчысы Т.Усубалиевдин жактоосу менен кайра куруу дооруна чейин эле бузулгус теория катары жашап келди. Т. Кененсарив 80-90 жылдардагы илимий изилдөөлөрдө, айрыкча «Кыргызстандын Россияга каратылышы» (1997), докторлук диссертациясында (1998), «XIX кылымдын 50-70 жылдарындагы Кыргызстандагы саясий өнүгүү» (2009) деген көлөмдүү монографияларында жана бир катар ири макалаларында ал бузулгус теорияны жокко чыгарып, Кыргызстан жана кыргыз эли Орусияга каратылган, атүгүл Кыргызстандын тштүк аймагы басылып алынган деген тыянак чыгарган. Бул концепция тапсыз, партиясыз кыз

караштар менен коштолгон. Кыргызстандын түндүк аймагы Орусияга каратылышы толук түрдө 1863-жылы эмес, 1868-жылы гана ишке ашкан. Бул аймакты каратып алууда эким модел: (келишимдер, бүтүмдөр жана куралдуу басып алуу) колдонулуп, бүтүм жана куралдуу басып алуу аркылуу 1868-жылы гана ишке ашкан. Ал эми Кыргызстандын түштүк аймагын каратуу 1873-1876 жылдардагы элдик кыймыл менен коштолуп, ал тикеден-тике куралдын күчү менен ишке ашкан. Орусиянын Кыргызстанды басып алышынын экинчи доору болгон түштүк кыргыздардын каратуу жараяны басып алуу болгон деп жыйынтык чыгарган.

- Атүгүл кыргыздарды Кокон хандыгынын колониялык эзүүсүнө Орусия бошоткон деген да бүтүм чыгарышкан. Т. Кененсарив Кокон хандыгынын борбордук саясий бийлигинде Нүзүп бий, Алымбек датка, Алымкул атадык, Курманжан датка, Полот хан жана Абдылдабек сыяктуу кыргыз бийлери активдүү катышкандыгын, ошондуктан Кокон хандыгынын тарыхы кыргыз тарыхынын ажырагыс бөлүгү, ал эми Кокон хандыгы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир көрүнүшү болгон деген концепцияны сунуш кылып, аны «Кыргыздар жана Кокон хандыгы» деген кыргыз, англис жана иран тилдеринде жарык кыргын монографияларында жана бир катар ири макалаларында чагылдырган.

- Инсан таануу маселеси тарыхнааманын ажырагыс багыттарынын бири. Бирок, ал советтик тарыхнаамада олуттуу бийиктикке чыга алган эмес. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан баштап, кыргыз тарыхнаамасы бул маселени жаңы концептуалдуу нукка салды. «Исхак Асан уулу Полот хан», «Алымкул аталык», «Горная царица Курманжан и ее время» деген орус, англис, жана кытай тилдеринде башка окумуштуулар менен авторлоштукта жарыяланган көлөмдүү монографияларында кыргыз тарыхында көрүнүктүү ролду ойногон тарыхый инсандардын, мамлекеттик ишмерлердин, кыргызм элинин азаттык күрөштөрүн баштаган чыныгы эл уулдарынын өмүр-бейнесин, ишмердигин жана тарыхый ролун ачып берип, кыргыз тарыхнаамасында инсан таануу маселесине олуттуу салым киргизе алган.

- Манас эпосунун тарыхый чындыгы жана атактуу манасчылардын феномендүүлүгү сыяктуу илимий маселелер боюнча илимий баяндамаларды Кыргызстанда эле эмес, чет элдердин тилинде Кытайдын илимий чөйрөсүнө да сунуштаган.

- Эгемендүү Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө байланышкан саясат таануу жаатындагы изилдөөлөрү кыргыз, орус, англис, немец, поляк, түрк жана кытай тилдеринде жарык көргөн, электрондук сайттарга жайгаштырылган ири макалаларында Кыргызстандагы, Кытайдагы, Ирандагы, Туркиядагы илимий жыйындарда окуган баяндамаларында Кыргызстандын эгемен доорундагы саясий экономикалык өнүгүүсү, 2005, 2010 жана 2020 жылдардагы саясий төңкөрүштөр, 1990 жана 2010 жылдардагы этникалык аралык кагылышуулар, мамлекеттик идеология, суу жана энегетика маселелери, жарандык өнүгүү жана демократия, оппозициялык кыймылдар тууралуу омоктуу көз караштагы макалаларды жарыялаган жана аталган маселелерди чечүүгө багытталган конкреттүү сунуштарды берген.

Устатыбыздын баш аягы болуп 400дөн ашуун илимий эмгектер, анын ичинде 18 монография, 3 окуу китеби 3 окуу китеби (авторлош), 20 окуу жана окуу-усулдук материалдар, 300 ашык илимий макалалар жарык кыргын. Бир нече эмгеги англис, орус, өзбек, кытай, иран тилдеринде жарыяланган. 6 жолу эл аралык симпозиумга, 2 жолу түрк конгрессине, 22 жолу эл аралык ири илимий конференцияларга катышкан. Устатыбыздын

илимий жетекчилиги астында 30 дан ашуун докторант, аспирант жана илимий изденүүчүлөр, өздөрүнүн илимий изилдөөлөрүнүн үстүнөн жигердүү иштеп жатышкан. Активдүү коомдук ишмер болгон. Көптөгөн илимий иш-чараларды уюштурган. Өлкөнүн урунтуу маселелери боюнча ТВ, радио, массалык маалымат каражаттары, социалдык түйүндөр аркылуу омоктуу, мазмундуу өнүгтүү өз пикирин билдирип турган.

Устатыбыз илимдин, башкаруунун эле көркүн чыгарбастан, багбанчылыктын да көркүн чыгарган чоң багбан эле. ЖАМУнун ректору болуп турган учурунда шаар четинде жайгашкан «Курманбек фольклордук этнографиялык талаасы» он жылдан бери каралбай чөп басып турган абалынан, шаардык мэриядан «ишенимдүү башкаруу» статусу менен университетке өткөрүлүп, ал жер агайдын демилгеси менен «ЖАМУнун Курманбек фольклордук этнографиялык комплекси» деген аталышта эс алуучу жана маданий иш-чараларды өткөрүүчү шаардыктардын сүйүктүү жайына айландырган жайы бар. Ошол учурда устатыбыз өз колу менен мөмөлүү бак дарактарды отургузган экен, юблейинин алдында Жалал-Абаддагы илимий шакирттери бышкан мөмөсүнөн Ошко алып келишип ооз тийгизишти.

Ташманбет агай Ашырайым эжекебизге жароокер жолдош, эң мыкты ата, таята, илимдин жигердүү дыйканы, оргуштаган идеяга бай мыкты жетекчи, реформатор, илимий шакирттерине эң татыктуу илимий жетекчи жана кеңешчи эле. Аттиң дүйнө... дагы алдыды жасай турган иштери көп эле. Кыргызстан тарыхынын изилденбей келе жаткан айрым бир зоболондуу маселелери жана өлкөбүздүн саясий экономикалык актуалдуу маселелери боюнча далай макалалар жана концептуалдуу эмгектер жазылмак.

Колдонулган адабияттар

1. Жаркынбаев Т. «Устатымдын илимдеги талыкпаган изи». Ош жаңырыгы, 2019-жыл, 12-октябрь. №40.
2. Жаркынбаев Т. «Устатымдын илимдеги талыкпаган изи». И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2019. 25-28 бб.
3. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. -Ош, 1997.
4. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. -Бишкек, 1997.
5. Кененсариев Т. Тандалган макалалар. –Ош. 1999.
6. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. -Бишкек, 2009.
7. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917). -Бишкек, 2019.
8. Көрүнүктүү тарыхчы, КРнын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, тарых илиминин доктору, профессор Ташманбет Кененсариевдин 70-жылдык мааракесине арналган «Манас таануунун, кыргызтаануунун жана ата-мекен тарыхынын актуалдуу маселелери» аттуу эл аралык илимий практикалык конференциянын материалдары. И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы илимий журналы. Атайын чыгарылышы. - Бишкек, 2019.

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН САЯСИЙ ӨНҮГҮҮСҮ

ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

POLITICAL DEVELOPMENT OF THE KOKAND KHANATE

Сабиров Рысбек Келдибекович

Сабиров Рысбек Келдибекович

Sabirov Rysbek Keldibekovich

т.и.к., доцент, Б.Т.Турусбеков атындагы кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы
к.и.н., доцент, Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта им.Б.Т.Турусбеков
*Candidate of historical sciences, associate professor, Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports named
after B.T. Turusbekov*

Мусаев Омурбек Мамажусупович

Мусаев Омурбек Мамажусупович

Musaev Omurbek Mamajusupovich

окутуучу, Баткен мамлекеттик университети

преподаватель, Баткенский государственный университет

Lecturer, Batken State University

КОКОН ХАНДЫГЫНЫН САЯСИЙ ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация

Макалада Кокон хандыгынын түптөлүүсү, ички жана тышкы саясаты, өлкөдөгү саясий кризистер ж.б. маселелер талдоого алынды. Авторлор жергиликтүү жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерин, тарыхый булактарды пайдалануу менен маселенин маңызын ачып берүүгө аракеттенген. Анда өлкөдөгү саясий туруксуздуктун негизги себептери, хандыктын алсырашы жана чет элдик мамлекеттердин баскынчылык саясаттары кенен чагылдырылган. Кокон хандыгы Фергана өрөөнүн байырлаган элдердин орток мамлекети болгон. Анын башкаруу системасына бүт элдердин өкүлдөрү, анын ичинде кыргыздар да тартылган. 18 к. экинчи жарымында аймакта бирдиктүү мамлекеттин негизделиши өз кезегинде саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүнү шарттаган. Кокон хандыгы 19 к. баш ченине тартып аймактагы ири геосаясий күчкө айланган жана Чыгыш Түркстан да анын таасир сферасында болгон. Эл аралык мамилелерде да Кокон хандыгы маанилүү ролду ойногон. Анын Батыш менен Чыгышты байланыштырып турган Улуу Жибек жолун көзөмөлдөп туруусу соода-экономикалык өнүгүүгө зор таасирин тийгизген. Бирок хандыктагы ич ара арздашуулар, бийлик үчүн күрөш, тышкы күчтөрдүн таасири ж.б. факторлор акырындык менен мамлекетти алсыраткан жана анын өз алдынча жашап кетүүсүнө бөгөт койгон.

Ачкыч сөздөр: Кокон хандыгы, саясий туруксуздук, тышкы саясат, Фергана, ислам, бийлик, төңкөрүш, дипломатия, сепаратисттик тенденция

ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

POLITICAL DEVELOPMENT OF THE KOKAND KHANATE

Аннотация

В статье рассматриваются возникновение Кокандского ханства, его внутренняя и внешняя политика, политические кризисы в стране и др. вопросы. Авторы сделали попытку раскрыть суть проблемы, используя труды отечественных и зарубежных ученых, а также исторические источники. В ней подробно описаны основные причины политической нестабильности в стране, захватническая политика со стороны других государств. Кокандское ханство было общим государством народов, населявших Ферганскую долину. В его систему управления были вовлечены представители всех народов, в том числе кыргызы. Во второй половине 18 в. образование единого государства способствовало политическому, социально-экономическому и культурному развитию. В 19 в. Кокандское ханство постепенно стало крупнейшей геополитической силой в регионе, и Восточный Туркестан также оказался в сфере его влияния. Кокандское ханство играло важную роль в международных отношениях. Его контроль над Великим Шелковым путем, соединяющим Восток и Запад, оказал огромное влияние на торгово-экономическое развитие. Но внутренние раздоры в ханстве, борьба за власть, влияние внешних сил и другие факторы постепенно ослабляли государство и препятствовали его самостоятельному существованию.

Ключевые слова: Кокандское ханство, политическая нестабильность, внешняя политика, Фергана, ислам, власть, революция, дипломатия, сепаратистская тенденция

Abstract

The article discusses the emergence of the Kokand Khanate, its internal and foreign policies, political crises in the country and other issues. The authors made an attempt to reveal the essence of the problem, using the works of domestic and foreign scientists, as well as historical sources. It describes in detail the main reasons for political instability in the country and the aggressive policies of other states. In the second half of the 18th century, the formation of a unified state contributed to political, socio-economic and cultural development. In the 19th century . The Kokand Khanate gradually became the largest geopolitical force in the region, and East Turkestan also found itself in its sphere of influence. The Kokand Khanate played an important role in international relations. His control over the Great Silk Road connecting East and West had a huge impact on trade and economic development. But internal strife in the khanate, the struggle for power, the influence of external forces and other factors gradually weakened the state and prevented its independent existence.

Keywords: Kokand Khanate, political instability, foreign policy, Fergana, Islam, power, revolution, diplomacy, separatist tendency

Киришүү

XVI кылымда Бухара хандыгындагы сепаратисттик тенденциянын күч алышы жана чет элдик мамлекеттердин (Хива хандыгынын) такай мүнөздөгү баскынчылык саясатынан улам өлкөдө саясий, социалдык-экономикалык кризистер күч алган. Мындай шартта жергиликтүү аймак башчылары борбордон оолак болууга жана өз алдынча бийлик жүргүзүп, салыктарды төлөөдөн баш тартышкан.

Жалпы мамлекеттин алкагында болуп жаткан саясий-экономикалык баш аламандык Фергана өрөөнүн да каптаган. Мындай оор кырдаалда жергиликтүү кожолор Бухара хандыгынан бөлүнүп чыгууга аракеттене башташкан. Натыйжада 1708-жылы Тукайтепа, Парнак, Төбө-Коргон, Кайнар аймактарынын кожолору өз жерлерин эркин башкарышып, өз алдынчалыгын жарыялашкан.

1708-жылы Бухара хандыгында Убайдулла хандын акча реформасы калктын массалык түрдө нааразычылыгын күчөткөн. Элдик толкундоолордун башталышында өндүрүштүк объектилер, соода түйүндөрү жабылып, каршылык көргөзүүнүн пассивдүү формасы ишке ашкан. Ал эми нааразычылыктын кийинки этабы элдик козголоңдор менен коштолгон, бирок бийликтин активдүү иш аракетинен улам ал тез арада басылып, анын уюштуруучулары жок кылынган.

XVIII кылымдын биринчи жарымында Бухара хандыгында социалдык-экономикалык каатчылыктын натыйжасында элдик козголоңдор перманенттүү мүнөзгө ээ болуп, бийлик системасын алсырата баштаган. 1713–1714-жж. Бухара, 1713-ж. Самарканд, 1719-ж. Балх шаарларындагы элдик кыймылдар ага ачык күбө. Саясий туруксуздук, бийликтин өлкөдөгү абалды жакшыртууга жөндөмсүздүгү, жер-жерлердеги эмирлердин өз алдынчалыкка умтулуусу Бухара хандыгынын курамындагы аймактардын борбордон бөлүнүп кетүүсүнө ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

1709-жылы Фергана өрөөнүн башкарган кожолордун бийлигин өзбектердин миң уруусунун өкүлү Шахрух бий тарабынан кулатылышы жаңы мамлекеттүүлүктүн негизделишине өбөлгө түзгөн. Натыйжада, XVIII кылымдын баш ченинде Фергана өрөөнүндө саясий кырдаал өзгөрүп, де-фактодо Бухарадан көз карандысыз өз алдынча мамлекет негизделген. Бирок де-юреде Фергана аймагынын Бухара хандыгынан толук бөлүнүп чыгуу процесси Эрдене бийдин (1751–1770-жж.) башкаруу мезгилинде гана ишке ашкан [7. 53-б.].

Жаңы түзүлгөн хандык кичи, орто жана чоң вилайеттерге бөлүнүп хахим, бек, кушбеги тарабынан башкарылган. Борбордук жана аймактык башкаруучулар, ири шаарлардын акимдери хан тарабынан дайындалган, адатта өкүмдар мындай кызматтарга жакын адамдарын, туугандарын койгон (**непотизм системасы**).

Кокон хандыгынын тарыхын үч мезгилге бөлүп кароого болот:

- 1709–1800-жж. – мамлекеттүүлүктүн калыптануусу. Бул мезгилде Кокон хандыгы эл аралык байланыштар системасында өз алдынча мамлекет катары таанылып, саясий, экономикалык жана социалдык жактан өнүгүүгө ээ болгон. Каралып жаткан мезгилде бүтүндөй Фергана чөлкөмүндө жашаган бардык элдер, анын ичинде түштүк кыргыздар байырлаган жерлер да хандыкка каратылып, алардын аймактары бирдиктүү мамлекеттин

ажырагыс бөлүгүнө айланган. Өз кезегинде кыргыздар Кокон мамлекетинин аскердик бөлүгүнүн өзөгүн түзгөн;

- Кокон хандыгынын өнүккөн мезгили 1800–1840-жылдарга туура келет. Бул учурда Кокон хандыгы тышкы саясатта Бухара, Хива хандыктары менен бирдей укуктарга ээ болуп, коңшу жана алыскы өлкөлөр менен дипломатиялык байланыштарды түзүп, өз ара карым-катнаштарды өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Хандыктын аскердик-саясий жактан күч алуусунун жемиши катары азыркы Түндүк Кыргызстан, Ташкент, Түштүк Казакстандын аймактарын өзүнө каратылышын атоого болот. Каралып жаткан мезгилде Кокон хандыгы территориалдык жактан кеңейип, алгач эркин, өз алдынча бытыранды болуп жашаган элдерди, алардын аймактарын хандыктын бирдиктүү башкаруу системасына кошкон;
- 1840–1876-жж. Кокон хандыгында ички жана тышкы факторлордон улам саясий, экономикалык жана социалдык кризистер күч алып, акыр аягы мамлекет өз жашоосун токтоткон. Аймактагы ички туруксуздук, Россиянын экспансиясынын күч алышынын натыйжасында хандык расмий түрдө жоюлган.

Аймактагы башка элдер сыяктуу эле кыргыздар да мамлекеттин коомдук-саясий, экономикалык жана социалдык турмушунда маанилүү ролду ойношкон. Шахрух бийдин чоң уулу Абд-ар-Рахим бийликте турган мезгилден тартып хандык менен кыргыздардын өз ара саясий карым-катнаштары бекемделе баштайт. XVIII кылымдын 20-жж. Хоженттин башкаруучусу Акбото бийдин кол астында кыргыздардан түзүлгөн аскердик тобу болгон [7. 53-б.]. Тарыхый маалыматтар тастыктап тургандай Акбото бий өзүнүн күйөө баласы Рахим бий менен бийлик үчүн күрөшүү процессинде курман болгон. Рахим бийдин көзү өткөндөн кийин, иниси Абд-аль-Карим бий эл башкарып калат. Анын учурунда аймакта жашаган кыргыздар жана өзбектер Жунгар агрессиясына каршы бирдиктүү союз түзүшкөн. 1751-жылы Абд-аль-Карим бий дүйнөдөн кайткандан кийин, анын ордуна келген Эрдана бий Коконду башкарып калган. Бул учурда Кокон Борбордук Азиядагы Хива, Бухара хандыктары сыяктуу кубаттуу мамлекетке айланып, саясий-экономикалык жактан өнүгүүгө ээ болгон.

Кокон өкүмдары Эрдана бий кыргыздардын кушчу уруусунун башчысы Кубат бийдин кошууну менен союздаш болуп, Оро-Төбөгө кол салышкан. Бирок бир катар объективдүү себептерден жана саясий амалдардан улам аталган бирикме көпкө жашаган эмес. Өз мезгилинде Кубат бий Фергана жана Теңир-Тоо кыргыздарынын арасында көрүнүктүү роль ойногон инсан болгон. Анын Кокон хандыгы менен мамилесинин начарлашы эркин жашаган кыргыздардын саясий биримдигине ачык коркунуч жараткан. Кокон аскердик күчтөрү эми өздөрүнүн баштапкы тарапташтары болгон кыргыздардын жерлерин басып алып, бирдиктүү административдик биримдикке кошууга аракеттенишкен. Кокон хандыгынын тарыхын баяндаган «Тарих-и Рахим хан» аттуу эмгекте Кубат бий «кыргыздардын жетекчиси» болгондугу жөнүндө маалымат берилет. Тарыхый булактар көргөзүп тургандай Кубат бий өз мезгилинде Кытай императоруна элчи жөнөтүп, бир катар саясий маселелерди камтыган кат жолдогон. Орус саякатчы-чалгындоочулардын эмгектеринде да бир топ кыргыз төбөлдөрү, анын ичинде Кубат бий жөнүндө да баяндалган [1. 66-б.]. Эрданадан кийин бийликке келген Нарбото бий Кокон мамлекетин XVIII кылымдын акырына чейин башкарып турган. Бул мезгилинде хандыктын аймагы Борбордук

Фергана менен гана чектелген. Ал эми өрөөндүн түндүк-чыгышынан Алайга чейин жана Кашкар аймагында кыргыздардын таасири күчтүү болгон [3. 75-б.].

Нарбото бийдин уулу Алимбек хан башкарып турган мезгилде мамлекет башчысынын титулу өзгөрүп, өкүмдарлар эми бий эмес, хан, Кокон элиги хандык деп атала баштаган. Мындай көрүнүш хандыктын локалдуу мүнөздөгү мамлекеттик түзүлүштөн бир топ күчтүү, баскынчылык саясатты колдогон түзүмгө айлангандыгынан кабар берет. Кокон хандыгынын көп убакыттан бери Оро-Төбөнү басып алуу планы 1806-жылы Алим хандын мезгилинде ишке ашкан. Ага жооп иретинде аймактагы кыргыздар козголоңго чыгышат, натыйжада түзүлгөн татаал кырдаалдан пайдаланып Бухара эмири Хайдар Оро-Төбөнү толугу менен аннексиялаган. Оро-Төбө экспедициясынын натыйжасыз болушунан улам Алим хан өз күчтөрүн Ташкентке багыттайт жана 1809-жылы шаарды басып алат. Кокондун курамына кирген Ташкент эми хандыктын Талас менен Жети-Суу элдерин хандыкка бириктирүүдө ыңгайлуу плацдарм катары колдонулган. Бирок иш жүзүндө аскердик жортуулдар дайыма эле ийгиликтүү болгон эмес. Алим хан мындай абалдын түзүлүшүнө аскер башчылары күнөөлүү экенин айтып, аларды катуу жазалаган. Анын жогорку даражадагы кызматкерлерге болгон мамилеси иш жүзүндө тетири реакцияны жаратып, хандыкта саясий төңкөрүш уюштурулуп, Алим хан өлтүрүлөт жана бийликке иниси Омор хан келет. Бул мезгилде Кетмен-Төбө, Памир, Каратегин кыргыздары хандыкка каратылып, Дарбаз жана Куляб жерлери басып алынат жана Бухара эмирлигине каршы бир катар жүрүштөр уюштурулуп, хандыктын аймагы бир топ кеңейет [4. 267-б.]. XVIII кылымдын аягынан тартып азыркы түштүк Кыргызстандын аймагы толук түрдө Кокон хандыгынын юрисдикциясына өткөн.

XIX кылымдын 50-жж. Кокон хандыгында ички жана тышкы факторлордон улам саясий туруксуздук сакталып кала берген.

Белгилүү болгондой, аймактагы эки ири мамлекет: Кокон менен Бухара бири-бири менен араздашып, аймактык талаш тартышуулардан улам дайыма согуштук абалда болушкан. Алардын ортосунда бир катар талаш жер маселелери болгон, мисалы Хожент аркылуу Фергана өрөөнүнө баруучу Жиззак жана Оро-Төбө аймактары боюнча талаштар көп убакытка чейин сакталып калган.

Хандыктын ичинде жергиликтүү отурукташкан жана көчмөн элдердин төбөлдөрүнүн ортосунда бийлик үчүн күрөш күч алган. 1840-жж. аяк ченинде кыпчак саясий жана аскердик төбөлдөрү хандыкта олуттуу саясий күчкө айланышкан.

Ошол учурда Фергана чөлкөмүнүн чыгыш аймактарында жашашкан кыргыздардын айрым бөлүктөрү отурукташып, мал чарбачылык менен катар жер иштетүүчүлүк менен да алектенишкен. Мындай жагдай алардын жашоо шартынын жакшырышына, таасиринин бекемделишине ыңгайлуу шарттарды түзгөн. Кыргыздар аймактагы башка элдерге караганда саясий жана экономикалык жактан күчтүү болушкан. Тарыхый булактарда алар кайраттуу, эр жүрөк жоокерлер катары мүнөздөлөт.

Хандыктагы саясий кризистерден жана кыпчак төбөлдөрүнүн бийликке болгон умтулууларынын натыйжасында хандыктын өкүмдарлары тез-тез алмашып турган. Мисалы, кыпчактардын ири өкүлү Мусулманкул хандыктагы ири саясий окуяларга катышып, хандыктын саясий абалына түздөн-түз таасир тийгизе баштаган. Өз кезегинде хандыктын саясий-аскердик турмушунда кыпчактардын таасиринин күчөшүнө Алай, Ош кыргыздары,

андан сырткары хандыктагы өзбектер каршы чыгышып, бир катар козголондорду уюштурушкан. Бирок Мусулманкул ири саясатчы, кыраакы аскер башчы катары өз таасирин сактап калып, бийликке өзүнө ыңгайлуу адамдарды коюуга аракеттенген. 1845-жылы ал бийликке Шер-Али хандын 13 жашар баласы Кудаярды алып келип, өзү аталык милдетин аткарган, де-фактодо ал хандыкты, анын аскердик түзүмдөрүнүн жетекчиси болуп калган [11. 20-б.; 12-14].

1850-жылы хандыкта саясий абал оордошуп, кыпчактарга болгон терс мамиле курч алат. Мусулманкулдун каршылаштары, айрыкча жергиликтүү өзбектер Кудаяр ханды ага каршы тукурдуруп, өлкөдөгү кыпчактардын таасирин жок кылууга аракеттенишет. Кудаяр хан Ташкент бегинин жардамы менен Мусулманкулду жок кылууну көздөйт. Бирок Мусулманкулдун аскерлери Ташкент бегин талкалап, бийликте кала берет, душман тарапка өтүп кеткен Кудаяр ханды кайрадан такка алып келет. Албетте, бул саясий жактан алып карганда Мусулманкулдун чоң катачылыгы болгон. Бул окуядан кийин Мусулманкул бийликке жалаң кыпчактардын өкүлдөрүн дайындай баштайт. Натыйжада бийликтен ажырап калган өзбектер кыпчактардан кутулуу амалын издешип, Кудаяр-ханды кайрадан Мусулманкулга каршы тукура башташат [6.171-172-бб.].

1852-жылы Кудаяр-хан өзбек төбөлдөрүнө таянып Мусулманкулга каршы кезектеги кыймылды баштайт жана мамлекеттеги бардык кыпчактарга каршы геноцид саясатын жүргүзөт. Кыпчактарды кыруу саясаты ушунчалык мыкаачылык түрдө ишке ашканын, хан аскерлери, жергиликтүү отурукташкан элдер кыпчактарды көчөлөрдө, үйлөрдө, борбордук аянттарда, көргөн жерлеринде эле ур-токмокко алышып, кыра башташкан [6. 132-б.]. Ал эми кыпчактардын башчысы Мусулманкул колго тушүрүлүп, шаардын борборунда өлүм жазасына тартылган.

Бирок мындай кыргындан кийин да хандыктагы абал турукташып калган эмес, тескерисинче жарым көчмөн жана отурукташкан элдердин төбөлдөрүнүн ортосундагы бийлик үчүн күрөш кайрадан күч алган [11. 21-б.].

Кокон хандыгы ички туруксуздуктан жана саясий кризистерден гана эмес, коңшу мамлекеттердин баскынчылык саясатынан да көп жабыр тарткан. Хандыктын Бухара эмираты менен мамилелери өтө туруксуз мүнөздө болгон, анткени Фергана аймагы өз мезгилинде Бухарадан бөлүнүп чыгып, эл аралык саясий аренада көз карандысыз мамлекет катары жашап калуусу, албетте, эмираттын терс реакциясын пайда кылган. Бухара эмиратынын мындай түшүмдүү, кооз аймагынан ажыроосу, бир эле мезгилде Чыгыш Түркстанга кеткен соода жолунун тосулуп калышы – мамлекеттин казынасына келүүчү салыктардын азайышына алып келген. Ошондуктан Бухара түрдүү амалдар менен Кокондун аймактарын кайрадан басып алууга аракеттерди жасап турган.

Өз кезегинде Кокондук өкүмдарлар Бухаралыктардын жоготкон аймактарын кайтарып алууга жана мурунку чек араларды калыбына келтирүү саясатына каршы чыгышып, өз алдынчалыкка умтулуп, Бухаранын эсебинен хандыктын аймагын кеңейтүү үчүн согуштук операцияларды жүргүзүп келишкен. Эки мамлекеттин калкынын баары түрк, перс элдеринен куралганына жана мусулман динин тутунгандыгына карабай, алар дайыма бири-бири менен согуштук абалда болушкан, ал эми союздук, ынак коңшулук абал сейрек учуроочу көрүнүш болгон. Эки мамлекетке тең сырттан жалпы коркунуч пайда болгон учурларда гана алар өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарын аймактын калкынын кызыкчылыктарынан жогору

коюшуп, бирдиктүү иш алып барышкан. Мындай кырдаал Жунгарлардын жана Циндик Кытайдын Борбордук Азияга кол салган мезгилинде пайда болгон. Бул учурда мамлекет башчыларынын жеке амбициялары жалпы коркунучтун астында арткы планга коюлуп, убактылуу, кыска мөөнөт аралыгында биригүү саясаты ишке ашкан.

XIX кылымдын экинчи жарымында Бордордук Азиядагы мамлекеттер аралык мамилелердин курчушуна Россиянын деструктивдүү саясаты да чоң таасир тийгизген. Ал аймактагы өлкөлөрдү алсыртатуу үчүн аларды бири-бирине тукуруу саясатын билгичтик менен ишке ашырган. Мында орус дипломаттары, аскердик кеңешчилер жана соода агенттери чоң роль ойногон. Акырындык менен аймактагы өз алдынча мамлекеттер Россиянын таасир чөйрөсүнө кирип, андан көз каранды боло башташкан.

1865-жылы Кокондогу абалдын начарлашынан улам Бухара эмири хандыктын аймагын басып алууга аракет жасайт. Бул мезгилде орустар Ташкентти курчоого алып жатышкан эле. Ошол учурда эмираттын калкы бийликке каршы көтөрүлүп, Самаркандды басып алышкан. Бухара эмири мамлекеттеги абалды жөнгө салуу үчүн мекенине кайтууга мажбур болот [2. 31-32-бб.].

Жогорудагы окуялардан бир катар тыянактарды чыгарууга болот:

- Кокон хандыгы сырткы душмандын агрессиясына кабылып, өзүнүн эң ири шаары Ташкент үчүн күрөшүп жатканда Бухара өкүмдары түзүлгөн геосаясий конъюнктурадан пайдаланып анын аймактарын аннексиялап алууга аракеттенет;
- Кокон хандыгына келген сырткы коркунуч эртеби, кечпи Бухарага да жетээрине көзү жеткен, бирок күнүмдүк жашоо менен жашап, жеңил желпи пайдага умтулган Бухара бийлиги аны менен бирге Орусия баскынчылыгына каршы күрөшүп, аймактын көз карандысыздыгын сактап калууга аракеттенбестен, тескерисинче Кокон хандыгын андан да алсыратып, орустарга ыңгайлуу шарттарды түзүп берген;
- мында сырткы күчтөр, айрыкча Орусиянын аймактагы мамлекеттердин өз ара мамилелерин солгундатып, аларды бири-бирине каршы коюу саясаты өз жемишин бергендигин байкоого болот. Белгилүү болгондой Бухара эмираты өз мезгилинде аскердик-стратегиялык, соода-экономикалык жактан эң маанилүү болуп саналган Ташкент шаарын басып алуу үчүн бир катар аракеттерди жасаган;
- жалпысынан алганда, Бухара эмиратынын аймактагы гегемондукка умтулуусу, анын Россия менен кыйыр мүнөздө өз ара мамилелеринин бекемделиши, андан сырткары алсыраган Кокон хандыгынын аймактарын өзүнө кошуп алуу жөнүндө куру үмүтү анын орустарга каршы чыкпоосуна өбөлгө түзгөн.

Казак жерлерине болгон кокон-орус атаандашуусунан улам эки тараптын ортосундагы соода, саясий жана дипломатиялык мамилелер кескин солгундай баштайт. Мадали хан өз мезгилинде орустардын салык саясатына жана падышачылык бийликке каршы көтөрүлгөн казак султандарына колдоо көрсөтүп, аскердик жактан жардам көргөзүп турган. Натыйжада орустардын Кокон хандыгына болгон мамилеси өзгөрө баштайт, ага ачык мисал катары 1831-жылы Кокон элчилиги жогорку деңгээлде кабыл алынбоосу эмес жана анын өкүлдөрүнүн көпкө чейин кармоодо туруусу ачык күбө.

Россиянын Кокон хандыгынын аймактарында соода жүргүзүүдө ири артыкчылыктарга ээ болуу жана аны өз колуна алуу мүмкүнчүлүгү жокко чыгарылды. Соода-экономикалык кызыкчылыктар негизги орунда тургандыгына карабай Россия Кокондун казак жерлеринде таасири күчөп кетишинен чочулап, аны менен болгон соода байланыштарын чектөөгө аракет жасаган. Ал эми Россиянын соода-ишкер чөйрөсү Кокон менен мамилелерди күчөтүү өлкөнүн экономикасынын бекемделишине ыңгайлуу шарттарды түзөт деп эсептешкен [10. 233-234-бб.].

Кокон хандыгынын элчилиги Россиядан куулуп чыгарылгандан кийин эки тараптуу мамилелер начарлап, согуштук кырдаал пайда болгон. Кокондун казак жерлеринде таасирин сактап калууга болгон аракети кокон-россия мамилелеринин чыңалышына себеп болгон. Казак жерлерин толук басып алган орустар эми хандыктын карамагында болгон казак жерлерине көз артып, аймактарды аннексиялоо планын иштеп чыккан. Бул үчүн аймактагы абалды толук изилдөө иштерин аскердик-илимий экспедициялар, соода агенттери ишке ашырып жатышкан эле.

XIX кылымдын экинчи жарымында хандыктагы ич ара согуштар, бийликтин жүргүзгөн саясатына каршы элдик толкундоолор, Бухара эмирлиги тараптан коркунуч мамлекетти алсырата баштаган. Кокон хандыгынын өзүнүн казак, кыргыздар жашаган чек ара аймактарында аскердик коргонуу чептерин куруусу орустар тараптан кызгануу менен кабыл алынып, ага тетири реакция пайда болгон. Алардын пикиринде хандык чет жакадагы элдерди талап-тоноо аркылуу өзүнүн муктаждыктарын чечүүдө. Мындан көрүнүп тургандай орустар бул жерлерди мурунтан эле өзүнүн таасир чөйрөсү катары эсептеп, аны басып алууга далалаттана баштаган.

Колдонулган адабияттар

1. Андреев А.И. Труды Г. – Ф.Миллера о Сибири // Миллер Г. – Ф. История Сибири. – М., 1999. Т. 1. – С. 66, 133.
2. Кыргызстандын эң байыркы мезгилдериден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. – Бишкек, 1998. – 207-б.
3. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). – Ташкент, 1990.
4. Кыргыз ССР тарыхы. – Фрунзе, 1973. – 267-б.
5. Кун А.Л. Очерк Коканского ханства // Известия Императорского Русского географического общества. Т. XII, отдел 2. 1876. СПб, – С.58
6. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – С.171-172.
7. О.Осмонов. Кыргызстан тарыхы. – Б., 2000. 53-б.
8. Плоских В.П. Кыргызы и Кокандское ханство. – Ф., 1977. – С. 70.
9. Плоских В.М., Мокрынин В.П. История кыргызов (досоветский период). – Бишкек, 1992. – С. 77, 103.
10. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России, 60-е г. XIX века. – М., «Наука», 1965. – 337 с.
11. Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – Москва, 1977. – С.20.

12. Распространение ислама у кыргызов / М. А. Закиров, А. С. Закирова, Р. К. Сабиров, М. И. Чыналиева // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2022. – № 1. – С. 38-47. – DOI 10.52754/1694867X_2022_1_5. – EDN VGAVNC.
13. Кубанычбек Кызы, А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү / А. Кубанычбек Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 41-48. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_5. – EDN UIVPTC.
14. Султанова, М. Ш. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы акындардын чыгармаларындагы тарыхый окуялардын чагылдырылышы / М. Ш. Султанова, Г. Абсамат Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1107-1113. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1107. – EDN EFTLDV.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 287-297

УДК: 94(575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_35](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_35)

**КЫРГЫЗДАРДЫН КОКОН ХАНДЫГЫ, ЦИН ИМПЕРИЯСЫ ЖАНА РОССИЯ
МЕНЕН БОЛГОН СООДА-ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ (XVIII К. – XIX
К. БАШЫ)**

**КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО КЫРГЫЗОВ, ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ С
ИМПЕРИЕЙ ЦИНЬ И РОССИЕЙ (XVIII В. - НАЧАЛО XIX В.)**

**KOKAND KHANATE OF THE KYRGYZ, TRADE AND ECONOMIC RELATIONS WITH
THE QIN EMPIRE AND RUSSIA (XVIII CENTURY - BEGINNING OF THE XIX CENTURY)**

Толобаева Элида Анарбековна

Толобаева Элида Анарбековна

Tolobaeva Elida Anarbekovna

т.и.к., доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУ

к.и.н., доцент., Кыргызский государственный университет имени Ж. Баласагына

Candidate of historical sciences, associate professor, Kyrgyz State University named after J. Balasagyn

Tolobaeva_elida@mail.ru

ORCID: 0009-0007-1931-0374

КЫРГЫЗДАРДЫН КОКОН ХАНДЫГЫ, ЦИН ИМПЕРИЯСЫ ЖАНА РОССИЯ МЕНЕН БОЛГОН СООДА-ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ (XVIII К. – XIX К. БАШЫ)

Аннотация

Кыргыздардын коңшу мамлекеттер: Цин империясы, Кокон хандыгы, Россия жана Фергана өрөөнүнүн элдери менен болгон соода-экономикалык байланыштары XVIII кылымдын экинчи жарымында тереңдеп, өзүнүн апогейине жеткен. Алардын күнүмдүк турмушундагы ички продукциясы көчмөндүк турмушка ылайыкташып, натуралдык чарбага негизделгендиктен, өздөрүн канааттандырбаган. Ошондуктан коңшу элдер менен соода жүргүзүү жана алмашуу процесстерин жөнгө салып туруу ыңгайлуу болгон. Макалада кыргыз элинин XVIII к. – XIX к. башындагы Кокон хандыгы, Россия жана Цин империясынын элдери менен соода, экономикалык жана маданий байланыштары жөнүндө жаңы көз караштын талабына ылайык, илимий эмгектердин жана булактарга анализ жүргүзүлөт. Аталган мезгилдеги кыргыздардын соода-сатык иштери баяндалып, соода товар алмаштыруу мүнөздө болгондуктан, товар алмашуу натуралдык мүнөздө экендиги аныкталат.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, Кокон хандыгы, Цин империясы, Россия, соода-сатык мамилелер

КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО КЫРГЫЗОВ, ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ С ИМПЕРИЕЙ ЦИНЬ И РОССИЕЙ (XVIII В. - НАЧАЛО XIX В.)

Аннотация

Торгово-экономические отношения кыргызов с соседними государствами: Циньской империей, Кокандским ханством, Россией и Ферганской долиной во второй половине XVIII века углубились и достигли своего апогея. Внутреннее производство было приспособлено к кочевой жизни и основано на натуральном хозяйстве. В связи с этим, кыргызы вели торговую отношения с соседними народами и регулировали товарообменные процессы. В статье анализируется на основе научных трудов и источников торговые-экономические и культурные отношения кыргызов с народами Коконского ханства, Россией и Циньской империей XVIII в. – начало XIX в. с нового аспекта. Поскольку торговля велась товарообменным процессом, он носил натуральный характер.

KOKAND KHANATE OF THE KYRGYZ, TRADE AND ECONOMIC RELATIONS WITH THE QIN EMPIRE AND RUSSIA (XVIII CENTURY - BEGINNING OF THE XIX CENTURY)

Abstract

Trade and economic ties of the Kyrgyz with neighboring states: the Qin Empire, the Kokand Khanate, Russia and the Fergana Valley deepened and reached their apogee in the second half of the 18th century. Domestic production was adapted to nomadic life and based on subsistence farming. In this regard, the Kyrgyz conducted trade relations with neighboring peoples and regulated commodity exchange processes. The article analyzes, on the basis of scientific works and sources, the trade, economic and cultural relations of the Kyrgyz with the peoples of the Kokon Khanate, Russia and the Qing Empire of the 18th century. – beginning of the 19th century from a new aspect. Since trade was carried out by a commodity exchange process, it was of a natural nature..

Ключевые слова: кыргызы, Кокандское ханство, Циньская империя, Россия, торговые отношения

Keywords: Kyrgyz, Kokand Khanate, Qing Empire, Russia, trade relations

Киришүү

Кыргыздардын XVIII к. – XIX к. башында коңшу элдер менен жүргүзгөн соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары көчмөндүк цивилизациянын деңгээлинде болгон. Изилдөөчүлөр кыргыздардын маданияты сактардын, усундардын, түрктөрдүн жана Борбордук Азиянын жергиликтүү калктарынын маданияттары менен өз ара байланышта болгондугун, ошону менен бирге уруулук өзгөчөлүктөрүн сактап калгандыгын белгилешет. Мунун өзү анын көчмөндөр цивилизациясынын бөлүкчөсү экендигине далил.

Көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын чарбасынын бир бөлүгү дыйканчылык болуп эсептелет. Ал Кыргызстандын түндүгүнө караганда түштүгүндө жакшы өнүккөн. Байыртадан эле отурукташып дыйканчылык менен кесип кылган өзбек, тажиктер менен коңшулаш жашаган ферганалык кыргыздар жер иштетүү маданиятын жогорку деңгээлде өздөштүргөн. Алар, дыйканчылыкта, дан эгиндеринен тышкары күрүч жана пахта өстүрүшүп, өздөрүнүн керектөөсүнөн артканын сатышкан. Ал эми, аңчылык чарбачылыктын бир түрү катары каралган. Кыргыздар чарбачылыктын бул түрүн байыркы доордон бери ата-бабалардан калган кесип катары уланткан. Эл ичинен мыкты мергенчилер чыккан. Айрым мергенчилер аңчылык менен бир айыл элди баккан учурлар да болгон. Кыргыздар аңчылык кылууда экологиялык тең салмактуулукту сактаган. Мергенчилер жапайы айбандарды бооз учурунда, жаңыдан төлдөгөн мезгилде аткан эмес.

Демек, кыргыздар аңчылыкты кошумча азык-түлүк, баалуу аң-терилерин табуу, жоокердик өнөрдү өркүндөтүү жана төрт түлүк малга зыян келтирген жырткыч айбандарды жок кылуу үчүн жүргүзгөн.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыздардын чарбачылыгынын негизин мал багуу, дыйканчылык жана аңчылык түзгөн. Калктын белгилүү бир бөлүгүнүн отурукташып жашоосу жана дыйканчылык менен алектенүүсү, коңшу элдер менен соода-экономикалык байланышта болуусу туруктуу мүнөздөгү өнүгүүнү камсыз кылып турган. Мындай өз ара мамиледе болуу эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн (кол өнөрчүлөр, усталар менен соодагерлердин ортосундагы мамилелер) объективдүү мыйзам ченеминен байланыштуу. Соода көп учурда товар алмаштыруу мүнөздө болгон. Көчмөн мал чарбачылыгы менен алектенген кыргыздар өнөр-жай товарларына, кийим-кечеге муктаж эле. Бул муктаждыктарды Ферганадан, Кашкардан, Кулжадан келген соодагерлер канааттандырган. Кыргыздар өнөр-жай товарларын, азык-түлүктөрдү малга, териге, кийизге, баалуу аң терилерине алмаштырып алышкан. Көчмөндөр өздөрүнө чектеш жайгашкан, дыйканчылык менен алектенген элдердин базарларына малын айдап келип, соода жүргүзүп турган (Осмонов, 2019, 231-б.).

Соода-сатыктын натыйжасында көчмөндөр да, отурукташкан эл да көп пайда тапкан. Азия жана Европа өлкөлөрүн байланыштырган Улуу Жибек жолу Кыргызстан аркылуу өткөнү белгилүү. Деңиз жолдорунун пайда болушу менен бул жолдун мааниси төмөндөгөнүнө карабастан, жолдун нуктары аркылуу жакынкы өлкөлөр менен соода-сатык иштери жүргүзүлө берген.

XVIII к. кыргыздар баштарынан оор мезгилдерди өткөрүп жатканына карабастан, бул соода жолдорун өз көзөмөлүнөн чыгарбоого умтулушкан. Мисалы, алар Бухара хандыгынын шаарларынан чыгышты карай Жаркент, Кашкар тарапка кеткен бардык жолдорду көзөмөлгө

алышкан. Буруттар (кыргыздар) Бухарадан жана Кашкардан Жунгарияга жана Россияга кеткен жолдорду торошту деп Россиянын элчиси майор Угрюмов өз билдирүүсүндө ачык жазган (Осмонов, 2019, 87-б.). Соода кербен жолдорун көзөмөлдөп туруу кыргыз уруу башчыларына жакшы пайда алып келген. Улуу Жибек жолу аркылуу кербендерди өз конуштары аркылуу өткөрүү үчүн кыргыздар аларга ыңгайлуу шарт түзүүгө аракеттенишкен. Алардын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн коштоп жүрүүгө жоокер жигиттерди дайындашкан, кербендерди азык-түлүк, жата турган жай менен камсыз кылган. Мындай соода-сатык, дипломатиялык байланыштар XIX к. башында дагы улана берген. Ал жөнүндө КР БМАНын фондунун «Краткие сведения о занятиях диких киргизов» деген атылыштагы архивдик документте орустан алыс жашаган көз карандысыз жапайы кыргыздар өздөрүнүн жерлери аркылуу өткөн кербендерди тоношот. Алардын жашоосу кичүү, орто, улуу жуз султандарынын бийлигиндей эмес (бул жерде сөз казак султандары жөнүндө айтылып жатат – Э.Т.) бийлердин башкаруусунда экендиги менен айырмаланышат. Алардын соода иштеринде Ала-Тоо жана Жууку тоолорунун этегинде өстүрүлгөн дан азыктары башкы орунду ээлейт. Орус көпөстөрү кыргыздардын жерлери аркылуу өткөндө, аларды бийлердин жигиттери узатышып, Аксу шаарына чейин коштоп барышат деп айтылат. (Центр. гос. арх. КР ф.160-И, оп.1. ед.хран.2., С.3-4.).

XVIII к. кыргыздар Чыгыш Түркстандагы Кашкар, Ак-Суу, Үч-Турфан, Жаркен шаарларына мал айдап келип, аңчылыктан тапкан аң-терилерин сатып турган. Алай менен Ат-Башынын Кашкарга жакын болуп, ал жакка айдаган мал базарга этинен түшпөй жеткен Кашкардын базарында бир күндө 40 миң баш мал соодаланып турган (Осмонов, 2019, 231-б.). Анын көбүн кыргыздар саткан. Кашкар шаарынын айланасында кыргыздардын чоң багыш, кыпчак, жаман тейит, черик урууларынын чоң бөлүктөрүнүн туруктуу жашашы кыргыздардын, Чыгыш Түркстан менен байланыштарынын өнүгүшүнө өбөлгө болгон. Кыргыздар бул шаарлардан кол өнөрчүлүк буюмдарды, кездемелерди, азык-түлүктөрүн жүктөп келишкен.

Каралып жаткан мезгилдеги, кыргыздардын соода иштеринде соодагерлер жана сүткорлор дагы негизги ролду ойношкон. Соодагерлер пайда көрүү үчүн жүк ташуучу арабалары менен көчмөндөргө келип, алар менен мурунтан убадалашып, акчаларын насыяга берип, ал товарларды арзан баада сатып алышчу. Мисалы, Д.Айтмамбетовдун 1955-ж. Жалал-Абад облусунун райондорундагы аксакал-информаторлордон чогулткан оозеки материалдарында байлар өзүнөн арткан эгинди саткандыгы же карызга бергендиги айтылат. Ынсаптуу байлар карызга берген эгинин ошол алгачкы өлчөмдө гана алышкан. Ал мезгилдеги чен-бирдик боюнча 1 чейрек буудай (азыркы өлчөмдө 6 пудга жакын) 5 теңге болгон. 5 теңгеге 1 өтүк алып кийген (Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1695., 4-б.). Кыргыздар менен Чыгыш Түркстандын элдеринин ортосундагы соода байланыштарында айдап барган малга карата салыктар мамлекеттин казынасынын пайдасына чегерилген. Мисалы, сырттан төлөнгөн салык (пошлинный сбор на доставляемый извне скот – Э.Т.) 1/20, башкача айтканда 20 баш малдан 1 мал казынага түшкөндүгү кытай булактарында белгиленет (Сушанло, 1983, 91-б.). Цин бийликтери Кашкардын тышкы соода байланыштарын күчөтүү үчүн XVIII к. 50-жж. аягында сырттан кирген малга төлөнгөн салыкты (пошлина – Э.Т.) 1/20дан 1/30га чейин төмөндөткөн (Сушанло, 1983, 91-92-бб.).

Кыргыздар Борбордук Азиядагы башка элдердей эле Кытай менен соода-сатык мамилелерин жөнгө салып, андан ары бекемдөөгө аракет кылышкан. Кээ бир

изилдөөчүлөрдүн маалыматтарында көрсөтүлгөндөй, Цин бийлиги тарабынан казактар жана кыргыздар менен соода байланыштарынын өнүгүүсү, алардын саясий кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн пайдаланылган деген концепция өкүм сүргөн. Цин бийликтеринин аскердик гарнизондорунун жана Сынцзяндын жашоочуларынын тамак-ашка, этке болгон керектөөлөрүн кыргыздар менен казактар камсыз кылып турушкан. Цин бийликтери, соода-сатыктын мындай активдүү өнүгүшүн: «силердин кызыкчылыгыңарды коргоп, күнүмдүк жашооңорго керек нерселерди камсыз кылып жатабыз», - деп казак, кыргыз жана уйгурларды басынтып келишкен. Ошондон улам, Сынцзянга соода кылганы келген кыргыздар да бир топ чектөөлөргө дуушар болгон. Бирок, кыргыз соодагерлери казактарга караганда казыналык соодадан азыраак көз каранды болушкан. Цин бийликтери Чыгыш Түркстандын соодагерлерине кыргыз кошундарына, Борбордук Азиянын шаарларында жергиликтүү элдер, көчмөндөр менен түзмө-түз жекече соода кылууга тыюу салышкан.

XVIII к. кыргыздардын коңшу мамлекеттердин (Цин империясы, Жунгар хандыгы, Кокон хандыгы) жана Фергана өрөөнүнүн элдери менен болгон соода-дипломатиялык байланыштары тереңдеп, бекемделген.

Калмактардан бошотулган жайыттарды пайдаланганы үчүн кыргыздар Цин бийликтерине жыл сайын 100 жылкыдан 1 жылкы же 1 кара мал жана 1000 койдон 1 кой берип турууга милдеттүү болушкан (Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1439., 8-б.). Жыл сайын бул салыктарды чогултуп алуу үчүн кытай көпөстөрүн узатышып чогуу жүргөн чакан аскердик топ, Чыгыш Түркстанга жана кыргыз кошундарына жөнөтүлгөн. Кытай көпөстөрү кыргыздардын жерлеринде соодасын кенен жайылтып, өз товарларын малга, териге, кийизге, баалуу аң терилерине алмаштырып алышкан. Кыргыздар менен кытайлардын соода байланыштары, кыргыздардын Кытай базарларында да активдүү соода-сатык жүргүзүшү, эки тараптын тең пайда көрүшүнө шарт түзгөн.

Ошону менен бирге, XVIII к. экинчи жарымында Борбордук Азия элдери үчүн Цин империясы тарабынан сюзерен-вассал принцибинин негизиндеги режим иштелип чыккан. Бул режим Цин империясы Кокон хандыгы жана Борбордук Азиядагы башка хандыктары менен соода, маданий байланыштарын түзгөндө, түрк тилдүү элдердин дагы кызыкчылыктарына ыңгайлаштырып, Цин империясына жакындатуу максатын ишке ашырышкан деп айтууга болот.

Соода мамилелеринде кербендердин тездик менен жүрүшүн, коопсуздугун камсыз кылуу үчүн биргелешкен аркеттерди көрүшкөн. Жергиликтүү элдин дагы кызыкчылыктарын эске алуу менен жолдор курулуп, жакшыртылып турган. Ферганадагы Захир ад-Дин Бабурдун мезгилинен бери колдонулуп келе жаткан кербен жолдорундагы жыгачтан коюлган аралык белгилери жаңы таш белгилерине алмаштырылган. Ар бири өз конуштары аркылуу кербендердин өтүшүнө, аларды кабыл алып узатууга умтулган кыргыз башчыларынын ортосунда өз ара пикир келишпестиктер да кезиккен. Бытырандылык абалында конуштарда трансконтиненталдык соода – кербен жолдорунун өз милдетин ийгиликтүү аткарышы татаал болгон. Көчмөн уруулардын күнүмдүк жашоосунда борбордошкон бийликтин жоктугунан кыргыз бийлери соода кербендеринин өнүгүшүндөгү коопсуздукту камсыздоо максатында чептерди, болбоду дегенде жоокерлери бар бекемделген чек ара тосмолорду коюшкандыгын Д.Сапаралиев өз эмгегинде белгилейт (Кыргызстандын тарыхы..., 2016, 87-88-бб.).

Мындай шартта кыргыздар менен Кашкар-Жунгария жана Россиянын ортосундагы соода мамилелерин тартипке жөнгө салуу иши Цин империясы тарабынан ар тараптан изилдене баштаган. Цин Кытайы Чыгыш Түркстандагы горнизондорундагы аскерлерди эт менен камсыз кылуу маселесин чечүүгө аракеттенген. Мисалы, Үч-Турфанда Цин бийликтери горнизондогу өз аскерлерин тамак-ашына 1 койду 5 лянга сатып алышкан. (Кузнецов, 1983, 50-б.). Мындай арзан баада тамак-аш сатып алуу Кытай бийликтери үчүн кыргыздардын малын (кой, уй ж.б.) буга чейин болуп келгендей, Кытайдын Халхи ж.б. сырткы чек араларына айдатып жибергенге караганда бир кыйла пайдалуу болгон. Мындай пайдалуу соода жүргүзүүдөн тышкары Цин Кытайы кыргыздар менен соода мамилесине туруктуу мүнөздө жүргүзүүнүн дагы бир ыңгайлуу шартты кармагандыгында эле. Себеби, Цин бийликтери кыргыздар менен туруктуу сооданы андан ары өнүктүрүп, анын натыйжасында Кытайдын чегинен тышкары (батыш тарапты көздөй) мамлекеттердин саясаты ж.б. иштери жөнүндө соодагерлерден тынымсыз кабар алып турушкан.

Каралып жаткан мезгилдеги, кыргыздардын Фергана өрөөнүнүн элдери, коңшу мамлекеттер менен жүргүзгөн соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары жөнүндөгү кызыктуу маалыматтар Ч.Ч.Валихановдун «Записки о киргизах» деген эмгегинде арбын кезигет. Мисалы, автор «...кыргыздардын соода иштери алардын айылдарында жүргүзүлөт. Кыргыздар жылкыны катуу баркташат. Алар өздөрүнүн малын жана товарларын Кашкар, Ош, Кокон, Ташкент шаарларына келишип, боз үйлөрүн тигип отуруп алышат. Кашкар шаарынан бышык сапаттагы тимпи, машура кездемелери алынып келинет. Алардын өң-түстөрү сары, күрөң, кара болгон. Бул товарлар койлордун санына жараша башма-баш алмаштырылат. Жогорудагы кездемердин ичинен тимпи, мисалы 4 койго алмашылган» (Валиханов, 1985, 73.34-б.). деп жазган.

Андан сырткары автор кыргыздардын жылкыны барктагандыгы, төрт түлүк малдын ичинен аны ардактап баккандыгын да баса белгилеп кеткен. Бул тууралуу ал, «...кыргыз жылкыларынын оттогон чөбү бетеге жана эбелек. Бул жем-чөптөр сентябрь айында оттогонго жагымдуу келет дагы, төрт түлүк мал семирет. Төөлөр чычырканактын жалбырагын жана көкпекти (көк чөп) сыдырып жешет, жырткыч айбандарды кармоону, балык уулоону кыргыздар такыр билбейт» - деп белгилейт. (Валиханов, 1985, 32-б.) Ал эми жырткыч айбандарды кармоо боюнча өнөрүнө келсек, Кытайдагы медициналык максатта колдонулуучу бугунун мүйүзү өтө бааланган жана кымбат сатылган. Бугунун мүйүзү лужун деп аталат. Кулжада бугунун мүйүзү бир бүтүн жамбыга бааланган (300 сомдон 500 сомго чейинки баадагы уютулган күмүш). Мындан тышкары сүлөөсүндүн териси да базар наркында өтө кымбат турган. Ал терилерди ортоазиялыктар жана сарттар 5 койго баалап сатып алышкан. (Валиханов, 1985, 32-б.) Ошондой эле, автор Ысык-Көлдө, Чыгыш-Түркстанда, Ферганада жашаган элдер баардыгы тегиз жер иштетип, дыйканчылык менен оокат кылышат деп белгилейт. Алар дан азыктарын өздөрүнө жеткидей кылып жер айдашып, эгин сееп, өстүрүп, түшүмүн жыйнап алышат деп көрсөтөт. Ч.Ч.Валиханов Ысык-Көлдө, Чыгыш Түркстанда жана Ферганадагы жыйналып алынган эгиндердин түшүмдүү болушунун себеби, бул аймактагы айдоо жерлердин сугатка ыңгайлуу экендигин эскертет. Демек, Ысык-Көлдө, Батыш Кытайда жана Кокондо ирригациялык системанын жардамы менен айдоо жерлерди суугаруунун деңгээли бирдей экендигинен кабар берет (Валиханов, 1985, 32-33-бб.).

XVIII к. экинчи жарымынан тартып Россияга багыт алган кыргыз кербендери казак талаалары аркылуу Түштүк Сибирге каттай баштаган. Бул мезгилде кыргыз кербендери Түштүк Сибирдин Петропавловск, Семипалатинск, Усть-Каменгорск ж.б. шаарларына чейин барып соода жүргүзүшкөн. Кыргыздар үчүн Кашкардын товарларына караганда орустун товарлары өтүмдүү болгон. Бирок, орус көпөстөрү Коконго, Ферганага төмөнкү сорттогу, начар сапаттагы товарларды алып келишкен. Ал товарлар кызыл түстөгү кездеме, верверет, нанка, саржа, чыт ж.б. эле. Орустар алып келген товарлардын ичинен, темирден жана чоюндан жасалган казандар ж.б. буюмдар өтө баалуу болгон. Бул товарлардын бардыгы койлорго, букаларга, териге жана ар кандай мехтерге алмаштырылган.

Соодагер үчүн пайдалуу болгон кызыл терилер, казандар ж.б. чоюн буюмдар жогорку баада сатылган. Мыкты сапаттагы кызыл терилер бул жерде 6 койго, орто сапаттагылары 5 койго, төмөнкү сапаттагылары 4 койго барабар болгон, ал эми чоюн кумаралар бир токтуга бааланган. 1 балта 1 козуга кеткен. Соода-сатык учурунда соодагерлер тарабынан насыяга берүү да кеңири таралган. Алар товарларын койго алмашып жаткан учурда алармандарга шарт коюшкан. Эгерде соодагер кандайдыр бир товарын күзүндө козуга алмашса, жазында аларман козунун ордуна кой бермек. 12 койдун териси бир койго бааланган, түлкүнүн териси бир кой, суусар – эки койго, ал эми эки улак бир койго, алты кой бир букага алмашылган. Борбодук Азиядан чыккан жибек кездемелер анчалык өтүмдүү болгон эмес. Аларды манаптардын аялдары гана сатып алышкан (Валиханов, 1985, 34-35-бб.).

Жогорудагы фактылар, кыргыздардын Фергана өрөөнүнүн элдери менен гана эмес, Цин империясы, Россия, Казак жүздөрү менен дагы жүргүзгөн соода-сатык иштери бийик деңгээлде өнүккөндүгүн далилдеп турат.

Кыргыздардын биз карап жаткан мезгилдеги Кокон хандыгы менен жүргүзгөн соода-сатык маданий байланыштарын жаңы сапатка чыккандыгын өзүнчө белгилеп айтууга болот. Себеби, Фергана өрөөнү дыйканчылыкка ыңгайлуу аймак болгондуктан, көчмөн элдер Кокон хандыгынын базарларында малын ак буудай, арпа, жүгөрү сыяктуу дан азыктарына алмаштырып, соода-сатыгын өнүктүрүшкөн.

Кокон хандыгынын территориясынын географиялык-рельефтик өзгөчөлүгү да соода-сатык иштеринде маанилүү роль ойногон. Дыйканчылыкка ыңгайлуу болгон, дайыма жылуу климатта болуп турган айдоо жерлеринде төрт түлүк малды жайыттарда кармап багып туруу мүмкүн эмес эле. Ошондуктан алар өздөрүнүн чарбасында айдоо жерлеринде пайдалануу үчүн аз сандагы кара малды багышкан. Ал эми, соода иштеринде товарлар жүктөгөн кербендер, Кашкарга жана Ооганстанга жол тартканда көбүнчө Кокондун жеринде багылган жылкыларды пайдаланышкан. Себеби, соода жолундагы асман тиреген ашууларды жана тоолорду ашып өтүү төөлөргө кыйынчылык келтирген.

Ошондой болсо да, Түркстан аймагында ысык-суукка чыдамдуу эки өркөчтүү төөлөр багылган. Ал эми, Хивада бир өркөчтүү нар тукумундагы зор төөлөр багылган. Кокондун көпөстөрү товарларын жүктөп, кербендерге кошуу үчүн, өз менчигиндеги төөлөрдү багышкан. Ал эми, төөсү жоктору кыргыздардан төөнү жалдап алышкан.

Кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы жана Кокон хандыгынын саясий турмушундагы коңшу элдер, башка мамлекеттер менен жүргүзгөн соода ж.б. багыттагы байланыштары Өзбекстандык окумуштуу Х.Н.Бабабековдун жеке архивдик

материалдарында да кенен чагылдырылган. Мисалы, «Ташкентские дела» деген документтеги казак атаманы подпоручик Телятниковдун билдирүүсүндө «Кытайга баш ийген кыргыздардын аймагы (каменные киргизы – Э.Т.) Ташкент менен чектешет», - деп белгиленет (АВПР г.Москва. ф.Ташкентские дела. Оп. 111/1. д.1.лл.8-9.) Андан ары Телятниковдун билдирүүсүндө Ташкенттеги көпөс соодагерлери Бухара, Кожент, Кокон, Тибетке чейин кыдырышып соода жүргүзүшкөндүгү айтылат. Ошондо, бул шаарлардын аралыгы Ташкенттен Бухарага чейин тогуз күн, Бухарадан Ходжентке чейин үч күн, ал эми Кашкардан Коконго чейин тоолорду аралап он эки күн, Бухарадан Тибетке чейин эки ай жол карытып жүрүшкөндүгү белгиленет (АВПР г.Москва. ф.Ташкентские дела. Оп. 111/1. д.1.лл.9.).

Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн жана отурукташкан элдердин жайгашкан аймактары, жүргүзгөн чарбасы жөнүндөгү маалыматтар жогорку аталган архивдик булактарда ирееттүү түрдө кенен берилген. Тактап айтсак, «Исторический обзор сношений России с Среднею Азиею 1820-1853» деп аталган документте көчмөндөр Борбордук Азиянын түндүк жагындагы аймактын теңинен көбүн ээлейт деп жазылган. Анын ичинде Ысык-Көл ойдуңундагы буруттар (дикокаменные киргизы – Э.Т.) да жашашат. Алар көчмөн турмуштан отурукташкан жашоого өткөн мезгилди башынан өткөрүп жатышат: бир жылдык циклдин жарымын мал багуу менен алектенсе, экинчи жарымында эгин айдап, азык-түлүк өндүрүп жашашат деген маалымат берилген (АВПР г.Москва. ф. Среднеазиатский стол, оп.485. д.1700.л.3об.).

Кыргыздардын коңшу элдер жана Россия менен жүргүзгөн соода-сатык мамилелеринин жаңы деңгээли «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии» деген булакта Россияга жиберилген натуралдык товарлардын кербени төөлөргө 16дан 18 пудга чейин жүк (груз) жүктөлгөндүгү айтылат (Обозрение Кокандского...220-б.). Кокон хандыгынын аймагында товарларды ташуу үчүн көчмөн уруулардан жалданып алынган эки өркөчтүү төөлөргө товарлар жүктөлүп соодасы өнүккөн шаарларга жөнөтүлгөн. Хандыктын аймагынан тышкары бир жумада жетчү шаарларга товарлар жылкыларга жүктөлүп, тоо арасындагы чыйыр жолдор менен Кашкарга жөнөтүлгөн.

Биз белгилегендей, соода-сатык жолдору кыргыздардын конуштары аркылуу Кашкарга чейин уланган. Кокондон Кашкарга кетчү кербен жолу Маргалаң, Анжиян, Ош шаарлары аркылуу өтүп, андан ары Терек өткөөлү аркылуу Чыгыш Түркстандын чек араларына чейин жеткен. Бул багыт боюнча мурунтан бери эле Борбордук Азия менен Кытайдын ортосундагы мамилелер калыптанып, активдүү соода-сатык иштери жүрүп турган. Терек соода жолунда малга жем-чөп, отун-суу жетиштүү болгон. Кокондон Кашкарга чейинки аралык 450-500 верстту же 12-20 күндүк жолду түзгөн. Кокон аркылуу хандын энчисиндеги орус товарлары келип турган. Андан ары көпөстөр чыгышты карай жол тартышкан. Бул жолдор аркылуу Кокон хандыгынын аймагына Англиядан жана Индиядан товарлар келип турган.

Каралып жаткан мезгилде Кокон хандыгы менен Европа мамлекеттеринин (Россия, Англия) ортосундагы соода байланышы беш жылдын ичинде 20 эсеге өскөн (Кокандское ханство...41-б.). Бирок, бул мезгилде Кокон хандыгынын жалпы, соода-сатыгы ыңгайлуу географиялык абалына карабастан төмөнкү деңгээлде кала берген.

Архивдик материалдарга таянып, окумуштуулар Россия базары Борбордук Азияда өндүрүлгөн мал чарба жана дыйканчылык продукцияларына муктаж болуп тургандыгын

далилдешкен. Мисалы, Семипалатинск бажысы түзгөн ведомостто 1799-ж. койлор, жылкылар, ири мүйүздүү малдар, буудай ж.б. дан азыктары кыдырып алмашуу түрүндөгү соодада негизги товарлардан болгон (Кыргызстандын тарыхы..., 2016, 92-б.). Андан сырткары, кыргыздардын кол менен эшилген аркан, кийиз, илбирс, сүлөөсүн, түлкү терилери, ошондой эле кургатылган мөмө-жемиштери сатылган. Ошол эле мезгилде Россияда өндүрүлгөн товарлардын көбү, казан, чайнек, шакек сымал темир буюмдарынан башкасы Борбордук Азия мамлекеттеринин көпөстөрү менен кыдырып алмашуу түрүндө соода-сатык иштерин жүргүзүшкөн.

Россияда өндүрүлгөн товарлар кыргыз конуштарында абдан баркталгандыктан, жергиликтүү уруу башчылары ортомчу көпөстөрдүн алып келген товарларына толук канааттанбай, Россия шаарларында өзүлөрүнүн соода кербендерин курай баштаган. Өзүлөрүнүн соода кербендерин Россияны көздөй Атаке, Эсенгул баатырлар жиберешкен. Бул кербендерди жетектөөчү адамдар кыргыздардан болгон. Мисалы, Атакенин кербенинин бирин анын жигити Курбан башкарган (Кыргызстандын тарыхы..., 2016, 92-93-бб.).

Атаке бий Россия менен жүргүзгөн соода-сатык иштери менен эле чектелип калбай, келечектеги стратегиялык багытты туура тандап, 1785-жылы өзүнүн ишенимдүү адамын Россия империясына элчи катары жөнөтүүнү чечет. Атакенин бул аракети жөнүндөгү материалдар КР БМАга Омскийдеги көчүрмөсү алынып келинген. Бул маалыматтарды биз төмөнкү фонддордун материалдарынан алсак болот: ф.166-И.оп.1.ед.хр.6.; ф.166-И.оп.1.ед.хр.7.; ф.166-И.оп.1.ед.хр.19. Бул материалдардын ичинен биз үчүн маанилүүсү казандык татар Абдрахман Нурмаметов аркылуу приказчик Муслим Агаферовдун кыргыздардын бийи Атаке баатырдын наамына жиберилген каты анын өзүнө (персонально – Э.Т.) жеткирүүсү жөнүндөгү маалымат болуп эсептелет (Центр. гос. арх. КР, ф.166-И. оп.1. ед.хран.19). Бул маалыматтар Кыргызстандын тарыхынын бардык басылмаларында хрестоматиялык материал катары берилген.

Кыргыз бийлери (Атаке баатыр ж.б.) алардын ээлеген жерлери аркылуу коопсуз кербендердин жүрүшү Россияны көздөй кетүүчү көпөстөр жана ташкенттик кербендерин коштоону камсыз кылуу милдетин моюнга алабыз деген сунуш ишке ашырылган.

XVIII к. аягында кыргыздардын Россия, Ооганстан, Чыгыш Түркстан менен болгон соода мамилелери туралуу Ч.Ч.Валихановдун эмгегинен кызыктуу фактыларды алабыз. Мисалы, Кашкардан алынып келинген кездемелерден ак түстөгү дабу кездемесин кыргыздар кеңири колдонушкан. Андан тигилген кийимдерди байлар да, кедейлер да кийишкен.

Ч.Ч.Валиханов бул эмгегиндеги XVIII к. коңшу элдер жана Чыгыш Түркстан, Цин империясы сыяктуу мамлекеттер менен соода-сатык мамилелеринен тышкары, элдин маданиятына күнүмдүк турмуш тиричилигине, коомдогу катмардык бөлүнүшүнө, өнөр-жай, аскер-куралдарына, тамак-ашына, уруулук бөлүнүштөрү тууралуу жазган маалыматтары мазмундуу жана кызыктуу.

Бул маселелерди иликтөөдө Ч.Ч.Валиханов кыргыздардын жашоо-тиричилигинин маңызын төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүп караган: кол өнөрчүлүк, устачылык көчмөнчүлүк: жашоо тиричилиги, курал жарактары, тамак-ашы ж.б. Автор кыргыздардын жашоо-турмушун өз көзү менен көрүп жүргөндүктөн алардын турмуш-тиричилигине, жашоо маданиятын жалпы көчмөн турмушунун төмөнкү деңгээлиндеги натуралдык чарбанын

деңгээлинен көтөрүлө албаган жөнөкөй турмушуна кескин баа берип, алардын (кыргыздардын) конуш-журттары бири-биринен алыс жайгашкандыктан, азыркы күндө да мурун кандай болсо, ошондой көнүмүш малчылык турмушун башынан өткөрүшөт деп мүнөздөгөн (Валиханов, 1985, 35-б.). Ч.Ч.Валиханов андан ары оюн минтип улантат: бул жерде (кыргыздарда) өнөр жайдын жана сооданын белгилери жаңыдан башталып эң төмөнкү деңгээлде турат. Элде кедей-кембагалдар өтө көп. Муктаждык, кедейлик өнөр жай менен сооданы өнүктүрө турган негизги шарт. Ошондуктан, эл оокаттуу турмушка умтулуп, өздөрүнүн кара эмгеги менен жашайт. Кыргыздардын керектөөлөрү эң жөнөкөй. Алардын түшүнүгүндө байлыктын жеткен жери мал. Алар малдан өз керектөөлөрүнө жараша эт, май, тери, тамак-аш, кийим-кече, кийиз ж.б. иштетип алат. Кашкардан жана Россиядан келген соодагерлер кездеме-маталдарды алып келишет деген.

Кыргыз конуштарында өтө керектүү өнөр жай товарларына суроо-талап аз болсо дагы соодагерлер ал буюмдарды алып келишип, алмашуу жолу менен соодалашкан. Соодасатыкта кой эквивалент катары болгондуктан, натуралдык чарбанын деңгээлинде жүргүзүлгөн. Ошондуктан, кыргыздардын өнөр жай жөнүндөгү түшүнүктөрү жер айдап, дан азыктарын өндүрүү жана натуралдык товар алмаштыруу менен чектелет.

Ал эми, дыйканчылык түштүк жана түндүк аймактарда, алардын климаттык шарттарына жараша өнүккөн. Түштүк кыргыз урууларынын дыйканчылыкта жүргүзгөн чарбачылыгы түндүк кыргыз урууларынан айырмаланып, алар жерди иштетүүнүн натыйжасында, мол түшүм алгандыгы өз жашоочуларынын данга болгон керектөөсүн толугу менен канааттандырган. Зарыл болгон дан азыктары Ферганадан Алай жана Бадахшан тоолорунда жашаган элге чейин жеткирилип, алардын муктаждыктары камсыз кылынып турган. Каралып жаткан мезгилде кыргыздарда жарым отурукташкан жана отурукташкан чарба жүргүзүү системасы кеңири жайылган.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыздардын чарбачылыгынын негизин мал багуу, дыйканчылык жана аңчылык, чарба жүргүзүүнү камсыз кыла турган шарттын негизин түзгөн. Ошондой эле, кыргыздардын чарбасынын ийгилигин камсыз кылган экономиканын өнүгүшүн отурукташкан дыйканчылыктагы коңшу элдер менен соода-экономикалык байланышты үзбөй жүргүзүп турууга мүмкүнчүлүк берген.

Кыргыздардын XVIII к. биринчи жарымы – XIX к. экинчи жарымындагы Кокон хандыгы, Цин империясы жана Россия менен жүргүзгөн соода-сатык мамилелерин изилдеп жатып, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз:

- кыргыздар дыйканчылык, соода-сатык менен алектенген коңшу элдер менен тыгыз мамиледе болуп, өздөрүнүн экономикалык абалын бекемдеп турушкан. Соода көп учурда товар алмаштыруу мүнөзүндө ишке ашып, мал негизги эквивалент катары кызмат кылган. Кыргыздар Чыгыш Түркстандын: Кашкар, Ак-Суу, Үч-Турфан, Жаркент шаарларына айдап барган малын, аңчылыктан тапкан товарларын сатып оокат кылышкан;

- орус товарлары кыргыз элинде абдан баркталган, ошондуктан, уруу башчылары (Атаке, Эсенгул баатырлар) чет элдик көпөстөрдүн соода-сатыгына толук канааттанбай, өздөрүнүн ишеничтүү адамдары жетектеген кербендерди Россияга жөнөтүшүп, өз ара мамилелерди бекемдөөгө аракеттенишкен.

Колдонулган адабияттар

1. Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах / Ч.Ч. Валиханов // Собр.соч. в пяти томах – Алма-Ата, 1985. –Т.2. – 416 с.
2. Из показаний торговых людей – наманганца шарипа Мирямурова, андижанца Абдрахмана Надырбаева, кокандца Раджибая Баданбаева и ташкенца Назарбая Хасанбаева о связях Западносибирской администрации с Атаке-Батыром. Центр. гос. арх. КР, ф.166-И. оп.1. ед.хран.19.
3. Исакова, Ф. Р. Формирование национальной интеллигенции в Туркестане в начале XX века / Ф. Р. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 65-70. – EDN KSTWVB.
4. Исторический обзор сношений России с Среднею Азиею 1820-1853. АВПР г.Москва. ф.Среднеазиатский стол. оп.485. д.1700.
5. Казацкого Атамана подпоручика Телятникова. Объяснение. АВПР г.Москва. ф.Ташкентские дела. оп.111/1. д.1.
6. Кокандское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. – Ташкент, – Т.23. – С.25-70.
7. Краткие сведения о занятиях “диких” киргизов. Центр. гос. арх. КР, ф.160-И, оп.1. ед.хран.2.
8. Кузнецов, В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. (Вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). / В.С. Кузнецов. – Новосибирск: Наука, 1983. – 184 с.
9. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин 3 томдук. – Бишкек: “Кут-Бер”, 2016. – Т.2. – 616 б.
10. Нуров, Г.А. Киргизия во второй половине XVIII века. Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1439.
11. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Туркестанский сборник – Т.374. – С.207-248.
12. Общественно-экономический строй киргизов до революционного периода (Устные материалы собранные 1955 г. в районах Джалал-Абадской области Д.Айтмамбетовым). Рукоп. Фонд НАН КР Инв. № 1695.
13. Осмонов, Ө.Ж. Кыргызстандын тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). / Ө.Ж. Осмонов. – Бишкек: «Мезгил», 2019. – 584 б.
14. Сушанло, М.Я. Сведения китайских источников о хозяйственной жизни киргизов в XVIII в. / М.Я Сушанло, Г.П. Супруненко. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. – Алма-Ата: «Наука», 1983. – С.88-94.